

Pritz Pál

A RELATIVIZÁLÁS ELFOGADHATATLANSÁGA

Hazánk és a nagyvilág
Újabb tanulmányok

Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság
Budapest, 2016

PRITZ PÁL (1944), az ELTE magántanára
(1997), az MTA doktora (2000)

Honlap: web.t-online.hu/pritzpal

Főbb művei: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején (1982), Magyarország a XX. században (társszerző, 1985), Bárdossy László a népbíróság előtt (1991), Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez (1994), Magyar diplomácia a két háború között (1995), A trianoni Magyarország (Gergely Jenővel, 1998), Pax Germanica (1999), Bárdossy László (2001), A magyar állam és a nemzetiségek 1848-1993 (társszerző, 2002), Az a “rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok (2005), Az objektivitás mítosza? (2011)

PRITZ PÁL

**A RELATIVIZÁLÁS
ELFOGADHATATLANSÁGA**

Hazánk és a nagyvilág
Újabb tanulmányok

Nemzetközi Magyarstudományi Társaság
Budapest, 2016

A kötet megjelentetését anyagilag támogatta:

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

MTA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

© Pritz Pál 2016

Nemzetközi Magyarstudományi Társaság 2016

Számítógépes nyomdai előkészítés: Marchut Réka
Nyomda: Mester Nyomda Kft.

ISBN 978-615-5309-03-8

TARTALOM

<i>Bevezető</i>	5
<i>Sors és felelősség</i>	11
Magyar sors, magyar fátum	
Ady Endre és Jászi Oszkár élete tükrében.....	13
20. századi magyar sors két világháború tükrében.....	31
A nemzeti érdekek érvényesítésének lehetőségei és vaskos korlátai.....	39
A Magyarországi Tanácsköztársaság.....	51
Helyzetfel(nem)ismerés és helyzetki(nem)használás.....	61
A Szovjetunió elleni hadba lépés döntési mechanizmusa.....	73
A magyar külpolitika második világháborús dilemmái.....	81
<i>Hazánk és a nagyvilág</i>	91
20. századi szomszédaink.....	93
Európa és Magyarország 1914–1945.....	109
A népi írók külpolitikai nézetei.....	125
Magyar diplomácia és német elképzelések Kelet–Közép–Európában.....	135
<i>Arcélek</i>	147
Személyiség és történelem.....	149
Horthy Miklós élete dióhéjban.....	163
Horthy Miklós és a katonai diktatúra.....	171
Jászi Oszkár helye a magyar történelemben.....	187
Hóman Bálint és a magyar külpolitika irányai.....	209
Antall József politikai nézetei.....	225

<i>Emlékirat és történelem</i>	245
Emlékirat és történelem.....	247
Hory András varsói évei.....	259
Barcza György és a két nagy háború.....	281
<i>Kritikus ponton</i>	391
Turbucz Dávid és a Horthy-kultusz.....	393
Wintermantel Péter és a japánok.....	405
Eiler Ferenc és Harta.....	413
Gyarmati György és a Rákosi-korszak.....	419
Baráth Magdolna és a Hruscsov-korszak.....	425
Grósz András és Bleier Jakab.....	435
Borhi László és az Amerikai Egyesült Államok.....	451
Békés Csaba és a hidegháború.....	457
Rövidítések.....	475
Névmutató.....	493
Képjegyzék.....	515

BEVEZETŐ

Az objektivitás mítosza? – tettük fel a kérdést előző, 2011-ben megjelent könyvünk címével, írásaival. Válaszunk szerint bár az objektivitás teljességét aligha lehet elérni, a történet (tehát a történész elbeszélése) ugyan valóban nem a történelem, ám korántsem reménytelen vállalkozásba fog a historikus, amikor a múlt valóságát (vagyis a történelmet) akarja megidézni. Az – kellő tehetséggel, tudással, szorgalommal, az elkerülhetetlenül szükséges időtávból, a lehető legteljesebb elfogulatlanságra törekedve – igenis sikerülhet. Vagyis a múlt fő vonásaiban, számos esetben részleteiben is pontosan rekonstruálható.

A rekonstrukciónak tehát kemény feltételei vannak. A tehetséggel nincs mit tenni. Az vagy van, vagy nincs. Hiányát tudással, szorgalommal enyhíteni igen, ám pótolni nem lehet. Mivel a tudás a mérhetetlenül nagy tudatlanság birodalmából hódít el területet, minél nagyobb, annál nagyobb határvonalon érintkezik a sötét-séggel. Ezért a valóban nagy tudású emberek – legalább is tudásukhoz mérve – szerények, a tudatlanok ellenben beképzelttek.

Az adott terület fölényes ismeretén túl a tudásba természetesen beleértendő (lenne) a megismerés természetére, s így annak (nem ritkán szinte áttörhetetlen) korlátaira figyelmeztető elméleti szakirodalom számbavétele is. Miközben a múlt valóságának semmi sem árt, a históriát állandóan veszedelmek fenyegetik. Hiszen az ismeretszerzés közben folyton ott ólálkodik annak a veszedelme, hogy hiába tudunk meg mennél többet – például – egy-egy személyről, eseményről, országról, országok között kapcsolatról stb., tehát a történelem összetevőiről, szemünk előtt éppen a lényeg homályosul el. Mert az elmúltat a ma szemüvegén keresztül nézzük: korunk, nemzetünk, társadalmunk gyermekei vagyunk. Egyszerre vezetnek bennünket rokon- és ellenszenvek, azok fogóságában tényeket negligálunk, vagy „csupán” túl- és/illetve lebecsüljük azok súlyát. Előadódhat, hogy a sok részlet ismerete éppen a nagy összefüggések pontos mibenlétét fedi el. És megfordítva: arra is van sok példa, amikor a történelem nagy folyamatairól alkotott kép bűvöletében vakká válunk a részletekben feltáruló valóság jelentőségével szemben.

Az elméleti kérdésekről tehát mennél többet kell tudnunk, ám első helyen korunknak a világ megismerhetőségéről vallott alapállására kell figyelni. Nos, nem kétséges, hogy míg a felvilágosodás korának gyermeke mérhetetlenül túlbecsülte a tudás erejét, a megismerés lehetőségeit pedig határtalannak látta, korunkban inkább a tudás s a megismerés korlátait a ténylegesnél súlyosabbnak láttató nézetek divatosak. Egyes, nem csekély ismeretanyagot birtokló kollégáink hajlamosak korunkat az elsötétedés korának látni és láttatni.

Pedig jobb lenne, ha abban segítenének, hogy miképpen lehet eligazodni a ma infokommunikációs, mérhetetlenül manipulált tömegtársadalma információs szeméthalmazában. A manipulált szó külön kifejtést igényel. Mert nem egy (különben a szerencse forgandósága szerint folyton cserélődő) erőközpont manipulál. Több erőközpont van, s manipulál mindenki, aki teheti. Leginkább az érdeke, a megbízói érdekében. Ám nem ritkán – van ebben valami szánalmas – nem is a tényleges, a pillanatnyin túlmutató, jól felfogott, hanem csupán a – vélt érdekében.

Az elfogulatlanság követelményének is roppant nehéz megfelelni. Hiszen mindenkinek joga van a históriát a maga vagy a családja, felmenői sorsán, számtalan esetben sérelmein, egyéni tragédiáin keresztül, elvesztett vagyonát, hatalmát visszasírva, versus soha nem volt jó életén, elődei elnyomottságán keseregve szemlélni. A baj „csak” az, amikor a egyéni történetek, a családtörténetek, egy-egy társadalmi réteg, osztály sorsán keresztül eltűnik a másik egyén, másik család, másik társadalmi réteg, osztály sorsának a valós története. Szóval, amikor a történelem valós arányai, összefüggései torzulnak el, vagyis relativizálódnak.

És ha azt is (súlyának arányában) tekintetbe vesszük, hogy a politika mily mértékben fordul azokhoz a legitimációs lehetőségekhez, amelyek a múlt átfestésében, fontos összefüggései elhallgatásában, illetve túldimenzionálásában, röviden szólva az eltorzításában rejlenek, akkor még inkább tisztán látjuk a relativizálás kártékonyosságát. A politikán természetesen nem csupán a mindenkori hatalom, hanem ellenzéke is értendő. Mert a választási demokrácia intézményrendszerében nem csupán a kormányzó erőnek van módja történésznek vagy publicistának nevezett szellemi munkásokat, ilyen-olyan kaliberű (a töke világához mérten egyébként aprópénzért felfogadható) zsoldosokat hadrendbe állítani.

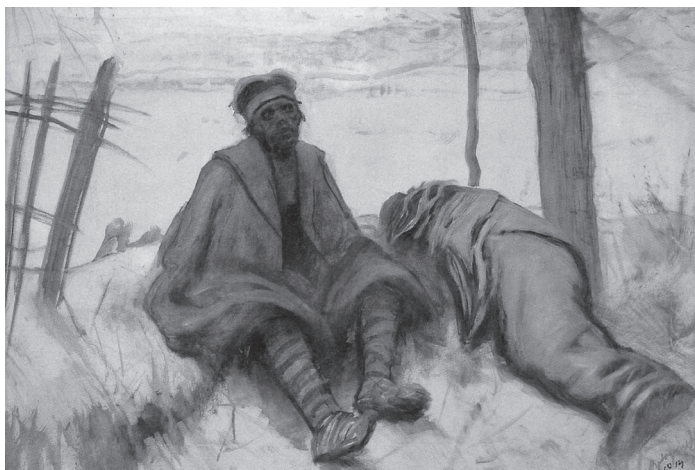
És itt megint árnyalnunk kell. Számos esetben egyáltalán nincs szükség zsoldosokra. Számosan – származásuk, családtörténetük (nem ritkán mitizált, legendák kódén át agyába fészkelte családtörténetük) ígézetében is – maguktól teszik a dolgukat. És éppen ezért kitartóbban, megalázó vereségeket is vállalva, azt elviselve. Míg a zsoldos – hisz’ ezért zsoldos –, ha a fordul a világ, megperdíti köpönyegét, behunyorít a levegőbe, s tollán már szárnyalnak is a merőben más üzenetű mondatok, cikkek, tanulmányok, könyvek s egyéb miegymás.

Az egyén oldaláról csak az önismeret segíthet e veszedelem leküzdésében. Az önismeret fogyatékoságai – számos, esetenként riasztó példa mutatja – a történeti tudás garanciáját is felfalják. A legszánalmasabb, s egyben legkártékonyabb eset az, amikor valaki kétségtelen szakértelme birtokában, netán indokoltan megszerzett tudományos fokozata fedezékében rongálja nemzete, társadalma történeti tudatát. Mert lényegében szűkebb-tágabb családjá, társadalmi rétege, osztálya, vallása, etnicitásának története által torzítottan beszéli el a múlt kisebb-nagyobb darabját.

Az elmúlt fél évtizedben a világ – témánk nézőpontjából – „természetesen” nem lett jobb. Éppen ellenkezőleg. Honi tájainkon botrány botrányt követ, a soha nem volt egészséges hazai történetpolitikai gondolkodást az új keletű skandalumok tovább rongálják. Mindez pedig – lássuk be – tovább növeli a múlt megismerhetőségével szemben táplált kételyt. Hiszen hogyan lenne a történelem megismerhető? – így a gyakran hallható, kérdésbe csomagolt állítás –, ha azok is, akik sok esetben már évtizedeket töltöttek el egy-egy téma feltárásával, a másiktól nem ritkán szögesen eltérő nézetekkel traktálják olvasóikat, hallgatóikat, nézőiket.

Ám mondjuk ki világosan: természetesen nem a történettudománnyal, „csupán” a szakma szabályai ellen vétő képviselővel, képviselőivel van a baj.

Berögzült tévképzeteket, mély gyökerzetű, érzelem-dús nézeteket higgadt, körültekintő érveléssel cáfoló írásokkal szakmán túli körökben is figyelmet kelteni – holott éppen azoknak lenne az ilyesmi leginkább hasznos – korábban is csak elvétve lehetett, manapság még nehezebb. Az effajta történésznek többnyire közöny a jutalma, esetleg megkapja a lesajnáló minősítést, hogy világnézetileg kevésbé karakteres. Pedig van, „csak” nem a megmondó ember tetszése szerinti arcéle.

Ellenben nagy valószínűséggel lehet számítani a megcélzott publikum tetszésére – harsány állításokkal, bűnbakgyártással, illetve szerecsenmosdatással. A másik tábor nemtetszésének kiváltása szintén hozhat médiafelületet. A siker tehát kalkulálható.

A történész szakma helyzete mindazonáltal a fentebb vázoltaknál mégis sokkal jobb. Kollégáink számos területen, a szakma kisebb-nagyobb figyelmétől övezve végzik idegörlő munkájukat. Lankadatlan szorgalommal törlik le a fehér foltokat, tovább gyarapítják a tudás egy-egy elme számára áttekinthetetlenül nagy birodalmát. Ez mindig így volt, s bizonyly így is marad.

A baj tehát főleg „csupán” a társadalom történeti tudatát befolyásoló történetpolitikai gondolkodás aránytalanságaival, az elbeszéléseknek tárgyilagos szem számára világosan látható torzításaival, egyes vonások elhallgatásával vagy halványításával, máskor túlrajzolásával – vagyis a múlt relativizálásával van. Történetpolitikai gondolkodásról beszélünk, ám mögötte tudjuk a magyar társadalom mélyen rögzült kettős struktúráját. (Amely lényegében azt jelenti, hogy az alul lévők, tehát a nép felett élő tehetősök, az anyagi és kulturális javak, társadalmi pozíciók birtokosai eltérő származásuk, világlátásuk, mentalitásuk okán egymással kibékíthetetlen küzdelemben vannak.) Erről a kettős struktúrát feltételező elméletről fundált elmék azt mondják, hogy az bizonyítást még soha nem nyert. Lehet. Ám a valóság talaján állók inkább azt gondolják, hogy a manapság is dúló gyilkos emlékezetpolitikai vitáknak éppen az 1989/90-es rendszerváltás

nyomán újjászülető kettős társadalmi szerkezet az alapja. Vagyis a nemzeti minimum hiánya nem csupán mai fájdalom, hanem a modern magyar história szinte állandó jellemzője.

Közbülsően: boldogabb országok históriája, ma létező valósága buzdít arra, hogy nem elérhetetlen álom egyszer nálunk is ilyesmit alkotni.

Az 1848/1949-es forradalom és szabadság valóságáról a téma kutatói rengeteg dolgot elmondtak, amely meggyőzően cáfolja a Jókai Mór és társai által rajzolt megragadó, szépséges, romantikus képet. Ám a lényeg, hogy akkor a nemzetben volt erő az összefogás csodájára. És bizonyosan volt nemzeti minimum 1867-ben, mert hiányában nem jön létre a Házzal a kiegyezés. Bizonyosan volt szintén ilyen minimum 1956 őszén is.

Ezen epizódok adhatnak reményt a szebb magyar jövőre.

Melyek tehát a történetpolitika neuralgikus pontja? A magyar nép eredete, volt nemzetiségeinkkel, mai szomszédjainkkal való viszony, a kurucoknak, illetve a labancoknak a megítélése, az 1867. évi kiegyezés, s a 20. századi história mindmegannyi eseménye, közöttük is kimagaslóan Trianon, vagyis a történelmi Magyarország elpusztulása, a Holokauszt, vagyis a hazai zsidóság pusztulása, jelképpé vált személyiségek élete, a hagyományainkhoz való viszony – mind-mind parázsló vas. Márpedig nincs emelkedő nemzet, ha (sok egyéb feltételen túlmenően) múltja mindenki által érzékenyen figyelt területein nincs alapvető egyetértés. Másként fogalmazva nincs nemzeti minimum. Helyette a süketek párbeszédei zajlanak.

E lehetetlen helyzet – van rá bőven tapasztalat – sokáig fenntartható. Ám a normák világában – soha ne feledjük – a relativizálás elfogadhatatlan.

E kötet írásai is zömmel huszadik századi metszetek alapján hazánk és a nagyvilág viszonyát vizsgálják. A figyelmes olvasó helyenként ez alkalommal is felkaphatja a fejét, hogy ezt vagy azt a megállapítást a kötetben valahol már korábban betű szerint olvasta. Tudatos szándék, nem szerkesztői figyelmetlenség következménye ez. Mert ahogyan az építész sem veszi ki a falazatból a már másutt alkalmazott elemeket, a történésznek is szüksége lehet (főleg, ha látja munkája szerény hatásfokát) súlyos szavak, megácsolt mondatok ismétlésére. Hátha lesz némi foganatjuk...

SORS ÉS FELELŐSSÉG

MAGYAR SORS, MAGYAR „FÁTUM”

ADY ENDRE ÉS JÁSZI OSZKÁR

ÉLETE TÜKRÉBEN

A történésznek – ha már ilyen címet választott – több mint illő: kötelessége azzal kezdeni, hogy elmondja: volt, van és lesz magyar sors. Mint ahogy igaz ez bármely más nemzetre is.

Ám Sorson nem a fátumot, hanem „csak” a meghatározottságok azon együttesét értem, amelyek a cselekvő ember lehetőségeit oly’ erősen beszűkítik, olyannyira nem engedik azt történni, amit elérni szeretnénk, hogy úgy érezzük: valaminek a markában vagyunk. Nos, ezt nevezem Sorsnak. Sokszor azért is a Sors markában érezzük magunkat, mert a mainál többnyire bizonyosan mostohább körülmények között élt felmenőinktől örökölt génjeinkben égetten hordozzuk a sorsszerűség érzését.

Ha a Költő azt mondja: „Mikor mozdulok, ők ölelik egymást,” és azt is mondja: „Tudunk egymásról, mint öröm és bánat/Enyém a múlt és övék a jelen/Verset írunk – ők fogják ceruzámat/s én érzem őket és emlékezem,” akkor napnál világosabb, hogy számos esetben a végzet hatalmát véljük látni ott is, ahol „csak” a meghatározottságok munkálnak.

Miközben a meghatározottságokat – jelentős mértékben – messze nem természetfeletti erők, természeti adottságok, hanem „csupán” embertársaink, s magunk döntései, számos esetben rossz döntéseink hozzák létre. A 19. század egyik zsenije ír arról, hogy „azt, amit minden egyes ember akar, mindenki más megakadályozza, és azt, ami kialakul, senki sem akarta.”¹ Ebben egyszerre látszik – hogy valami nagyon ismertre utaljak – a mozgástér és a kényszerpálya dialektikája.

Tehát leszögezhetjük: a Sors, vagyis a meghatározottságok együttese a cselekvő ember lehetőségeit bár tetemesen beszűkíti, helyenként és időnként szinte a végzetszerűségig, ám mindig van lehetőség a választásra. Előadódhat, hogy e lehetőség csupán annyi: nem elfutni a halál elől. Mint tette – mondjuk – Bajcsy-Zsilinszky Endre, aki 1944 karácsonyán választott halált halt. Mint ahogy választott halált halt a kommunista Nagy Imre is 1958 júniusában. Számos ízben természetesen a halál sem lehet választott, hanem az

¹Friedrich Engels levele Joseph Blochhoz, 1891. szeptember 21–22. MEVM, II, 489.

bizony elkerülhetetlen. Ám akkor sem mindegy – mert a példának igenis van súlyuk, jelentőségük, s akár akarjuk akár nem: mindenkor példát adunk –, hogy ki hogyan néz szembe a végzetével.

Ám most mondanivalónk veleje az, hogy a Sors nem szinonimája a végzetnek. A végzetnek a fátum a szinonimája. Én tehát a Sorsról beszélek, s teszem ezt azért, mert ennek a szónak hatalmas a vonzása, figyelmet kelthet a használója. És erre a figyelemre kiváltképpen szükség van mai világunkban. Abban a világban, ahol társadalmi méretekben drámaian csökkent a megfontolt gondolat, s általában a tudás súlya. Számtalan oka van ennek, s közöttük bizonyosan kitüntetetten fontos, hogy drámaian lecsökkent azoknak a száma, akik még egyáltalán olvasnak.

Olvasnak azért, hogy igényesen gondolkodhassanak.

*

Et nunc venio ad fortissimum. Amikor 1961-ben megjelent Horváth Zoltán *Magyar századforduló* c. munkája, akkor az a reveláció erejével hatott. Mert a „második reformnemzedék” elnevezéssel illette azokat a polgári radikálisokat, akiknek nagy lobogású vezére Jászi Oszkár volt. Az a Jászi Oszkár, aki – mint tették ezt oly sokan – magát nem csupán magyarnak, sokkal inkább magyarnak tartotta, mint azokat, akiknek felmenői sokkal régebben e hon magyar ajkú lakói voltak, mint az ő felmenői.

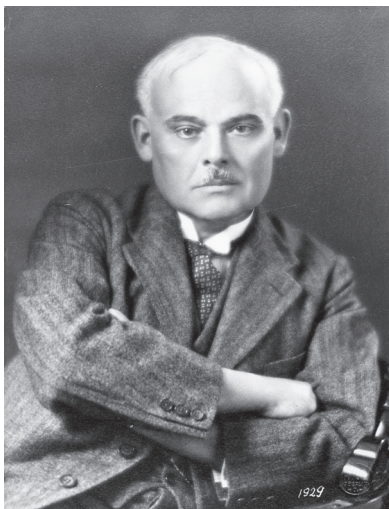
Jászi Oszkár ellenben Jakubovics Oszkárnak született, s őt bizony a kortársai közül sokan az idő múlásával sem Jászinak, továbbra is inkább Jakubovicsnak tartották.

Volt ebben valami sorsszerű.

Az 1875-ben született Jászi Oszkár Nagykárolyban, a piarista gimnáziumban konkolárisa volt az 1877-ben Érmindszenten született Ady Endrének. Barátságuk nem ekkor, hanem felnőtt éveikben alakul ki.

Jászi Oszkár 1912-ben jelentette meg *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* c. könyvét. Bár fél évtizednyi munka, rengeteg empirikus tudás összegződik benne, szerzője nemhogy a politikára nem hatott, még tartalmas vitákat sem tudott kiváltani vele. Eszmetársai természetesen méltatták, ám a hazai ellenfelektől csak gorombaságokra, alaptalan gyanúsítgatásokra futotta, ráadásul, a nemzetiségi vezetők körében is csak vegyes visszhangot keltett. A várt kedvező hatás elmaradásában Jászinak is volt a szerepe. Mert szenvtelen tudósi alapossággal taglalva a téma összetevőit jóval kevesebb figyelmet fordított

arra, hogy a politikus² ösztönös megérzéseivel, állandó veszélytudatával kezelje témáját. Nem súlya szerint mérlegelte, hogy akkor már a nemzetiségi kérdés a külpolitikai-hatalmi világ részévé vált.

Ady Endre ellenben – bizonyára költői lelke miatt is – áradó lelkesedéssel üdvözölte munkáját. A csupa-csupa szaggatottságú írás a szokásos méltatásnál messze több. Egyenesen magasztalása Jászinak. A csalódott férfiúnak ez nem csupán akkori keserűségére, egész élete kudarcos voltára bizonyul majd balzsamnak.

Gondoljuk meg: az 1918. évi polgári demokratikus forradalomnak Károlyi Mihály mellett – mögött – csak Jászi Oszkár a másik emblematikus figurája. Jászi Oszkár még nincs 45 esztendő, amikor végleg elmegy hazájából, s onnan közel negyven esztendőn keresztül csupa kudarc, keserűség, meddő várakozás az élete. És ha egy nemzet mind a mai napig nem néz szembe a hibáival, képtelen meglátni e forradalom pozitív jelentőségét, bűnbakgyártók által hagyja magát félrevezettetni, akkor ne csodálkozzunk azon, hogy – minden valódi nagysága ellenére – az emigráns Jászinak nagy szüksége lett az Ady Endre által történt

² Jászi Oszkár számos alkalommal viaskodott azzal a problémával, hogy tudós vagy politikus legyen. Közismert, hogy más attitűd jellemzi az egyiket és a másikat. Mindazonáltal létezik a tudós politikus típusa, aki nem a napi politikai bozótharcok mestere, hanem tudományos felkészültsége révén stratégiai igényű politikusként működik. Természetesen Jászi is ezen típus megtestesítője volt. Azzal a szintén ismert tehertétellel, hogy az ilyen személyiségek számos esetben bukott politikussá válnak.

magasztalására. 1912-ben még csak az akkori csalódottságára volt balzsam a sok-sok elismerés. Az aggastyánnak ellenben – ismételjük – már egész élete igazolásául kellett azok a sorok, amelyek ebben a magasztalásözönben találhatók.

„Betűk a betűtlenség korából, hazafias jelszó az útonálló ragadozás patriótáinak falánk száján, levegő a kénköves barlangokban.” Jásziiban a magyarság megkapta „a hazafiasság újrakeresztelő szakramentumát, [...] a szabad szabadságot s azt a magyarságot, amennyi s amilyen még sohasem lehetett.” Jászi „génusza némileg azoké a nagy hadvezéreké, akik úttalanul érkezvén hadseregüket még jóformán össze sem szedték, előbb utakat vernek neki a zordon Alpokon át. De a hannibáli, a napóleoni pszichénél fejlettebb, emberibb, forróbb az övé.”³ Még hosszan idézhetnénk Adynak a valóságtól történt elrugaszkodásait, ám aligha van szükség rá. Így is világosan látszik, hogy Jászi mily „mértéktartóan” rendelkezett testámentumában, amikor a sok magasztalás közül majdani hazai sírjára „csupán” a szélesebb körökben ma is valamelyest ismert sorokat kívánta vésetni: „S hogy folyósan szélesedtek az ő útjai, úgy ömölgettek felé mindenünnen [...] a magyar becsületesek és intellektuelek útjai.”⁴

Történészoklevél nélkül, a honi historiában való némi tájékozottság alapján is elmondható: Jászi Oszkárnak addig a pontig valóban „folyósan szélesedtek az ő útjai”, amíg a rákövetkező esztendőben, 1914-ben megszervezett kis Polgári Radikális Pártja élén nemzetiségügyi minisztere lehetett a polgári demokratikus forradalomnak. Amikor 1918. december 10-én lemondott tárca nélküli nemzetiségügyi miniszter állásáról, ennél is súlyosabb tényezők⁵ mellett a Költő állításával szemben Jászi irányában egyáltalán nem ömölgettek „mindenünnen [...] a magyar becsületesek és intellektuelek útjai.”

Tévedésbe esnénk, ha nem látnánk meg, hogy Ady Jászival szembeni pozitív mértékvesztése nem egyéni hiba. A sok magasztalással hívja fel a figyelmet arra, hogy végre valaki – az agg Mocsáry Lajos után – szembenéz azzal az irgalmatlanul nagy problémahalmazzal,

³ Ady 1912: 835–837.

⁴ Jászi 1991: 568.

⁵ Sokkal döntőbb volt az a tény, hogy Tisza István Magyarország 1914-ben nem tudta elkerülni a hadba lépést, sokkal döntőbb ok volt, hogy a háború elvesztése nyomán a koncukat akaró szomszéd nemzeti nacionalizmusokkal szemben nem volt érdemi magyar ellenerő, sokkal döntőbb tényező volt, hogy a Tisza István-i Magyarország nem gondoskodott a várható bukás esetén esetleg sikeres politikai garnitúra megerősödéséről, sokkal döntőbb tényező volt a győztes nagyhatalmak távlatokra vak politikája.

amiről a magyar uralkodó osztályok (pedig a Birodalom minden második állampolgára nem magyar ajkú volt) igazából csak az erő nyelvén akartak tudni.

Mivel előadásunk középpontjába a Sorsot helyeztük, nem mondhatunk búcsút Ady írásának annak befejező passzusa szemrevétele nélkül.

„Valamikor azt beszélgettük valakivel, micsoda nagyérzés kezét szorítani olyan emberrel, kiről tudjuk, hogy szobrot fog kapni.” Száz esztendőnél is több múlt el, hogy Ady Endrét a nagy érzés elfogta, ám – a különben minden alappal elgondolt – Jászi-szobor magyar földön máig nem készült el. Ennek számos okát előadásunkban még csokorba gyűjtjük, ám Ady másik fájdalmas tévedésére már itt utalnunk kell. Az elmúlt évszázadban a Dunának és Oltnak bizony nem volt, nem lett egy a hangja. Bár ezen előadás csekélyke szerzőjének természetesen mély meggyőződése szerint Ady Endrének egyszer bizonyosan igaza lesz, ám addig – és ebben is bizonyos – mind a Dunán, mind az Olton még nagyon sok víznek kell lefolynia. A zseninek ellenben természetesen igaza van abban, hogy „a szobor is legtöbbször az elevenek galád szerencsejátéka a gazdag halottakkal.” Majd ismét téved akkor, amikor Jászi Oszkár szobrát már 1912-ben virtuálisan létezőnek mondotta: „Milyen más szobor már is a Jászié: ő megcsinálta az új una eademque nobilitását Magyarországnak s ezek továbbélése, jövőendő harca az ő szobra a régi una eademque nobilitás összetörendő kőbálványain.”

Zsenisége tudatában Ady Endre számtalan esetben nem habozott másokról gyilkos szavakat írni, mondani. Jászihoz ellenben – a valóban ritka férfibarátságok egyik megejtően szép példájaként – egészen elképesztő alázattal viszonyult. „S ha van valamit érő, tovább szálló; továbbküzdő szép és jó az én kicsiny munkámban s életemben – fejezi be írását –, csak abban és ott, ahol és miben a Jászi utakkal összetalálkozhatott.”

*

A Jászi utakkal történt összetalálkozás a kisnemes-sarj és a frissen asszimilált magyar találkozása. Abban a világban, ahol az ország modernizálódása öles léptekkel ment előre, s ahol e fejlődés számos visszassággal, társadalmi feszültséggel is társult. E feszültségek egyike a zsidókérdés volt. A leegyszerűsítő, sőt félrevívó ábrázolásokkal szemben Ady Endre költészete sem mentes a helyenkénti antiszemita megnyilatkozásoktól. Ennek fényében még nagyobb súlya van a Jászi Oszkárhoz fűződő barátságának.

„Minden semmirevalónak, / Gácsnak, svábnak és zsidónak /

Grádics adatott / Itt alatt már csak egyedül / Maradok” – írja esztendővel korábban, 1911-ben a *Seregesen senkik jönnek* c. versében. Majd a harmadik strófában kimondja, hogy idegenellenességének oka a magyarság, vagyis az ő kirablása. „Seregesen senkik jönnek, / Megrabolnak, elköszönnek / Gúnnnyal, szabadon, / Mi bennem gyűlt, mindenkié / A vagyon.”

A következő strófában megjelenik a magyarság mély megosztottsága, s vele az ő kizsákmányoltsága: az úri, léha nullák rajának a heresége. „Mind a szépet, amit hoztam / S ami új, nagy, átkozottan / Sok, Pazar ige: / Úri, léha nullák raja / Söpri be.”

Az utolsó előtti versszakban az asszimiláltakat álmagyaroknak, önmagát pedig az egyetlen valakinek mondja: „Álmagyarok s jöttment népség / S címeres, ronda cselédség / S nagyúri nagyok: / Ez időben, itt, valaki: / Én vagyok.”

A befejező strófa a magabiztosság, az erőltetett magabiztosság, a holnap szétmálló magabiztosság költészete: „Új ígéim tán nem hatnak, / Rossz frigyessim elhagyhatnak / S nőhet a fülem, / De nem lesz itt semmi, soha / Nélkülem.”

Ady Endre édesanyja református lelkipásztori család sarja, ő református nevelést kapott, református iskolába járt, majd mivel gimnáziumba szánták szülei, az erősebb katolikus népiskolában járatták, így került a piaristákhoz. Istenes verseihez a kulcsot mégis Németh László adja a kezünkbe, aki miután azt írja, hogy „a magyar sors: emberi sors is, s a végzet helyi pribékjeinek s angyalainak csak a magyar kosztümöt kell levetniök, hogy mint az

örök elvontságok: Élet, Halál, Isten – állják őt körül egy kálvinista *Theatrum Mundi* deszkáin. A metafizikai, vagy ha úgy tetszik, teológiai érzésnek egész különös iskolája ez: a faj sorsa hozzászoktat a sorshoz, a patrióta a heveny bajok mögött embermagjával a végzethez beszél” – bár láthatjuk: veretes szavakkal, s hozzá méltó tömörséggel az örök elvontságok: Élet, halál, Isten kérdését egyszerre és pontos arányossággal illeszti az egyetemeshez és a nemzetihez, mégis körmondatának a befejező szavai mondják a legtöbbet –, „s küldetésnek érzett pályája teremt Istent neki.”⁶

Azért, hogy figyelmünk tisztán irányulhasson az istenes versek miéértjére, szükségesnek tűnik, hogy némileg saját szavainkkal ismételjük meg a befejező gondolatot: Ady Endre számára az ő „küldetésnek érzett pályája teremt Istent.”

Németh László természetesen nem volna Németh László, ha e mélységet nem illesztené egyetemes és magyar eszmétörténeti tablóba. „Ilyen faji szorongásból táplálkozó, de azon túlcsapó vallást Nyugaton hiába keresünk: az őszövet-ségi zsidók, Dosztojevszkij oroszai bogozták így össze népi bánatuk(at) istenük természetével. Hogy a magyar szellemben megvolt a hajlam a patrióta lírából a végokok körén mint vallásos líra szállni följebb – a XVI. század kálvinistái éppúgy bizonyítják, mint Széchenyi vagy Ady legigazibb elődje, Vajda János. De ami azoknál hajlam: Adynál dantei méretű építmény.”⁷

Az építmény dantei méretét az előadás keretei között csupán egyetlen verssel villanthatjuk fel. 1907-ben, tehát hét esztendővel a nagy háború kirobbanása előtt, s az ugyancsak nagy hullámokat vert annexiós válság előtt is még esztendővel írja: „Uram, háborúból jövök én, / Mindennek vége, vége: / Békíts ki / Magaddal s magammal, / Hiszen Te vagy a Béke.”

A korszak ismerői tudják, hogy a sok évtizedes béke és a mind keményebben sorjázó konfliktusok eredőjében rengeteg emberben ott motoszkált a háború kirobbanásától való félelem. Ezek hú tükreként a szociáldemokrata pártok számos kongresszussal és egyéb erőfeszítéssel igyekeznek a végzetet feltartóztatni, mások a nemzetközi jogban létrehozzák a konfliktuskezelés hágai intézményeit, megállapodásokat kötnek várható háborús helyzetek valamelyest humánus keretek közé szorítására, ám az első világháború majdan bekövetkező poklát négy ilyen sorba mások nemigen szorították: „Két rohanó lábam egykoron / Térdig gázolt a vérben / S most nézd, Uram, nincs nekem lábam, / Csak térdem van, csak térdem.”

⁶ Németh 1989: 450.

⁷ Uo.

Az utólagos tudás birtokában némi empátia is elegendő, hogy az egyéni csonkaság mögött a Birodalom eltűnését is meglássuk. A befejező strófa pedig azt a kilátástalanságot prófétálja, amely majd Trianon gyermekeinek lesz nap-nap utáni életérzése: „Uram, láss meg Te is engemet / Mindennek vége, vége. / Békíts ki Magaddal s magammal, / Hiszen Te vagy a Béke.”⁸

Ady Endre mértéktelen pusztította szervezetét, s megrendült egészsége helyreállítására azt sem tette meg, amit már az akkori orvostudomány révén is megtehetett volna. Gondoljuk meg: örök szépségű sorait „Már vénülő kezemmel / Fogom meg a kezedet, / Már vénülő szememmel / Őrizem a szemedet” 39 esztendősen írta Csacsinszskának – vagyis Csinszskának. A szanatóriumi kezelések sokszor alig lettek többek a „női csukák” társaságában eltöltött további önpusztításoknál. Asszonya csak 1918-ban kérte komoly orvosprofesszorok tudását, s ők a teljes lepusztultság tényét diagnosztizálták. Ám az orvostudománynak ma sincs hiteles felelete a talányra: miért van az, hogy a hűdéses elbutulást mutató szervezetével írja meg az *Üdvözlét a győzőnek* c. költeményét.⁹ És miért van az, hogy amikor 1918. október 31-én értesül „a csóvás gazember, a geszti bolond, a kan Báthori Erzsébet, az úrként magyarként egyként rongy” meggyilkolásáról, akkor – szokványos elmék vélelmezett örömin-

⁸ Ady: Imádság háború után, 1908.

⁹ Benedek 1992: 264.

nepe helyett – még mélyebben omlik össze. A jelenetet – számos leírás ellenére – aligha lehet pontosan rekonstruálni. Ám az bizonyos, hogy többé nem ír verset. Mert minden bizonnyal tudta, hogy a magyarságnak nagy vezetője, védője pusztult el.

És azon sincs mit eltöprengeni, hogy ki volt a valóban formátumos vezetője a magyarságnak: az a kormányfő, aki sok egyéb mellett – Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* c. széles körben olvasott hetilap szerkesztője jegyzi fel – „a zsidógyűlölő cikkek ügyében nem ismert tréfát, Besztercén és Kolozsvárott betiltott két zsidóellenes hetilapot”, s aki miután megtudja, hogy a katonai cenzúra törli a lapnak a zsidóság helytállásáról szóló híreit, akkor felülbírálja a cenzúrát,¹⁰ vagy az a későbbi kormányzó, aki majd helyesli a polgári jogegyenlőséget mind súlyosabban sértő törvényeket. Természetesen ordító hiba lenne, ha nem utalnánk arra, hogy merőben más korszakban volt kormányfő az egyik, és egy másik világban a másik. Ugyancsak ordító – bár nem kevés hangoskodó által gyakorolt – hiba lenne eltekinteni az 1933. utáni nemzetiszocialista Németország bennünket is penetráló hatásától, nem beszélve az 1944. március 19-i német megszállás irgalmatlan súlyáról. Ám a legvisszafogottabban is annyit elmondhat a historikus, hogy másként alakul hazánk sorsa, ha Tisza István az öt óvó Károlyi Mihály szavára vidékre húzódik.

„Ennek így kellett történni,” hörögte a halálos megsebzett Tisza. Ésmég az is, aki távolról sem osztja a predesztináció tanát, „csupán” ismeri azt a mérhetetlen szenvedésözönt, amely a Szerbiának küldött hadüzenet nyomán zúdult a magyar népre (is), érzi a Sors szelének suhogását ott a Hermina úti villában október 31-én.

Nos, mindent egybemarkolva: Ady Endre, a zseniális barát verseiben és publicisztikájában egyaránt roppant keményen – számos esetben túlzásoktól sem mentesen – ostromozta az „istentelen rablólovagok és csuhások” országát, annak miniszterelnökét, ám közben kemény kritikája a magyarság sorsa feletti mély aggodalommal is átitatott. Az életében oly sokat ócsárolt, „a magyar kultúra pálmafáján levéltetű”-nek is nevezett költő recepciója már a húszas években bekövetkezett, költészete már Horthy Miklós Magyarországon érettségi tétel lesz. A polgári radikálisok ellenben – az általános, nemes, nagy emberi célok jegyében – úgy támadták a „magyar feudalizmust”, hogy közben azt a veszélyt, hogy a Szent István-i birodalom a sír szélén jár, s abba mindjárt belezuhanhat, egészen az összeomlásig nem fogták fel. Vezérükben, Jásziban ugyan volt, ám – 1912-es könyve

¹⁰ Szabolcsi 1993: 171–172.

kapcsán láttuk – nem elegendő effajta érzékenység. Az eltérés messze nem volt elégséges arra, hogy a korabeli magyar közvélemény a javára disztinkváljon.¹¹ Ha ilyenek ezek a „hazátlan bitangok”, akkor világos, hogy vezetőjük sem lehet másfajta.

Ady Endre a „Jászi utakkal” maradéktalanul azért találkozhatott, mert mindketten a társadalmi igazságosságot akarták, ha úgy tetszik a szó teljes értelmében vett demokráciáért harcoltak konok következetességgel. Erről pedig a magyar tájakon is a hatalmasok inkább öblös beszédeket mondanak, mint megvalósulásáért ténylegesen tennének. Akár ezen az egyetlen ponton összegyűlt Jászi Oszkárnak a nemzettel szemben annyi „bűne” – megtévezve természetesen az Adyval szembeni, fenti különbözőségével –, hogy ne legyen számára pardon. Azért van ez így, mert Szabó Dezső 1928-ban ejtett szavai – minden túlzásuk, egyoldalúságuk, a nép és nemzet helytelen egybemosása ellenére – a lényegre tapintanak. „Elmaradhatatlan jelensége az ellenforradalomnak egy bizonyos álnacionalizmus, [...] mely a Nemzetet csak az úgynevezett nemzetfenntartó elemekben látja, Till Eulenspiegel-i humorral azokat nevezve nemzetfenntartó elemeknek, akiket a nemzet eltart, helyesebben kitart.”¹²

Ám ne elégedjünk meg a sommás magyarázattal, hanem folytassuk a probléma már megkezdett szétszálazását.

A történeti köztudatban élt, ma is élő Jászi-képet jelentős mértékben Mályusz Elemér *Vörös emigráció* c. munkája¹³ élte-tette, élteti. Ő a hazai historiográfia egyik jelese. A nem szakértő olvasó pedig miért is tudná, hogy ebben az esetben tehetségét, szakmai igényességét mélyen alulmúló munkát adott ki a kezéből. Az is súlyt ad a könyvnek, hogy ez az emigráció valóban ártott általában a magyarság, s azon belül a megcsonkított ország érdekének. Ám mindeközben Mályusz Elemér már munkájának címével – *Vörös emigráció* – hamisít.

Mert az emigráció valósága éppen ellenkezőleg festett. Mivel Jászi Oszkárnak nagy súlya, nagy szava volt, ezért a hamis állítás őt is vörös fénnel vonja be.

Azt a Jászit, aki nemhogy Leninnel, hanem Marxszal is (a Magyarországi Tanácsköztársaság gyakorlatát látva végérvényesen) élesen szemben állt. Bécsi emigrációjában kerekén kétszáz oldalas szöveget ír a marxizmus cáfolatára, ám kézírata inkább

¹¹ Gyurgyák 2007: 157–158.

¹² *Az ellenforradalom természetrajza* (Orbánhegy, 1928. június 4.) In: Szabó 1991: I, 384. Szabó Dezső szavait Mink András idézi a *Népszabadság* 2015. április 10-i számában megjelent írásában.

¹³ Mályusz 2006. Lásd még e kötetben a 190–191. oldalon írottakat.

torzó, mint szintézis. Az idők során maga is elfeledte. Csak hagyatékának kutatása során 1982-ben lett ismert. 1983-ban Párizsban, az ottani Magyar Füzetek könyvsorozatában jelenik meg, illegálisan kerül haza Magyarországra, ahol a rendszert lebontani akaróknak lesz az egyik ideológiai fegyvere. 1989-ben a Századévég Füzetek sorozatában *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja* címmel jut el sokakhoz, hogy azután a pillanatnyi figyelem elmúltával hatástalanná váljék.¹⁴

Azt a maszkot, amelyet szorgos, s messze nem tehetéstelen kezek¹⁵ formáltak az ő igazi arca eltakarására (is), azt reális tényezők (is) erősítik. Jászi igaz arcának eltakarása akkor nyeri el a mélyebb értelmét, ha látjuk (erre már korábban sommásan utaltunk), hogy az 1918. évi polgári demokratikus forradalom sincs a valós történelmi helyén.

Ennek a forradalomnak gróf Károlyi Mihály és Jászi Oszkár az emblematiszta hőse. Az antikorszakos gondolkodás¹⁶ Jászit is erősen érinti,¹⁷ ám első helyen Károlyi Mihály emlékét

¹⁴ Litván 2003: 180–181. A cím pontosan jelzi Jászi gondolatvilágának azon sarkalatos pontját, hogy a kapitalista piacgazdaság meggyőződéses híveként is az emberiség jövőjét valamiféle szocializmusban látta. Nyitva hagyva azt a fogas kérdést, hogy e mutatvány megoldható-e, feltehetőleg nem alaptalanul jegyezzük meg, hogy a kézirat torzóban hagyása egyfajta beismerés: Jászi Oszkár ugyancsak nagy elmeéle és kemény elszánása sem volt elegendő a marxizmus szisztematikus elméleti megsemmisítésére.

¹⁵ „Erdélyt majd elintézi Jászi Oszkár” – adja egyik hőse szájába a rágalmazó mondatot Herczeg Ferenc, a korszak írófejedelme. Litván 2003: 350.

¹⁶ Az antikorszakos gondolkodáson a megelőző rendszer/korszak valóságának – döntően legitimációs célokat szolgáló – a befeketítése, leminősítése értendő. Messze nem csupán magyar, s természetesen nem kizárólag mai gyakorlat.

¹⁷ Azért van így, mert a négy évtizedes szocialista korszak ideológiai fundamentuma is lényegében végig – az első időszakban kimondottan vadul – antikorszakos volt. Rengeteg valótlanítást mondtak el elődjeikről. Trianont pedig egyszerűen évtizedekig agyonhallgatták. Ennek az egyik elképesztő monumentuma a Molnár Erik főszerkesztésében először 1964-ben megjelent (1971-ben harmadszor is közzétett), kétkötetes, több szerzős, reprezentatív Magyarország története. A Ránki György által írt, a Horthy-korszakot tárgyaló fejezetben belül a trianoni békeszerződés még egy picike alfejezet címet sem kapott. *Az ellenforradalom táborá és belső ellentétei* c. alfejezetben belül csupán néhány sor található Trianonról. A szerző így intonálja a kérdést: „A tőkés restauráció megszilárdítása belpolitikai feltételeinek megteremtése mellett az uralkodó osztályok mindent megtettek rendszerük külpolitikai elismertetése érdekében is. Ebből a szempontból fontos mozzanat volt a békeszerződés aláírása.” (3. kiadás, II, 375.) Nincs mit csodálkozni azon, hogy amikor az inga a másik irányba lendült ki, akkor viszont megint mindent elöntött – Németh László kifejezésével – a „bőmből honfibu”. Az pedig sírjukból a régi bűnbakképző sémákat tá-

sújtja. Mert a kommunista igényű, ám magát reálisan „csupán” szocialistának minősítő, négy évtizeden át országoló rendszer – messze nem alaptalanul – éles vonallal választotta el Károlyi Mihály és Jászi Oszkár emlékét. Tehát önmagában a „négy évtized” leminősítése Károlyit igen, ám Jászit nem degradálja.¹⁸

Károlyi Mihály azért kerülhetett be az akkori marxista kánonba, mert hosszú emigrációja során világnézetében mind közelebb került a kommunista szemlélethez. Illúzióit bár az idők során elveszítette, ám hitét, hogy a marxista szocializmus lesz az emberiség jövője, nem adta fel.

Jászi Oszkár antikommunizmusa ellenben élete során sziklává szilárdult.

1991 derekán hamvai hazakerültek, ám a demokratikus Magyarország nem emelte kánonjába az engesztelhetetlen antikommunista, doktriner szabadkőművest. Az SZDSZ programja szerint „elődünk Jászi Oszkár”,¹⁹ mégis mintegy évtizednyi kormányzati pozíciójukban ők sem tettek semmit, hogy végre legyen egy köztéri Jászi-szobor, akaratukból semmiféle más, emlékét komolyabban ápoló lépésre nem futotta.

Messze nem véletlenül. Az SZDSZ-nek kifejezetten púp lett volna a hátán, ha ápolja az egész életében sikertelenül politizáló Jászi Oszkár emlékezetét. Tehertétel lett volna számukra a liberális szocializmus utáni vágyakozása is.

Az SZDSZ Jászi Oszkár szellemi örökségéből két ponton – saját és az ország javára – meríthetett volna.

1. Jászi Oszkár nem csupán református lett, hanem élete során is megtartotta ezt a hitét. E tekintetben erősen különbözött élesen egyházellenes polgári radikális híveitől, akik viszont ezen felfogásukkal az SZDSZ elődei. Minden bizonynyal a pártnak és az országnak is jót tett volna, ha türelemmel viselik a történelmi egyházak revindikációs törekvéseit.

masztotta fel. Ebben Jászi Oszkár emlékezete ismét a régi, tehát rágalmazó lett.

¹⁸ Fukász 1960 – A hetvenes évek második felében, a nyolcvanas években a gazdaságilag mind roskatagabb, legitimációjának megőrzéséért küzdő rendszer halk és óvatos engedményeket tesz Jászi örökségének kedvezőbb megítélése irányában. Ennek főleg az MTA Történettudományi Intézete az otthona. A legtöbbet ezért L. Nagy Zsuzsa, Litván György, Hanák Péter, Gyurgyák János, Varga F. János, Szarka László, Pók Attila teszi. Ugyancsak lényeges az egyetemi, majd diplomáciai pályán tevékenykedő Jeszenszky Géza munkássága. Az ezen kutatásokra épülő (tanulmányunkban gyakran hasznosított) nagymonográfia: Litván 2003. A kérdésre lásd még a Jászi történelmi helyét kijelölni törekvő írásunk 254. jegyzetét.

¹⁹ SZDSZ 1989: 9.

2. Jászi szellemi örökségének ápolása a rendszerváltás után újjáéledő népi-urbánus vitára is csillapítóan hathatott volna, hiszen amikor ez a nemzetpusztító vita a harmincas években elkezdődött, akkor ő egyértelműen a népi írók oldalára állt.²⁰

Az elmúlt közel negyedszázad Jászi Oszkár számára a másik oldalon az – úgymond – „nemzetellenes bűnei”-nek felhánytorgatását, itt pedig leginkább a feledést hozta.

Jászi – az elmondottakon túl – még egyéb súlyos okokból sincs a helyén.

1. Trianon ma is seb a nemzet testén.

2. Az 1989–1990-es rendszerváltás nyomán megelevenedett az Erdei Ferenc által leírt kettős társadalmi struktúra.

3. Az anomáliáért magát Jászi Oszkárt (és általában a polgári radikálisokat) is súlyos felelősség terheli.

A seb fájdalmát az Európai Unió erősen enyhíti,²¹ ám mindaddig meg nem szüntetheti, amíg a szomszédok a magyar kisebbségnek nem adnak társult nemzeti pozíciót. Az igazi megbékélést itt a türelmetlenség, ott a gyanakvás hátráltatja.

Itt joggal vagyunk türelmetlenek, hiszen félő, hogy amikor végre meglesz a vágyott társult nemzeti pozíció, addigra a kisebbséget a természetes asszimiláció létszámában feltartóztathatatlanul drasztikusan tovább gyengíti.

Ott a gyanakvásokat vaskos történeti és jelenbeli tények táplálják.

Mindebből következően az utolsó, 1989–1990-es rendszerváltás után kialakult új helyzet – minden roppant lényeges különbözőség közepette – az 1918/1919-es forradalmak bukása utáni helyzettel erősen rokon. Ismét magasra csaptak az antikorszakos gondolkodás tarajos hullámai. Azok árján pedig a bünbakkeresésnek ismét nagy az ázsiója.

2. A mai társadalom zömét az előadásunkban taglalt kérdések egyáltalán nem foglalkoztatják, vagy alig érintik. Ha

²⁰ Urbánus oldalról döntő mértékben azok szították a vitát, akik az első világháború előtt polgári radikálisok voltak. Lásd Gyurgyák 2007: 163.

²¹ 2004. május elsejétől hazánk és Szlovákia, valamint Csehország egyszerre nyert tagságot. Tehát, ha úgy tetszik, a versailles-i békerendezés egyik volt kedvence, Csehszlovákia, valamint erős kárvallottja, a trianoni Magyarország került akkor egy szövetségi rendszerbe. Románia 2007. január 1-jétől, Horvátország 2013. január 1-jétől kapott uniós tagságot. Szerbia pedig társult tagként várakozik bebecsátatásra, s mivel a vágyott jövő megvalósulásához az igenlő magyar voksra is szüksége van, ezért jó ideje lényegesen rokonszenvesebb arcukat mutatja felénk, mint amit a történelem során nem kevés és véres alkalmakkor kellett megtapasztalnunk.

mégis tudnak valamit róla, ha van róla véleményük, azt kicsit is távolabb senki sem hallja. Ők alkotják a „népet”, tagjai természetesen jogilag ugyan a nemzetnek a részei, ám létfeltételeik (nem ritkán vérlázító) hiányosságai objektíve kirekesztik onnan. Fejük felett a kettős struktúrájú nemzet mentalitásában, világlátásában, történelemszemléletében merőben különböző két része egymással gyilkos küzdelmet folytat.

3. Horváth Zoltán 1961-es könyvének állításával szemben a századelő állagörző liberalizmusának is voltak az ország korszerűsödését szolgáló eredményei. A hatalomnál gyorsabban haladni óhajtó progresszió belől 1906-ban következett be az a szakadás, amely végzetesen elszigetelte a polgári radikálisokat. Többé nem lehetett középén állni, nem lehetett kompromisszumot keresni. Azok – lettek legyen nem zsidó vagy zsidó származásúak –, akik bár tudták-látták, hogy bőven van mit tenni az ország korszerűsítéséért, szintén elzárkóztak a polgári radikálisoktól. Kizárólag a hatalom oldalán, a hatalmon lévőkkel való kompromisszumkeresésben látták az előrelépés lehetőségét. Vázsonyi Vilmos és elvbarátai politikája is ezt mutatja. Mai kifejezéssel élve a polgári radikálisok rendszerváltásban gondolkodtak, a mérsékelt progresszívek a rendszeren belül sürgették a változásokat.

A helyzetet – sok egyéb mellett – Szekfü Gyula magatartása is jól szemlélteti. Az 1913-ban *A száműzött Rákóczi* c. könyvével magát országos botrány kellős közepén találó szerző sem kért a polgári radikálisok támogatásából, mert abban a halál csókját látta.²² 1927-ben pedig a *Magyar Szemle* szerkesztőjeként Szekfü a kurzus legrosszabb arcát idézve, nevüket sem említve, elrettentő példaként, őket nagyzási hóbotban szenvedőknek aposztrofálva ír Jásziról és munkatársairól.²³ Aztán majd elismeri, hogy igazságtalanul éri őket a magyartalanság vádja – ám ezt csak magánlevélben teszi.²⁴

Bár magukat polgárinak nevezték – tragédiájukra/tragédiánkra – a polgárság zöme elhatárolódott tőlük. Értelmiségi csoportosulásként működtek. Egyik legmaradandóbb alkotásuk azoknak a munkástanfolyamoknak a megszervezése, ahol tanulni vágyó munkások és diákok százainak adtak komolyabb műveltségi anyagot. Amikor Jászi és elvbarátai oly kíméletlenül ostorozzák az – úgymond – feudális Magyarországot, akkor fegyvereik éle számtalanszor a zsidóság jelentős részét is megsebzí. Jól mutatja ezt a *Husadik Század* 1917. évi, zsidókérdést taglaló nevezetes vitája.

²² Dénes 1976: 110–112, 114.

²³ Szekfü 1927/1. 2. Lásd Huszár 1993: 67, 88. Idézi még Pelle 2001: 286.

²⁴ Huszár 1993: 79.

Jászi Oszkárt gyakran érte az antiszemizmus vádja, nem ritkán kapta, kapja meg az „önantiszemita” minősítést. Mélyen igaztalanul. Mert nem tett mást, mint – ma is tanulhatnának tőle sokan, oly éles nyelvű kritikusok – „csupán” egy mércével mért. Szabó Ervinnek a koporsójánál mondotta: „Ez az ország tovább ragadozó ritterek országa nem marad. Ez az ország tovább kegyetlen pénzváltók országa nem marad. Ez az ország tovább ateista papok országa nem marad.”²⁵

Tudjuk, tévedett. Ám, ha a tisztelt Hallgató honunkban ma is sok ragadozó rittert, kegyetlen pénzváltót, ateista papot lát, akkor azért se magát, se Jászi Oszkárt ne okolja. A számtalan ok egyikét bizonyosan megtalálja Jászi valós történelmi szerepe meghamisításában.

Míg Ady Endre igen, Jászi Oszkár és elvbarátai nem voltak forradalmárok. „A forradalmakat nem csinálják, a forradalmak születnek” – írja visszaemlékezésében Jászi. Ilyenkor az ésszerű lépések, cselekvések varázsütésre megszűnnek „s helyettük rejtelmes mágneses mezők képződnek a társadalomban, melyek irgalmatlan erővel sodornak magukhoz tömegeket, s az úgynevezett ’egyéniségeknek’ is túlnyomó többségét hatalmukba kerítik.”²⁶ A forradalmi hullám emelte őket a magasba, ám ők a hatalmat nem tudták megszilárdítani, az előző rendszer itt hagyta csődtömeget nem tudták eredményesen kezelni. Ehhez idő kellett volna, az ellenben nem adatott meg nekik, mert a szomszédos nemzetek mohó nacionalizmusa zsákmányát akarta. Mohóságuk sikerét döntően az segítette, hogy a központi hatalmak elveszítették a háborút. Ám jelentős tényező volt, hogy a magyar forradalom vezetői nemigen tudtak mit tenni a „rejtelmes mágneses mezőkkel”. E mágneses mezők kevésbé lettek volna rejtelmesek számukra, ha van bennük megfelelő kormányzó erő. Ha legfőbb nemzetiségpolitikai vezetőjük – pedig mily sokat tudott a nemzetiségi kérdéstről – nem azzal a jóhiszeműséggel van irántuk, amely majd a kisan-tant csapdájába is belevezeti. Amikor a forradalom vezetői március 20-án – döntő mértékben az antant (saját érdekei szempontjából is kétfalkezes) politikája következtében – kieresztik a hatalmat a kezükből, Jászi régen nem miniszter. Már december 10-én (ismételjük) lemondott tárca nélküli nemzetiségügyi miniszter állásáról, hivatalos felmentésére január 19-én került sor.

1936. március elsején unokatestvérének, Liebermann Pálnak vallja: „[...] Sokszor eszembe jut: ha kurta nemesnek vagy

²⁵ Idézi – sokak között – Litván 2003: 130.

²⁶ Idézi Litván 2003: 129.

akár csak paraszti sarjnak születtem volna, munkám hatása megezerszeresedett volna. S általában kételyeim vannak, hogy egy idegen faj emberének szabad-e részt venni a vezető politikai életben? [...] A politika nagyban szimbólumok és érzelmi reakciók dolga. Az egybeforrottságot ezekkel megszerezni sok generáció munkája kell. Talán hevesebb és türelmetlenebb voltam, semmint az adott helyzetben szabad lett volna.”²⁷

Jászinak természetesen igaza van abban, hogy a kurta nemesnek vagy a paraszti sarjnak a politizálás terén volt bizonyos előnye „egy idegen faj emberével” szemben Magyarországon a 20. század elején is. Am amint a századelőn nem akar tudni a frissen asszimiláltságának tényéről, most ellenben annak súlyát a valóságosnál jóval nagyobbra teszi. Hiszen a szintén frissen asszimilált Vázsonyi Vilmosnak a politikai életútja önmagában is mutatja, hogy Jászinak sem volt megtiltva körültekintőbben, türelmesebben küzdeni politikai céljaiért. A „vázsonyizmus” az ő radikalizmusának a közelébe se ért, ám az is egy jobb Magyarországot akart. Higgadtabb politikai gyakorlat meghozhatta volna a felismerést, hogy a politika valóban „nagyban szimbólumok és érzelmi reakciók dolga.” Annak a belátása pedig hozhatott volna részeredményeket. Jászinak mélyen igaza van abban, hogy „az egybeforrottságot ezekkel megszerezni sok generáció munkája kell.” Ám az igazán kiemelkedők – és ő bizonyosan ilyen volt – esetében a tanulási idő lerövidülhet. A gondolatmenetet záró mondatát – „talán hevesebb és türelmetlenebb voltam, semmint az adott helyzetben szabad lett volna” –, annak mázsás terhe alatt ő csak a talán szócskával együtt volt képes leírni.

A Jászi nagysága előtt fejet hajtó történész azonban leírja: hevesebb és türelmetlenebb volt, semmint az adott helyzetben szabad lett volna.

*

Jászi Oszkár kudarcos évtizedei az emberiség azon időszakára esnek, amikor a kapitalizmus humánusabb arcot öltött. Azután a múlt század hetvenes éveinek végétől lábra kapott neoliberalizmus visszavezetett bennünket oda, ahol bérből és fizetésből csak megélni lehet, míg a vagyonszerűen felfogott tőke mind több hasznot hajt.

Nagy kérdés, hogy a kátyúból a történelem szekere hogyan kerül majd ki?

²⁷ Jászi 1991: 370–371. Az idézet helye: 370. Idézi: Pelle 2001: 238, Gyurgyák 2007: 161, Litván György – bár bizonyosan ismerte – nem idézi.

A demográfiai robbanás, a féktelen fogyasztási vágy/kontra számos nagytérség lakossága túlnyomó többségének kilátástalan nyomora, a klímakatasztrófa felé sodródásunk, az euro-atlanti térség eszmei elsivárosodása/kontra más nagytérségek fundamentalizmusának párbeszéd-képtelensége a legmélyebb borúlátásra is okot ad. A józan mértéktartás mégis minden jóslattól óv bennünket.

A parányi magyar sors javarészt – az eddiginél is erőteljesebben – a nemzetközi erőterek küzdelmétől, a globalizáció útjaitól befolyásoltan formálódik majd. Ám ez szemernyit sem csökkenti a magyar nemzet vezetőinek és tagjainak felelősségét. Ady Endre örökségét fel kellene ébreszteni, Jászi Oskárét pedig a maga valójában kellene széles körök elé tárni.

(2015)

Előadasként elhangzott a Kolozsvári Akadémiai Bizottság szervezésében 2015. május 13-án. A jegyzetek nélküli szöveg a Tekintet c. folyóiratban olvasható (2015/4. 106–122.) Egyes részeit a BBC History magyar edíciója is közölte. (2015. október, 64–67.)

20. SZÁZADI MAGYAR SORS KÉT VILÁGHÁBORÚ TÜKRÉBEN

Meg lehet tenni, de megalapozott eredményhez aligha lehet jutni, ha a történelmet érzelmi – mi több: lírai – alapon szemléljük. Miközben a történész is tudja, hogy a história jelentős mértékben olyan embereken keresztül formálódik, akik számtalanszor nem az értelem kontrollja alatt cselekszenek.

Tehát, ha a 20. századi magyar sorsot faggatjuk, akkor a demográfia, a gazdasági fejlődés alaptendenciáit kirajzoló történeti tényekből kell kiindulnunk.

1. A magyarság demográfiai mutatói körül számos ponton óriási a bizonytalanság. Ám az semmiféle komoly vitának nem lehet tárgya, hogy a 19. század második felében lezajlott – nem csekély mértékben az asszimilációból sarjadt – igen tekintélyes gyarapodás révén a századforduló után a magyarság lélekszáma az 1910. évi census szerint a teljes népesség 54,6%-a.

Ám a világháború, majd annak elvesztése ezt a gyarapodást végzetesen megakasztja. Egészében a 20. század a magyarság számára demográfiailag szerény emelkedést hozott, miközben szomszédjainak a lélekszáma megháromszorozódott. Nemhogy Rákosi Jenő 30 milliós vágyképe bizonyult délibábnak. Antall József nevezetes 15 milliós magyarsága sem létezett soha. A Kárpát-medence magyarsága a 21. század nyitányakor (a száz esztendő előtt közel 8,8 millióról) mindösszesen 11,8 millióra gyarapodott.

Ekkorra a szomszédos népek nagy demográfiai lendülete is megtorpant, ám megtorpant állapotukban is 30,4 milliónyian vannak. Ezt a hatalmas eredményt száz esztendő alatt nem egészen 9,5 millióról rugózták fel.

Szóval fájdalommal, de szárazon mégis azt kell az előadónak mondania: a 20. század a magyarság számára hatalmas demográfiai lecsúszást hozott.

Hiszen értelmüket a számok mindig csak összehasonlításban nyerik el.

2. Gazdaságilag – hullámhegyeken és völgyeken át – önmagában véve imponáló a fejlődés. És nincs az a korszak, nincs az a

regnáló hatalom, amely ne verte volna mellét: milyen hatalmas sikereket könyvelhet el. Ám, ha e téren is hiteles számokat akarunk látni, akkor a külvilághoz mérünk. Az pedig ebben az esetben egyértelműen a nyugat-európai átlag.

Nos, nemzetközi kitekintésben nézve az eredmény röviden az, hogy míg mi egészében szépen gyarapodtunk, addig a nagyvilág még sokkal gyorsabb gazdasági fejlődést ért el. Így nézve a kérdést, azt kell mondanunk: a fájdalom nem takarhatja el az óriási lecsúszás tényét.

Száz év adatai tükrében a történész lakonikusan és elégikusan azt mondja, hogy legjobban lényegében száz esztendővel korábban, 1913-ban közelítettük meg a nyugat-európai átlagot.

Ez konkrétan 60,3%-os eredményt jelent. Aztán a legutóbbi rendszerváltás éveire 1990-ben 33,6%-ra csúsztuk le. Az elmúlt bő két évtizedben csak kudarcokat látókkal szemben igenis volt visszakapaszkodás.

A 2005-ös esztendő 38,9%-os eredményt mutat.

Ám ne feledjük: 1913-ban 60,3%-on álltunk.²⁸

Tehát mintegy egyharmaddal rosszabb a viszonylagos mostani helyzetünk.

*

Az 1913. évi csúcsra vezető sikert döntően az 1867. évi kiegyezés alapozta meg. Mégis a korabeli elit ezzel a kinccsel nem jól gazdálkodott. Így a trianoni végzetben ott van az elit gyenge teljesítménye is. A reális történelemszemlélet jegyében nem lehet ezt a gyatraságot nem látni. Benne a közjogi harcok rengeteg szócséplését. Miközben a dualista szerkezet erősítése, a népnek a nemzetbe történő beemelése lett volna a panacea.

Ám azt is kell látnunk, hogy a nemzetközi körülmények irgalmatlanul ellenünk dolgoztak. Az európai hegemoniára és világ-hatalmi pozícióra törő németséggel szemben az Osztrák–Magyar Monarchia nem csupán végzetesen leértékelődik, de közben a halálos szorításából sem tud kiszabadulni.

A tragédia döntő oka tehát (Szekfű Gyulával²⁹ és sokan mások-

²⁸ Gyáni–Pritz–Romsics–Szarka–Tomka 2011: 168.

²⁹ Szekfű 1920. Szekfű szerint a liberalizmus befolyásolta végzetesen a magyar történelmet. A három nemzedék története hanyatlástörténet. A szerző szinte ki-

kal szemben hangsúlyozandó) nem a belső mulasztások sorozata. A döntő ok, hogy elvesztettük a háborút.

Ezzel a magyarság végleg kiiratkozott abból a világból, amelyben kilencszáz éven keresztül lényeges tényezője volt az európai históriának.

*

A második világháborús szerepvállalás még rosszabb eredményt hozott. Geopolitikai adottságai okán itt sem lehetett a háborús részvételt elkerülni, de a ténylegesen bekövetkezett tragédia bizonyosan nem volt szükségszerű.

Az elit gyenge teljesítménye itt is kimutatható.

Az államférfiúi kvalitású Bethlen István országot teremtett a trianoni romokon,³⁰ ám közben lemondott arról, hogy erős nemzetet is építsen. Olyant, amelyben a nép széles rétegei is otthon érzik magukat.

A népiskolai program jeles alkotás volt, de a nép nemzetbe emelését nem hozta meg.

Bethlen Istvánnak jó oka volt tartania a néptől. 1918. november elején nem sok választotta el attól, hogy annak egyes tagjai felkoncolják.³¹ Ezért azután neki elegendő volt, hogy erős rendszert alkosson. És ez valóban sikerült. Hiszen alkotása majd a gömbösi kísérletnek is sikerrel áll ellen, s az – igaz, nem csekély deformításokkal – az ország német megszállásáig valóban fennmaradt.

Bethlen István és köre azzal is tisztában volt, hogy olyan erős nemzetet semmiképpen sem tudnak építeni, amely képes lesz a trianoni ketrecből kiszabadítani az országot. Ahhoz a német–olasz tengely megszületését és támogatását várták.

Nem eredménytelenül. Hiszen 1938 és 1941 között az ország területe majd megkétszereződött. Igen jelentős eredmény, ha tartósnak bizonyul.

Ám nem így történt. Ami történt, azt mindnyájan ismerjük. Ellenben az okokat, az összefüggéseket már sokkal kevésbé. Ezért kell (a mai dobverőkkel szemben) ismét és ismét hangsúlyozni, hogy Trianon és 1945 között messze nincs eltéphetetlen kapcso-

zárólag a „hanyatlás” belpolitikai aspektusait tárgyalja. A munka rendkívül nagy hatása megmutatkozik abban is, hogy 1920 és 1942 között hét ízben jelent meg.

³⁰ Romsics 1991

³¹ Lásd a 64. oldalon írottakat.

lat. Ellenben 1945 és a területi változások Adolf Hitler ajándéka-ként történt elfogadása között valóban eltéphetetlen a kapcsolat.³²

Szabó Dezső, a magyar népi mozgalomnak kicsit az apja 1939 januárjában, amikor a fent lévő tanult hatalmasak a terület-vissza-foglalásokkal a maguk lutrijátékát űzik a nép és a nemzet sorsával, akkor az első bécsi döntés elfogadását helytelenítve így ír Imrédy Béla miniszterelnökhöz: „[...] inkább maradjon Erdély még egy ideig mostani állapotában, mintsem úgy szerezzük vissza, mint a Felvidéket, pláne magyar vér árán! Nekünk már nincs egy csepp elfolyatni való magyar vérünk se. [...] Kímélni a magyar vért minden esetben, minden nehézségek dacára, még az átmeneti szenvedéseket is vállalva: semleges, semleges, semleges lenni: ez az egyetlen magyar kötelesség!”³³

Ezt a kötelességet a fent lévők – Teleki Pál és szűk köre kivételével – nem ismerték. És ő sem rendelkezett elegendő erővel, hogy a második bécsi döntés elfogadása, Észak-Erdély visszatérte elől kitérjen. 1941 áprilisában pedig, amikor villogni kezdett a zsákutca felirat,³⁴ akkor nem volt ereje az országot az útról visszafordítani.

Az életét ellenben – kétségbeesett figyelmeztetés gyanánt – feláldozta.

Horthy Miklós kormányzó, Bárdossy László kormányfő értette az üzenetet. Mégis mentek tovább vakon a végzetbe. Természetesen nem lenne helyes a személyiség szerepét túlhangsúlyozni.³⁵ A helyzetek szorító volta volt a meghatározóbb. Ám míg a délvidéki akció dolgában akkor lényegében nem volt erő a visszaútra, addig a Szovjetunió elleni akkori és úgy megtörtént hadba lépéssel szemben lehetett volna másként cselekedni.

Mert nem volt közvetlen, hanem csupán *atmoszférikus* német nyomás. Első helyen az államfő volt felelőtlen, aki a törvényes előírásokra sem ügyelt megfelelően. És felelőtlen volt a miniszterelnök, akinek törvényes lehetősége volt a felelős viselkedésre.³⁶

*

³² Lásd Pritz 2011: 49–58.

³³ Idézi Péterfi 2011: 73. Lásd még e kötetben *A népi írók külpolitikai nézetei* c. tanulmányt.

³⁴ Ezen azt kell érteni, hogy a hitleri Németországgal élet-halál küzdelmet folytató Nagy-Britannia semmiféle németeket erősítő magyar lépést nem tolerált.

³⁵ Lásd erre bővebben a kötetben a *Személyiség és történelem* c. tanulmányt.

³⁶ Lásd Pritz 2011, Pritz 2005: 226–332.

Jóllehet a második világháborús magyar katasztrófa „csupán” a trianoni határokat építette vissza, és az is kétségtelen tény, hogy a Horthy-rendszer eltakarítása nem csupán a népnek volt egyértelműen jó, abból a nemzet is profitált, mégis a háború kiheverése sokkal nehezebben ment.

A háborús pusztítások ekkor emberéletben és anyagi javakban az első világháborúhoz mérten sokkal súlyosabbak voltak. Míg 1924-re már eléri a magyar gazdaság a háború előtti szintet, addig a második világháború után ez csak 1954-re következett be.³⁷

Ám a társadalmat még jobban megnyomorította az a tény, hogy Jalta árnyékában fullasztóbb volt a világ, mint a versailles-i béke-rendszer kalodájában.

A képletet messze nem elegendő a Szovjetunió ismert dolgaival magyarázni. Ahhoz vastagon hozzátartozik a magyar kommunista elit háború utáni színeváltozása is.

*

A harmincas évek derekán, amikor a fasizmus elleni küzdelem kikényszeríti a kommunista politika megváltoztatását, akkor a magyarországi kommunisták is elindulnak azon az úton, hogy magyar kommunistává váljanak, ám ez a maroknyi kis társaság 1945-ben messze nem volt alkalmas egy ország szakszerű irányítására. 1945-ben forradalom zajlik az országban; nagyon sokakban, kommunistákban és antikommunistákban is ég a tűz, a lelkesedés, hogy a Horthy-rendszer avított társadalmi-politikai világa nyomán modern Magyarországot teremtsenek.³⁸ A koalíciós kormányzás hosszabb periódusában mindenkinek lett volna módja országvezetést tanulni.

Bennünket most első helyen a hatalom későbbi kizárólagos birtokosai érdekelnek. Nem ezt tették, sokkal inkább a hatalom kisajátításában mesterkednek. Ez is egy mesterség, de minőségben nem rokonítható egy szakszerű országirányításhoz. Főleg akkor nem, amikor a bárdolatlan lépések megtételéhez egy megszálló hadsereg ereje adott bátorítást. Így ellenben e kommunisták csak vak eszközei annak a sztálini Szovjetuniónak, amelynek első helyen az ország elfoglalása (és nem felszabadítása) volt a célja.

³⁷ Lásd Gyáni–Pritz–Romsics–Szarka–Tomka 2011: 104.

³⁸ Részletesebben lásd e kötetben a *Gyarmati György és a Rákosi korszak* c. írást.

A Szovjetunió vezetői természetesen nem kötötték a magyarországi kommunisták orrára, hogy miképpen határoztak a Magyarországhoz való viszonyukról. „A Szovjetunió nem érdekelt erős Magyarország létrehozásában” – szegezte le Ivan Majszkij külügyi népbiztos-helyettes már 1944. januári feljegyzésében – „[...] a Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőség szerint szűkítse területét a néprajzi elvet szigorúan követve. Azokban az esetekben, ha az adott elv alkalmazásában valamilyen kétség merül fel, a kérdést Magyarország ellenében kell megoldani. Az Erdéllyel kapcsolatos [...] döntést felül kell vizsgálni a nemzetiségi elvnek megfelelően, de bizonyos előnnyel Románia javára. [...] Magyarországot, legalábbis a háborút követő években, nemzetközi elszigeteltségben kell tartani.”³⁹

Amikor az Egyesült Államok a Marshall-segély néven elhíresült programjával Nyugat-Európa újjáépítésének programját a szovjet kommunizmus visszaszorítására irányuló törekvésével kapcsolta össze, akkor a magyar kommunisták megint inkább csak magyarországiak lettek. Ennek jegyében Révai József már Szegeden és 1945 elején megmondta Erdei Ferencnek, hogy mit fognak a magyar parasztsággal tenni: tudniillik földjéből kiforgatják, lekulákozzák, kolhozokba szervezik.⁴⁰ Az, hogy közben az Andics Erzsébet és Mód Aladár propagálta történeteszemlélet (megteremtve a hazafias paraszt és a hazaáruló úr képtelen paraboláját) múltat, jelent és jövőt hazafias mázba burkolt,⁴¹ a lényegen semmit sem változtatott.

A 20. századi magyar históriában a népnek egyszer lett döntő szerepe: 1956 népfelkelésében, szabadságharcában. És jöllehet ez a harc sem lehetett győzedelmes, de mégis döntő tényezője lesz annak, hogy a Kádár-rendszer a (a durva megtorlások után) a többi szovjetizált országnál minőségileg jobb életet hoz népének.

Az 1956 utáni, Kádár János neve fémjelezte konszolidáció természetesen legitim rendszert teremt, ám ez a legitimitás a folyton növekvő életszínvonallal, a szabadság kis köreinek engedélyezésével megvásárolt legitimitás volt, amely alól objektív körülmények és szubjektív gyengeségek (= haladónak deklarált, ám valójában

³⁹ Külpolitika 1996/3–4. 157–184. Az idézet helye: 165.

⁴⁰ Varga 2011: 20–21.

⁴¹ Lásd erre részletesebben az 1959-ben Molnár Erik indította nagy vitát. Az anyaga megtalálható: Pach 1965

reakciós ideológiai tantételektől való megszabadulásra való képesség) kilúgozzák azt a bázist, amelyen egy perspektívában is versenyképes rendszert lehetett volna teremteni. Kádár János 1972-től már (a legtapintatosabban fogalmazva) hosszan elhúzódó hanyatló életszakaszába lép. Rendszere mind látványosabb külpolitikai sikereket arat, a rezsim apparátusának tagjai (természetesen nem csekély részben a régi középosztályok gyermekei) pedig mind képzetebben intézik az ügyeket.⁴² Ám azt (párttagkönyv ide vagy oda), hogy elkötelezett hívei lettek volna a szocialista be rendezkedésnek, azt komoly ember aligha állíthatja. (Balgá hívők, talpasok, közben természetesen újból és újból toborzódtak.)

Mivel ideológiai kalodájából a rendszer nem tudott 1973 után kitörni, s mivel Moszkva feladja a térséget, ezért 1989 után az ország visszatér a kapitalista útra.

Ezzel le nem zárt korszakhoz érkeztünk, amelyről nem lehet történetileg hiteles képet adni.⁴³

(2012)

Elhangzott németül az ELTE BTK Történeti Intézete 2012. április 19–20-i nemzetközi konferenciáján. Ugyancsak németül megjelent az Öt kontinens 2012. évi 1. számában (115–121.)

⁴² Lásd Gyáni – Pritz – Romsics – Szarka – Tomka 2011: 230.

⁴³ Ezzel természetesen messze nem állítjuk, hogy nem lehetne erről az immáron több mint negyedszázadról hitelesebben szólni, mint azok teszik, akik kimondottan kurzusos indíttatásból ontják műveiket. Minden olyan munka, amelyből hiányzik a nemzetközi horizont, annak a megmutatása, hogy a gorbacsovi Szovjetunióknak a térséget feladó politikája nyitott lehetőséget a rendszerváltásra, az nem felel meg a történetiség követelményének. A nemzetközi tér megmutatására, érzékeltetésére lásd többek között Romsics Ignác, Békés Csaba, Borhi László tárgyba vágó munkáit.

A NEMZETI ÉRDEKEK ÉRVÉNYESÍTÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI ÉS VASKOS KORLÁTAI

Az első világháború egyetemes és magyar nézőpontból is a 20. század őskatasztrófája. Hans-Ulrich Wehler bielefeldi történész nevezte először a kortársak által nagy háborúnak mondott első világháborút így. A kifejezést oly találónak találták, hogy a Stephan Burgdorff és Klaus Wiegrefe szerkesztette, az első világháború egyes fontos fejezeteivel, témaköreivel foglalkozó széles körben ismert, magyarul is olvasható tanulmánykötetnek ez lett az alcíme.⁴⁴

Wehler így indokolja nézetét: „Egyrészt ez a háború volt az első, és olyan totális háborúvá növekedett, amelynek körvonalait addig csak az imperialista hatalmak legradikálisabb gyarmati háborúiban (így például az 1904 és 1907 közötti Német Délnyugat-Afrikában, a hererók ellen folytatott népirtó háborúban) váltak láthatóvá. Valamennyi érintett társadalomnak teljes mértékben a háborús erőfeszítések szolgálatába kellett állítania minden rendelkezésre álló anyagi forrását. Ennek során a háborús front és a békés hátország közötti hagyományos határ összemosódott, holott addig, még 1870–1871-ben (a porosz-osztrák háború során) is szigorúan figyelembe vették.

Másrészt a Német Birodalom veresége életben tartotta azt a bosszúszomjas elképzelést, hogy egy klasszikus revíziós háborúval, amelyet az államok közössége már százszor is átélt, az elvesztett erőpróba fájdalmas következményeit nemcsak lehetőleg, rövid időn belül korrigálják, hanem egy még átfogóbb, ’totális’ erőfeszítéssel a világhatalmi státus elnyerésére irányuló második nekifutást sikeresen véghezvihatik.”⁴⁵

Magam az indoklás második részét másként, markánsabban fogalmaznám. A Német Birodalom leverett állapotában is potenciálisan nagyhatalom maradt. A győztes britek és a győztes franciák

⁴⁴ *Der Erste Weltkrieg. Die Urkatastrophe des 20. Jahrhunderts.* 2. Auflage, Deutsche Verlag-Anstalt, München 2004. – Ugyanez magyarul: Burgdorff – Wiegrefe 2010.

⁴⁵ Burgdorff – Wiegrefe 2010: 24.

jelentős eltéréssel ítélték meg a legyőzött németek meggyengítésének mértékét. A geopolitikailag közvetlenül fenyegetett keményebb, a csatorna által védett, ráadásul rogyadozó világbirodalmuk fenntartásával foglalkozó britek az enyhébb megoldások felé hajlottak. És mindehhez roppant erős tényezőként társult az ideológiai komponens. Az első világháborúval a klasszikus liberalizmus addig oly jelentős hadállásai végzetesen meggyengültek. A bolsevizmus-sztálinizmus, majd a fasizmus, még később a német nemzeti szocializmus a második világháborúnak markánsan ideológiai jelleget ad. És mindez az első nagy háború szerves folytatásaként szakadt az emberiségre.

Magyar szempontból még ennél is súlyosabb a helyzet. Hiszen bármily nagyok voltak az első világégés vájta sebek, azok sok helyütt begyógyultak. Mert sok nemzet győztesen hagyta el a csatateret, voltak nemzetek, amelyek önálló állami léthez jutottak általa, míg a magyarság számára végérvényesen eltűnt az a birodalom, amely minden országrész magyarságának addig fedelmet adott. Trianon ezért a 2004-es uniós csatlakozásunkig be nem gyógyuló seb,⁴⁶ s a teljes sebgyógyulás akkor következik majd be, ha szomszédjaink nem félnek társnemzetet látni az ő magyar ajkú kisebbségeikben sem.

Tisza István és a magyar politikai elit java tudta, hogy a magyarság ebből a háborúból jól nem kerülhet ki. Mert győzelem esetén szükségszerűen még nagyobb számú idegen ajkúval kell bajlódnia, bukás esetén pedig szétesik, megszűnik a birodalom.

Ez a magyarázata annak, hogy a magyar kormányfő először ellenezte a háborút. Egy héttel később azért csatlakozik az ultima rációt akaró többséghez, mert tudomásul veszi annak elkerülhetetlenségét. Az elkerülhetetlenség részben az Osztrák–Magyar Monarchia szerkezetéből, részben a Monarchiának a Német Birodalomtól már akkoron alárendelődő helyzetéből származott. Tisza István tudta,

⁴⁶ Természetesen – egy korábbi értetlenkedő olvasattal szemben mondom – Trianon a magyar nemzet testén seb. A győztesek számára pedig éppen az ellenkezője. Tehát a historikus az effajta kifejezés használatával nem relativizálja a történelmet, semmiféle nemzeti bezárkózás felé nem fordul. „Csupán” a kifejezés nyújtotta erővel utal a Trianon okozta csapás mérhetetlen nagyságára. És természetesen ennek az utalásnak semmi köze a napjainkban sajnálatosan széles körben eluralkodott történelmietlen búsmagyarkodásokhoz, azokhoz a szomszédjainkat érő kártékony vagdalkozásokhoz, amelyek egyetlen „haszna” külpolitikai mozgásterünk szűkítése.

hogyan a magyar nemzetnek szüksége van az Ausztriával való házasságra. E nélkül képtelen előnyös pozícióját fenntartani.

Ezt fejezi ki írásom címe is, amely utal a magyar nemzeti érdek érvényesítésének vaskos korlátaira. 1914 nyarán is nemzeti érdek követelte a dualista szerkezet fenntartását, ugyanakkor azzal, hogy Tisza István ellenjegyezte a Szerbiának küldött uralkodói ultimátumot, tudomásul vette a nemzeti érdekérvényesítés vaskos korlátaival.⁴⁷

Eddig már többször anélkül írtam nemzeti érdekről, hogy magának a nemzetnek a meghatározását adtam volna. Nos, a nemzeti, mint maga a nemzet természetesen történeti kategória. Tehát annak tartalma – bármennyire is delejezze sikerrel a mindenkori politika ennek az ellenkezőjét – koronként változott, változik.⁴⁸ A politikának, a politika által inspirált ideológiának, propagandának igen nagy a szerepe abban, hogy – amint azt nevezetes munkájában Benedikt Anderson megfogalmazta – a nemzet jelentős

⁴⁷ A Tisza Istvánra vonatkozó igen gazdag irodalomból magam leginkább Pölöskei Ferenc és Vermes Gábor írásaira hívom fel a figyelmet.

⁴⁸ A szinte áttekinthetetlenül gazdag szakirodalomból itt Szűcs Jenő tárgyba vágó írásaira utalok.

mértékben valójában nem létező, hanem csupán elképzelt közösség.⁴⁹ 1914 nyarán minden bizonnyal messze többen lelkesedtek a háborúért, s szajkózták az ismert strófát, hogy „Megállj, megállj kutya Szerbia, nem lesz tied Bosznia-Hercegovina”, mint akik társadalmi státuszuk és pozíciójuk alapján a magyar nemzethez tartoztak.

Mivel a magyar nemzet annak idején immáron közel fél évszázada társnemzeti pozíciót élvezett a Habsburgok birodalmában,⁵⁰ ezért a Szent István-i birodalom nem kevés más ajkú állampolgára is magyarnak érezte, sőt annak is vallotta magát. E tény valóságosságát az 1910. évi népszámlálás adatsorai is tanúsítják.

Ha a nem magyar ajkúnak volt választójoga, volt állami költségvetésből finanszírozott állása, vagy rendelkezett olyan vagyonnal, vállalkozással, amely révén munka nélkül jövedelmet húzhatott, tehát másoknak – korabeli kifejezéssel élve – kenyeret adva, törvény garantálta lehetőségével élve a munkaerő áránál kevesebb adott, akkor ő nem csupán elképzelte, hogy tagja a magyar nemzetnek, hanem tényleges tagsággal is rendelkezett.

Azután majd, amikor az impériumváltás nyomán 1920-ban, és még inkább az 1930-ban megtartott népszámlálások nyomán erőteljesen megcsappant az utódállamok területén maradt, csekély számban oda költözött, magukat magyar nemzetiségűeknek mondott állampolgárok száma, akkor valójában (minden sirámmal szemben) döntően nem a disszimiláció, hanem „csupán” az új hatalomhoz történt igazodás ténye mutatkozott meg.

A magukat az elképzelt magyar nemzethez tartozók igen széles táborra, s a nemzetté szervezettek jóval kisebb köre közötti kettség számos tényben megmutatkozott, s ma is megmutatkozik. Bizonyosan csak elképzelték a magyar nemzethez tartozást azok, akik a hazától jogot szinte semmit sem kaptak, miközben bőven terhelték őket olyan kötelességek, amelyek megszegését durva megtorlás kockáztatása nélkül aligha tehették. Témánkban első helyen a hadkötelezettség megszegése említendő. Mivel az állam hazánkban a sorkatonai szolgálat alól a férfi lakosságot csak 2004

⁴⁹ Anderson 2006.

⁵⁰ Az 1867. évi kiegyezés révén „a magyar politikai vezető rétegek [...] a nemzeti önállóságnak jóval nagyobb mértékét, az ország hiánytalanabb egészét és a gazdasági felzárkózásnak több lehetőségét kapták kezükbe, mint amilyennel Magyarország Mohács óta bármikor rendelkezett.” Kosáry 1985: 47.

novembere óta mentesíti, ezért nincs okunk különösebben csodálkoznunk az alábbi anomálián.

A magántulajdon szentségének alapzatán működött 1918. évi polgári demokratikus forradalom természetesen szó szerint vérrel-vassal védte a megszerzett tulajdont. Ezt a kötelességét azért sem tehetette szelíd erőszakkal, hiszen százezrével özönlöttek vissza a frontról azok a tulajdon nélküliek, akik hónapokon, eseteként éveken keresztül csak az éhezést és fázást, csupasz életük védelmét tulajdonolták. Ha valamit a lövészárkokban megtanultak, akkor az legfőként az volt, hogy életben maradásuknak feltétele: előbb szúrj vagy lőj, mielőtt az ellenség szúr vagy tüzel.

Szenvedésükért, helyállásukért a hazától ugyan különféle kitüntető érdemeket bőven kaptak, ám az éhezés kínjától, a fázás dermedelmétől ezek a fénylő fémlapocskák csak nem akarták őket megszabadítani. Nem a haza védelme, hanem a bosszúszomj tüzelte őket. A békekötés majdan őket területhez juttató hűvös paragrafusaira nem váró, mohón a magyar államot szétszaggatni akaró szomszédoktól ezek a katonák a szülőföldet ugyan védték volna, s helyenként védték is, ám a hazát dehogy akarták már megvédeni.

A polgári demokratikus állam fegyveres ereje pedig november első két hetében sok száz élet kioltásával fékezte meg az elszabadult indulatokat.⁵¹ Helytörténeti kutatások garmadája tisztázná csak az államhatalom pusztításának pontos számát. A Horthy-korszakban ezzel nem bíbelődtek, hiszen mindennek fényében a nemzetté szervezettek hálája járt volna Károlyi Mihály államának. Az akkori hatalom – modernizált formában – Tisza István Magyarországot építette újjá, s ebből logikusan – ám messze nem elkerülhetetlenül – az következett, hogy hála helyett mérhetetlen történetietlenül a polgári forradalmat tették meg a birodalom elvesztése bűnbakjának.⁵²

Negyed századon át oly sikerrel sulykolták a társadalom pórusaiba ezt a valótlanságot, hogy – miután 1990-ben „helyrezökkent” az idő –, ha nem is ment könnyedén, ám 2012-ben végre sikerült a nagy tett. Ha nem is fényes nappal, de lényegében egy nemzet közönye mellett vihette el a hatalom méltó helyéről

⁵¹ Hajdu 1968: 85–103. A Népszava, a szociáldemokraták központi lapja „megvadult emberállatoknak” nevezte a felkelt parasztokat, s a polgári sajtóhoz hasonlóan statáriumot követelt ellenük. (Uo. 95.)

⁵² Részletesebben lásd e kötetben a *Helyzetfel(nem)ismerés és helyzetki(nem)-használás* c. tanulmányt.

Károlyi Mihály szobrát. S hogy a csúfság mennél könnyebben lenyelhető legyen – hiszen hazánk polgári demokratikus berendezkedésű ország, tehát objektíve 1918 forradalmának örököse – nem raktárba, nem is szoborparkba, hanem egy vidéki városba, Siófokra deportálták az első polgári demokratikus köztársaság államfőjének bronzba öntött rezignált alakját.

A történetnek ezzel még nincs vége. Hiszen a szobor elvitele semmit sem enyhített azon a nagy ívű számháborún, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság vagy az utána berendezkedő ellenforradalom véres számlája-e a nagyobb. Nota bene (a lépten nyomon olvasható, hallható valótlanságokkal szemben) az előbbi áldozataink a száma a négyszázat sem éri el. Az utóbbié ugyan ezernél is több, de nem ötezer.⁵³

Tehát első helyen a négy esztendő háború szenvedésözönére kellene figyelni. És ennek keretében egyszer már illő lenne rendszeres kutatással lajstromba venni azokat, akiknek életét az államhatalom oltotta ki. Akiknek a száma bizonyosan bőven felülmúlja 1918/1919 forradalmainak, majd az utánuk berendezkedő ellenforradalom megtorló akciói áldozatainak a számát. Mert vagy eleve megtagadták a katonai szolgálatot, vagy később csak a szabadságról nem mentek vissza a vágóhídra, vagy onnan megszökve zöld káderként bujdokolva jutottak óvatlanul az állami jogszolgáltatás kezére.

Természetesen eszünk ágában sincs ezt bármiféle történelemszemlélet hívein számon kérni. Mi csupán arról beszélünk, hogy mi lenne a demokratikus értéktételezésű történelemszemléletnek jegyében a teendő.

*

Darvas József több kiadást megélt, az 1945 utáni évtizedekben széles körben ismert *Város az ingoványon* c. könyvében így ír: a „boldog évek Budapestje” – amelyen ő a dualizmusban fenn éltek világát érti – „csak akkor rémült meg egy pillanatra, amikor a századforduló utáni években egyszerre előbújt a föld alól a «másik Budapest», a gyárak, külvárosok kormos népe, és ő is jogot, jogot követelt. No, de sebj! Összefogott megint a «nemzeti» feudaliz-

⁵³ A témával napjainkban szakavatottan főleg Bödök Gergely foglalkozik. Lásd Bödök 2011, Bödök 2015. – Az ötezres szám ősforrása Böhm 1923

mus és a «nemzetközi» kapitalizmus, s ebben a hazafias koalíció a parasztság országhódító szándéka után visszaverte a «hazafiatlan bitangok» rohamát is. Hogyan? A vidéki recept ott is jónak bizonyult: belélövetni a tüntető tömegekbe. Csak akkor az egyszer nem lövettek, s nem is kardlapoztak, amikor 1914 júliusában a háborút éltetve vonult fel a pesti utcákon a polgári csőceselék.”⁵⁴

Darvas József szemmel láthatólag annak – a manapság nem kimondottan eltérően álló – történelemszemléletnek az álláspontján fogalmaz, amely a társadalom vertikális megosztottságát hangsúlyozza, tartja elsődlegesnek. Azt is mondhatjuk, hogy kizárólagosnak. E nézőpontja sem teszi lehetetlenné, hogy lássa, elismerje az akkori hazai főszereplő, Tisza István nagyságát.

Vajon miként látta Darvas József azt az 1914. évi helyzetet, amelyben Magyarország kényszerűen belépett az első világháborúba?

„A feudális vezető szerep védelme, a feudalizmus összeszövődése a háborút pénzelő kapitalizmussal s a «Magyar Birodalom» hamis illúziója: ezek voltak azok az okok, amelyek vastörvényszerűséggel kényszerítették Magyarországot, hogy a Habsburg-monarchia részeként s a vad porosz imperializmust, a nagyfrigyesei örökséget képviselő Németország oldalán belépjen a magyar nép érdekeitől teljesen idegen háborúba. Szóval mindaz, amin felépült az 1867-es Magyarország.”⁵⁵

Darvas számos ponton szembemegy a múlt valóságával, ám azt pontosan látja, hogy az 1867-es Magyarország lépett háborúba, s – jóllehet a belpolitikai tényezőket valótlanul helyezi a külpolitikai okok elé – a lépés vastörvényszerűségét is helyesen hangsúlyozza. Témánk szempontjából annak a kijelentésnek van súlya, mely szerint ez a háború „a magyar nép érdekeitől teljesen idegen” lett volna. Nos, a kommunista szemléletű népi írónak természetesen igaza van, hogy a korabeli népnek semmilyen politikai kérdésbe, s így természetesen hadba lépés eldöntésébe sem volt semmiféle beleszólása. Az sem kétséges, hogy e háború ki-robantásához sem fűződött a népnek semmiféle érdeke. Hiszen az számára kizárólag csak vért és szenvedést hozott.

⁵⁴ Darvas 1955: 18–19.

⁵⁵ Uo. 19. – Darvas József történelemszemléletére, annak a népi írók nézetein belüli helyére vonatkozóan lásd Gyurgyák 2007: 206., 394–396, 398, 410–411, 433, 517.

Bár manapság többen megkérdőjelezik a nagy háború elkerülhetetlenségét,⁵⁶ magam (mint fentebb már jeleztem) kitartok a hagyományos nézet mellett. Tehát a szerb diák pisztolylövése a trónörökös pár életének kioltásával löporos hordót robbantott. Ezért erősen korrigálandó Darvas József állítása. Tehát a háború kirobbantása ugyan valóban nem állt a nép érdekében, ám annál inkább érdekében állt, hogy abból ne vesztesen kerüljünk ki. A soknemzetiségű Szent István-i birodalomban első helyen a magyar népnek volt érdeke a bukás elkerülése. Hiszen a bukás nyomán közismerten minden harmadik magyar kisebbségi sorsba került. És e kisebbségi sors bizony – az országokénti különbségeket nem feledve – mostohább lett, mint amit az elbukott birodalom nem magyar ajkú állampolgárai annak idején megéltek.

A győzedelmes nemzetekhez a más ajkúaknak sem mindegyike, s ha igen, akkor sem egyformán tartozik majd. A pittsburgi ígéret a szlovákoknak maradt beteljesületlen álmom, a korfui nyilatkozatban megígért föderalizmus a délszlávok egén bizonyult csalfa délibábnak. A centralizmusban is testet öltött nacionalista önzés a szerbek mellett sem a cseheknek, sem a románoknak nem hozott tartós nemzeti felemelkedést. Mert a munka, a tőke és az áru szabad áramlásának megszűnése, legalábbis töredezetté válása következtében a Monarchia szétdarabolása még a valóban győztesek sorsát is valami módon kedvezőtlenül érintette. A sok bajjal küszködő kisantant államok ugyan sikerrel kapaszkodtak egymásba az irredenta vágyánál messze erőtlenebb magyar nacionalizmussal szemben, ám a nácizmussal átítatódó, 1933 után csak 1945-re (és minő szenvedésözönnel) megfékezett német nacionalizmussal szemben csupán a dőrének bizonyuló különalkuk kötésében merültek el.

*

Darvas József azon fogalmazását is korrigálnunk kell, mely szerint „1914 júliusában a háborút éltetve [...] a pesti utcákon a polgári csöcselék” vonult volna fel. Jól tudjuk, 1914 júliusában a

⁵⁶ Niall Ferguson, a Harvard Egyetem történelemprofesszora vall például ilyen nézetet. Lásd Rob Attaral, a *BBC History* főszerkesztőjével folytatott beszélgetését és a nyomában kibontakozott vitát. *BBC History* (magyar edíció) 2014. május, 36–42.

pesti utcákon az akkori nemzet éltette a háborút. Mint ahogy más hatalmak fővárosaiban is nemzeti erők éltették a háborút. A nemzeti erők sorai pedig messze nem csupán a fenn élőköt foglalták magukba. Történelmi, történeti közhely, hogy a háború kirobbanásának pillanata a korabeli szociáldemokrácia előző évtizedekre visszanyúló háborúellenes erőfeszítéseit, retorikáját roppantja össze, teszi füstté. A parlamentekben megszavazzák a hadihiteleket, tömegeik akkor nem a forradalmat, hanem a háborút éltetik. (Ezek a tömegek országonként változó mértékben voltak akkora nemzetté szervezettek. Nálunk – ismételjük – legfeljebb csak elképzelhették a nemzethez tartozásukat, hiszen a lakosság törpe kisebbségének volt választójoga.)

Darvas József látomása szerint Budapest, s az egész magyar kapitalizmus ingoványra épült. Ennek a képnek 1945-ben óriási hitelt adott gyönyörű fővárosunk földi infernója, amely eltéphetetlenül fonódott össze a nyilas keretlegények előző hónapokban és akkor is folytatódó tobzódásával. Azzal a világgal, amelynek elmúltában is jelenben élő valóságát az arra haladó jobb érzésüket, a múlt valóságában tájékozottakat deprimáló Duna-parti cipők jelképezik.

Darvas József könyvét első ízben a Szikra, a Magyar Kommunista Párt kiadója jelentette meg, hiszen kapóra jött annak az akkora még igen szerény társadalmi támogatottságú erőnek, hogy ezt a gyenge pozícióját ne csupán a Vörös Hadsereg győzedelme sokszorozza meg. Hiszen ez a történelemszemlélet igencsak belesimult a kommunisták világlátásába.

A szocialista Darvas József kommunistává vált, amely tényt nem csupán a korabeli helyzet, hanem az a napjainkra mélyen elfeledett tény is természetessé tette, hogy a 19. században bizony a kommunista a szocialistának volt a szinonimája. Darvas József azonban egyben a magyarországi népi írók táborának volt fontos szereplője. Annak a tábornak, amelynek a sokszínűségét könyvek szokták bemutatni, ám amelynek mindeközben nagy hiba lenne a két alapvető jellemzőjét szem elől téveszteni. Az egyik az, hogy 1918–1919 forradalmainak bukása után – szellemi apjukkal, Szabó Dezsővel kezdődően – ők tették a legtöbbet az alapjában népellenes Horthy-Magyarország szellemi aláaknázására.⁵⁷ A másik pedig az, amit a velük oly ádázán szemben álló urbánusok

⁵⁷ Lásd Gyurgyák 2007. és még e kötetben Révai József Erdei Ferencnek 1945-ben mondott szavait. (36. o.)

– élükön az egyébként szintén kitűnő Ignótus Pállal – képtelenek voltak megérteni. Nevezetesen azt, hogy jóllehet ez a tábor a kommunista Veres Pétertől, Darvas Józseftől a nyilassá váló Erdélyi Józsefig, Sértő Kálmánig terjedt, ám mindig volt erejük és készségük egymás kezének megfogására. Az pedig már végképp nem mostani írásunk témája, ám a hazai történelem másik, később szintén tragédiába torkolló alapténye, hogy az egyébként briliáns elméjű Révai József a hatalomra készülve, majd annak birtokában mindent megtesz ennek a láncnak a szétszakítására.⁵⁸

*

Nevezetes levelével 1867-ben Kossuth Lajos azért óvta Deák Ferencet a kiegyezéstől, mert azzal – rettegése szerint – nemzetünket egy hullához láncolja. Történetírásunk fő vonulata számos alkalommal rámutatott arra, hogy a kiegyezés tényéből merőben történetietlen az 1918-as bukást levezetni. Ám az óra akkor valóban nagyot ütött, amikor 1918. október 17-én a Képviselőházban Tisza István beismerte, hogy ezt a háborút elvesztettük. Akkor ennek a beismerésnek megrendítő ereje volt. A megrendültség azonban nem tartott sokáig, s a tanulságok levonása – erre is utaltunk már – sok helyütt máig nem történt meg.

A tanulságot leginkább Tisza István vonta le, amikor – minden figyelmeztetés ellenére – nem tért ki a messze nem a győzedelmeskedő új rend által szított, hanem a végtelen sok szenvedésben fogant, rá törő bosszúszomj elől. Ismerjük utolsó szavait, mely szerint így kellett történnie.

A történetek után – mondja a historikus – valóban így kellett történnie. Ám sok mindennek bizonyosan nem így kellett történnie. Komoly történész természetesen nem csónakázik a délibábok csalfá tengerén, ám a predesztináció tanításával szemben csendes nyugalommal szedi csokorba az elmulasztott lehetőségeket.

Terjedelmi okokból e csokorból most csupán egy (ám vélhetőleg tán a legfontosabb) kérdéskört hozzuk szóba.

*

⁵⁸ Gyurgyák 2007: 206, 396–397, 517.

Volt lehetőség nem mindent egy lapra feltenni. Ezzel természetesen nem azt mondjuk, hogy a magyar miniszterelnök akkor elkerülhette volna a Szerbiának küldött uralkodói ultimátum ellenjegyzését. „Csupán” arról beszélünk, hogy hiba volt a diplomácia ősi tanításának, a két vasat tűzben tartásának esztendőkön át történő teljes mellőzése. A kormánypolitika hivatalos németbarát vonalának fedezékében vajon milyen objektív akadálya volt annak, hogy a kormányfő titkos támogatásban részesítse mágnástársának, Károlyi Mihálynak antantbarát politikáját? Ha bizonyára nem alaptalan párhuzamként arra utalunk, hogy bő két évtizeddel később, jóval nehezebb helyzetben a nálánál jóval gyengébb idegzetű és fizikumú, ám messzebbre pillantó Teleki Pálnak volt ereje és szervező képessége a Miniszterelnökségen belül osztályt működtetni az ország „elbarnulásának” fékezésére,⁵⁹ akkor Tisza István bizonyosan joggal marasztalható el mérlegelést nem ismerő konokságáért. Jól ismert, hogy a Monarchia – és vele a Szent István-i Magyarország – széttörése mellett az antant hatalmak csak 1918 nyarán teszik le az obulust.

Volt idő tehát felkészülni a végzetre. Volt idő hagyni, titokban támogatni egy másik garnitúrát. Természetesen történetietlen a csehek, a románok, a szerbek párizsi, londoni, római erejével vetekedő magyar érdekérvényesítés elmaradását Tisza István Magyarországon számon kérni. Ám az ellenkező véglet kialakulásának a felelőssége bizonyosan joggal felvethető. Hiszen amikor 1918 őszén az Osztrák-Magyar Monarchia romjain Budapesten is hozzáfognak az önálló állami lét megteremtéséhez, akkor Párizsban a csehek, románok és szerbek érdekérvényesítő lehetőségével szemben mi teljesen eszköztelenek voltunk.

A győztes nagyhatalmak ugyan közismerten úgy döntöttek, hogy az új európai rendet a legyőzöttekkel való viták nélkül alakítják ki. Ám a színpalak mögött – a történetírás eredményei révén jól ismert – az eszmecserék parázs összecsapásokban bővelkedtek. Az ilyen helyzet pedig valamiféle érdekérvényesítésre mindig nyújt lehetőséget. Ezzel szemben mi oly eszköztelenek voltunk, hogy – például – 1918 novemberében a derék Stephen Pichon külügyminiszter azzal delejezhette miniszterelnökét, George Clemenceau-t, hogy Károlyi Mihály vezetésével csak egy „állítólagos magyar állam” létezik. Így azután hiába ért el Károlyi Mihály Belgrádban a nevezetes katonai konvenció aláírásával diplomáciai sikert, azt Párizs

⁵⁹ Ablonczy 2005: 481–486, Pritz 2011: 117–119.

nem volt hajlandó tudomásul venni, hanem csak helyi erők megálapodásaként értelmezte.⁶⁰

A nemzeti érdek érvényesítésének legvaskosabb korlátja annak idején a (máskülönben nagyon is üdvös) kétközpontú birodalmiságban, s annak a Berlinhez kötődésében rejlett. Egyszer már szakítani kell azzal az átkos hagyománnyal, amelyben a valós külpolitikai okok számbavétele helyett a belpolitikai ellenfélben találtatik meg a bűnbak.

A háború elvesztése szükségszerűen tette a Szent István-i birodalmat sírba. Ám a trianoni sors lehetett volna némileg enyhébb. Abban, hogy nem így történt, felelősség terheli a polgári demokratikus forradalom államát is. Ám a fő felelősség Tisza István Magyarországaé, s az azt 1919 augusztusától folytató hatalomé.

Lehet ezt elvitatni, lehet ebben világnézeti elfogultságot látni. Ám a tükörbe egyszer bele kell nézni.

(2014)

Elhangzott az ELTE BTK Történeti Intézete által a nagy háború kitörése 100. évfordulója alkalmából 2014. május 8–9-én megrendezett nemzetközi konferenciáján. In: Sorsok, frontok, eszmék. Szerk.: Majoros István Bp., ELTE 2015, 283–292.

⁶⁰ Lásd Pritz 2011: 59–81.

A MAGYARORSZÁGI TANÁCSKÖZTÁRSASÁG

A Magyarországi Tanácsköztársaság történetének megítélése az elmúlt több mint kilenc évtized során szélsőségek között mozgott.

Az egyik (manapság nem divatos) felfogás szerint az 1945 előtti magyar história csúcspontja, a másik (manapság igen divatos) felfogás szerint egyszerűen kisiklás.

Tehát nem szerves része a magyar történelemnek.

Ha reálishan akarunk a témához közeledni, akkor elbeszélésünket az első világháborúval kell kezdenünk. Ez a nagy háború – magyar szempontból – katasztrofális előjelekkel indult. Hiszen (a látók számára) világos volt, hogy ebből a háborúból jól az ország nem tud kikerülni.

Ha sikerül megnyerni, akkor az Osztrák–Magyar Monarchia teljesen alárendelődik a győztes Berlin akaratának. Ráadásul a győzelemmel együtt járó területi nyereség Magyarországon eltünteti a magyar etnikum nemrég létrejött, igen szerény számbeli fölényét.

Ha elveszítjük a háborút, akkor a győztes antant a nemzetiségek javára felszámolja a történelmi birodalmat.

A háborút elveszítettük, győzött a polgári demokratikus forradalom. Kezdetben igen széles társadalmi bázisa volt. Ez ellenben igen hamar erodálódott. Döntően két okból kifolyólag. 1. Nem tudta megvédeni a történelmi országhatárokat. 2. Nem tudta enyhíteni a nyomort, a társadalmi feszültségeket. Ez utóbbi ok lényeges összetevője volt, hogy a földosztáshoz elkésve fogtak hozzá. A törvény 1919. február derekán jelent meg, maga a földosztás február 23-án kezdődött meg.

Parlamenti választásokkal sem legitimáltatta magát az új hatalom. Nem azért, mintha félt volna a választók akaratától. Éppen hogy nem. A döntő ok: nem akarta Párizs előtt elismerni az ország csonkaságát. Mert a történelmi ország megtarthatóságának illúziójában élt. Csak 1919. március 5-én jelent meg a választójogi törvény, az április derekára kiírt választásokat már nem tudták megtartani.

A Tanácsköztársaság győzelmét döntően az antant március 20-án átadott jegyzéke okozta.

Ez az antant szempontjából is kapitális hiba volt.

Párizsban az antanthatalmak béketárgyalásaira a budapesti nagy fordulatig a franciák fölénye nyomta rá a bélyeget. A franciák szorgalmazták első helyen a bolsevik rendszer megdöntését Oroszországban. Mivel ehhez saját erejük nem volt, ezért a román hadsereget akarták bevetni. Bukarest tudta, hogy teljesítenie kell. Ennek az volt az oka, hogy az 1918 májusában a központi hatalmakkal megkötött különbékével megszegte az antanttal 1916-ban kötött megállapodását. Az intervenciót azzal az ürüggyel halogatta, hogy őket a magyarok közben hátba támadják.

Az állítás teljesen alaptalan volt. Ezt ellenben a franciák nem látták meg. Ezért küldik el március 20-án a végzetes jegyzéket. Ez semleges zónát írt elő a magyarok és a románok között. (Sokszor olvasható téves állítás, hogy „csupán” durva demarkációs vonalról volt szó.) A zóna keleti határa nagyjából a későbbi magyar–román határral volt azonos. A zóna nyugati határa mélyen etnikailag színtiszta magyar területbe vágott.

A zóna feltételezett értelme: legyen idő egy esetleges magyar támadás elhárítására hatékonyan felkészülni.

Nem volt magyar politikai tényező, aki ezt a jegyzéket elfogadhatta volna.

*

Károlyi Mihály nem a jegyzék visszautasításával hibázott.

Az ő nagy tévedése a belpolitikai helyzet teljes félreismerése volt. Mindenfajta legendával szemben le kell szögeznünk: Károlyi nem adta át a hatalmat, a kommunisták nem puccsal szerezték meg a hatalmat.

Kun Béla, a kommunisták vezetője a Gyűjtőfogházban ült, onnan irányította a hatalomátvételt. Azért tehette ezt meg, mert a működő hatalom még arra sem volt képes, hogy foglyát elszigetelje a külvilágtól.

Károlyi Mihály államfő akart maradni, és szociáldemokrata kormányt akart kinevezni.

A szociáldemokraták ellenben az államfő háta mögött megállapodtak a kommunistákkal: együtt veszik át a hatalmat.

A szociáldemokrata párt igen erős tényezője a korabeli magyar belpolitikának. Kétszázezres taglétszáma márciusra egy millióra gyarapodott. (Téves tehát azt gondolni, hogy a milliós tömegpár-

tot Rákosi Mátyás diktatúrája teremti majd meg először 1949. után Magyarországon.)

A kommunista hatalomátvételnek így valóban volt valamiféle puccsszerű jellege, ám az mégsem volt puccs.

A téma kapcsán legalább három kérdés merül fel joggal.

1. Miért szövetkeztek össze a szociáldemokraták a kommunistákkal?
2. Miért hozott ez a szövetkezés lényegében alárendelő-dést számukra?
3. Miért ezek a szociáldemokraták működtetik a proletárdiktatúrát?

Ad 1. A kommunistákkal való szövetkezést a szociáldemokrata tömegek nyomásakényszerítik. Már 1918 elején szociáldemokrata körökben is népszerű volt a jelszó: „Cselekedjünk bolsevik módra.”

Ekképpen nem alaptalan a feltételezés, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság Oroszországból importált bolsevik áru volt.

Ez az állítás ellenben fél igazság. Mert a korabeli magyar társadalom (természetesen nem az egésze, „csupán” az akkori helyzetben döntő jelentőségű része) fogékony volt erre a bolsevik importra. Tehát úgy is mondhatjuk: a magyar társadalom adaptálta a bolsevik exportot. Döntően az első világháborúban létrejött óriási nyomor hatására. A nyomor pedig (ez alkalommal is) végletekig kiélezte a társadalmi különbségeket.

A vesztés háború gazdasági csődöt hozott. Az antant gazdasági blokádja ezt még tovább mélyítette. A polgári demokratikus forradalom ezért sem tudott érdemben enyhíteni ezen a nyomoron. Mivel a polgári tulajdon alapján állt, ezért a tömegek lázongását az államhatalom erejével fékezte meg. Ha kellett, akkor vérrel, vassal.

Ebben a helyzetben a november végén az Oroszországból hazatérő, bolsevik eszmékkel átitatott magyar hadifoglyok féktelen demagógiája megbűvölte a tömegeket.

A szociáldemokrata vezetők – érthetően – nem akarták elveszíteni tömegeiket. Ezért úsztak az árral. Ezt annál is könnyebben megtehették, hiszen a két párt együttműködését eszmetörténeti előzmények is alátámasztották. A 19. század végén – főleg a magyar Alföld délkeleti csücskében – erőteljes agrárszocialista mozgalmak léteztek. Ezeket a mozgalmakat messianisztikus egalitáriánus eszmék hatották át. És igen lényeges összekötő kapocs volt, hogy – igaz: távlati célként – a szociáldemokraták is olyan társadalmat

akartak, amelyben nincs magántulajdon, és nem létezik a kizsákmányolás.

Ad 2. A szokásos leegyszerűsítésekkel szemben szegezzük le: az új hatalom nem magyar, hanem magyarországi tanácsköztársaság volt. A hivatalos neve is ezt tükrözte: Magyarországi Tanácsköztársaság. A marxizmus és a leninizmus között – a mai idők számára ismeretesen, a mai fiatalok számára ismeretlenül – nagy különbségek voltak, de mindkettő egy volt abban a felfogásban, hogy nem nemzeti, hanem szupranacionális dimenzióban gondolkodott. Saját terminológiája szerint internacionalista volt. A párt neve is hajszálpontosan mutatta ezt: Kommunisták Magyarországi Pártja. Vezetői a legtermészetesebben beszéltek arról, hogy ők kommunisták, s csak véletlenül magyarok.

Tehát az elnevezés nem Magyar Kommunista Párt. Ezt a nevet majd 1944-ben veszi fel a párt. És e tekintetben nem különböztek a szociáldemokratáktól. E párt neve: Magyarországi Szociáldemokrata Párt. A szociáldemokrata párt ellenben jelentős mértékben az ország soknemzetiségű jellege miatt is ezt a nevet viselte.

A proletárállam győzelme Párizsban hatalmas elképedést váltott ki. Megindult a bűnbakkeresés. Nem lehetett kétséges, hogy a franciák voltak a felelősek. Ők voltak azok, akik azt tartották helyesnek, ha Károlyi Mihály rendszerével az antant egy alezredes szintjén tartsa a kapcsolatot. Őt nevezték Fernand Vix-nek. E politika kudarca nyomán – átmenetileg – az angolok jutnak Párizsban vezető szerephez. És az antant tájékozódás végett Budapestre küldi azt Jan Christian Smuts tábornokot, aki a Royal Air Force egyik megalapítója. Arról a kiemelkedő brit személyiségről beszélünk, akinek halála után 6 évvel szobrot állítottak Londonban. Nem kisebb helyen, mint a Parliament Square-en.

Ám bármennyire is nagyobb kaliberű személyiség volt (Vixhez képest) Smuts, az antant és a magyarországi proletárállam közötti ellentét feloldhatatlan volt. Az erőviszonyok merőben eltérő volta okán a megoldást csakis e hatalom felszámolása jelenthette. Ez ellenben messze nem volt könnyű feladat. A Tanácsköztársaság nemzetközi volt. Ezért vezetője, Kun Béla messzemenően tisztában volt azzal, hogy államának sorsát csakis a nemzetközi proletariátusra alapíthatja. Helyzete már heteken belül kritikussá vált. A románok április 16-án támadásba lendültek, és két hét leforgása alatt az egész Tiszántúlt elfoglalták. Április 26-án a csehek indul-

tak rohamra, s napokon belül a miskolci iparvidéket is birtokba vették. A szerbek pedig – a térségben délen állomásozó francia haderővel karöltve – Makóra, Hódmezővásárhelyre masíroztak.

Amikor megindul a magyar Vörös Hadsereg támadása a csehszlovákok kiszorítására, akkor ellenben nem csupán a magyarországi, s ezen belül fővárosi, főváros környéki munkásosztály odaadására támaszkodhatott. A mélyen megalázott magyar nemzet messze szélesebb körei is támogatták. A napokon belül megsokszorozódó hadsereg Stromfeld Aurél vezérkari főnök irányításával sikert sikerre halmozott. Alig három héten belül Besztercebánya, Rozsnyó, Bártfa került a magyar proletárállam birtokában.

Az elmondottakból vélhetően érthető, hogy miért szolgált a Vörös Hadseregben a későbbi horthysta hadsereg számos vezetője. Közöttük az 1946-ban háborús bűnösként kivégzett Sztójay Döme is. Ő 1936 és 1944 között Berlinben volt követ, 1944-ben a német megszállás után miniszterelnök.

Egyébként 1919-ben őt még Sztojakovics Dömének nevezték...

Ad 3. Ebben a helyzetben tehát több mint természetes volt a szociáldemokraták szerepvállalása. Ők a kommunistáknál messze többen voltak. Nekik volt messze több hazai tapasztalatuk. És ők voltak azok, akiket a lakosság messze jobban ismert. Ezért kezdetben a csekély számú kommunista vezető kifejezetten szorgalmazta a szociáldemokrata káderek széles körű alkalmazását a Tanácsköztársaság államában. A szociáldemokraták számbeli fölénye még a diktatúra kormányában is megmutatkozott. Ezt népbiztosok tanácsának nevezték. E testületnek kezdetben 13, később 34 tagja volt. (A helyettesek számának növelése következtében.) Nos, közöttük 13 volt kommunista, 21 pedig szociáldemokrata.

A szociáldemokrata káderek pedig híven szolgálták ezt a rendszert. Természetesen csak addig, amíg annak sikerei, széles tömegbázisa volt. Az pedig – mindenfajta ellentétes állítással szemben – ténylegesen létezett. Kezdetben e bázisba tartozott a munkásosztály zöme, azon belül is első helyen az ipari munkások és a bányászok. Mellettük komoly bázist adott a szegényparasztság, s azon belül természetesen az uradalmi cselédek. De ott volt a középrétegek egy része is. Azután komoly jelentősége volt annak, hogy a tudományos és művészvilág számos kiemelkedő személyisége is kiállt az új világ mellett.

A kommunisták azt ígérték, hogy felszámolják azonnal a ki-

zsákmányolás alapjául szolgáló magántulajdont, az egyenlőséget élvező dolgozók mindnyájan jól fognak élni, a világforradalom győzelmével kiiktatják a nemzetek közötti ellenségeskedést. Ezt a jövőt nem választási fogásnak szánták. Valóban komolyan vették. Ez pedig átmenetileg ténylegesen erősítette támogatottságát. Március 26-án köztulajdonba veszik – „természetesen” kártalanítás nélkül – az ipari, bánya- és közlekedési üzemeket, ha azokban húsznál többen dolgoztak. A pénzintézeteket és lakóházakat is szocializálják. Ebben az időben még nagy vívmány volt a nyolcórás munkaidő.

Bevezették.

A már az előző rendszerben fedezet nélkül kikényszerített béremeléseken tovább javítottak, miközben 20%-kal csökkentették a lakbéreket. Proletárcsaládokat költöztettek többszobás polgárlakásokba. Széles körök számára kedvezően változtatták meg a művelődéspolitikát. Az egyházak hagyományosan erős oktatási pozícióját felszámolták.

Ellenben közben semmit sem törődtek azzal a ténnyel, hogy a lakosság széles körei voltak vallásosak. Ezek az intézkedések éppen nem erősítették a bázisukat. Széles körben keltettek viszolygást, közbotrántkozást.

Kezdetben az új hatalmat azok is erősítették, akik „csak” meghajoltak a kevés számú kommunista akarata előtt. Számozan voltak a posztokon olyanok, akik a túlélést választva voltak együttműködők. Régi rendőrök és csendőrök, akik most a Vörös Őrségben szolgáltak. Régi uradalmi gazdatisztek, akik helyükön maradtak, „csak” ezt a helyet most termelő szövetkezetnek vagy állami gazdaságnak nevezték.

*

A hatalom megtartása témakörében szót kell ejteni az ún. vörös terrorról.

A Tanácsköztársaság idején a rendőrséget és a csendőrséget felváltó Vörös Őrség a rendet garantálta. Ellenben a fővárosban több karhatalmi szervezet jött létre, s ezek statáriális úton végezték ki a proletárállam tényleges vagy csak annak vélt ellenségeit. A „Lenin-fiúk” elnevezés a két világháború között a karhatalom általános megnevezésévé vált, de eredetileg csak a Szamuely

Tibor vezette csoport tagjaira vonatkozott. Az elnevezésnek az az eredete, hogy amikor Szamuely májusban Moszkvában járt, akkor Lenin az őt ábrázoló jelvényeket küldött Budapestre. Így fejezte ki elismerését a magyarországi karhatalmi csoportok tevékenysége iránt.

A történeti publicisztikában szinte kezdettől dűl a számháború, hogy a vörös terror avagy a fehérterror volt véresebb. Mértékadó kutatások szerint az előbbi mintegy háromszáz, az utóbbi hozzávetőleg ezer-ezerkétszáz áldozattal járt.⁶¹

Valódi történelmi dimenzióban pedig a kérdés csak akkor helyezhető el, ha elmondjuk: bár a Károlyi-forradalom idején nem működtek terrorcsapatok, ám a vidék és a város forradalmának az államhatalom erejével történt lecsendesítése – az eddigi, nem teljes adatok alapján – bizonyosan vetekszik ezekkel a számokkal.

Aztán, amikor az antant gazdasági blokádja és a diktatúra számos voluntarista gazdaságpolitikai intézkedése az életkörülményeket tovább rontotta, s mellette a külpolitikai horizont elsötétedése a bukást kényújtásnyi közelségbe hozta, akkor a szociáldemokrata vezetők eredeti programjukhoz akartak visszatérni. A lakosság szélesebb körei azonban soha nem tartották őket igazán magyaroknak, s a proletárdiktatúrában vállalt szerepükkel kifejezetten kompromittálódtak. Az antant pedig (erről még befejezés-ként szölok) nem adott számukra támogatást.

*

A Magyarországi Tanácsköztársaság a zsidóság műve volt. Minden bizonnyal ez a diktatúráról szóló legkártékonyabb nézet. Az alátámasztására leggyakrabban felhozott érv szerint vezetői szinte egytől egyig zsidók voltak. Való igaz az, hogy a zsidó származású népbiztosok és népbiztoshelyettesek aránya elérte a 60, sőt valószínűsíthetően a 70–75%-ot. Volt közöttük nagypolgári származású is. Lukács György, a később világhírűvé lett filozófus. De túlnyomó többségük városi, kispolgári származású volt. Ám három dolgot tudni kell. 1. A vidéki vezetők között a nem zsidó magyar és egyéb nemzetiségű munkások, értelmiségiek és szegényparasztok voltak többségben. 2. A zsidó származásúaknak nem volt zsidó tudatuk. 3. A korabeli magyarországi zsidóság

⁶¹ Lásd még e kötet 316. oldal 547. számú jegyzetét.

túlnyomó hányada jobboldali világnézetű, jobboldali mentalitású volt. Kimondottan ellenszenvvel nézték azt a hatalmat, amely szélsőségesen magántulajdon-ellenes, és szélsőségesen vallásellenes volt. A korabeli magyarországi zsidóság zöme vallásos volt. És nagyon tisztelte a magántulajdont. Ha ilyennel nem rendelkezett, azt igyekezett megszerezni.

A Magyarországi Tanácsköztársaság sorsát az pecsételte meg, hogy a nemzetközi proletárforradalom nem akart megszületni. Az antant vezetői pedig csalárd ígéretekkel vezették félre Kun Bélát. Georges Clemenceau, a békekonferencia elnöke, francia kormányfő két jegyzékben ígérte: meghívást kapnak a békekonferenciára, ha kiűrik az elfoglalt területeket. A második, június 13-i jegyzék csehszlovák és román vonatkozásban hazánk végleges határait is közölte. A sajtó révén ezt is mindenki elolvashatta. A kívánsággondolkodás jegyében élő magyar közvéleményt mégis teljesen váratlanul éri, valósággal sokkolja, amikor bő fél esztendővel később – a Magyarországgal kötendő békeszerződés előkészítése során – ismét szembe kell néznie a rideg valósággal.

Kun Béla – elvtársaival lefolytatott heves vita után – belement a csapdába. A visszavonulás a hadsereg morálját tönkretette, a bevonultatott parasztok hazamentek aratni. A románok ellen tervezett tiszai offenzíva (1919. július) teljes csődjéhez alaposan hozzájárult, hogy az ellencsapás tervét a lemondott Stromfeld helyére került vezérkari főnök juttatta el az ellenséghez.

Az elgyengülő hatalommal szemben előtűntek a régi arcok, megszólaltak a régi hangok. Ekkortájt a legfontosabbak a szociáldemokraták voltak, akik abban reménykedtek, hogy az antant partnert lát bennük. Ha felszámolják a proletárdiktatúrát, akkor támogatást kapnak az ország polgári demokratikus berendezkedésére. Az antant – bár félhivatalosan tárgyalt velük – bennük sem bízott. Itthon még kevésbé volt hitelük. Most Kun Bélával történt lényegében az, ami márciusban Károlyi Mihállyal. Augusztus elsején a Kormányzótanács abban a hitben adta át a hatalmat az un. szakszervezeti kormánynak, hogy az elhárítja az ellenforradalmi fordulatot.

Az inga azonban vészes gyorsasággal, feltartóztathatatlanul az ellenforradalom irányába lendült.

(2011)

*Elhangzott a Német–Magyar Társaságban Berlinben 2011. november 16-án, illetve másnap a Lipcsei Egyetem Kelet- és Dél-Kelet-Európa Tanszékén. Magyar nyelven közölte a Grotius, 2011.11.30.
In: http://www.grotius.hu/doc/pub/RYEWKV/2011_219_pritz_pal_a_magyarorszagi_tanacskoztarsasag_keletkezese.pdf*

HELYZETFEL(NEM)ISMERÉS ÉS HELYZETKI(NEM)HASZNÁLÁS

Felfogásom szerint nem megalapozott az a közkeletű nézet, mely szerint a Horthy-rendszer revíziós politikájának erős társadalmi támogatottságát döntő mértékben a trianoni csonkulás magyarázza meg. Valójában e támogatottság igen jelentős összetevője volt az a tény, hogy a rendszer elitje tudatosan hamisította meg a forradalmakról annak idején vallott felfogását. Annak pedig mind a helyzetfelismerés, mind a helyzetkihasználás terén visszahúzó hatása lett.

Legyen akár személyről vagy személyek együttesében megtestesülő társadalmi osztályról/erőről szó – a politikai tevékenység sikerességének számtalan/számos összetevője között a címben szereplő kérdés az elsők között szerepel.

A rokonszavak – bár a tartalmuk jelentősen különböző – egyben rokonfogalmak. A helyzetfelismerő képesség alapvetően intellektuális teljesítmény: eredménye mutatja meg, hogy mennyi a tudás abból, ami pontosan kirajzolja az adott helyzetet. Azt a helyzetet, amely messze nem merül ki a pillanatnyi állapotban, mert mindig ott van – mint fánál, növénynél a gyökérzet – a történelmi múlt. Maga a pillanatnyi állapot pedig magában foglalja az adott társadalom tényleges adottságain túl a tudati-érzelmi állapotát is.

Mindezekkel pedig csak a belső adottságokat villantottuk fel. A külvilágról is természetesen mindezt tudni kell. Legalább annyit – de azt nagyon –, ami befolyást gyakorol az adott országra.

Nos, ha a Horthy-korszakról beszélünk, akkor először illik pontosan megmondani, hogy az mettől-meddig tartó időszaka is a mi históriánknak. E korszak bizonyosan nem akkor kezdődik el, amikor a névadó személy államfővé emelkedik. Egyszerre késői és korai is lenne ez az időpont. Mert a volt kormányzó nevével fémjelzett időszak a Magyarországi Tanácsköztársaság bukásával veszi kezdetét, s addig tart, amíg meg nem bukik. A kormányzói hatalom megszilárdulása ugyanakkor hosszabb folyamat keretében történik meg. Ugyanúgy mutatják ezt az 1920: I. tc-ben körvonalazott kormányzói jogkör súlyos korlátai, mint szélesítésének későbbi állomásai.

Másfelől azt sem lehet kizárólagosan kijelenteni, hogy Hor-

thy Miklós 1944. október 16-i lemondásával sarkosan lezárulna a korszaka. Akár ő írta alá Szálasi Ferenc kinevezését, akár egy korábban aláírt üres papírra kerültek a kinevező sorok, bizonyos, hogy a hatalom új urainak nagyon fontos volt ez a jogforrás. Amely mögött bizony ott volt a negyedszázados hatalmi gépezet maradványa. Ha alkotásra már nem, de pusztításban még mindig hatékony maradványa.

A tények nyelvén szólva: a helyzetkihasználásban egyfelőle külpolitika egyszerre volt páratlanul sikeres, s ugyanakkor végzetesen eredménytelen. Azt előbbi azt mutatja, hogy az ország területe a trianoni döntéshez képest 1941-re közel duplájára emelkedett, hogy azután (az 1947. évi párizsi békeszerződésben) még az sem maradjon meg, amivel Horthy Mikós hajdan országlását megkezdte.

Nem a vak végzetnek volt ez a következménye. Hiszen ezt a (nagyon is hús-vér emberek formálta) külpolitikát kezdettől fogva hatalmas belső ellentmondás feszítette: e külpolitika irányítói és intézői úgy törekedtek annak megvalósítására, hogy tudták: az ország erőforrásai még külföldi támadás esetén való sikeres védelemre sem elégségesek.

Miért tették? Roppant egyszerű a válasz: érdekük ellen szólt, hogy a nemzet széles nyilvánossága elé tárják: a világháború elvesztésének a történelmi haza elvesztése a következménye. Mert a nemzet számukra ténylegesen nem a magyar ajkúak, a más nyelven is magukat magyaroknak érzők egészének közösségét jelentette. Szemükben a nemzet valójában csak azoknak a közösségét jelentette, akik az ő uralmuk fennállására voksolnak. 1918/1919 forradalmi véres komolysággal megmutatták, hogy ez a közösség vészesen megfogyatkozhat. Ezért aztán hallgattak, s üzték a maguk gyalázatosan hazug színjátékát.

Ez az örökség oly súlyos, hogy a hazai közvélemény széles köreiben ez ma sem világos. Ez mutatkozott meg abban a némaságban, ahogy az ország tudomásul vette gróf Károlyi Mihály szobrának méltó helyéről a közelmúltban történt eltávolítását.⁶²

Ez messze nem azt jelenti, hogy Károlyi Mihályt ne terhelne súlyos felelősség abban, hogy a trianoni határok ilyen nyomorúságosan szűkek lettek. Mert azok lehetek volna némileg tágasabbak. Ha jobban, eredményesebben politizál. Ha a földosztást jóval hamarabb megkezdi, s azt a zsoldos hadseregbe lépéshez köti.

⁶² Lásd még a 43–44. oldalon írottakat.

Él a hatalmával és még annak fogyatkozása előtt általános választásokat rendez. Nem tette, mert abban az illúzióban élt, hogy – kantonális átszervezéssel – megtarthatja a történelmi keretet. Károlyi abban is tévedett, hogy 1919. március 20-án azt hitte, a szociáldemokratáknak adja át a hatalmat. Ám a szarvashibát nem ő, hanem az antant követte el, az érdekei szempontjából is végtelesenül szerencsétlen, nevezetes jegyzék elküldésével. Mindennek későbbi eltagadása az alapzata a későbbi külpolitika imént említett hatalmas ellentmondásának.⁶³

Ismerték a helyzetet. Tudva tudták, hogy valótlanul állítanak a forradalmak koráról.

*

1932. május. A Revíziós Liga Vigadóban megtartott reprezentatív nagygyűlésén gróf Bethlen István beszédet mondott. Megtehetette, mert majd másfél évtizeddel korábban, egészen pontosan 1918. november 3-án megmenekült az őt és családját felkoncolni akaró tömegtől. Jó, ha tudjuk, nem a többségi helyi románok valamelyike, hanem az egyik cigány kocsisa heccelte ellene a tömeget. Míg e tény nem, ám az köztudomású, hogy 1932 májusában a gróf úr már hónapok óta bukott kormányfő. Az már kevésbé ismert, hogy a Liga nemrégiben tiszteletbeli elnökének választotta. Bethlen e rendezvényen köszönte meg a bizalmat. Külön tanulmányt igénylő beszéde a tudatos történelemhamisítások tárháza. Azzal a külpolitikai realitásokra egyébként sem fogékony hallgatóságának hamis történelemszemléletét tovább csontosította.

Állítása szerint „hosszú gyaloglás után egy hegyre értünk, ahonnan az éj sötétjéből még egy utolsó pillantást vettem ott-honomra [...] leültem utoljára az erdélyi rögökre, s úgy éreztem, hogy otthonommal együtt Erdély is elveszett. Az volt az érzésem, hogy magam előtt látom Károlyi sötét alakját, magam előtt látom a vérző csonka országot, amelyet az ő tehetetlensége, az ő gonosz hiúsága tett tönkre.”⁶⁴

⁶³ Lásd még az 52. oldalon írottakat.

⁶⁴ „Bethlennek ennél a kijelentésénél újra tomboló tapsorkán támadt” – olvasható a beszédet közlő helyen. Hogyne tomboltak volna, Bethlen pedig így folytatta: „Sokszázan, akik ma is itt ülnek és sokezeren, akik az országban vannak, hasonló élményeken mentek keresztül. Sokan vannak, akik érzik, hogy Magyarország feldarabolását nem a nemzeti kérdés, nem a wilsoni pontok

A valóságban ellenben a grófi család nem egy hegyre, hanem a közeli nádasba menekült. Bethlen pedig messze nem magával, hanem saját és családja életével foglalkozott: nehogy meglássák őket. Aztán az éj leple alatt Marosvásárhelyre, onnan pedig Budapestre tartott. Ott pedig azt gondolta helyesnek, hogy részt vegyen november 11-én a Károlyi vezette tanácskozáson. Itt (a szalmaszálba kapaszkodó ember kétségbeesett hitével) felhatalmazták Jászi Oszkárt, hogy Aradra utazzon. Azért, hogy a románokkal Erdély kantonális átszervezésről tárgyaljon.⁶⁵

Közben azok már rég a Romániával való egyesülésben látták a jövőt.

Amikor március 20-án a postás szerepét betöltő alezredes átadja azt az átkozott jegyzéket, akkor Bethlen István az alezredesen keresztül alternatívát állít Párizsnak. Maradjon meg a demarkációs vonal és küldjön azt antant 15 ezres sereget Budapestre. Igenlő válasz esetén hazája szövetségre lép az antanttal és harcot kezd az „oroszbolsevistákkal”. Ha ellenben nem hallgatnak a jó szóra, akkor „a bolsevikokkal kötnek szövetséget”.⁶⁶

Nem nehéz tehát átlátnunk, hogy a helyzetfélreismerésben ekkor (a később államférfivá növekedett) Bethlen mágnástársával vetekedett.

Azzal, akit évtizeddel korábban, 1909-ben eredménnyel kapacitált az OMGE (Országos Magyar Gazdasági Egyesület – a nagybirtokosok csúcsszervezete) elnöki székének elvállalására.

Kozma Miklós, az ellenforradalmi Magyarország egyik kitűnősége, az MTI-t nemzetközileg is komoly hírügynökséggé fejlesztő, a magyar rádiózás megindulásában fontos szerepet betöltő, s sok más országos dologban is szavát hallató személyiség 1918. november 15-i dátummal (másfél évtizeddel később) kö-

igazságos végrehajtása, hanem magyar emberek gonoszsága és szomszédaink részéről ezen gonoszságnak fenékig való kihasználása idézte elő[...]. Tizen-négy év telt el azóta, keserves nyomorúságokkal, szenvedésekkel teljes tizen-négy év, olyan tizen-négy év, amilyent a magyar nemzet talán ezeréves történelmében sohasem élt még át.” (Kiemelés – P. P.) Bethlen 1933: II, 374. Lásd Ormos 1984: 101.

⁶⁵ Romsics 1991: 71–72.

⁶⁶ Bethlen István ajánlatát Fernand Vix távirata tartalmazza. Azt már 1942-ben Francis Deák közölte a New Yorkban megjelent *Hungary at the Paris Peace Conference* c. munkájában a 410. oldalon. Magyar nyelven először Hajdu Tibor idézi. Hajdu 1972: 148–149. A történet természetesen olvasható Romsics Ignác idézett Bethlen életrajzában. Romsics 1991: 81.

zölt naplórészletében olvassuk: „Feljebb azt írtam, hogy a háború és nem a vesztes háború következményét kellene levonni. Sajnos, az ország levonta máris a veszett háború tanulságait és forradalmat csinált. Ez a legborzasztóbb, ami velünk történhetett. Ez borzasztóbb mint maga a háború.”

Ez az a hang, amelyen Tormay Cecile aratja majd elsőprő sikerét a maga *Bujdosó* könyvével. Azzal a munkával, amelyet új kiadásban bárki maga is tanulmányozhat. Arról a személyről beszélünk, akinek nevét az oktatási kormányzat mai korifeusai a *Nemzeti alaptanterv*be akarnak beleszuszakolni.

Kozma Miklósnak azonban 1918 novemberében merőben más volt a véleménye. S, hogy ez a vélemény még foszlányaiban sem legyen későbbi időkben jelen, ezért a derék szerző a hamisítás ősrégen szélesre taposott országújtára lépett.

Mert 1918. november 14-én – öccséhez írott levele a tanúság erre – valójában az alábbi módon látta a dolgokat: „Az első perctől kezdve világos volt, hogy minden komoly ember kötelessége ezt a kormányt és a nemzeti tanácsot teljes erővel támogatni, hogy fenn tudja tartani a rendet. Bűnösebb dolog, mint ellenállás és ellenforradalom nem is képzelhető. – Hála Istennek ilyenre nem is került sor.”⁶⁷

Valóban nem került rá sor. Mert akkoron a fenn lévők is világosan látták, hogy számukra a robosztus férfit, gróf Tisza István totális bukása után már csak egyetlen remény maradt. A Károlyi Mihály kabátja szélébe kapaszkodás.

Ezért adja ki – igencsak kedvező visszhangon – Batthyány Ilona grófnőajelszót: „Mihályterősíteni, mert utánajöna bolsevizmus”.⁶⁸

Nem okos dolog écelődni azon, hogy Kun Béla mily ostoba volt, amikor 1919 nyarán belesétált Clemenceau hazug jegyzékéinek a csapdjába.

„A Clemenceau által Kun Bélának küldött ultimátumra adandó választól függ az egész magyar politikai helyzet eldőlése” – írja akkoron Bethlen István. – „Ha Kun Béla nem teljesíti az ultimátumban követelteket, az antant hadiállapotba kerül a szovjet kormánnyal. Ez Magyarországra nézve jobb eset, mert tiszta helyzetet teremt. Következménye lenne a szegedi kormány elismertetése és

⁶⁷ Mindkét forrást idézi Ormos 2000: I, 47, 46.

⁶⁸ MNL OL P szekció Andrassy-levéltár. Ifj. Andrassy Gyuláné naplója. 1918. november 16. Idézi Hajdu 1978: 286.

úgy katonai, mint politikai akciójának nyílt támogatása az antant részéről. Ha azonban Kun Béla elfogadja az antant követeléseit, úgy a szegedi kormány pozíciója tarthatatlanná fog válni, mert ezen esetben a szovjet kormány elismertetése alig kerülhető el. Meghívásuk Párizsba előre látható, ami oly győzelmet jelentene a szovjet kormány részére, hogy a szegedi kormány minden tevékenysége meg kell hogy bénuljon. Erre az eshetőségre számítva, gondoljunk tisztességes visszavonulásra, mert a franciák egész biztosan cserbenhagynak bennünket. [...] *Mi akartunk szabad elvonulást engedni nekik*, és most majd a magunk számára kell szabad elvonulásról gondoskodni. De hová mehetünk mi – extra Hungariam?”⁶⁹ (Kiemelés – P. P.)

Ne gondoljuk azt, hogy itt pillanatnyi helyzetértékelési zavarról van csupán szó. A kiemelt rész igen világosan jelzi az ellenkezőjét. Azt, hogy ekkortájt még Bethlen sem mérte fel a világháborús vereség hosszú-hosszú korszakot lezáró jelentőségét.

Arra pedig, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság mennyire nem szerves része a magyar történelmének, arra sok minden egyéb elmondása helyett elégedjünk most meg Szekfű Gyula szavai hiteles felidézésével. Azt a Szekfű Gyulát idézzük, akinek intellektuális nagyságáról egészen bizonyosan nem szükséges itt értekeznünk. Arról a historikusról ejtünk szót, akinek leghatásosabb, s a magyar történetpolitikai gondolkodásra igencsak félrevezetően, kártékonyan hatott, az ellenforradalmi rendszer szellemi fundamentumát építő történeti esszéje nagyjából olyan viszonyban van tényleges korabeli nézetével, mint Kozma Miklós fentebb idézett megnyilatkozása. Nos, Szekfű Gyula a kommün harmadik hónapjában Babits Mihálynak azt mondta: az „túljutott a válságon, most már meg fog maradni, nem lehet tenni semmit.”⁷⁰

És idézzük még ide a sok szempontból szintén jeles férfiúnak, a korszak magyar diplomáciája egyik excelláló személyiségének tárgyunkba vágó, ám egymással ugyancsak felelő megnyilatkozásait. Az 1938 és 1941 között Londonban állomásozott miszsióvezetőről, Barcza Györgyről van szó. Arról a személyről, aki az 1944. évi német megszállás után majd megszervezi és élére áll a nevezetes Követi Bizottságnak. Annak a testületnek, amely

⁶⁹ Kelemen 1923: 276. Idézi Romsics 1991: 88.

⁷⁰ Babits 1980: 351. Idézi Röss Imre: *Szekfű Gyula, a levéltáros 1918–1919-ben*. In: Ujváry 2011: 89.

akár valamiféle ellenkormány is lehetett volna. Azért, hogy ne oly csupasz kézzel, ne oly agyagba döngölten kelljen majd a második világháború után új életet kezdenünk.

Am nem sikerült, hiszen a magyar vezetésen belül azok kerülnek felül, élükön a hiúságával megvezetett kormányzóval, akik totálisan félreismerik a helyzetet. Pedig akkor is volt némi mozgástér. Dörén írják egyesek, hogy Adolf Hitler magához rendelte a Salzburg melletti (ma már a város részét képező) Klessheimbe Horthy Miklóst. Hiszen a Führer csupán magához kérette a magyar államfőt. Nem is tehetett mást, s volt annyira körültekintő, hogy ne is tegyen másként. Kállay Miklós pedig azt a tanácsot adta kormányzójának, hogy az ne sétáljon be a csapdába.

A miniszterelnök józan ravaszságával szemben aztán a kormányzó hiúságára hatók érvelése győzedelmeskedett.

S ő elment a vezér és kancellárhoz.

Nem az a lényeg, hogy a találkozó szereplői valóban drámai módon csaptak egybe. A lényeg az volt, hogy a magyar állam feje most sem tudott államférfiúként viselkedni. Hiszen nem is volt az. És nem az volt a lényeg, hogy Horthy Miklós valóban merő jó szándékból jött vissza a budai Várba.

A lényeg az volt, hogy nem vált Adolf Hitler foglyává.

Pedig lehetett volna. Pedig azt kellett volna tennie.

Helyette a magyar állam lett a náci Németország foglya, háborús erőfeszítéseinek az addiginál messze nagyobb mértékű kiszolgálója. És ezzel együtt zsidó származású honfitársaink többszáz ezres tömegei pusztulásának tevékeny előmozdítója. Itt hagyva egy olyan örökséget, amelynek hatása ma is mérgezi – ki tudja, még meddig mételjezi – a közéletet, a legfőbb akadálya annak, hogy nincs nemzeti együttműködési minimum. Ahol már nincs helye a pártpolitikai viszálynak.

Nos, mindezt Barcza György neve kapcsán kellett elmondani. Arról a kitűnő diplomatáról beszélünk, aki az első bécsi döntés után igen bölcs tanácsot ad gróf Csáky István külügyminiszternek. Azt indítványozza, hogy ne elégedjenek meg a kedvező brit visszhanggal. Azzal, hogy Neville Chamberlain az Alsóházban két ízben is a döntőbíráskodás elfogadásáról szólt, nem lehetünk elégedettek. London szignatárius résztvevője volt a négyhatalmi müncheni megállapodásnak, tehát ezt a döntést is aláírásával pecsételte meg.⁷¹

⁷¹ Barcza 1994: I, 384, 405–406. Lásd még Pritz 2011: 180.

A diplomácia ősi figyelmeztetését, a viszontbiztosítás követelményét vakon figyelmen kívül hagyó külügyminiszter nem fogadta meg az apparátus szakszerű tanácsát. Lehet ugyan azzal érvelni, hogy ennek nincs jelentősége, hiszen a müncheni négyhatalmi paktumot a világháború győztes hatalmai majd meg nem történtnek minősítik. Ám dőre dolog azt hinni, hogy a pillanatnyi erő elégséges lenne arra, hogy a történelemből valamit is ténylegesen ki lehet törölni.

A megtörténtet már soha nem lehet meg nem történtté tenni.

És ugyanakkor az is kétségtelen: hiába lett volna 1938-ban a bécsi döntést elismerő brit dokumentum.

Egy ilyen papír sem akadályozza meg 1945 után a trianoni határok visszaállítását.

Ám a magyar fél mégis jobb pozícióból érvelhetett volna ellene.

Ennek a véleménynek semmi köze a „mi lett volna, ha” nem ritkán hallható csacsiságához. Értelme e véleménynek „csupán” annyi, hogy figyelmezzék az igazságra: a történelemben voltak, vannak és lesznek alternatívák. Hol több, hol kevesebb, ám mindenkor adott a cselekvő ember választási lehetősége.

Nos, ismét Barczához visszatérve. 1941 áprilisában a német-jugoszláv konfliktus kirobbanása következtében Magyarország végtelenen rossz helyzetbe jutott. Ha nem fogadja el a Führer ajánlatát, akkor a délvidéki magyarság az addigi szerb impérium után német uralom alá kerül. Ha ellenben él a kínálkozó lehetőséggel, akkor végtelenen szembe kerül az akkora már a náci Németországgal élet-halál harcot vívó brit birodalommal.

Ismeretes a döntés, s annak nyomában Teleki Pál öngyilkossága. Aki élete feláldozásával figyelmeztetett: villog a zsákutcát jelző lámpa. Vissza kell fordulni. Nem szabad kockára tenni az anyaországot a délvidéki magyarságért. Nem szabad lutrijátékot üzni az országgal.

Teleki Pál drámai tette hatására akkor elmaradt a brit hadüzenet, de a diplomáciai kapcsolatnak hosszú esztendőkre, Barcza György pályafutásának pedig véglegesen vége lett. A döntően ennek okán megkeseredett ember aztán olyan emlékiratot készített, amelyben keményen, sokszor túlságosan is keményen ostorozta a Horthy-rendszer külpolitikáját. Az emlékirat híre legendássá vált, s az igen jó eszköznek tűnt azok számára, akiknek első helyen nem a rendszer

hiteles bemutatása, sokkal inkább annak lejárata volt a céljuk.⁷²

Az olvasók zöme számára az emlékirat elbűvölően hiteles tárháza a múlt világának. A történész számára ellenben a memoár csak egyike a fontos forrásoknak.

A történész azt is tudja, hogy emlékiratot lapozgatva igen veszélyes forrással van dolga. Mert ismeri a drámaíró George Bernard Shaw meglátását, aki egyik írásában megjegyezte, hogy az önéletrajz, amelynek egyik variációja az emlékirat, teli van hazugságokkal, „és nemcsak tudat alatti nem szándékos hazugságokkal, hanem átgondolt hazugságokkal.”⁷³

Tehát a történész akkor teszi helyesen, ha forrásaival nem a múlt ilyen-olyan szereplőinek lejárata, hanem „csupán” bemutatásukra törekszik. Az eredmény – jól tudjuk – így sem szokott valami fényesre sikeredni, de azért minden bizonnyal ezen az úton időt állóbb eredményre lehet jutni.

Igaz, a lejárattal nem ritkán azonnal, sokszor igen látványos, jól jövedelmező sikereket lehet aratni.

Az efféle – talmi – sikerekre nem vágyó historikus meglehetősen idegőrlő, pepecselő munkával lapról lapra választja szét a vizsgált emlékiratokban az ocsút a búzától. Barcza György esetében jelentős segítséget nyújt maga a volt diplomata. Mert élete – szerencsénkre, jelentős részt jóvoltából – igen gazdagon dokumentált. Nem csupán diplomáciai működésének számtalan jelentése segít abban, hogy memoárja ferdítéseire fényt lehessen deríteni, de hatalmas naplófolyama, levelezése, tehát öndokumentációja is megmaradt.

Ennek kutatása során lett világossá, hogy (John Lukacs s a nyomában járók állításával ellentétben) Barcza György 1916 novembere és 1923. július 8. között nem vezetett naplót.

Helyette azt tette, hogy Bécsben 1924 októberében megírta az 1919. október 31-ig tartó időszakra vonatkozó visszaemlékezéseit. Aztán azokat beillesztette a naplófolyamba.

Így tehát az 1916 és 1923 nyara közötti időszakot a diplomata két emlékiratban örököltette meg. Az egyik széles körben ismertes, hiszen zöme két kötetben 1994-ben napvilágot látott, a másik

⁷² Lásd erre részletesebben e kötetben a 282. oldalon írottakat.

⁷³ Henderson, Archibald: *George Bernard Shaw: His Life and Works. A Critical Biography*. Stewart and Kidd, London, 1911. Idézi Peter Pastor: *Király Béla az emlékiratai tükrében*. In: Horváth – Pritz 2012: 244.

pedig a naplófolyamban megbúvó, 1924 októberében Bécsben németül megírt szöveg. Mert 1924-ben Barcza György még messze nem az a személy, akinek arcéle a történeti közgondolkodásban rögzült. Tehát nem volt a brit világ bámuloja.⁷⁴

Miért is csodálkoznánk ezen?

És ennek megfelelően ez a napló – ismételjük – nem is magyarul, hanem németül került papírra. És – ezt is ismételjük – a két memoárnak a nyelvén túl a szellemisége is merőben más. A második világháború utáni visszaemlékezés is lenyomata az ellenforradalmi Magyarország 1918/1919 forradalmait meghamisító történelemszemléletének. Tehát – úgymond – Károlyi Mihály forradalma Trianont nyakunkra hozó, gyenge lábakon álló képződmény volt. Jövője ezért semmiképpen sem lehetett – állítja Barcza.

Az 1924-ben íródott visszaemlékezése is nagyjából (sőt antiszemitizmus dolgában azt vastagon másoló) produktum. Ám egyik pontján Barczából önkéntelenül kibuggyan: számára nem a várható béke milyensége, hanem egzisztenciájának várható megroppanása okozta 1918/1919 fordulója körüli hónapokban a legnagyobb félelmet. Az 1919. februári, márciusi hetek kapcsán írja: még az addiginál is nagyobb bizonytalansággal, gondokkal teli jövővel számol, „most már nem a többé vagy kevésbé elfogadható békefeltételekről, hanem otthonunk megmaradásáról és létlehetőségeink elvesztéséről volt szó.”⁷⁵

Mindennek kiváltója a földreformtörvény kibocsátása volt.

„Ha felosztják a földbirtokokat – írja teljes kétségbeesésében a súlykot alaposan elvetve –, akkor a magam és feleségem magánvagyonra minimumra olvad és vége az eddigi jólétnek.”⁷⁶ Pedig egyáltalán nem kellett attól tartania, hogy földönfutó lesz. Hiszen a polgári demokratikus forradalom kárpótlás mellett és 250 hold felett rendelkezett a földosztásról.

Ezekből a sorokból – súlyuk okán ismételjük – az világlik ki teljes egyértelműséggel, hogy Barcza valójában éppen nem tartotta olyan gyenge hatalomnak Károlyi Mihály rendszerét, mint aminek itt is lépten-nyomon beállítja. Bizony nagyon elképzelte, hogy ilyen világra kell készülnie. Ezért van az, hogy „kénytelen” nemes álláspontját feladni.

⁷⁴ Minderről részletesebben lásd e kötetben a 285–328. oldalon írottakat.

⁷⁵ Lásd a 473. jegyzetet.

⁷⁶ Uo.

Természetesen messze nem volt kénytelen. „Csak” éppen az egyéni érdekeit kellett volna Barcza Györgynek bizonyos határig hazája érdeke alá rendelni. Különben egyáltalán nem a végtelenségig, hiszen a polgári demokratikus forradalom (újból és újból ismételjük) a tulajdont, a vagyont vérrel-vassal védte. Ám a földkérdés dolgában 1919 februárjában (már végzetesen későn) valóban a kárpótlás melletti korlátozásra határozta magát.

Akkoron, ha nem is tömegesen, ha nem is úgy, mint a 19. század derekán, a reformkor végén, sokan voltak készen egyéni érdekeiket hazájuk, nemzetük érdeke mögé helyezni.

Ám Barcza György (sem) tartozott közéjük.⁷⁷

*

Reményem szerint Bethlen István, Kozma Miklós, Szekfü Gyula és Barcza György 1918/1919-ben vallott tényleges nézeteinek a későbbiekben történt – legfinomabban szólva – markáns megváltoztatása elfogadhatóvá teszi a kiindulásként megfogalmazott tézist. Vagyis azt, hogy a rendszer elitje tudatosan hamisította meg a forradalmakról annak idején vallott felfogását. Ennek a hamisításnak mind a helyzetfelismerés, mind a helyzetkihasználás terén visszahúzó hatása lett. Ez pedig alaposan rongálta a Horthy-korszak külpolitikájának helyzetértékelő képességét. A helyzetkihasználó képesség a pillanatnyi sikerek nézőpontján igen jónak, a tartós eredmények nézőpontján végtelenül rossznak mondható. E vélemény messze nem salamoni, mert a serpenyőben az utóbbi súlya a mérhetetlenül nagyobb.

A magyar históriát a reális nemzetközi erőterben vizsgáló történész ezzel együtt is teljes világossággal szögezi le: történelmi útja, trianoni tragédiája, geopolitikai adottságai folytán Magyarország nem kerülhette el, hogy a második világháborúban nem Németország oldalán álljon. Ez pedig a következményeket is sokban kirajzolja.

Ám abban az esetben, ha az elit nem alulteljesít, ha az „ostoba honfibu” (Németh László kifejezése) táplálása helyett valódi nemzetépítésbe fog, akkor nem abban a vigasztalan jelenben élünk, amelyben a politikai-gazdasági elit jelentős része ma sem látja szükségét a valódi nemzetépítésnek. Retorikából természe-

⁷⁷ Lásd minderre részletesebben e kötetben a 287–288. oldalon írottakat.

tesen nincs hiány. Ám a szép szavak mögött valódi nemzetépítés helyett a másik oldal ledúlásán történő mesterkedést látjuk.

(2012)

Az alapszöveg a Rubicon című történeti magazin mesterkurzusán hangzott el 2012 októberében, majd az MTA II. Osztályának 2012. november 15-i ülésén. Limes (Tatabánya), 2012/2. 101–108.

A SZOVJETUNIÓ ELLENI HADBA LÉPÉS DÖNTÉSI MECHANIZMUSA

1941. június 27-én délelőtt az Országgyűlés Képviselőházában Bárdossy László miniszterelnök egészen rövid bejelentést tett. Utalt arra, hogy a Ház elnöke méltó szavakkal bélyegezte meg „a szovjet népjogellenes és minősíthetetlen támadását”. „A magyar királyi kormány” – folytatta – „megállapítja, hogy a támadások következtében Magyarország és a Szovjetunió között a hadiállapot beállott.”

A 20. századi magyar történelem egyik legsúlyosabb, következményeit tekintve a legdrámaibb eseménye kezdődött meg ezzel, miközben formailag szinte nem történt semmi.

A kormány nem ragaszkodott ahhoz, hogy állásfoglalása előtt az államfő kikérje a testület véleményét, a Képviselőház pedig ügyet sem vetett arra, hogy éljen a vonatkozó hatályos törvények adta jogával.

Azzal a jogával, hogy a honvédség már megtörtént országhatáron túli alkalmazásához haladéktalanul megadja vagy azonnal megvonja a hozzájárulását. (Már ennek a napnak a hajnalán a magyar légierő szovjet városok bombázására indult, néhány órával később pedig szárazföldi egységek is átlépték a határt.)

1945-ben a népbíróság előtt Bárdossy majd azt mondja, azért nem szavaztatta meg a képviselőket, mert egyszerűen nem tudta az ilyen esetben megteendő intézkedéseket.

„Teljesen tisztában vagyok azzal – mondotta ekkor –, hogy ismernem kellett volna a törvényt. Az lebegett a szemem előtt, hogy sietni kell – mondja elképesztően póre őszinteséggel –, és ezért jelentettem be.”⁷⁸

Miért kellett úgy sietni? A korabeli források gondos mérlegelése alapján határozottan állíthatjuk: semmi olyan közvetlen ok nem volt, ami ezt a felelőtlen sietséget indokolta volna.

Közvetett okok ellenben voltak, s azok súlya irgalmatlanul nagy volt.

1. A trianoni Magyarország 1938 és 1941 között 93 000 ezer km² területét több mint 170 000 km²-re növelte. És ez messze nem saját erejéből történt. Azt lényegében teljes egészében a hitleri

⁷⁸ Bárdossy 1996: 88. Lásd Pritz 2005: 281.

Németország ereje, (természetesen önös érdeke diktálta) akarata tette lehetővé.⁷⁹ Ennek nyomán Berlin közép-európai szövetségi rendszerét roppant súlyos belső ellentmondások feszítették. A máig tisztázatlan június 26-i kassai provokáció pillanatában már csak Magyarország nem volt hadviselő fél. Szlovákia és Románia kimondottan azt remélte háborús részvételétől, hogy Hitler javára korrigálja a korábbi területi döntéseket. Magyarországnak feszült volt a viszonya Horvátországgal, s a legyőzött Szerbiával szemben az volt az érdeke, hogy az ne nyerhesse vissza korábbi státuszát. Ebből következőleg Magyarországnak nagyon fontos érdeke volt, hogy Berlinnel jó viszonyban legyen.

1941 júniusában Németország ereje – nemzetközi megítélés szerint – olyan irtózatlanul nagy volt, hogy a Szovjetunió legyőzését rövid hónapok kérdésének látták.

Adolf Hitler 1938–1939-ben Csehszlovákia, 1941 tavaszán Jugoszlávia szétveréséhez kért – jelentős (1918 előtt a Magyar Királysághoz tartozott) területek kilátásba helyezésével – tevőleges magyar részvételt. Most ellenben nem kért semmit. Nem akart kérni, mert nem akarta újabb területekkel gyarapítani Magyarországot. Hitler ezért szfinx-szerű rejtélyességbe merevült. Hiszen jól tudta, hogy a fent vázolt helyzet Magyarországot úgyis belesodorja a háborúba. Ez a számítás azért is reális volt, mert a német-magyar katonai együttműködés okán a magyar politikai vezetést a magyar katonai vezetés ilyen irányú erős nyomás alatt tartotta.

Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar főnöke már május elején olyan emlékirattal bombázza a miniszterelnököt, amelynek az volt a lényege, hogy a szovjet–német háború elkerülhetetlen, s abban Finnország, Magyarország, valamint Románia részvétele is elkerülhetetlen lesz.

Bárdossy jól sejtette, hogy Werth fellépését a német vezérkartól birtokába került értesülés motiválhatta. Ismeretesen a Barbarossa-terv nem tartalmazta Magyarország felkérését a támadásban való részvételre. Ez azonban – ismételjük – csupán azt jelentette, hogy a Führer már oly mértékűnek tartotta (joggal) Magyarország függőségét, hogy azt kombinálta, a magyarok anélkül sodrodnak majd a háborúba, hogy

⁷⁹ A sikerekben természetesen megvolt a korabeli magyar külpolitikának, diplomáciai gépezetnek is a szerepe, mint ahogy Olaszország is segítette a magyar törekvéseket.

azért újabb területi engedményt kellene kilátásba helyeznie.

A katonák viszont tisztában voltak a háború mértéktelen kockázatával, ezért a honvédséggel való kapcsolataik elmélyítésére, arra törekedtek, hogy Werth Henrik és köre hozza mozgásba a magyar politikai vezetést. Kurt Himer tábornok, aki már a dél-szláv háború előkészítésében a német hadsereg-főparancsnokság magyarországi összekötője volt, s azóta sem hagyta el Magyarországot, május utolsó napjaiban már a Szovjetunió ellen készülő német agresszióban történő magyar közreműködés érdekében tárgyalt. Bár korrekten megmondta, hogy nincs berlini felhatalmazása, mégis a honvédség mozgósítására osztogatott tanácsokat.

Ezeknek az ösztönzésekre hatására május 31-én, majd június 14-én Werth újabb memorandumokkal gyakorolt nyomást a miniszterelnökre.

A Bárdossyra nehezedő katonai nyomást a berlini követ, Sztójay Döme diplomáciai erőszakoskodása tetézte. Május 24-én a német támadást június derekára prognosztizálta. Sztójay tudta, hogy Hitler nem fogja Magyarországot katonai részvételre felkérni, ezért újabb és újabb jelentései révén azzal tépte Bárdossy idegeit, hogy a románok szerephez fognak jutni, részvételükért cserében vissza fogják kapni Besszarábiát, s „érdemeik” alapján a második bécsi döntés revízióját iparkodnak majd elérni. E veszedelem elhárítása érdekében szintén a Berlinnek való felajánlkozást szorgalmazta.

2. Az 1919 augusztusától berendezkedő rendszert korrekten korlátozottan parlamentáris rendszerként jellemezhetjük. Ebből és a korabeli mentalitási viszonyokból adódóan alakult ki az előjáróban bemutatott helyzet. Az 1920: XVII. tc. értelmében Horthy Miklós két feltétellel vihetette az országot háborúba. 1. Szükség volt a kormány előzetes pozitív állásfoglalására. 2. Szükség volt a parlament egyetértésére. Ezt elegendő volt utólag kikérni, ám azt „haladéktalanul” utólag meg kellett tenni.

Mindezzel szemben június 26-án dél után két óra körül (tehát Kassa bombázása után alig egy órával) Werth Henrik már az államfőnek referált a provokációról. Lépését a miniszterelnököt megkerülve tette meg. Minden vizsgálatot mellőzve azt állította, hogy szovjet támadás történt. Horthy Miklóst a bombázás mérhetetlenül felháborította, s a kormány állásfoglalásának elébe vágva a hadi állapot mellett döntött. Bárdossy László tudomásul vette a

jogelvonást, kormánya pedig a kormányzói döntés szerint foglalt állást. A kormány tagjai – egy-két kivétellel – külpolitikai horizonttal nem rendelkeztek. A felelőtlenül gyors döntésben nem látták meg az országra leselkedő veszedelmeket.

A Képviselőház hozzájárulását a kormányfő csak július 24-én kérte meg, s azt október 23-án kapta meg. A honatyák természetesen nem töprengtek hónapokig a helyes döntésen. E késői aktus is plasztikusan jelzi, hogy mennyire nem egy-két ember meggondolatlan hirtelen cselekedete, hanem az akkori hivatalos Magyarország egészének döntése volt a hadba lépés.

3. A külpolitikai horizont hiánya ideológiai elvakultsággal párosult. Képtelenek voltak az ideológiai szempontokat a politikai nézőponttól elkülöníteni. Az ideológiai elvakultság pedig messze nem csak a kormánynak volt a sajátja. Az nagyjában és egészében az egész rendszert jellemezte. Élén az államfővel.

„Lesülne az arcomról a bőr” – mondotta Horthy Miklós a jogtalanul meghozott döntésének végrehajtására magához kéretett miniszterelnökének –, „ha ezt az aljas támadást megtorlatlanul hagynám.”⁸⁰

Bárdossynak csupán egy alternatíva maradt: lemond, vagy úgy vállal a hadba lépésért felelősséget, hogy magának a döntésnek az érdemi kialakításában semmiféle szerephez nem juthat?

Az utóbbit vállalta.

Nincsen arra hiteles felelet, hogy mi történik akkor, ha Bárdossy László június 26-án a kormányzói kihallgatásról nem a minisztertanács összehívására siet, hanem visszaadja megbízatását. Arra ellenben van hiteles válasz, hogy majd később, 1942 márciusában – még az 1941. júniusinál is sokkal nehezebb helyzetben – nem a németek embere lett az utód. Hiszen Kállay Miklóst maga Bárdossy László sem nevezte soha a németek emberének. Sőt éppen azért bírálta, mert németellenes politikájával – hite szerint – az ország érdekeit veszélyeztette. S arra is van kétségbevonhatatlan felelet, hogy milyen is lett a Bárdossy-kormány öröksége.

Bárdossy László korábban Teleki Pál miniszterelnöknek volt a külügyminisztere. Bár Telekivel ellentétben ő maga nem volt államférfi, hanem csak tisztviselője hazájának,⁸¹ ám a körültekin-

⁸⁰ Bárdossy 1991: 145. és Bárdossy 1996: 86. Lásd még Pritz 2005: 278–280.

⁸¹ Népbíróági perében maga nyilatkozott ekképpen. Bárdossy 1996: 276. Lásd még Pritz 2005: 279.

tés, az arra való törekvés messze jobban jellemezte, mint azt sok helyütt szokás állítani. Például 1941 áprilisában, amikor a német csapatok a tervezettnél korábban, 6-án átlépték a német–jugoszláv, 7-én pedig a magyar–jugoszláv határt és elsöprő lendülettel kezdték meg az ország elfoglalását, akkor Bárdossy tartja magát az öngyilkos elődje által kialakított forgatókönyvhöz, tehát bevárja azt a 10-én bekövetkező pillanatot, amikor Zágrábban kikiáltják az „önálló” Horvátországot. Pedig akkor jugoszláv légierő sorozatban provokálja a magyar hadba lépést, ám arra Jugoszlávia ellen soha nem került sor.

De azt is el kell mondanunk: Bárdossy ekkor is ahhoz a forgatókönyvhöz tartja magát, amelyet halálával Teleki Pál már érvénytelenített. A hivatalos Magyarország azonban erről nem vesz tudomást, az új miniszterelnök számára pedig ez a mérvadó. A Szovjetunió elleni hadba lépésnél is Bárdossy számára a hivatalos Magyarország akarata a mérték adó. Ezért hajol meg az államfő elszigetett, alkotmányjogilag kifogásolható döntése előtt. Az ő körültekingésre való törekvése csak abban nyilvánul meg, hogy a magyar haderő a Szovjetunió elleni támadást mintegy 45 000 katonával indítja meg.

Ez erősen különbözött Werth Henrik és társai álláspontjától, akik a frontra vezényelték volna szinte az egész magyar honvédséget. A kiküldött erő ellenben a német támadó erő létszámának csak mintegy másfél százaléka. A döntés mögött a kormányfő azon elgondolása volt, hogy a minimális lépések taktikája sikert

hoz: kivédi a német „atmoszférikus” nyomást,⁸² s ugyanakkor megmarad az ország mozgási szabadsága.

Az ellenben ezek után nem maradhatott meg.

Bárdossy nagyot tévedett, amikor bízott a kis lépések taktikájának sikerében. Követhették kis lépések a hadba lépést, ám maga a június 27-i bejelentése irgalmatlanul nagy döntés volt. Sokak hitével szemben nem a vak Végzet, hanem ez lökte rá az országot arra a lejtőre, amelyen már a másik két világhatalommal, tehát Nagy-Britanniával, majd az Amerikai Egyesült Államokkal bekövetkező hadi állapot akkor és úgy elkerülhetetlen volt.

Ez óriási különbség a júniusi drámához képest.

Nem szeretnénk félreértetni: az adott körülmények között Magyarország nem kerülhette el a Szovjetunióval való hadi állapotot. Ám annak akkor és úgy nem kellett bekövetkeznie. Márpedig a történelemben a mikornak és a hogyannak igen nagy a jelentősége. Mindenképpen sorsformáló, helyenként sorsfordító.

A Nagy-Britanniával 1941. december elején bekövetkezett hadi állapot ellenben akkor és úgy elkerülhetetlen volt. Mert Magyarország Londontól – Joszif Visszarionovics Sztálin akaratából – nem csupán ultimátumot kapott. Az ultimátum kemény, de teljesíthető követelés. Ez teljesíthetetlen volt.

És egy héttel később – most Adolf Hitler akaratából – ugyancsak elkerülhetetlen volt az USA-val szembeni hadiállapot. Mert a Szovjetunióval háborúzó, Angliával hadiállapotban lévő, szomszédjaival egytől egyig rossz viszonyban lévő, az olasz szövetségéstől támaszt nem kapó Magyarországnak csak az igazodás maradt.

Íme egy kis nép sorsa Adolf Hitler és Joszif Visszarionovics Sztálin között.

Ezt a sorsot a történelmi múlt, a geopolitikai helyzet, s nem csekély mértékben az ország akkori urainak elhibázott politikája formálta.

⁸² Perében maga Bárdossy jellemezte így a helyzetet. Lásd Bárdossy 1991: 127. és Bárdossy 1996: 88. Lásd még Pritz 2005: 281.

(2011)

Elhangzott az ELTE BTK Ruszisztikai Intézete 2011. június 11-i konferenciáján. Megjelent Háború és nemzeti önismerete: 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót. (Szerk.: Bartha Eszter és Krausz Tamás) Russica Pannonica, Bp., 2011, 135–140.; Orosz nyelven megjelent in: Grotius online, 2011.09.02., http://www.grotius.hu/doc/pub/GBOTPM/2011_148_mehanizm%20prinyjatyija%20resenyija.pdf

A MAGYAR KÜLPOLITIKA MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS DILEMMÁI

A görög eredetű dilemma szó kellemetlen helyzetet jelöl. Eredeti értelme szerint két lehetőséget feltüntető, de mindkettőből azonos következményt levonó gondolatsor.

Am a szónak van egy olyan értelme is, amely nehéz (és kényszerű) választásra utal két dolog között. Olyan helyzetre, amikor az illető személynek, személyeknek két lehetőség között kell választania. És végül itt van a vélelmem szerint manapság leggyakrabban használt értelme a szónak. Ami egyszerűen nehéz döntést jelent.

Mivel már évtizedekkel korábban, még a hetvenes évek végén megírtam az annak idején messze nem elfogadott véleményemet, nevezetesen azt, hogy a két háború közötti magyar külpolitikának nem volt alternatívája, s ezen felfogásom mellett a magam egyszerű észjárása jegyében azóta is konokul kitartok, ezért amikor arról szeretnék szólni, hogy milyen dilemmái voltak a második világháború alatti magyar külpolitikának, akkor egyszerűen az a feladatom, hogy e politika nehéz helyzeteit, tépelődéseit idézzem fel.

*

Az 1918/19 és 1945 közötti magyar (kül)politikát óriási belső ellentmondás feszítette: egészen az 1945-ös totális bukásig nem tud és nem is akar megszabadulni a Szent István-i Magyarország visszaállításának vágyképétől, miközben e külpolitika minden reálisan gondolkodó intézője messzemenően tisztában volt azzal, hogy e nagy cél csak nagyhatalmi partner segítségével érhető el. A vesztesre forduló világháborúban pedig az angolszász hatalmak jóindulatában bízva akarta megtartani az 1938–1941 közötti területi revízió eredményeit, miközben az antifasiszta koalíció lényegében a feltétlen megadás követelményét támasztotta.

Szegedy-Maszák Aladár (akkoron a Külügyminisztérium Politikai osztályának vezetője⁸³) 1943 tavaszi hónapjaiban a semleges

⁸³ E poszt akkoron igen magas állásnak számított, a külügyminiszter, annak állandó helyettese után birtokosa fontosságban a harmadik ember.

országokban állomásozó magyar követek tájékoztatására készíti el, a miniszterelnökkel egyeztetni azt a memorandumot, amely indiszkréció okán a Foreign Office-ba is eljut. A dokumentum hűen tükrözi a korabeli hivatalos Magyarország magáról, nemzetközi meghatározottságairól alkotott felfogását, vágyott jövőképét. A szerző ugyan feladja az integrális revízió álláspontját, ám London helyeslésével az előző évben született csehszlovák–lengyel, valamint görög–jugoszláv föderációs megállapodással szemben olyan Kárpát-medencei Commonwealth tervét veti fel, amely kimondatlanul is magyar súlypontot vizionált. A londoni vélemény nagyon nyersen elutasító volt: „Ha a magyar kormány azt reméli – jegyezte fel D. Allen, a Foreign Office illetékese –, hogy ezek a gondolatok alapul szolgálhatnak a velük folytatandó tárgyalásokhoz, akkor még nagyon sokat kell tanulnia.”⁸⁴

Magyarország a területi revízió és nem a nácizmussal való azonosulás okán tapadt Németországhoz. A magyar–német sorsközösség gondolatát a magyar társadalom egy része érezte magáénak, másik (inkább nagyobb, mint kisebb) része azt elutasította. Mély történelmi okokból. Miközben Csehország háromszáz évre, Lengyelország másfél évszázadra elvesztette függetlenségét, a magyarság függetlenségi harcok sorával küzdött a Habsburgok ellen. S azok eredményeként nagyfokú önállóságot birtokolt a Habsburg-birodalmon belül, az 1867. évi kiegyezéssel pedig az 1918-as összeomlásig társnemzeti rangra emelkedett. Mégis a magyar társadalom nagyobbik része mind a mai napig lényegében mérlegelés nélkül Habsburg-ellenes.

A függetlenség káprázatában a magyar társadalom a modernizáció területén fizetett nagy árat a Szent István-i Magyarország eszméjéhez történő ragaszkodásáért.

A második világháború alatti magyar–német viszonyban is – az utolsó pillanatig – van egy nagy ellentmondás. Egyfelől nem csupán a társadalom nagy része, de a kormányzó elitből is nagyon sokan nem akarnak részt venni a háborúban. 1941-ben minimális erőt küldenek a Szovjetunió ellen, már szeptemberben ki akarnak vonulni a szovjet frontról. 1943-ban Szombathelyi Ferenc, alias Franz Knaus, a Honvéd Vezérkar főnöke elfogadná a német ajánlatot, hogy a szovjet front helyett a Balkánra küldjenek megszálló erőket, ám azzal a hátsó szándékkal: ha megjönnek az angolok,

⁸⁴ Juhász 1978: 190–216, D. Allen álláspontja: 217.

akkor könnyebben lehessen átállni. Másfelől – mert minden áron el kell kerülni az orosz megszállást, ami a polgári rend felszámolását hozza majd – ott van a magyar–német egymásra utaltság gondolata. Magyarország Németország egyetlen barátja, s persze – magyar vélelem szerint – egyenrangú barátja.

Ezért kér a politikai szerepre nem vágyó Szombathelyi Ferenc engedélyt 1944. márciusban Klessheimben a Führert már faképnél hagyó Horthy Miklóstól arra, hogy Hitlerrel tárgyalhasson. Aztán elmagyarázza a Führernek: német részről nagy morális vereséget jelentene a megszállás, mert azt mutatná a világ számára, hogy a németek „egyetlen barátjukat, Magyarországot is milyen brutálisan kezelik.”

Bár a Führer már 1933-ban kiábrándította Gömböst Gyulát abból a hitéből, hogy ő bismarcki értelemben gondolkodna Magyarországról, tehát egy birodalmian erős Magyarország az érdeke, aztán egy sor ténnyel is aláhúzza ellenkező felfogását, mégis az 1938–1941 közötti területi változások mindezt oly mértékben feledtetni látszottak, hogy Hitler még a megszállás előestéjén is nem csupán Szombathelyit tudja orránál fogva vezetni – azt mondja neki: „egy független, erős Magyarországot akar” –, de rajta keresztül minden bizonnyal Horthyt is befolyásolja végzetes ballépése, a kormányzói székből maradása megtételében.

Mindmáig viták tüzeiben álló, nagy formátumú történészünk, Szekfű Gyula 1916-ban német birodalmi megrendelésre készített *Magyar állam* c. munkájában ugyan a keresztény–germán kultúrkörbe illesztve rajzolja meg a magyarság életrajzát, s a harmincas években megjelenő szintézise is ezt a koncepciót ismétli hatalmas terjedelemben, de azt olyan nagy nevek utasítják el, mint Szabó Dezső, Németh László, Bajcsy–Zsilinszky Endre, Bibó István.

Bethlen István ugyan sikerrel illeszti be hazánkat a korabeli új Európába miközben ellenkező értelemben tesz számos (sikertelen) kísérletet Berlin figyelmének felkeltésére; kilenc évnek kell elteltnie, hogy 1930-ban hivatalosan fogadják. Aztán a revízióhoz majd mégis Németország segíti az országot,⁸⁵ ám ez nem az a német hatalom, amellyel Bethlen, Szekfű és a többiek szövetkezni akartak. A történelem könyörtelen természete a nemzetiszocialis-

⁸⁵ A sikerekben – mint az előző tanulmány vonatkozó helyén is jeleztük – természetesen megvolt a korabeli magyar külpolitikának, diplomáciai gépezetnek is a szerepe, mint ahogy Olaszország is segítette a magyar törekvéseket.

ta birodalmat hozza meg szövetségesül. És ahogy annak idején Laokoonnak sem hittek, most sem volt meghallója a józan figyelemzetetésnek: féljünk AdolfHitlertől, még akkor is, ha ajándékot ad.

Pedig ez lett volna a valóban eldöntendő dilemma: szabad-e a maradék országot kockáztatni az 1918 után elvesztett területek visszanyeréséért? A kérdésre utólag roppant egyszerű egyértelmű nemmel felelni, ám a korabeli nemzet (értvén ezen természetesen nem a népet, hanem a hatalmon, illetve ahhoz közel lévőket) túlnyomó többsége igennel válaszolt. Sőt, legyünk realisak: a válasz úgy volt igenlő, hogy a többség számára fel sem ködlött a kockázat irgalmatlanul nagy volta. Mert a külvilág realitásairól vajmi keveset tudva, Trianon igazságtalanságát mérhetetlenné növesztve az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolások valós háttér-folyamatairól szinte semmit sem tudtak. Nagyjából és egészében az egészet, mint természetes és szükségszerű jóvátételnek érezték.

Adolf Hitler főszerepét is teljesen félreértve nem kevesen „megrövidítésünk” miatt keseregtek. „Egy ló, két ló három ló – becsapott a mázoló”, keringett a buta mondás a fővárosban az első bécsi döntés után.⁸⁶

*

A valós dilemmán tehát nem sokat töprengtek. Ellenben 1941-től végig három nagy kérdés volt:

1. miképpen lehet megvédeni az ország függetlenségét a németektől?
2. hogyan lehet a háborúból úgy kiválni, hogy a visszanyert területek megmaradjanak?
3. miképpen lehet a másik oldal győzelme esetén a szovjet megszállást, s ezzel belátható időn belül az ország polgári rendjének elvesztését elkerülni?

Ad 1. Teljesen hamis volt az a korabeli félelem, amellyel a magyar politikai elit leginkább magát riogatta. Tehát, hogy 1943 őszéig bármikor is küszöbön állt volna az ország német megszállása. Mert Hitlernek és a nemzetiszocialista elitnek lehetett bármily rossz véleménye Horthy Miklós Magyarországról, ám tisztában voltak azzal, hogy számukra az adott rendszer, s az adott magyar–német viszony a legkedvezőbb. Mert az ország erejét eb-

⁸⁶ Szegedy-Maszák 1996: I, 230.

ben az alakzatban lehet a legjobban a háborús célkitűzések szolgálatába állítani. Ezért az olasz kiválásig, a tengelytörésig a kérdés tehát hamis, ám mögötte mélyen reális, történeti a kérdés: vajon csatlósává, vazallusává vált-e Magyarország Németországnak, vagy egyszerűen szövetségese volt?

Egyszerű, de félrevezető lenne Edmund Veessenmayerrel válaszolni, aki 1943. december 10-i jelentésében az egész országot egy nagy szabotázs-központnak mondja,⁸⁷ tehát nemhogy csatlóságról, de még tényleges szövetségről sincsen szó.

A szó nyugat-európai értelmében igenlő a válaszunk, hiszen a francia, spanyol vazallus urával szemben alárendeltségében is megőrizte emberi méltóságát. Kelet-közép-európai értelemben, ahol a vazallust *serviensnek* nevezték, nem, keleti értelemben pedig, ahol a vazallus ura lábai elé borult, egyáltalán nem.

A tények nyelvén fogalmazva: a második bécsi döntéssel szinte egy időben, már ott helyben, Bécsben a magyar kormány aláírja azt a népcsoportegyezményt, amely a Volksbundot teszi meg a magyarországi németek kizárólagos képviselőjévé, s ekképpen súlyosan sérti a magyar állam autoritását. A magyar állam ez után már csak titokban tudja állam- és nemzethűségükben segíteni a disszimilációt elutasító német anyanyelvű állampolgárait. 1940 szeptemberében szabad lábra helyezik Szálasi Ferencet, a legismertebb nyilas vezetőt, majd hatálytalanítják azt a miniszterelnöki rendeletet, amely 1938-ban a közalkalmazottakat eltiltotta szélsőséges pártoktól. Szeptember végén a magyar kormány német „tancsapatok”⁸⁸ Romániába történő átvonulását engedélyezi, ekkortól Magyarország a német haderő egyik felvonulási bázisa. Októberben a Birodalom számára előnyös gazdasági megállapodást írnak alá. (A háború alatt az ország gazdasági kizsákmányolása mind nagyobb méreteket ölt, a két ország közötti különbségek okán egyszerűen „strukturális egyenlőtlenség” van közöttük.) 1940. novemberben Magyarország elsőként csatlakozik a Háromhatalmi szerződéshez. Bár az un. harmadik zsidótörvény 1941 nyarán jön létre, s azt jelentős belpolitikai nyomás is motiválja, ám tény, hogy a második bécsi döntésért benyújtott berlini

⁸⁷ Wilhemstrasse 1968: 561-1. sz. irat. Veessenmayer szabotázs-központot látó felfogása a 745. oldalon olvasható.

⁸⁸ A nyomda ördöge okán bekerült az irodalomba és szinte kiirthatatlan a tankcsapatok kifejezés. A németekkel ellenséges külföldet akarták ekképpen félrevezetni. Tanítani és nem befolyásolni mentek volna Romániába.

számlában ez a tétel is szerepel.

Mind ez által az akkori és későbbi kormányok (kül)politikája körüli ellentmondások hálója még szövevényesebb lesz. Alapjában a korlátozott parlamentarizmus hívei, mégis – más logikák alapján tett lépésekkel – akaratlanul gyengítik; külpolitikában a fegyveres semlegesség megőrzése a cél, mégis (ugyancsak más logikák alapján tett lépésekkel) súlyosan sértik a tengellyel háborúskodó London érdekeit.

Mindezt – ismételjük – a nyugati vazallusok méltóságával tesszük. A kor magyar politikai elitjének mentalitására többnyire még a hatalmas német erőfölény mérlegelése sem volt jellemző. Az 1938. augusztusi kiel (Hitlert a müncheni egyezményre kényszerítő) találkozón, amikor a Führer szemrehányást tesz a kormányzónak, hogy miért tárgyal Ludwig Beckkel, a német haderő vezérkari főnökével, akkor Horthy Miklós kevélyen feleli: maga választja meg tárgyalópartnereit. Az ugyanekkor a kisantanttal Bledben létrejött (ideiglenes) megállapodás felett értetlenkedő Joachim Ribbentropnak Kánya Kálmán azt mondja: Ne törje a fejét, úgysem érti meg. És általában: ha végignézzük Andreas Hillgruber fontos *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler* c. okmánypublikációját,⁸⁹ meggyőzően látszik, hogy Adolf Hitler tárgyalópartnerei közül önérzet dolgában a magyarok igencsak kiemelkednek.

Ha a politikai intézményrendszert nézzük, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy egészen a német megszállásig lényegében megmarad, működik az a korlátozott parlamentáris rendszer, amelyet Bethlen István épít ki a húszas évek elején. Bár a náci penetráció – főleg 1939 után – valóban számottevő, ám rezsimváltásig mégsem fajul.

Politikai pártot nem tiltanak be, s a parlament is rendszeresen végzi a munkáját egészen 1943. május 4-ig, amikor Kállay Miklós ugyan az államfővel október 21-ig elnapoltatja az üléseket, ám éppen annak érdekében, hogy a szélsőjobbboldali, fasiszta jellegű nyilaskezesztes pártok ne tudják őt Berlin előtt lehetetlen helyzetbe szorítani.

A szakszervezetek, a civil szervezetek működését nem korlátozzák, a sajtó sokszínűségét annyi korlát éri, amennyi a háború körülmények között természetes. Nagy változásra e tekintetben szintén 1944 márciusa után kerül sor.

⁸⁹ *Hitler hatvannyolc tárgyalása* címmel az elsődlegesen magyar vonatkozású dokumentumokat Ránki György szerkesztésében a Magvető Kiadó 1983-ban két kötetben kiadta.

A zsidókérdésben egészen a német megszállásig a Kállay-kormány karakán módon utasítja vissza a német követeléseket. A német sürgetések 1942 októberében fogalmazódtak meg. Kállay – lényegében negatív – válasza december elején születik meg. A 800 000 fős magyarországi zsidóság helyzete majd a német megszállás után változik meg, akkor azonban drámaian.⁹⁰

A személyi döntések a megszállásig szuverének, tartalmuk több esetben a Berlinnel szembeni önállóságot célzóak. 1941 augusztusában Bárdossy László a Honvéd Vezérkar főnöki posztján Werth Henriket Szombathelyi Ferencsel váltatja fel. Werthnek igen nagy szerepe volt a Szovjetunió elleni hadba lépésben, majd (kormányfőjével ellentétben) a román példa nyomán nagy erőket vezényelt volna a frontra. Bárdossy leváltására, Kállay Miklós kinevezésére azért került sor, hogy az új kormányfő kivezesse az országot a háborúból. A váltást Mussolini oly mértékben aggályosnak tartja Berlin szempontjából, hogy Kállayt csak az után hajlandó fogadni, hogy az előtte a Führerrel találkozhatott.⁹¹

Hitler nem csupán kész 1942. június elején Kállayt fogadni, de saját magát korlátozva nem monologizál, hanem kérdez, tárgyal. Aztán amikor mind több értesülést kap Kállay különbéke kísérleteiről, akkor követeli Horthy Miklóstól 1943 áprilisában a miniszterelnök felmentését. A kormányzó erre nem hajlandó, s a német retorzió kimerül abban, hogy Jagow budapesti követnek ezentúl el kell kerülnie a vele történő találkozást.

Ad 2. Teljesen elérhetetlen cél volt az, hogy a háborúból a visszanyert területek megőrzésével sikerüljön kiválni. A háború alatti amerikai és angol béketervek ugyan etnikailag méltányos, tehát a trianoninál a magyarság számára messze kedvezőbb határokat irányoztak elő, ám keleti és déli irányban ezek is az 1941-es határoknál jóval kedvezőtlenebbek voltak.⁹² A lényeg azonban az volt: a térségből a Szovjetunió verte ki – irgalmatlanul nagy emberveszteség árán – a megszálló németeket. Ezt kamatoztatva pedig rászorította szövetségeseit arra, hogy azok akceptálják a háború utáni berendezkedésre vonatkozó akaratát. Ez pedig – sok egyéb mellett – a trianoni határok visszaállítását jelentette.

⁹⁰ Wilhelmstrasse 1968: 697. sz. irattartalmazza Veessenmayer számtalanszor idézett táviratát, mely szerint 437 402 zsidó „koncentrálása és elszállítása” történt.

⁹¹ Juhász 1988: 288.

⁹² Romsics 1992, Bán D. 1996.

Közelebről nézve: angol diplomáciai iratok ismeretében immáron bő három évtizede tudjuk, hogy a korábbi felfogással ellentétben Kállaynak nem voltak a „kiugrási kísérletei”, hanem csak béketapogatózásai.⁹³ Bár ezek is bőséggel elegendőek voltak Berlin haragjának kiváltására, Londonban (a remélt kedvező válasz helyett) 1943 márciusáig teljes érdektelenséget váltottak ki: „amíg Magyarország folytatja harcát szövetségeseink ellen és a tengelyt támogatja, nem számíthat sem rokonszenvre, sem kíméltre.”⁹⁴

A Magyarország iránti rokonszenvvel aligha vádolható Sir Anthony Eden külügyminiszter 1943. március 10-én elismeri: „Magyarországnak minden délkelet-európai csatlósnál nagyobb mértékben sikerült függetlenségét megőriznie.” Ennek alapján kész a fentebb jelzett merev álláspontot oldani. Bár a rezsimmel „amely a tengellyel lépett szövetségre, és kihívás nélkül megtámadta Nagy-Britannia csehszlovák, jugoszláv és szovjet szövetségeseit” ugyan nem alkusznak, de – és ez igen nagy horderejű változás irányába történő elmozdulás – „Magyarországot [...] nem szándékozunk megcsonkítani, és nem akarjuk kormánya ostobaságaiért az egész magyar népet büntetni.”⁹⁵ Most ne foglalkozzunk azzal, hogy az új álláspont súlyosan ellentmondásos, hiszen az említett „ostobaságoknak” jelentős szerepük volt azokban a területi változásokban, amelyek elfogadását az új álláspont magában foglalta. Elégedjünk meg annak rögzítésével, hogy Washington ambivalensen, a magyar támadás következményeit viselő Szovjetunió pedig kimondottan elutasítóan reagál.

Moszkva 1940-ben még kész volt Budapesttel együttműködni Románia ellen, az 1941-es német támadás utáni napokban – a remélt magyar semlegességért cserében – késznek mutatkozott Erdély kérdésében a magyar álláspont elfogadására. 1943. június elején ellenben Molotov így fogalmaz: „A szovjet kormány úgy véli, azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatosságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nem csak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.”⁹⁶

⁹³ Juhász 1978: 29–38.

⁹⁴ Uo. 84. – többek között, mert ezen állásfoglalás szó szerint megtalálható számos brit iratban.

⁹⁵ Uo. 14. sz. irat Eden leirata a washingtoni és brit nagykövetnek.

⁹⁶ Uo. 32/a. sz. irat Molotov külügyi népbiztos 1943. június 7-i levele A. C.

Ilyen körülmények között ugyan 1943 szeptemberében létrejön Magyarország és az antifasiszta hatalmak között egy (szóbeli) előzetes fegyverszüneti megállapodás, ám annak végrehajtására nem került, nem kerülhetett sor. Mert egyfelől a majdani győztesek alapján nem változtattak azon az alapállásukon, hogy feltétel nélküli megadást akarnak, a területi kérdésben pedig egységessé válik az az álláspont, amely majd a Moszkvában 1945 januárjában megkötött fegyverszüneti megállapodás is tartalmaz. Vagyis Magyarországnak az 1937. december 31. előtti határai mögé kellett vonulnia.

Ezzel szemben Kállay Miklósnak mindvégig az volt a célja, hogy hazája, amint azt az angol kormány számára készült egyik összefoglalás precízen írja, lehetőleg megőrizze „gazdasági forrásait, társadalmi struktúráját, politikai rendszerét és területi gyarapodását.”⁹⁷

A feloldhatatlan ellentmondásokat tovább tetézte Horthy Miklós rossz döntése, amikor 1944 márciusában a helyén maradt. Ezzel nem csupán Hitlernek tett hatalmas szolgálatot, hiszen a megszállás minimális erővel sikerült. Ennél is súlyosabb következményekkel járt, hogy a magyar államgépezet az addiginál is hatékonyabban szolgált a német háborús célokat, hetek alatt végbemegy – döntően szintén a magyar államgépezet segítségével – a zsidóság zömének deportálása. Mindebből következőleg az antifasiszta hatalmak nem megszálltnak, hanem csatlósoknak tekintették az országot. Így a Sztójay-kormányral szembeálló külföldi magyar diplomatákból alakult Követi Bizottságnak semmi esélye sem volt arra, hogy emigráns kormánynak ismertessék el.⁹⁸

Ad 3. A másik oldal győzelme esetén nem lehetett elkerülni a szovjet megszállást, s előbb-utóbb be kellett következnie annak, hogy az ország elveszíti polgári rendjét. Bár Sztálin valójában nem akarta győzelme után azonnal Magyarországot szovjetizálni, ám mind a szovjet rendszer lényegéből, mind pedig a nagyhatalmi erőviszonyok logikájából idővel ennek kellett megtörténnie.

Kállay Miklós rettegése, hogy a magyar állam kriptáján a címerpajzsot befelé kell fordítani, a korabeli politikai elit jelentős részének félelmét is kifejezte. E lidérces álmot nem csekély mértékben az állam és a nemzet (alaptalan) összemosása táplálta.

Kérhez, a moszkvai brit nagykövethoz.

⁹⁷ Uo. 158.

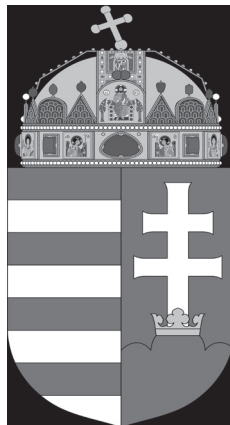
⁹⁸ Lásd Pritz 2011: 131–147.

A korabeli állam tehát elpusztult, a nemzet ellenben nem csupán megmaradt, de az 1989/90-es rendszerváltás nyomán megkezdhetette második polgári korszakát is.

A második világháború után elkezdődött második trianoni korszak pedig döntő mértékben 2004-ben, az Európai Unióban elnyert tagsággal zárult le. További kedvező fejlemény számunkra, hogy ugyanezen időponttól Szlovákia, 2007-től pedig Románia is uniós tagállam.⁹⁹

(2011)

Elhangzott 2011. október 7–9 között Szatmárnémetiben a Szatmár Megyei Múzeum és a Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeumok Igazgatóságának közös szervezésében Kisebbségek a Kárpát-medencében címmel megtartott nemzetközi tudományos konferencián.

⁹⁹ További kedvező fejlemény, hogy Horvátország 2013-tól tagja az Uniónak.

HAZÁNK ÉS A NAGYVILÁG

20. SZÁZADI SZOMSZÉDAINK

Legfinomabban szólva is nem harmonikus viszony. Enyhe vigasz, hogy a szomszédok gyakorta nem kedvelik egymást.

A szomszédok 1918-ig nem is voltak szomszédok. Vagy ha igen, úgy nálunk is laktak, s közben saját államuk is volt. Laktak nálunk a németek, a lengyelek, a románok, az olaszok, a szerbek, miközben – fontossága okán ismételjük – saját állammal is rendelkeztek. Ha nem is mindig. Szóval hazánknak, a mi hazánknak a lakói (is) voltak. Sokáig – egészen világosan szólva a feudalizmus évszázadaiban – jól érezték magukat e honban.¹⁰⁰

Már amennyire életviszonyaik engedték.

Ők is hungarusok voltak, mert Hungária lakói voltak. Aztán meglódult a társadalmi fejlődés szekere, szűk lett a feudális világ; nem adott elegendő teret a méhében fogant tőkés fejlődésnek. Az pedig nemzeti értelmiséget, nemzeti polgárságot, nemzeti öntudatot termelt. Vajon szükségszerű volt-e, hogy nemzetiségeink = mai szomszédjaink ne férjenek bele a Kárpát-medence zömét birtokló Hungáriába?

Tegnap, ma és a (véltetőleg) messzi jövőben is vitatott kérdést firtatunk. Megférhettek volna – mondjuk mi, de a geopolitikai adottságok, no és legalább annyira a modern nemzeti eszme (idegen szóval: nacionalizmus) természetének következményei mégis az ellenkező felelet realitása mellett szólnak. Hiszen – utalunk még vissza a geopolitikára – a nem magyar ajkúak zömmel a szláv vagy a germán nyelvcsaládhoz, érzülethez tartoztak. Egyedül a nagy létszámú románságnak nem volt ilyen kötődése.

Azután nagyjából mindnyájan a disszimiláció, a széthúzás, a szétzilálás útjára léptek. A nacionalizmusok viaskodásából nem is nagyon lehetett más.

Legkevesbé a németek zilálták szét a birodalmat, ám esetükben sem beszélhetünk (józanul mérlegelve a tényeket) valami nagy összetartást erősítő magatartásról. Miért is csodálkoznánk ezen,

¹⁰⁰ A szlovákok nálunk laktak 1918-ig. Ekkortól, majd 1945-től csehszlovákokként lettek a szomszédjaink. 1939-től 1945-ig, majd 1993. január 1-jétől van önálló államuk. Az első időszak függetlenségét a hitleri Németország erősen korlátozta.

ha azt sem feledjük, hogy az 1867-ben indult dualista korszak harmadik magyar nemzedéke is döntő többségében az Osztrák–Magyar Monarchia (= a Habsburgok birodalmának számunkra egyértelműen a legelőnyösebb alakzata) szerkezetének az átalakításán/tönkretételén fáradozott.

Ehhez „csupán” azt kell hozzáfűznünk, hogy ekképpen (bár ennek belátása annak idején a messze többség számára képtelenségnek tűnt, s ma sem mindenki számára magától értetődő) a Szent István-i birodalom aláaknázásán is szorgoskodtak.

Az összetartás szükségességét belátóak kisebbségben voltak. Kisebbségben volt bizony Tisza István gróf is, aki már 15 évesen is világosan látta: „Sokkal jobban szeretném, ha Magyarország mint különálló alkotmányos királyság, lemondva minden nagyhatalmi pretenziókról, saját érdekeinek kielégítésén dolgozhatnék, de a jelen nemzetközi viszonyok közt mindenkinek be kell látnia, hogy a magyar nemzet a szlavizmussal szemben csak mint az Osztrák–Magyar Monarchia egyik fele tarthatja fenn magát.”¹⁰¹

*

Vajon kik is voltak azok a „németek”? Részben a Birodalom Lajtán túli területén élő német-osztrákokról, részben a Magyar Királyság alattvalóiként élt – a századfordulón éppen kétmillió-¹⁰² – németsegről beszélünk. Ez utóbbiak is igen különbözőek. Míg az erdélyi szászok általában erős különállást mutattak, szívükben a magyaroktól elszenvedett (hol valós, hol valótlan) sérelmeiket hordozták, a magyarországi németek többsége (így a szepességi németek is) magyar-német, *ungarndeutsch* tudattal élt. Leginkább akkor, ha megmaradt ősei földműves vagy iparúzó foglalkozásánál. Ha diplomássá vált, akkor zömében magyarrá asszimilálódott. Az értelmiségiként is németnek maradók útja járható-járáhatatlanságára két kitűnő férfiút említünk. És még az ő útjuk is elágazott. Az egyik Bleyer Jakab, a másik Gratz Gusztáv.

Az előbbi a pesti tudományegyetem germanisztika tanszékének

¹⁰¹ Vermes 1999: 264.

¹⁰² Horvát-Szlavónország nélkül a Magyar Királyságnak 1880-ban egy millió nyolcszázezer, a századfordulón kereken két millió (egészen pontosan 1 999 060), 1910-ben egy millió kilencszázezer, magát németnek valló polgára volt. Az első esetben ez a lakosságnak 13,0%-át, 1900-ban 11,9%-át, 1910-ben pedig a 10,4%-át jelentette. Lásd Romsics 2010: 49.

professzora. 1919–1920-ban a magyar kormány nemzetiségügyi minisztere. Posztot azért vállalt, mert reményt látott az új Hungáriára. Tehát olyan országra, amelyben magyarként is németek maradhatnak. Ám a remény gyorsan tovaszállt. A politizáló professzor mindinkább borúlátó lett. Egyre több kétely gyötörte a tekintetben, hogy hazája lesz-e a megcsonkult ország a nyelvéhez és kultúrájához ragaszkodó németjeinek. Láta ugyan, persze, hogy látta a trianoni ország vezetőinek, gróf Teleki Pálnak, gróf Bethlen Istvánnak, széles látókörű munkatársainak példás nemzetiségi jogalkotását.¹⁰³ Ám azt is figyelmezte, hogy az állam helyi képviselői lépten-nyomon gáncsolták e rendeletek érvényesülését.

Így azután Bleyer Jakab uram a Birodalomhoz fordult, amely polgári demokratikus korszakában is segítette azokat a németeket, akik a választott hazájukban népi gyökereiket keresőket a diszsimuláció útjára akarták támogatni. Nem szükséges különösebb fantázia, hogy a hitleri állam (leplezte bár átmenetileg szándékát külpolitikai megfontolásokból) nem csupán ezt az utat folytatta, de mindeközben a nemzetiszocialista világ őrszemeit is akarta látni hazát cserélt gyermekeiben.¹⁰⁴

Bleyer Jakab 1933 decemberében elhunyt. Ám korai halála előtti utolsó májusában a pesti magyar érzelmű egyetemi diákság már zajos tüntetésen fejezte ki politikájával szembeni nemtetszését, augusztusban pedig Gömbös Gyula kormányfő figyelmeztette négyszemközt keményen a magyar hazája iránti kötelességére.¹⁰⁵

A szepességi Gratz Gusztáv állagörző liberálisként a *Huszdik Század* c. folyóirat és a *Társadalomtudományi Társaság* egyik létrehozója; bő másfél évtizeddel később az Esterházy-kormány pénzügyminisztere. Az ellenforradalmi Magyarország bécsi követe, ám a jövőt valamiféle új szupranacionális alakzatban látva¹⁰⁶ aktívan segíti IV. Károly visszatérési kísérleteit. Ebből következőleg a Bethlen-kormány rövid időre fogságba veti. A kudarc sem töri össze közéleti ambícióit, s 1924-ben élére áll a megalakuló *Volksbildungsvereinnak*, tehát a hazai németek művelődését segíteni hivatott egyesületnek. Az egyesületet az a homokra épülő remény

¹⁰³ Balogh 2002: 232–302, 555–657.

¹⁰⁴ Minderre, a hungarus-tudat anakronisztikussá válására lásd. e kötetben a *Grósz András és Bleyer Jakab* c. írást.

¹⁰⁵ Wilhelmstrasse 1968: 13. sz. írat

¹⁰⁶ Tehát az 1867 és 1918 között létezett Osztrák–Magyar Monarchia valamiféle újabb, a korszak realitásai illeszkedő kiadását képzelte el.

hajtja, hogy a magyar és német nacionalizmus összeegyeztethető. Közben a mértékadó magyar közvélemény (ismételjük) nem hitt az *Új Hungáriában*. A magyarországi németek öntudatosai pedig nem hittek a német-magyar tudat jövőjében.

Az ördögi kör először, 1938-ban a *Volksbundot* szüli meg, s az a Berlin erejéből megvalósuló magyar területi revízió szárnyán akkora taglétszámú egyesületté válik, hogy árnyékában a hazai németeket a magyarság mellett megőrizni hivatott *Hűségmozgalom* csak tizedannyi tagot tud toborozni.

A visszacsapás azután olyan szörnyű lesz, hogy az 1946–1947-ben végrehajtott kitelepítések nyomán itt maradt németység halovány mása sem az addiginak. A magyar nemzettudat egyik legnagyobb gyengesége az egyébként kétség kívül létező értékek árnyékában tenyésző gyengeségeinkkel való szembenézés – nagyon finoman szólva – haloványsága. Ennek jegyében virágzik ma is (és bizonyára még nagyon sokáig) az un. Potsdam-legenda (is). Ennek képviselői, hangoztatói a németek kitelepítésében megmutatkozott korabeli magyar akaratot szinte semminek látják/láttatják. Tehát az egész dicső történetet a nagyhatalmak számlájára írják.¹⁰⁷

Mindebből következően annak a buzgón terjesztett nézetnek, mely szerint a magyarországi németység hidat alkot a magyarság és a németiség között, nagyjából annyi a reális alapja, mint amennyit a magyarországi németiség léte, a magyar társadalomban betöltött szerepe nyom a latban.

*

A magyarság és szomszédjai témában e kérdés közben azért is igen sokat veszített súlyából, mert a nyugati határainkon németül beszélő fontos szomszéd tudatában az azonosság németről az idők során osztrákra cserélődött.¹⁰⁸

Vélhetőleg nem teljesen felesleges felidéznünk, hogy 1918-ban az Osztrák–Magyar Monarchia romjain tőlünk nyugatra megszülető államnak nem Ausztria, hanem *Német–Ausztria* volt a hivatalos neve. Az elnevezés pedig híven kifejezte azt a tényt,

¹⁰⁷ Marchut 2014: 185–199.

¹⁰⁸ A téma gazdag szakirodalmából e helyen Fiziker Róbert írásaira hívjuk fel a figyelmet.

hogyan ennek az államalakulatnak a lakói nem sok reményt fűztek az önálló, egészséges állami lét jövőjéhez. Sokkal inkább bíztak a nagy testvérrel való egyesülésben, amely elé annak idején – hitték – „csak” a győztes hatalmak emeltek, (történelmi távlatból jól láthatóan) csupán pillanatnyilag legyőzhetetlennek gondolt sorompót. Az Anschluss-gondolatnak a húszas években tehát a polgári demokrácia, a szociáldemokrácia hívei adták a bázist. Aztán az 1938-ban megvalósuló egyesülést ezek az erők már sarkosan, ám nem sok erővel ellenezték. Akinek kétségei vannak e tekintetben, annak érdemes akár csak futó pillantást vetnie Adolf Hitler bécsi bevonulásának képsoraira.

Az osztrák belpolitikai életet ez a szembefeszülés az 1934. júniusi polgárháborús pillanatig hevítette. Aztán az 1945-ös összeomlás utáni kerek évtizednyi függetlenség nélküli állami lét, s mindeközben annak a múltnak a feldolgozása, melyben a Hitler által megszállt Európában a kedélyesnek gondolt osztrák polgárok egészen vérfagyasztó módon, s számarányukat alaposan túlreprezentálva töltötték be megszálló funkciót – nos, tehát mindennek a feldolgozása vezetett el a demokratikus tartalmú osztrák nemzettudat 1955 utáni megszületéséhez és mind komolyabb megizmosodásához.

*

Nekünk tehát olyan szomszédunk van nyugaton, akivel a viszonyunk alaposan megváltozott. Nincs hely a részletezéshez, de éppen elegendő utalni a gazdasági–társadalmi fejlődés szétartó alaptényeire. Nevezetesen arra, hogy míg a dualista korszakban az elmaradottságunkból sok mindent ledolgoztunk, és még – minden téves elgondolással szemben – a két háború közötti korszakban is e tekintetben elég jól álltunk, addig 1945 óta a különbség állandóan növekszik.¹⁰⁹ Ez a helyzet azonban nemhogy nem vezetett a jószomszédi viszony aláásásához, hanem inkább a magyar társadalom számára egészében inspirálóan hat.

Az 1955-ben megszületett örökös semlegességi státusz nem akadályozta meg Ausztriát, hogy gazdaságilag és politikailag a fejlettebb Nyugatnak, Nyugat-Európának legyen a része. Egyben végleg a mind messzibb múlt kódéba vezett Bécsnek az európai politiká-

¹⁰⁹ Gyáni – Pritz – Romsics – Szarka – Tomka 2011: 101–166.

ban, s egyben a németsegen belül hajdan vitt kiemelkedő szerepe.

*

A Szent István-i birodalom nacionalizmusa Janus arcot mutatott. Béccsel szemben a panaszkodót, a kultúrnemzeti vonásait mutatta. Tehát hiányolta a nemzeti függetlenség teljességét, nem akarva tudomásul venni, hogy a föderatív berendezkedésnek óhatatlanul vannak nemzeti függetlenséget csorbító következményei. Belügyeiben azonban oly mértékben élt a számára adott nagy mozgástérrel, hogy a nemzetiségekkel szemben az államnemzet koncepció alapján társalgott. Ez ugyan (jóval) tágasabb jogokat adott az egyének szintjén, mint ahogy azok viselkednek majd az első világháború után a nekik alárendelt magyar kisebbséggel szemben, ám kétség kívül a magyar politikai nemzeten túl más nemzeti entitást a birodalom határain belül nem ismertek el. Lehet ezt az álláspontot kritizálni, ám hiba lenne feledni, hogy az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc idején a hazai nemzetiségi erők sokkal inkább a Habsburg-dinasztia törekvéseinek voltak ilyen-olyan mértékű támogatói. És jóllehet – amint az szintén közhelyesen ismert – Világos után jutalmul azt kapták, amit mi büntetésül, az 1867. évi kiegyezés után hegemon helyzetbe került magyarsággal nem találtak közös hangot.

Az 1868-as magyar nemzetiségi törvény kapcsán a marxizmus hegemoniájának időszakában leginkább arról volt szokás beszélni, hogy e törvénynek szépek voltak ugyan a szavai, ám azt a magyar állam szervei nem hajtották végre. Arról ellenben már nem nagyon esett szó, hogy a nemzetiségi vezetők, közöttük nagy súllyal a lakosság 16–17%-át képviselő románság¹¹⁰ vezetői többnyire eleve a kontesztálás, a keveslés álláspontját vallották.

Arra is igencsak érdemes figyelni, hogy a korabeli pánszlávizmus ausztrioszláv beállítottságú volt. Ez azt jelentette, hogy az 1867. évi kiegyezés után sem adták fel a reményt, hogy céljaikat a Habsburgok birodalmában lelik meg. A birodalom trialista átszervezésére tett kísérletük 1868. évi kudarca ugyan természetesen

¹¹⁰ 1880-ban több mint két millió háromszázezren, a századfordulón két millió nyolcszázezren, 1910-ben majdnem három millió román anyanyelvű lakosa van a Magyar Királyságnak. Horvátország nélküli területen ez 16,9%, 16,6%, illetve 16,1%-ot jelentett. Romsics 2010: 49.

elkedvetlenítette őket, ám a remények még nagyon sokáig nem foszlottak semmivé. Beszédes tény, hogy az a L'udovít Štúr, aki a szlovákok nemzetté válásában vívott ki magának kiemelkedően fontos helyet, s aki az 1840-es években keményen küzdött a szlovákok cseh jellegét hirdető álláspont ellen, s aki igencsak tevékenyen segítette a Habsburgok ügyét, ez az ember az abszolutizmus időszakában mélyen csalódottan letesz a szlovák nemzeti programról, s helyette egy megteremtendő egységes szláv nyelvben és kultúrában véli a jövőt (természetesen továbbra is a Habsburg birodalmon belül) megtalálni.

Ferenc Ferdinánd trónörökösnek már a neve is sokat ígérő volt a pánszláv köröknek. Eduard Beneš korabeli elgondolásai is plasztikus bizonyosságul szolgálnak erre. 1908-ban Párizsban jelenik meg a nem sokkal korábban Franciaországban megvédett egyetemi doktori értekezése. E szerint a doktor úr a birodalmat hét–nyolc föderatív egységgé akarta/remélte átszervezni. Csak az első világháború ténye és eseményei hozzák meg a gyökeres fordulatot, amelynek jegyében ez a hallatlanul energikus, a taktikai leleményekben kifogyhatatlan, államférfiúi kvalitásokra ellenben nem emelkedő férfiú a Monarchia szétzúzására vesz – idővel igencsak eredményes – irányt.

*

A nagy-nagy vízválasztó 1918. Annak is az ősze, amikor a bolgár front összeomlása nyomán a végzet feltartóztathatatlanná vált. Felbomlott az olasz front is, a magyar bakák elemi indulattal áramlottak haza. Messze nem azért, hogy a magyar birodalom határain sorakozzanak fel újabb csatákra. Sokkal inkább azért, hogy elbitangolt életüket tegyék rendbe. Tehát a manapság ismét oly virulens tévképzetekkel szemben lássuk világosan: akkor nem tudták, nem is akarták tudni, hogy hazajövetelükkel a Szent István-i birodalom bukásának, sírba szállásának folyamatát erősítették.

Miért is tudtak volna ők minderről? Amit ők tudtak, az az volt, hogy elég volt. Elég volt a szenvedésből, elég volt a fagyoskodásból, a didergető, tetű- és poloskavadász éjszakák szörnyűségéből, amikor heteken, hónapokon keresztül nem történt semmi, de bármikor megtörténhetett, hogy elkezdene a géppuskák kelepelni, megkezdődhet az elviselhetetlen ágyúdörgés, a létért való utolsó erőfeszítéses küzdelem.

Haza akartak jönni. Az asszonyhoz, a gyerekekhez, a családhoz. No, és néhány kérdést feltenni. Jegyzőnek, gazdatisztnek. Hogy is volt, akkor?

Mindez – ha az egyéni tudatban nem is, ám a társadalmi közgondolkodás szintjén bizonyosan – már 1919 őszétől a felejtés mély homályába hullt. És azóta sokan csak azt tudják hajtogatni, hogy az a – úgymond – szerencsétlen polgári demokratikus forradalom, s élén a még szerencsétlenebb, „ügyefogyott” Károlyi Mihállyal eltékozolta a magyar jövőt. Hagyta ezt a semmivel nem mérhetően szép és gazdag országot sírba szállni.

1945-ig ez volt a nóta. Az újabb világégésbe ismeretesen ismét a németek oldalán keveredtünk bele. Ennek folyományaképpen ismét elkerülhetetlenül nagyot veszítettünk. A trianonihoz mérhetőt már lehetetlenség lett volna elszenvedni, de éppen elég nagyot ahhoz, hogy az új Magyarország elitje ne tudjon mit kezdeni a nyakába szakadt tragikus örökséggel. Először az új elit teljesen reménytelen küzdelmet folytatott azért, hogy legalább román vonatkozásban legyen valami korrekciója a trianoni határnak. Ismét a kívánsággondolkodásba kapaszkodtak, s nem látták meg, hogy csupán annak csapdájában vergődnek. Azt a semmit sem érő logikát hajtogatták, hogy a románok sokkal sárosabbak voltak a németek melletti szerepvállalásban.

Holott akkor is lehetett volna tudni, hogy a történelem menetét nem az efféle szempontok formálják. Sokkal inkább az volt az alapvető, hogy a Hitler oldalán háborút veszített országot nem a britek, hanem a Vörös Hadsereg foglalta el. Ebből a tényből, s nemkülönben az 1943. novemberi teheráni csúcstalálkozóból következően az ország tartósan Moszkva hegemoniája alá került. A hegemon helyzet azt jelentette, hogy az amerikai–angol behatolásnak semmi esélye nem lehetett. Ezt ellenben itthon a szokásos csodavárás jegyében képtelenek voltak tudomásul venni.

Sztálin mereven ragaszkodott ahhoz, hogy Besszarábiáról Bukarest ismét mondjon le, s hogy Moszkvának a románokhoz való viszonya mégis elviselhető legyen, ezért a trianoni határok visszaállítása természetesen erős kompenzációt jelentett. A védtelen erdélyi magyarságot a bosszút lihegő román nacionalizmus további baltás gyilkosságaitól (nem csekély vérfürdő nyomán) a szovjet katonai közigazgatás bevezetése mentette meg, ám a Szovjetunió csak a kommunista propaganda szólamaiban volt a magyar nép nagy barátja.

Magyarországgal szembeni alapállását külügyi dokumentumaik tükrözik hitelesen.

Amikor 1943 márciusában a Kállay-kormány politikáját – amely minden délkelet-európai csatlósnál nagyobb mértékben őrzi az ország függetlenségét – London hajlandó lenne valamegyest honorálni; akkor Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos így formulázza meg álláspontjukat: „A szovjet kormány úgy véli, azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatoságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nem csak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.”¹¹¹

Ivan Majszkij külügyi népbiztoshelyettes 1944 januárjában pedig így formuláz: „A Szovjetunió nem érdekelt erős Magyarország létrehozásában [...] a Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőleg szűkítse területét a néprajzi elvet szigorúan követve. Azonban az esetekben, ha az adott elv alkalmazásában valamilyen kétség merül fel, a kérdést Magyarország ellenére kell megoldani. Az Erdéllyel kapcsolatos [...] döntést felül kell vizsgálni a nemzetiségi elvnek megfelelően, de bizonyos előnnyel Románia javára. [...] Magyarországot, legalábbis a háborút követő években, nemzetközi elszigeteltségben kell tartani.”¹¹²

*

1948–1949-től a kommunista hatalom nem csupán Trianont burkolta homályba. Arra is súlyt helyezett, hogy a második Trianonról azt bizonygassa, az valójában nem is Trianon. Szólamaik szerint a szocialista (pontosabban, az annak mondott) rendszerek hasonlósága garancia a korábbi nemzetiségi elnyomás felszámolására. Ez ellenben – ha más és más mértékben és módon – nem történt meg. A kommunista ideológia a szomszédoknál közben egyáltalán nem jelentett szakítást a nacionalizmussal. Éppen ellenkezőleg, az internacionalizmus eszköztára éppen, hogy segítséget nyújtott számukra a nemzeti kisebbségek asszimilálására.

¹¹¹ Lásd a 96. lábjegyzetet.

¹¹² Lásd a 39. lábjegyzetet.

A Kádár-rendszer konszolidálásához nyújtott bukaresti és prágai segítség honorálása azt hozta, hogy 1956 után Romániában és Csehszlovákiában még védtelenebbé válik az ottani magyarság. 1958-ban Kádár János Romániában, Münnich Ferenc pedig Csehszlovákiában tett látogatást, s mindketten nem csupán azt szögezték le, hogy Magyarországnak nincsenek területi követelései, de azt is, hogy a nemzetiségi politikát – amelyet egyébként megfélemlőnek mondtak – belügynek tekintik. A magyar kisebbségek ilyen látványos cserbenhagyása Bukarestet és Prágát egyaránt bátorította. 1959 márciusában a Kolozsvárott működő magyar tannyelvű Bolyai egyetemet összevonták a román tannyelvű Babeş egyetemmel, s azután a magyar tannyelvű képzés mind jobban visszaszorult. Csehszlovákiában ekkortájt kezdik összevonni a magyar és szlovák tannyelvű iskolákat, az 1960-ban életbe léptetett új alkotmány – amely már nem ismeri el a nemzetiséget kollektívumnak, az idegen ajkúaknak emberi jogként „garantálja” az anyanyelvhez való jogot – szellemében oly módon szabják át a közigazgatási egységek határait, hogy az addig elég szép számmal létezett magyar többségű egységek szinte teljesen megszűntek.

Az internacionalizmus elvei mögé bújó szomszédos nacionalizmusok (amelyek között is magyarságellenes kártevésben a román járt az élen,¹¹³ 1968-ban Romániában felszámolták a Magyar Autonóm Tartományt) kiváltotta hazai szűk körű, ám mégis erőteljes tiltakozás hatására a rezsim valamelyest érdeklődést kezd tanúsítani a kisebbségi sorsban élők, főleg az erdélyiek megpróbáltatásai iránt. Az ilyen irányú lépéseket az bátorította, hogy a szovjet vonaltól 1956 után több ízben látványosan elhajló román külpolitika (például 1967-ben a hat napos arab–izraeli háború nyomán a szocialista tábor országai Izraellel megszakítják a diplomáciai viszonyt, Bukarest ellenben nem ezt teszi) Budapestről történő

¹¹³ Az új jugoszláv állam szörnyű bosszúval torolta meg az 1942. januári újvidéki magyar gyalázatosságot. Jóllehet a nem ritkán hallható harminc-negyven ezres számok bizonyosan a képzelet világába utalhatóak, ám az is bizonyos, hogy a megtorlás messze többszöröse volt a mintegy három és félezer áldozatot követelő 1942. évi kilengésnek. A vérfürdő után nem sokkal – nem ritkán ilyesmi tapasztalható a történelemben – éppen Belgráddal lett a szomszédok között a legjobb viszony, ám Jugoszlávia fennállása idején a délvidéki magyarság száma a természetes asszimiláció retortáin alaposan megfogyatkozott. Annak ellenére így történt ez, hogy a Rákosi-Magyarország eszelős jugoszláv-ellenessége sem vonta maga után a Tito-adminisztráció magyar kisebbséggel szembeni fellépését.

ijesztgetése egybevágott a moszkvai érdekekkel. Kádár János 1977-ben Nagyváradon és Debrecenben Nicolae Ceaușescuval tartott találkozásán már kritikusan veti fel a magyar nemzetiséget sújtó kérdéseket, ám semmiféle engedményt nem tud kicsikarni. A magyar párt főtitkára ugyan többet nem hajlandó a román diktátorral találkozni, s a többoldalú összejöveteleken is igyekszik majd őt kikerülni, ám annak nincs fékező hatása, a román politika mind keményebben tör a magyar kisebbség asszimilálására. Minimálisra szorítják a magyar állampolgárok erdélyi időzésének lehetőségeit, s megakadályozzák az ottani magyarok anyaországi utazásait. Az elvakult magyarellenesség 1988-ban az eszelős falurombolási programba torkollik, amelynek keretében 13 ezer faluból 7 ezret akarnak megsemmisíteni, hogy azután lakóit az olvasztótégelynek tekintett városokba, azok betonból épülő blokkházaiba kényszerítve nemzetietlenítsék el. A tiltakozás nemzetközi méreteket ölt, ennek egyik fontos állomásaként Budapesten a Grósz-kormány engedélyével június 27-én legszerényebb becslések szerint is 40–50 ezres tömeg tüntet a Hősök terén.¹¹⁴

*

Mindeközben a hivatalos politika szólamaiban bőven lehetett hallani-olvasni a magyar és „csehszlovák”, a magyar és román, s (1949-ig) a magyar jugoszláv nép „örök” és „megbonthatatlan” „testvéri” barátságáról.

Ennek az „örök” és „megbonthatatlan” „barátság”-nak az internacionalizmus volt a hivatkozási alapja. Az az internacionalizmus, amely valójában – ismételjük – a szovjet imperializmus malaclopó köntösévé silányult. De amely internacionalizmus a szocializmus hazai gyakorlatában (is) oly komolyan vétetett, hogy akinek kételyei támadtak – például – a csehszlovák nemzet valóságossága tekintetében, az irgalmatlanul bélyegeztetett „reakciós”-nak, „nacionalistá”-nak.

A rendszer működtetői pedig mindent meg is tettek ebben a honban (is), hogy a lakosság széles köreiben írmagja se maradjon a „csökött” gondolkodásnak.

Az idősebbek jól emlékeznek a szocialista hétköznapi bezárt világára. Ahol a szólamok szintjén ugyan bőséggel esett szó a né-

¹¹⁴ A korabeli magyar–román viszonyra lásd Földes 2007.

pek közötti barátságról, ám e barátság elmélyülése elé az utazási lehetőségek szűkössége is gátat emelt. Már az is nagy szó volt, amikor a hatvanas években a magyar állampolgár személyi igazolványába betétlapot kapott, hogy azzal „csehbe”, „lengyelbe”, az „endékába” utazhasson.

És megszülettek a „Panoráma”- útikönyvek. Igencsak testes alkotások. A mai soványka, sok-sok képpel ellátott társaikhoz képest valóságos enciklopédiák. Igényesebb honfitársaink ma is inkább ezekkel járják a világot, köztük a szomszédjaink nevezetességeit. És közben el-elborzadnak, hogy a szerzők mire nem voltak képesek a jövőt szolgáló internacionalizmus érdekében.

Lapozzunk bele például a csehszlovák útikönyvbe. Abban oly természetes könnyedséggel esik szó az 1939-ig valójában soha nem létezett (és akkor is milyen!) Szlovákiáról, hogy nem sok szavunk lehet az ellenkező előjelű mai zöldségekről.

Csendesen jegyezzük meg, hogy e könyvet (is) Niederhauser Emil lektorálta. Ő az MTA Történettudományi Intézetének volt vezető kutatója, 1987-től az MTA levelező tagja.

A neves Jan Comenius (alias Jan Amos Komenský, a „modern pedagógia megalkotója”) dolgában is félrevezetik az olvasót, amikor azt állítják, hogy a tudós férfiú a cseh rendek 1620-ban elszenvedett veresége nyomán a Habsburg önkény elől „Szlovákia területén keresett menedéket.”¹¹⁵

A helyzet e tekintetben cseh barátainknál ma úgy fest, hogy a csehek, morvák, szlovákok történetét a németül olvasó nagyvilág elé táró legfrissebb összefoglalás nemes egyszerűséggel csupán azt írja, hogy Komenský „emigrált”.¹¹⁶

Vajon mennyi víznek kell még a Moldván és a Dunán lefolynia, hogy az olvasó megismerhesse a szikár valóságot: a derék férfiú a Habsburgok birodalmán belül települt át a nagyfokú önállósággal rendelkező Magyar Királyságba?

Vélhetően még nagyon soknak. Ennek a birodalomnak olyan nagy a fénye (sok szomszédunk számára: az árnyéka), hogy – megint más példát említve – a lenyűgözően szép prágai Szent Vitus székesegyház mellett elhelyezett sárkányölő Szent György szobor megalkotóiról csak az tudja a valóságot, aki tisztában van a Kolozsvári testvérek magyar eredetével.

Nagyjából természetesen ily „megbonthatatlan” volt a barátság a nagy szovjet néppel is. És ahogy a csehszlovák nemzet nem akart az idő méhében megszületni, a szovjet nép is inkább csak a szólamokban létezett. Ám közben a sok-sok nemzet-nemzetiség szívósan élte a maga életét. Köztük azon a területen, amit mi leginkább Kárpátjának nevezünk, élt vagy százötven-kétszázezer magyar.

A „megbonthatatlan” magyar–szovjet „testvéri” barátság árnyékában. Úgy, hogy az anyanyelven való, értelmiségi léthez vezető úton alig-alig rendelkezett valami joggal. Élhetett életét a falvak, a paraszti létforma világában, aztán azonban nem volt tovább.¹¹⁷

*

¹¹⁵ Szombathy 1981: 54.

¹¹⁶ Čornej – Pokorný 2003: 32.

¹¹⁷ Fedinec – Vehes 2011, Fedinec 2014.

A történet, a szomorú históriák elbeszélése a végtelenségig folytatható lenne. Ám nem csupán a területi korlátok miatt nem lehet ezt tennünk. Az időközben bekövetkezett történelmi fordulat okán is szükséges-érdemes váltanunk, majd írásunk végére (hiszen már napjainkban járunk, s ilyesmiről a történész mennél rövidebben szóljon) már hamar pontot teszünk. Az 1992-ben létrejött Európai Uniónak hazánk és északi barátaink, a szlovákok és a csehek 2004. január 1-jétől, román szomszédjaink pedig 2007-től immáron teljes jogú tagjai. Az unió előszobájában várakozó déli szomszédjaink pedig – feledve-feledtetve a múlt árnyait – ugyancsak mosolygó arcukat mutatják felénk. Semmi okunk meglepődni ezen a kedvező fordulaton – hisz’ boldogabb jövőjük dolgában szavazati jogunk van.¹¹⁸

Romániába már jó ideje messze kellemesebb dolog magyar állampolgárként belépni. Hol vannak már azok az idők, amikor a nemzettársát felkereső magyar állampolgárnak a terror-rendszer azt is tilalmazta, hogy magánszálláson akarja (ha csak nem volt szállásadójával közvetlen vérségi rokonságban) fejét álomra hajtani. Jóllehet a 2011-ben Cluj-Napocában (=Kolozsvárott) megrendezett VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szervezői bölcsen tanácsolták a résztvevőknek, hogy ne akarjanak idegeneket magyar nyelven megszólítani, ám a város lakói, s még inkább a kávézók, éttermek pincérnői/pincérei kedves közvetlenséggel fogadták őket.

Bár még ma sem lehet tudni, hogy Malina Hedvig 2006 augusztusától tartó tortúrájának mikor lesz hajlandó a szlovák állam – illő elnézést kérve – tisztességes befejezést adni, mindeközben számos biztató jele van annak, hogy az immáron euróval gazdálkodó északi szomszédjaink is tudják, az európai közösséghez való harmonikus kapcsolódásuk ugyancsak igényli azt, hogy a nagy múltú magyar–szlovák viszony problémamentes legyen. Hiszen az lehet az alapja a perspektivikus jövőnek.

S bár a csehszlovák álom szertefoszlása cseh barátainkat megfosztotta attól az örömtől, hogy a magyarokkal közvetlen szomszédságban éljenek, remélhetőleg nem túl távoli az a jövő, amikor belátják, nem feltétlenül helyes a Prágában városnézésre busszal induló magyar turistának utolsó nyelvként (éppen huszonötödiként) felajánlani a saját nyelven való tájékozódás lehetőségét.

¹¹⁸ Mivel Horvátország 2013-tól az EU tagja, ezért a fentiek már csak Szerbiára vonatkoznak.

Mintha királyuk 1335-ben, s köztársasági elnökük 1991-ben Visegrádon nem látta volna el kézjegyével a magyarokkal és lengyelekkel való együttműködés nemes, jövőt ígérő, mert kölcsönösen előnyös tervét.

*

Summa summarum: hadakoztunk bár nem keveset szomszédjainkkal a feudalizmus évszázadaiban, mégis nyomasztóan vesztérhessé a modern nemzetállammá fejlődés időszakában váltak a kapcsolatok. Bár az egyes országok történetírása túlnyomó hányadában ugyanazt a históriát a süketek párbeszédéként adja elő, abban aligha lehet vita, hogy ebben a térségben a magyarság lépett elsőként a nemzetté válás útjára. És jóllehet a mohácsi csatavesztés korszakos jelentőségét nem okos dolog relativizálni, az mégis bizonyos, hogy az ország függetlenségéért, a Habsburg-birodalmon belüli mennél nagyobb önállóság megőrzéséért kiömlött rengeteg véréldozat komoly eredményt hozott. Az 1867. évi kiegyezéssel megszületett Osztrák–Magyar Monarchia a magyarság számára társnemzeti pozíciót eredményezett. Mindebből (bármennyire vitassák is) értelemszerűen az következik, hogy a magyar nacionalizmus védekező nacionalizmus volt. Hiszen (még ha ezt magyar oldalról sokan képtelen is voltak belátni) az igen előnyös pozíció megvédéséért folyt alapvetően a harc.

Jóllehet a térség igencsak eltérő fejlettségi szintű nemzeti-nacionalista erői még jó ideig a politika világában markánsan fogják hangjukat hallatni, s ennek természetesen úgy a belpolitikában, mint a szomszédügyi politikában meglesznek a nem éppen előre vivő következményei, mellettük már jó ideje kedvező adottságaik vannak a szupranacionális törekvéseknek. Ezek a föderáció útját egyengetik. Azt a föderációt, amelynek eszmei gyökérzete igen messzire nyúlik. Martinovics Ignác, Wesselényi Miklós, Kossuth Lajos, Jászi Oszkár, Ottlik László, Szegedy-Maszák Aladár neve említhető-említendő.

Ezek a tervek – bőséges okok folytán – rendre elbuktak. A történész természetesen tudja, hogy a históriában az értelem szava szokott a leghalkabban szólani. Sokkal inkább az érdekek, az érzelme, a vak indulatok, az előítéletek súlya szab irányt. Az értelem, az összefogás leginkább a romeltakarítási szakaszban szokott na-

gyobb térhez jutni. Lehet, hogy most is így lesz, s utódaink megérhetik, hogy Európa népei gyarmatai lesznek azoknak az országoknak, melyeket hajdan Európa egyes nemzetei gyarmatosítottak.

Ám annyit a legpesszimistább szemlélő is megkockáztathat, hogy ilyesminek nem szükségszerűen kell bekövetkeznie.

(2012)

Külügyi Szemle 2012/4. 124–135., valamint Foreign Policy Review 2013/9. 22–34.

EURÓPA ÉS MAGYARORSZÁG

1914–1945

A történetírás egyfajta kollektív emlékezet. A történész munkája ugyan a tudomány mai, sok szempontból tudásiparrá vált világában is leginkább egyéni teljesítmény, ám messze nem lehet önkényes. Az egyéni publikációk a szakirodalom vájta mederből építkeznek, és abba épülnek bele, tehát a kollektív emlékezet részeként fogalmazódnak meg. Ám míg az egyéni emlékezet – figyelmeztetnek a bölcsek – akkor lehet csak valóban pontos, amikor már a lényegtelen emlékek kihullottak elménkből, addig a historikus számára a katasztrofális véget jelzi a memória megroggyanása, mert témájában minden addig felhalmozott ismeretet birtokolnia kell. A fogas kérdés mindig az, hogy ebből a hatalmas anyagból miként kell és lehet a megadott szűk terjedelemben elférő, újat adó mondanivalónkat összegezni?

Az Európa és Magyarország témája nyilvánvalóan egyetemes. A végtelenségbe való elveszést elkerülendő tehát el kell döntenünk, hogy mi is az iránytűnk?

Polübiosz a római birodalom és az akkori egyetemes világ történetéből a politikai intézmények és a katonai szervezetek történetére összpontosította előadását. A középkorban Szent Ágoston *Isten államáról* értekezett, a földinek és az éginek az ellentétével operált. A tőlünk már nem is oly távoli Hegel nézőpontja is lényegében hasonló: hogyan halad az ember, a természetnek és a transzcendens Istennek alávetett ember a szabadság tudatáig.¹¹⁹

A 20. századi egyetemes história szenvedésözönének világában, az első világháború öskatasztrófája közben és nyomán kitelebélyesedett tömegtársadalom embere a demokráciáért vívta és szakadatlanul ma is azért vívja a harcát.

Még az állagörző liberális gróf Tisza Istvánnak sem volt semmi kétsége a tekintetben, hogy „a demokrácia felé haladunk.” „Csak” azt a feltételt szabta, hogy arra akkor ke-

¹¹⁹ Az ívet Benedetto Croce komponálta meg *A történelem mint az egyetemesnek a története. Az egyetemes történelem kritikája* c. 1913-ban készült, először németül 1915-ben megjelent írásában. In: Gyurgyák – Kisantal 2006: II, 421.

rüljön sor, „amikor a tömegnek is van már minősége.”¹²⁰

Aztán majd a forradalmak bukása után a nemzetének – nota bene a maga felfogása szerinti nemzetének – sorsát jobbító gróf Bethlen István is a demokrácia hívének vallotta magát. Ám a két háború közötti Európában, abban az időben, amikor a világ első helyen utolsó ízben figyel a mi kontinensünkre, úgy alakultak a dolgok, hogy a demokrácia jelszava ugyan rengetegszer szerepelt a közéletben, érdemes lehetett arra hivatkozni, esetenként annak tőgájában is tetszelegni, ám ténylegesen a demokratáknak többnyire csak vert pozíció jutott. A liberalizmus akkori totális csődjének árnyékában, a szélsőségek korában nem is lehetett ez másként.

*

A zseniális Thomas Mann a nagy háború kirobbanása előtti utolsó békeévben kísért el feleségét a svájci tudószanatóriumba, s kezdte írni a *Varázshegy* ígézetében azt a külső cselekményében roppant egyszerű, belső vonulataiban pedig végtelenül gazdag nagyregényét, amelynek középpontjában – Szikora János rendezésének hangsúlyaitól merőben különbözően – egészen bizonyosan a demokratikus/humanista eszmeiséget védelmező Lodovico Settembrini és az azt opponáló (egyébként köztudottan Georg Lukács/alias Lukács Györgyről megmintázott) Leo Naphta vívja egymással szellemi csatáját.

Majd évtizedet vitt el a regényfolyam megkomponálása, s mire 1923-ban a mű elhagyta a nyomdát Adolf Hitler totális diktatúrára törő mozgalma már kinyújtja kezét a hatalomért. Európa keleti felén pedig százalmas roncsként éli utolsó hónapjait az az ember, akinek mozgalma (kiváltképpen mivel 1917 októberében – kinek káprázatos, kinek vérfagyasztó módon – a hatalom birtokába jutott) azt ígérte, hogy a demokrácia messze több lesz a politikai váltógazdaság világánál. A nép hatalmát jövendőlte a hétköznapiakban is, olyan hatalmat, amely életének minőségét teszi valóban emberivé. Ezzel szemben már az Alkotmányozó Gyűlés sok szempontból érthető, ám messze nem szükségszerű szétkergetése abba az irányba viszi a dolgokat, hogy a nép hatalma helyett egy

¹²⁰ Tisza István: *A választójog és az ipari munkások*. In: TIÖM: I, 200. Idézi Tőkéczi 2011. (A második idézet tőle való – P. P.)

bürokratikus elit rendezkedjen be több mint hét évtizedre.¹²¹

E hatalom árnyoldalairól – leginkább bukása okán – világszerte könyvtárnyi irodalom keletkezett, és hízik-hízik, ám minimális distinkcióval is belátható, hogy a manapság unos-untig emlegetett dolgokkal szemben minimum két óriási, az emberiség javát szolgáló cselekedetét is számba kell venni.

Roppant nehéz eldönteni, vajon melyik is volt a nagyobb tett. Hiszen az egyik azért hatalmas súlyú, mert egyszerűen emberiséget megmentő jelentőségű. Mert bármennyire is sok ország, nemzet együttes erőfeszítésének az eredménye, bármennyire is rengeteget számított az Amerikai Egyesült Államok szinte kimeríthetetlen anyagi-technikai erejének hasznosítása, mégis a földi létben megismételhetetlen, egyszeri életek millióinak áldozata kellett ahhoz (és a Szovjetunió leginkább ezt adta), hogy az emberi nem megmeneküljön attól a rémálomtól, amelyet a német nemzeti szocializmus akart az akkor még központi jelentőségű Európára ráerőltetni.

Adolf Hitler birodalmával szemben mind a brit Winston Churchill, mind az amerikai Delano Rooseveltt – mindketten virtigli demokraták – kristálytisztán látták és tudták, hogy hol a helyük. A sztálini Szovjetunió oldalán.

A Szovjetunió másik világméretű tette a létező kapitalista világ széles tömegek számára élhetőbbé formálásában mutatható ki. Az eredeti szándék természetesen messze nem ez, hanem a világforradalom volt. Jóllehet bizonyosan merőben utópisztikus volt a világforradalom eszméje, mégis az első világháború után arra volt esély (más nézőpontból megvolt annak a veszélye), hogy Nyugat-Európa fejlett országainak némelyikében a polgárság kezéből kicsússzon a hatalom. A szociáldemokrata pártok hatalomra jutását a moszkvai mumus nem csekély mértékben fermentálta. Aztán a történelem grimasza/paradoxona, hogy ezekben az országokban sok vonatkozásban több valósul meg a nagy álomból, mint ott, ahol a munkásosztály nevében gyakorolják a hatalmat.

*

Magyarországon a polgári demokratikus forradalom ilyen-olyan okokból jórészt, ám messze nem kizárólagosan elkerülhetetlen

¹²¹ Krausz 2009.

bukása után 133 napra a bolsevik minta szerint mennek a dolgok. Azután aligha lehetett kétséges, hogy az ellenforradalom világa köszönt be. Az igazi kérdés az volt, hogy a rendteremtés mennyi véráldozattal jár, s a hatalom kiknek a kezében ölt majd tartós formát.

A kívánsággondolkodás csapdájában nem kevesek fejében, a történeti realitásokban ellenben komolyan nem merülhetett fel annak a lehetősége, hogy olyan polgári demokrácia legyen akkor hazánkban, amelyben a szociáldemokráciának jut korábbi súlyának megfelelő szerep. Belpolitikailag azért nem lehetett ilyesmit megtenni, mert a korabeli magyar társadalom pontosan tudta, hogy a proletárdiktatúrát zömében a szociáldemokraták üzemeltették. Az emigrációból visszaérkezett vezetőinek álma azért sem valósulhatott meg, mert az antantnak sem ereje sem kedve nem volt egy ilyen berendezkedéshez támaszt adni.¹²² A nevezetes Clerk-misszió ugyan annyit elért, hogy Horthy Miklós hadserege messze visszafogottabban viselkedjen a fővárosban, mint tette azt vidéken; valamint a szélkakas Friedrich István kormánya adja át a helyét Huszár Károly koncentrációs kormányának; ám még messze nem dőlt el az a kérdés, hogy a keresztény középosztály (élén Horthy Miklóssal, s közvetlen mögötte Gömbös Gyulával) katonai diktatúrával hódítja meg a hatalmat vagy pedig a nagybirtok és a nagytőke állítja vissza uralmát, de természetesen már nem Tisza István módján.¹²³ Tehát legyen a választójog a korábbinál lényegesen szélesebb (ám a Friedrich-kormány választójogi rendeleténél lényegesen szűkebb), de egészében a liberalizmusból jóval kevesebb legyen, mint az Tisza István országában volt.

A küzdelemből közismerten ez utóbbi felfogás került ki győztesen.

*

Bethlen Istvánnak a demokratikus jövővel szemben Tisza Istvánéval hasonló volt a kikötése. Ő úgy fogalmazott, hogy az ne jelentse a – úgymond – „nyers” tömegek uralmát. Mert – érvelése

¹²² Lásd Pritz 2011: 59–81.

¹²³ Már Thomas Sakmyster Horthy Miklósról készített életrajzában található utalás arra, hogy Clerk elutazása után sem nyugodott bele Horthy Miklós a katonai diktatúra megvalósíthatatlanságába. Sakmyster 2001: 51–52. Az amerikai szerző által említett dokumentumokat 2011-ben forrásközlő tanulmányban publikáltam. Lásd e kötetben *Horthy Miklós és a katonai diktatúra* c. írást.

szerint – „ahol a tömegek uralma vált úrrá az egész nemzet felett, az pusztulásnak van kitéve.”¹²⁴ Az épületes eszme-futtatásra 1922. március első felében került sor. Abban a helyzetben, amikor az ellenforradalmi rendszeren belüli hatalmi harc még továbbra sem dőlt el, ám az igen, hogy a nyers tömegeknek semmiféle beleszólása nincs és nem is lesz ennek a nemes küzdelemnek a kimenetelébe. Hiszen már hónapok óta érvényben volt az 1921: III. tc., a rendtörvény, amelynek hatálya alatt akár halállal is lehetett büntetni azt, aki a nyers tömegek uralmát akarta volna előmozdítani. Decemberben pedig a Peyer Károllyal megkötött paktum azt garantálta, hogy az ipari munkásság csak az ellenforradalmi törvénykezés kalodájában törekszik élete jobbítására. Lássunk tehát világosan: amikor a miniszterelnök a „nyers” tömegektől óvta magát és nemzetét, akkor csupán azt a feladványt kellett megoldaniuk, hogy miképpen tudnak a rendszer alaptörvényében, az 1920: I. tc.-ben kényszerűen vállalt hurokból kibújni.

Annak értelmében ugyanis még a nemzetgyűlés mandátumának lejártá előtt új választójogi törvényt kellett volna alkotni, amit nem tudtak megtenni; s így az alaptörvény értelmében a felnőtt lakosság 74%-ának jogot adó miniszterelnöki rendelet alapján kellett honatyákat választatni.¹²⁵ Márpedig így kellett alkotmányosan eljárni, mert 1922. február 16., a nemzetgyűlés mandátumának utolsó napja az új választójogi törvény megszületése nél-

¹²⁴ „Mi demokráciát akarunk, de nem a nyers tömegek uralmát. Mert azok az országok, ahol a tömegek uralma vált úrrá az egész nemzet felett, azok pusztulásnak vannak szánva. A történelem arra tanít minket, hogy ahol ma szájas Kleonok, a szájas suszterek váltak úrrá a nemzetek felett és a nemzet legjobbjait, a Perikleseket száműzésre ítélték, azokban az országokban a hanyatlás korszaka, vagy a cészárok despotizmusa, vagy barbárok betörése következett. Nálunk is a Károlyi Mihályék uralmát Tisza István gróf meggyilkoltatása és azután a barbárok betörése követte, azoknak a barbároknak betörése, akik az országot darabokra osztották és minket szegénységbe süllyesztettek. Mi tehát demokráciát akarunk, de a magyar intelligencia vezetése mellett, tekintet nélkül arra, hogy a múltban milyen párt-differenciák voltak köztünk.” Bethlen István beszéde 1922. március 11-én Miskolcon a kormánypárt nagygyűlésén. In: Bethlen 1933: II, 374. Lásd Ormos 1984: 101.

¹²⁵ Ugyanis a 13. § /3./ bek. kimondta, hogy „a kormányzó köteles az új nemzetgyűlés összehívása iránt már a feloszlató rendeletben akként rendelkezni, hogy a nemzetgyűlés az alkotandó új választójogi törvény alapján, ha pedig az addig megalkotva nem lenne, a jelenlegi nemzetgyűlés összeülése alapul szolgált választójog alapján, legkésőbb a feloszlástól számított három hónapon belül összeülhessen.”

kül érkezett el. Ha szabad folyást engednek a törvénynek, akkor a parlamentben továbbra is nagy tömegben maradnak a csizmás képviselők, az ország egy radikális földreformot tető alá hozó agrárdemokrácia felé halad. Bethlen István szerint ez bizony nyers, tehát a nemzetet romba döntő demokrácia lett volna. A miniszterelnök jól ismerte a történelemnek azt a természetét, amely a joggal szemben a hatalmat preferálja. Ezért megcsináltatja a komédiát. A kormányzó elnökletével tartott alkotmányügyi bizottság alkotmányosnak mondja a kormány alkotmányellenes eljárását.¹²⁶

Mivel a miniszterelnök államférfi volt, ezért jól látta, hogy a hatalom akkor is szilárdan a kezükben marad, ha csupán 16–17%-kal viszik le a választásra jogosultak körét. Tehát nem 38%-kal, vagyis a Vázsonyi-féle törvény mintája szerint intézkednek. A nyílt szavazás olyannyira bevált intézményét azonban vidéken vissza kellett hozni. Szóval a 245 képviselői helyből 199 sorsáról nyílt jellemességgel lehetett/kellett dönten.¹²⁷ Ezzel ugyan Magyarország frontálisan szembement a korabeli Európával, miközben Bethlen (szemben Gömbös Gyulával és talpasai népes táborával) nagyon jól tudta, hogy a győztesek Európájába való beilleszkedés országa számára létkövetelmény.

Ám a miniszterelnök azt is tudta, hogy a kontinens a győztesek és a legyőzöttek világa, és a győzteseket is számtalan ellentét feszíti. Tehát van bizonyos mozgástere. Annyi bizonyosan, hogy az igazodó lépések fedezékében bizonyos határig a nem szalonképes dolgokat elnézzék. És a kormányfő azt is tudta, hogy a korszak vibrálóan ideges, a bizonytalanságok tömkelegével átszőtt világában a győztesek szemében elsőbbsége volt a berendezkedés stabilitásának a berendezkedés milyenségével szemben. Feltételezve természetesen bizonyos minimumot. A minimumot pedig a bethleni Magyarország bőven teljesítette. Hiszen erre az országra messze nem volt igaz – állította bár kontraproduktívan Jászi Oszkár az ellenkezőjét –, hogy olyan emberhez lett volna hasonlítható, akinek kioperálták az agyát.¹²⁸ Valóban fájdalmasan

¹²⁶ Romsics 1991: 145–146.

¹²⁷ Mindennek nyomán a Képviselőházban a nagy- és középbirtokosok aránya az 1922–26-os ciklusban 15%-ról 20%-ra, majd a következőben 23%-ra növekedt. És ennek következtében a parasztbirtokosok aránya 15%-ról 7%-ra, majd 3%-ra zsugorodott. Így születik meg az a kormánypárt, amely az egész korszakban – az 1939-es megbicsaklást gyorsan kiküszöbölve – leválthatatlan lesz.

¹²⁸ „Magyarország ma egy olyan lényhez hasonló, akinek agyát részben kiirtot-

sokan elmentek, ám a zöm itthon marad. Bár a Korrobori népe nem született meg,¹²⁹ itt maradt, osztozott a magyarság sorsában a zsidóság nagy tömege. Mint ahogy itt élt, zömében tovább aszsimilálódóan a németiség is. Közte az a Krenmüller Cécile/alias Tormay Cecile is, akit Szabó Dezső a nem létező szellemi Zalaegerszegre internáltatta volna. És bár az író nő mostanában ismét emelkedő ázsiójú munkássága valóban inkább kárt, mint hasznot hozott honunkra, annyit azonban mégsem, hogy Árpád apánk „verecsei strapájának” értelmét el kellene vitatnunk.¹³⁰

A lényeg tehát az, hogy az otthon maradtak segítsége, tehetsége, szorgalma, élni akarása révén Bethlen országot teremthetett a romokból. Ami bizony nagy teljesítmény volt. A számok nyelvén szólva: a magyar gazdaság a nyugat-európai országok átlagos szintjét a legjobban 1913-ban közelítette meg. Ez 60,4%-ot jelentett. A legutóbbi rendszerváltáskor, 1990-ben 37,6%-on álltunk. Az első világháború után az említett 60,4%-ról 52,6%-ra csúsztunk vissza. Innen már 1929-re 57,1%-ra kapaszkodtunk vissza, majd a nagy gazdasági válság pörölycsapásait kiheverve 1939-ben 58,3%-on álltunk. Mindezt a korabeli viszonyokhoz képest egyáltalán nem rossz éves növekedéssel produkálta a gazdaság. A számokkal való visszaélést elkerülendő egymás mellé kell tenni az 1913-as és az 1920-as kiindulópontot. Nos, az első esetben 1939-ig 1,2%, az utóbbi esetben 2,7% az éves átlagos növekedési ütem.¹³¹ És tegyük hozzá: ha a fent lévők együttese jobban teljesít, még jobb lehetett volna. Mert a Bethlen-kormány bizony lazán, pazarlóan bánt a keservesen megtermelt pénzzel. Popovics Sándor, az MNB elnöke – például – az 1929-ben újra jelentkező deficit okát abban jelölte meg, hogy a kormány nem tartja megfelelő ellenőrzés alatt a tárcákat. A kormányfő pedig „nagyon félvállról veszi a kormányzást, tudatlan a közgazdasági és pénzügyi kérdésekben, tehetségtelen emberekkel veszi magát

ták: öntudata elhomályosult, s az intelligenciát alacsonyabb reflextevékenységek szorították ki.” In: Jászi 1989: 156–157. Idézi Ormos 2010: 46. – A témát reális látásmóddal tárgyalta Frank Tibor: *A Horthy-korszak kulturális teljesítménye* c. előadásában 2012. november 15-én az MTA II. Osztálya Horthy-korszakról tartott tudományos ülésén.

¹²⁹ Ady 1924

¹³⁰ Szabó 2003: I, 323–327. (Levél Tormay Szécsilnek.)

¹³¹ Tomka 2011. In: Gyáni – Pritz – Romsics – Szarka – Tomka 2011: 101–179. A számsorok helye: 168.

körül, mert azt hiszi, ezek kisebb kárt okozhatnak a kormányban, mint ha ellenzékben vannak.” Imrédy Béla, az MNB fiatal igazgatóhelyettese is a kormány felelőtlen pénzügyi politikájáról, pazarlásáról panaszkodott írásban és szóban.¹³²

Tehát bizony visszaüött Bethlen demokrácia-felfogása. A demokrácia intézményrendszere joggal bírálható gyakori körülményeskedése, lassúsága okán, ám az ilyen rendszerekben – a pluralizmus, az ellenerők szabad játékából adódóan – nincs szükség a Bethlen által is gyakorolt pazarló, a társadalom szerkezetét rongáló praktikákra.

A Tisza által igényelt minőség elérésének, a Bethlen által emlegetett nyersesség meghaladásának „ad Calendas Graecas” volt csak esélye. Mert kutatóhelyeken vannak, ám a történelemben nincsenek laboratóriumok. Az uralkodó osztályok sem laboratóriumi zárt térben, hanem a történelem való világában, elkerülhetetlen kudarcok árán tanulták meg a hatalomgyakorlás, a kormányzás művészetét.

*

A harmincas évek Európájában mind több helyen éppen nem a demokratikus, hanem a merőben antidemokratikus, diktatórikus berendezkedések tökéletesítésétől várják a jobb világot, s annak keretében a versailles-i békerendszer totális felforgatásának sikerét. Itthon a Teleki, majd még inkább a Bethlen által kiépített korlátozott parlamentáris rendszert is, csak úgy lehetett megvéde-

¹³² Pogány Ágnes az MTA II. Osztályának 2012. november 15-én a Horthy-korszakkal kapcsolatos újabb kutatási eredményekről rendezett ülészen elhangzott előadásában idézte ezeket. Részletesebben lásd Pogány 2009. Az idézet helye: 413. Imrédy Béla bírálatáról az olvasó az alábbi helyeken tájékozódhat részletesebben: *A fizetési mérleg problémája*, *Magyar Szemle* 1927/3, Produktivitás és fizetési mérleg. Különlenyomat a Közgazdasági Szemléből, Budapest, 1928. Az MNB Közgazdasági, tanulmányi és statisztikai osztályának vezetőjeként, Popovics megbízásából 1929 áprilisára Imrédy nem publikált tanulmányt készített *A tőkeképződés akadályai* címmel, s abban még szókimondóbban bírálja a kormány gazdaságpolitikáját. (MNL OL PM K 278. 6. csomó, 32. tétel). Az Országos Kaszinóban Teleki Pál felkérésére tartott előadása ellenben megjelent. (*Tőkebehozatal és nemzetközi pénzügyi kapcsolatok*. In: *Az Országos Kaszinó Évkönyve az 1928. évről*. Bp. 1929, 200–226.) A gazdag, további kutatásokat segítő dokumentációért Pogány Ágnesnek őszinte köszönetet mondok.

ni, ha a kormányfő visszalép, s a pártelnöki posztról igyekszik a dolgokat befolyásolni.

„El kellett mennem, mert egy olyan gyűlölethullám vesz körül engem és rajtam keresztül az egész rezsimet – vallja be Bethlen –, hogy ha tovább a helyemen maradok [...] rövid időn belül el-söpört volna nemcsak engem [...] hanem az egész rendszert.”¹³³ A nagy tetterővel megérkező Gömbös Gyula programjában az általánosan titkos választójog bevezetése is ott szerepelt.

Gömbös kísérlete történeti leírásában lehetnek még nyitott kérdések, ám a lényegét illetően bizonyosan nincs mit vitatkozni. Aki vezérkultusz kiépítésén fáradozott, milliós tömegpártba akart lelket lehelni, tömegsajtóval, a rádió eszközével „lelki diktatúrát” akart teremteni, aki a lélekharangot becsületes kézzel akarta megkongatni a szociáldemokrácia felett, aki úgy gondolta, hogy „a lelkek koncentrációján keresztül úgyis megszületik önmagától az a magyar társadalom együttérzésén nyugvó hatalmas lelki diktatúra, amely a magyar lelkek megerősödését fogja jelenteni”, az a nyers demokráciától riadozó bethleni rendszert is bizonyosan a múlt rekvizitumai közé üzte volna.¹³⁴

Miközben a kormányfőben és csapatában valóban volt indulat hajtotta igény egy szociálisan igazságosabb társadalom megteremtésére. Ezt érezték meg a népi írók, akik naivan azt hitték, hogy az e téren való együttgondolkodás alapja lehet az áldatlan állapotok enyhítésének.

„Hétfő. Reggelire kenyér, zöldhagyma. Délben lebbencsleves. Este üres krumplifőzelék. Kedd. Reggelire kenyér, zöldhagyma. Délben lebbencsleves. Este puliszka kis tejjel. Szerda. Reggel kenyér, zöldpapríka...”¹³⁵ – ez volt sok dolgos vidéki ember étrendje, amelyen a Gömbös-kormány érdemben nem tudott változtatni. De legalább diktatúrás kísérlete sem járt eredménnyel.

¹³³ Márkus 1968: 98–99.

¹³⁴ Kónya 1968: 54, 51–52. – A munka történelemszemlélete a hatvanas éveket tükrözi, de adatgazdagsága révén természetesen jól használható.

¹³⁵ Zilahy 1959: 253. (Idézi Lackó Miklós: *Az új szellemi front történetéhez*. In: Lackó 1975: 126–127.) – „Tudnunk kell – fűzi emlékező szavaihoz Zilahy Lajos –, hogy mindez olyan években történt, amikor a lapok három arisztokrata botrányt szellőztettek. Az egyik százezer pengős lóverseny, a másik egy montecarlói rulett s a harmadik egy bécsi kártyaveszteség volt. Ez utóbbi esetben a megbízható és megbízhatatlan hírek arról tudtak, hogy Festetich György herceg a bécsi Jockey Clubban egyetlen éjszakán öt és félmillió pengőt vesztett el gin rummy-n.” Uo. 253–254.

Külpolitikája ellenben sikeresebb volt. Amit erről sok kortársa és a későbbi (másfajta ideológia vezérelte) történetírás, történeti publicisztika állított, az a múlt görbe tükre. Nem Gömbös az, aki a kancellár Hitler meglátogatásával legitimálja a Führert, mert azt két héttel előtte a négyhatalmi paktum parafálásával a demokratikus nagyhatalmak igencsak megtették. És bár a direktóriumtól akkor nem lett tartós együttműködés, azért jó tudni, hogy ez lesz az előképe az 1938. szeptemberi, Csehszlovákiát megcsonkító müncheni paktumnak.

A korabeli magyar külpolitika sikeresen jár – Kánya Kálmán külügyminiszter kifejezésével élve – „tojástáncot” az egymással akkoron ugyancsak díszharmonizáló Berlin és Róma között. Az 1934. évi római jegyzőkönyvek instrumentuma is magyar diplomáciai siker. Hiszen Mussolini nem csak lenyeli a békát, hogy Gömbös ellenállása miatt nem tud Béccsel és Budapesttel politikai blokkban egyesülni, hanem jelentős mennyiségű magyar búza megvásárlásával enyhíti a magyar mezőgazdaság értékesítési gondját. Belpolitikai gáncsokkodás volt az az állítás, hogy Budapest elárulta az osztrák függetlenséget. A jegyzőkönyvekkel a lehetséges mértékig éppen hogy védte azt.¹³⁶

*

Ezekben az esztendőkből Thomas Mann már régen emigránsként Svájcban éli az életét, 1936 végén a csehszlovák állam ad neki állampolgárságot. A dokumentumra mozgásszabadsága érdekében, ha úgy tetszik gyakorlati okokból volt szüksége. Németiségét ez csöppet sem korlátozta, hiszen büszke öntudattal mondhatta: „Ahol én vagyok, ott van Németország.” Így érkezett 1937 januárjában hazánkba, hogy a Zeneakadémián tartson előadást, felolvasóestet. Eerre az alkalomra született meg a mi lángezünknek, József Attilának a mai köztudatból sem teljesen kifakult verse. A rögtönzésekben is tökéleteset alkotó költő ekkor már – ugyancsak felkérésre – megírta a *Levegőt* c. versét. Thomas Mannt üdvözlő verse is csupa komorság.

Nagy szükségük van egymásra, hiszen egymás nélkül sötétben vagyunk. Az emberiségen – egyértelműen utalva a magyar külpolitika számára oly fontos Németországra és Olaszországra is

¹³⁶ Pritz 1982: 150–167.

– több „szörny-állam iszonyata rág”. Ezért borzadozva kell kérdeznünk: ”mi lesz még, honnan uszulkan ránk új ordas eszmék.” Költeménye megírásakor mindebből következően attól is kellett tartania, hogy Thomas Manntól maholnap már Németországon kívül is elvonhatják a szót – „meddig lesz hely, hol fölolvasható?” –, ám a villám nem itt csapott le: az ügyészség megtiltotta az üdvözlő vers felolvasását. Főleg az utolsó strófa – József Attila Thomas Mannban a fehérek közt egy európaít látott – miatt.

A magyar–német viszonyt sok minden terhelte. A hazai politika nem akarta a revíziós program potenciálisan leghatékonyabb segítőjét még ilyen, számára nemhogy nem fontos, hanem inkább irritáló eseménnyel is terhelni.

*

A Zeneakadémián tehát József Attila verse ezen az estén nem hangzott el, ám az emigráns Thomas Mann szereplése népes publikum előtt mégis lezajlott, cseppet sem javítva a magyar–német viszonyt. A feszültségek azonban nem voltak akkorák, hogy megfojtsák a Hitler fejében a következő év áprilisában formálódó tervet.

1938 márciusában ismeretesen Németország sikeresen kebelezte be Ausztriát, s az idővel versenyt futó, mert korai halálától rettegő Führer rögvest Csehszlovákia szétzúzására vett irányt. Már áprilisban felötlött benne, hogy az agresszióban Magyarország-nak kitüntetetten fontos szerepet ad. A plánumot 1938 augusztusában Kielben tárta Horthy Miklós elé. A korabeli Magyarország ugyan nagyon szívesen vette volna az északi szomszéd államnak a térképről való eltűnését, ám az államfő és népes kísérete akkor józan realizmust mutatva kitért a britekkel való végzetes szembekeverülés kockázatát felrajzoló német ajánlat elől. A kikoszarzás a nemzetiszocialista vezetőkben tovább növelte a magyarokkal szembeni ellenszenvet, ám annak nem lett akkora tüze, amely elemésztette volna az 1938. október 2-i első bécsi döntést.

A jelentős területi változást a brit Premier két ízben, nyilvánosan jogszerűnek ismerte el.

A higgadtan mérlegelő történész mégis azt mondja, hogy rossz útra fordult a magyar külpolitika, amikor a Führer területi ajándékait fogadta el. A közvéleményt történetietlen lenne elmarasztalni. Még akkor is, ha tudjuk, Németh László számos alkalommal

ajánlotta a kiváráásra épülő, a belpolitikai reformokra összpontosító politikát. Az ostoba honfibu táplálta hatalmas revíziós lármában az ő szava is elveszett. Ám az elit tudta, tudnia kellett volna, hogy a történeti jogcímnek a súlya pehelynél is könnyebb az érdekek, az érdekütközések súlyához képest. Tudnia kellett, hogy a területi változásokért előbb-utóbb nagy árat kell fizetni.

Történelmi útja, trianoni tragédiája, geopolitikai adottságai folytán Magyarország természetesen nem kerülhette el, hogy a második világháborúban Németország oldalán álljon. Ám annak hogyanját és mikéntjét a mi szempontunkból még végzetesebbé tették a ki nem használt lehetőségek, majd a Szovjetunió akkor és úgy történt megtámadása. A csehszlovák kormány ajánlata birtokában megvolt a lehetőség az első bécsi döntés csapdájának elkerülésére,¹³⁷ a második bécsi döntésnél lett volna lehetőség Moszkvának a döntőbírák közé hívására.

Miért nem fogadták el a kudarcba fulladt komáromi tárgyalások nyomán megérkezett csehszlovák ajánlatot? Azt az ajánlatot, amely a városok kivételével lényegében mindannak a területnek az átadására vonatkozott, amelyet azután majd az első bécsi döntés tartalmaz? Miért nem ötlött fel a gondolat, hogy döntőbírónak hívják meg Bécsbe a Szovjetuniót. Megtehették volna, hiszen 1939. augusztus 23-tól a Molotov–Ribbentrop paktumtól zengett, háborgott a nyugati világ. Lengyelország sorsát az pecsételte meg nem sokkal később, hogy területén Hitler Sztálinnal megosztozott.

Mindezzel tehát az mondjuk, hogy a magyar politika súlyosan kényszerpályás útján is voltak lehetőségek, melyeket emberi gyengeségből szalasztottak el. Az első bécsi döntésre még lehett mentesség az arra alapot nyújtó 1938. szeptember 28-i, Nagy-Britannia és Franciaország által is aláírt müncheni paktum. Történetietlen lenne utalni arra, hogy a második világháború győztesei majd eleve érvénytelennek nyilvánítják azt a dokumentumot, amelyet közülük két hatalom is kézjegyével látott el. Ám a második bécsi döntést, már attól a Németországtól fogadják el, amellyel akkoron már Nagy-Britannia élet-halál harcát vívja.

Ez a politika bizony szerencsejáték volt. Nem a történész utólagos bölcsessége mondatja ezeket a szavakat. A hatalom védte bensőségben élő kortárs Gratz Gusztáv már a második világháború alatt is így fogalmazott, a füstölgő romok láttán pedig 1945

¹³⁷ Sallai 2002: 114–116.

után is természetesen kitartott. És említhetjük Szabó Dezsőt is, akire aligha lehetett bármifajta idegenszívűséget ráfogni. 1939 januárjában ő – az első bécsi döntés elfogadását is helytelenítve – így ír Imrédy Béla miniszterelnökhöz: „[...] maradjon Erdély még egy ideig mostani állapotában, mintsem úgy szerezzük vissza, mint a Felvidéket, pláne magyar vér árán! Nekünk már nincs egy csepp elfolyatni való magyar vérünk se. [...] Kímélni a magyar vért minden esetben, minden nehézségek dacára, még az átmeneti szenvedéseket is vállalva: semleges, semleges, semleges lenni: ez az egyetlen magyar kötelesség!”¹³⁸

Ezt a kötelességet a fent lévők – Teleki Pál és szűk köre kivételével – nem ismerték. És ő sem rendelkezett elegendő erővel, hogy a második bécsi döntés elfogadása, Észak-Erdély visszatérte elől kitérjen. 1941 áprilisában pedig, amikor villogni kezdett a zsákutca felirat (ezen azt kell érteni, hogy a Németországgal életre-halálra folyó háborút folytató Nagy-Britannia nem volt hajlandó semmiféle olyan magyar lépést tolerálni, amely – akarva-akaratlan – a németeket erősítette), akkor nem volt ereje az országot az útról visszafordítani.

Az életét ellenben – kétségbeesett figyelmeztetés gyanánt – feláldozta.

*

A zsidótörvények polgári jogegyenlőségbe vágott sebének súlyával mérhető annak a magyar társadalom szerkezetét roncsoló, korrupciós hatása, a mentális viszonyok rohasztása. És ez a negyedik ilyen törvény okán bizony a Kállay-kormány egyébként sok szempontból értékelendő politikájának szaldóját is alaposan lerontja.

Sir Anthony Eden brit külügyminiszter 1943. március derekán elismeri: „Magyarországnak minden délkelet-európai csatlósnál nagyobb mértékben sikerült függetlenségét megőriznie.” A britek hajlandóak lennének ennek hatására kedvezőbb politikára, ám az hajótörést szenved Moszkva kemény elutasításán. „A szovjet kormány úgy véli – válaszolja Molotov –, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatoságokért, amelyeket a megszállt

¹³⁸ Szabó 2003: I, 73.

területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.”¹³⁹

És amikor Ivan Majszkij külügyi népbiztoshelyettes 1944 elején a jövődő világot rajzolja, akkor abban így látja hazánk sorsát. „A Szovjetunió nem érdekelt erős Magyarország létrehozásában. [...] a Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőség szerint szűkítse területét a néprajzi elvet szigorúan követve. Azokban az esetekben, ha az adott elv alkalmazásában valamilyen kétség merül fel, a kérdést Magyarország ellenére kell megoldani.”¹⁴⁰

Kállay Miklós lidérces álma az volt, hogy háborús vereség nyomán a magyar állam kriptáján a címerpajzsot lefelé kell majd fordítani.¹⁴¹ Amikor Majszkij azt írta, hogy a szovjet politikának meg kell őriznie a magyar államot, akkor érezhetően egy olyan belső vita konklúzióját fogalmazza meg, amely másik végpontján a tagköztársasági lét mérlegelése szerepelhetett.

*

A múlt iránt érdeklődő ember messze nem azonos kíváncsisággal firtatja a letűnt korok eseményeit, igényesebbjei azok folyamatait. Nem vitás, hogy a 20. századi história kitüntetetten nagy periódusa ez a negyedszázad.

Indokolt tehát, hogy megkíséreljük a mérhetetlenül sok szenvedészőn értelmét – amelyen természetesen nem valamiféle racionális üzenetet, hanem a történelem folyamatát befolyásoló hatást értjük – megfogalmazni.

Nos, Francis Fukuyama nevezetes, *A történelem vége és az utolsó ember* c. munkájával azt állította, hogy a szovjet típusú rendszerek bukásával az emberiséget nagy szerencse érte. Elérkezett a demokratikus liberalizmus korának egyetemessé válásához. Ez által a történelem addigi hatalmas katasztrófáinak okai kiküszöbölődtek, a történelemnek ebben az értelemben vége lett.

A gondolat magva messze nem új. Georg Wilhelm Friedrich Hegel Bonaparte Napóleon Poroszországot 1806-ban tönkre verő

¹³⁹ Juhász 1978: 32/a sz. irat. Lásd még e kötet 88. és 111. oldalait.

¹⁴⁰ Lásd a 39. jegyzetet.

¹⁴¹ Kállay 1991: 246–247. Lásd még e kötet 89. oldalát.

jénai csatájával vélte a történelem végének bekövetkeztét, hiszen a polgári liberális Franciaország küldte ezzel a győzelemmel az európai feudalizmus bástyáját a sírba. 1848-ban pedig a *Kommunista kiáltvány* szerzői mondtak annyiban hasonlót, hogy ők a proletárforradalom győzelmétől remélték az emberiség előtörténetének végét, az igazi történelem elkezdődését.

A történelem egyiket sem igazolta-igazolja, ám a szélsőségek korának bukása nem csupán a demokratikus rend győzelmét hozta meg számos országban. A kommunista mozgalomban az Olasz Kommunista Párt vezetője, Palmiro Togliatti fogalmazta meg először a népi demokratikus átalakulás programját. Azt a programot, amely akkor érdemben segítette a fasizmus legyőzését. Manapság nagy divat hangsúlyozni, hogy a német nemzeti szocializmus mérőben különbözött az olasz fasizmustól. Így visszatekintve természetesen jól láthatóak a markáns különbségek. Ám nem szerencsés, ha a különbségtevés elmossa annak valóságosságát, hogy azok, akik Hitler és szövetségesei ellen harcoltak, azok számára nem a különbség, hanem a lényeg volt a lényeg. És ennek a küzdelemnek a harcosai bizony nagyon szem előtt tartották azt a tényt, hogy a szélsőjobbtotalitárius rendszerek a kapitalizmus talaján jöttek létre. Ezért is akarták azt, hogy a győzelem utáni új világ demokráciája minőségileg legyen más a korábbi polgári demokráciáknál.

Ezek a törekvések a legvilágosabban Olaszországban mutatkoztak meg. Széles körök várták el az új demokráciától, hogy az a lakosság gazdasági és szociális törekvéseinek érvényesítési lehetőségét is megteremtse. Az 1946 második felétől 1947 végéig üléselőző alkotmányozó gyűlés nyomán 1948. január 1-jén született meg a lényegében ma is hatályos alkotmány. Ez kimondja, hogy a demokratikus köztársaság „a munkán alapszik”.

A kommunisták csak 12 szavazattal maradtak alul a javaslatukkal, hogy az alkotmányban a „dolgozó köztársasága” kitétel szerepeljen, de a munka fentiek szerinti beemelése egyes nem marxista szemléletű alkotmányjogászok szerint valójában azt jelenti, hogy ezzel valójában bekerült az alkotmányba a proletariátus emancipációjának marxista célkitűzése.

Aztán az alkotmány deklarálja a munkához való jogot is, amely joggal értelmezhető a teljes foglalkoztatottság követelménye elismeréseként. Vélhetőleg nem érdektelen utalnunk arra, hogy az olasz alkotmánybíróság 1965-ben ennek alapján mondta ki: az

alkotmány az államot arra kötelezi, hogy beavatkozzon a gazdaságba a munkahelyek számának növelése érdekében, mert senki nem akadályozhatja meg az állampolgárokat abban, hogy munkához jussanak.¹⁴²

Nem kétséges, hogy a Szovjetunió gyakorlata, a hegemoniája alatt kiterbélyesedett ún. népi demokráciák népet és demokráciát egyaránt megcsúfoló rendszereinek története alaposan lejáratta a népi demokrácia fogalmát. Ám – vélhetőleg – mindez sem emelt áthágthatatlan torlaszt azon törekvések elé, hogy a világkapitalizmus hatalmas erőit ugyancsak lerontó irdatlan bűnei egyszer a valódi népi demokratikus fejlődés útján legyenek kiküszöbölhetőek.

A bemutatott korszak küzdelmeinek értelmét ebben látjuk.

(2012)

Elhangzott a Politikatörténeti Intézet Zárt-nyitott Magyarország 1914-1944. c. konferenciáján 2012. december 11-én.

Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949 (szerk. Feitl István) Napvilág, Bp., 2013. 41–53.

¹⁴² Köszönettel tartozom Horváth Jenő barátomnak, hogy az olasz történelemben való jártasságával segítséget adott ezen passzusok megfogalmazásához.

A NÉPI ÍRÓK KÜLPOLITIKAI NÉZETEI

A népi írók szellemi–politikai teljesítményén belül a külpolitikai kérdések meglehetősen szerény helyet foglalnak el, s hozamuk sem mondható nagy. ¹⁴³

Beszédes ténynek mondhatjuk, hogy – Péterfi Gábor kutatásai szerint – Féja Géza önmagában hozzávetőleg ugyanannyit reagált külpolitikai eseményekre, mint az összes többi népi író együttvéve. ¹⁴⁴

Ugyanakkor felettébb méltánytalan dolog lenne ezt a deficitet túlhangsúlyozni. Mert az belesimul a magyar közvélemény gyenge külpolitikai iskolázottságába, s maga a politikai elit horizontja is távol volt a kifogástalantól.

Hitelt érdemlő forrás alapján tudjuk, hogy például ifjabb Andrássy Gyula gróf 1914 júliusában, a Szerbiának küldött ultimátum után „szokott optimizmusával még csak feltételezni sem volt hajlandó, hogy bármelyik antanthatalom beavatkozhat”, az orosz mozgósítást pedig „egyszerűen blöffnek minősítette, amelyet nem kell komolyan venni.” ¹⁴⁵ A példa (amelyet időkorlát okán nem szaporítunk) tehát a fent élők világából való. Azokéból, akiket semmi sem akadályozott maguk művelésében, a valóban hiteles értesülések beszerzésében, s azok terjesztésében.

*

Sokszor emlegetjük a külpolitikai gondolkodás fogalmát, ám tartalmának meghatározása többnyire elmarad. Magam azt tartom, hogy a fogalomnak van egy szinte parttalan értelme, amennyiben az a nemzetközi kapcsolatok, a nemzetközi politika történéseinek, folyamatainak értő nyomon követését jelenti. Ebben az értelemben természetesen a fogalomba beletartozik minden, ami ezeket a történéseket formálja, kimenetelüket befolyásolja.

Ezzel a szinte parttalan fogalomhasználattal szemben a külpolitikai gondolkodás az adott ország nemzetközi helyzetével, annak múltjával, jelenével, várható jövőjével kapcsolatos ismeretek

¹⁴³ A téma korábbi áttekintésére lásd Balogh 1997.

¹⁴⁴ Péterfi 2011: 14.

¹⁴⁵ Károlyi Mihályné 2011: I, 170.

rendszerezett, hiteles tárháza. Nem nehéz belátni, hogy még a fogalom ezen szűkebb tartalma is hatalmas tudást igényel, amit elmélyült, rendszeres munka nélkül aligha lehet elsajátítani. Ebbe ugyanúgy beletartozik a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok leírásához elengedhetetlen statisztikai adatok gyűjtése, a vonatkozó szakirodalom kritikai elemző módszerrel történő nyomon követése és sok hasonló egyéb más. És természetesen nem csupán a jogalkotás, törvények, rendeletek számbavétele szükségeltetik, de legalább ennyire beletartozik e stúdiumba az adott, szóban forgó országok jogkövető magatartása milyenségének az ismerete is.

Mivel a feudális korokban a dinasztia iránti hűség a hatékony külpolitika, s az azt érvényesítő diplomácia motorja, ezért az uralkodó dinasztiák és a köztük lévő viszonyrendszer alapos ismerete is elengedhetetlen része a külpolitikai tudásnak.

A polgári korszakban ezt a motort a nemzeti érzés, idegen szóval a nacionalizmus testesíti meg. Nem csekély ismeretet igényel a dinasztizmusról a nacionalizmusra történő átmenet, a kettő közötti, számos esetben diszharmonióban testet öltő viszony tanulmányozása.

Ma is így van, a múltban sem volt másként, hogy ezen tudás töredékes volta, netán szinte teljes hiánya sem gátja a külpolitikáról, nemzetközi kapcsolatokról szóló írások, eszmefuttatások megszületésének. Jó toll, áradó fantázia, nem csekély érzelmi töltet birtokában egészen magával ragadó dolgozatok születhetnek. Sőt nem ritkán éppen a tények ismeretének hiánya kifejezetten sarkantyúzhatja a tollat ragadó egyén elméjének száguldozását, sziporkázását.

*

Jó láthatjuk mindezt például Szabó Dezső esetében. Témánk szempontjából vele azért kell részletesebben foglalkoznunk, mert – ahogy 1939-ben Veres Péter megfogalmazta – egy kicsit ő volt a népi írók apja.¹⁴⁶ Közismert, hogy Eötvös-kollégistaként Szabó Dezsőnek olyan évfolyamtársai voltak, mint Gerevich Tibor, Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Zemplén Géza.¹⁴⁷ Innen nézve akár rendelkezhetett is a fentiekben vázolt követelményrendszernek megfelelő tudással. Ám Szabó Dezső nemhogy erre a tudásra nem tett szert, de azt a fajta fegyelmezett gondolkodást sem sa-

¹⁴⁶ Lásd még a 34. és 47. oldalakon írottakat.

¹⁴⁷ Legújabbban: Paksa Rudolf: *Szekfű Gyula alma matere*. In: Ujváry 2011: 24.

játította el, amely révén az emberfia ilyen tudás birtokába juthat.

Ugyanakkor Szabó Dezső – és még inkább Németh László – zseniális gondolkodó volt. Az, hogy a sok szempontból szintén kitűnő Hatvany Lajos őt kótyagosnak mondja (és egyáltalán nem melleleg közben ütését első helyen Németh Lászlóra irányozza), az leginkább a magyar társadalmi–szellemi élet mély meghasadtóságának egyik elhíresült, mélyen lehangoló megnyilvánulása.¹⁴⁸

Szóval zseniális elmékről van szó. És ebben a sorban természetesen helye van még Szabó Zoltánnak, Illyés Gyulának, Bibó Istvánnak, Erdei Ferencnek is. Ők tehetségük révén tettek számos olyan mélyen szántó megállapítást, amelyre a témában jártas, ám hozzájuk mérhető tehetséggel nem rendelkező szakemberek ritkábban szoktak jutni. Ugyanakkor a módszeres, rendszeres képzés hiánya okán náluk a hihetetlenül mély, ma is időszerű meglátások számos esetben az akkor is mélyen valótlán, történetietlen kijelentésekkel, eszmefuttatásokkal keverednek.

Meg merem kockáztatni ezt Bibó István és Erdei Ferenc esetében is. Azokról a jeles személyiségekről beszélek, akik képzettség dolgában messze kimagasodnak a népi írók táborából, akiknek írásai sok szempontból megfelelnek a tudományos munkák szabályainak. Ám mindeközben náluk is kimutatható a spekulatív elem, amelynek semmi köze nincs a tudományos hipotézishez.

*

Veres Péter imént említett összegző véleményén túl hosszan lehetne sorolni a Szabó Dezső központi szerepét valló kijelentéseket. Németh László valóban szólt Szabó Dezső reá és reájuk gyakorolt igen nagy hatásáról. Aztán megemlítiük Féja Géza (nem a visszatekintő, hanem a kortársi) szavait, mely szerint Szabó Dezső megmámorosodott híve volt. És felemlítjük, hogy az irodalomtörténész Tolnai Gábor 1947-es (aláhúzom: 1947-es) visszaemlékezése szerint alig van kortársa, „aki rövidebb-hosszabb ideig ne élt volna büvkörében”¹⁴⁹

Nos, Szabó Dezső a nemzetet, s így természetesen a mi nemzetünket is a történelem állandó kategóriájának, öröknek tartotta. Az író ezzel a nézetével is olyan alapra helyezkedett, amelyen

¹⁴⁸ Gyurgyák 2007: 205.

¹⁴⁹ Péterfi 2011: 42.

képtelenség a múltból adekvát, koherens képet alkotni. Egyáltalán nem mellékes, hogy kortársaira gyakorolt, ma már szinte felfoghatatlanul nagy hatása természetesen ezt a nézetét vastagon magába foglalta. E téren különben Szabónak egyáltalán nem volt nehéz dolga, hiszen a korabeli közgondolkodás túlnyomó hányada nagyon is hasonlóképpen képzelte el a nemzetet.

*

Ami ellenben egyáltalán nem volt szokásos, az a nép és a nemzet közötti markáns különbség megmutatása. Az egész népi mozgalom lényegét ezen a ponton lehet megragadni. Igen frappánsan fejezi ki ezt Féja Géza 1972-ből való visszapillantása, mely szerint azok a népi írók, „akik hajlandók voltak perbe szállni népünkért”.¹⁵⁰

Mivel a szokásos, a népet és a nemzetet szinonim fogalomként kezelő felfogással szemben a népi írók legfőbb törekvése a korabeli nemzet és a nép közötti ordító különbség megmutatása, s ennek nyomán népnak a nemzetbe történő beemelésére, felemelésére irányuló erőfeszítés volt, ezért lehet az, hogy közülük többen és többször indítványozzák: a belpolitika legyen az ország külpolitikája.

Féja Géza 1932 tavaszán írja, hogy „nagyvonalú” külpolitikához belső reformok nélkül nem lehet hozzáfogni,¹⁵¹ a marseilles-i gyilkosság nyomán kialakult mély elszigeteltségből Németh László pedig részletesen kifejtett belpolitikai programmal akart kitörni.

„Lesz-e reform?” – kérdi a *Magyarország* karácsonyi számában megjelent írásának már a címével is. Abból indul ki, hogy a mély külpolitikai krízisből való megmenekülést belső önvizsgálatra, az eddig követett módszerek elejtésére, jobbak megválasztására kell felhasználni. Kemény szavakkal ostromozza az „ostoba revíziós lármát”, melyet az itthon élők meguntak, a kisebbségi sorsban lévők megsínylettek. „Tessék a bömbölő honfibu táplálására fordított összeget – követeli – okosabb dolgokra fordítani.” Azt ajánlja, hogy a határok túlsó oldaláról kínált spiritualizálást komolyan kell venni, mert „a spiritualizmus jobb jelszó, mint a revízió”. „Az elveszett területet – állítja nem csekély bátorsággal – «vissza»-szerezni nem lehet, de szívós munkával «meg» lehet szerezni valami mást a kis népek övében: a magyarság primátu-

¹⁵⁰ Uo. 123.

¹⁵¹ Uo. 155.

sát. Ennek azonban első és egyetlen feltétele: a magyar reform. Magyarországnak egy külpolitikája van ma: a belpolitika. Kifelé hallgatni, befelé tenni: ezzel erősödünk meg kifelé is.”¹⁵²

Nem kétséges, hogy a magyarság primátusa ezen a módon sem volt keresztülvihető. Nem kétséges, hogy a külvilág zajlása közepette a magyar külpolitika nem lehetett inaktív. Mégis gondolatmagva mélyen megszívlelendő volt.

*

Ha polgári korokban a nemzeti-nacionalista érzés a külpolitika motorja, akkor ennek a motornak a lökettérfogata a nemzeti összetartás erejétől függött, függ ma is. Az ellenforradalmi rendszer vezetőinek tudatára azonban 1918/1919 forradalmainak rémálma telepedett rá. A keresztény-nemzeti középosztály eleinte hajlott Gömbös Gyula és elvbarátai tanácsai szerint viszonylag jelentős szociális csomaggal népszerűsített katonai diktatúrában keresni a kiutat. Ezért van az, hogy az eleinte büvkörükben élő Horthy Miklós még 1919 karácsonyán, 1920 elején is ilyen plánun engedélyeztetése végett zörget az antant ajtaján.¹⁵³ Az elhúzóódó párbajból 1923-ra győzedelmesen kikerülő Bethlen István és elvbarátai ellenben inkább azt gondolták, hogy az lenne belpolitikailag a biztosabb, külpolitikailag pedig a gyümölcsözőbb, ha a nagytőkére és a nagybirtokra építve modernizált formában hozzák vissza Tisza István világát. Ennek a jegyében 1920-ban még kénytelen-kelletlen lenyelik az antiliberalis numerus clausust, 1928-ban ellenben már lényegében hatástalanítják.

Ezért van az, hogy a „földreformnovellával” csak annyiban enyhítik a parasztság földéhségét, hogy a falu társadalmi robbanásának ne legyen valószínűsége, ám eszük ágában sincs egy agrár-demokráciát gazdaságilag megalapozni. Az alkotmányellenesen keresztülhajsolt 1922. évi választójogi rendelettel pedig a politikai demokrácia elé magasítottak falat.¹⁵⁴ A túlnyomóvá tett nyílt szavazás rendszert stabilizáló szerepe mellett nem becsülném le a rendeletnek azt a hatását sem, amellyel egy esetleges legitimis-

¹⁵² Pritz 1982: 183–184.

¹⁵³ Lásd erre részletesebben e kötetben a *Horthy Miklós és a katonai diktatúra* c. tanulmányt.

¹⁵⁴ Lásd erre részletesebben a 113–114. oldalon írottakat.

ta fordulat elé épített hatékony gátat. Hiszen a már harmincadik életévüket betöltött (megjegyzem: a kor felfogása szerint bizony már hervadozó), vidéken nyíltan szavazó nők nemigen akartak a számukra egyébként fontos helybéli lelki pásztor sugallata szerint Ottó királyfi majdani népkirályságát elősegítendő szavazni.¹⁵⁵

*

A népi írók ugyan sokat ostorozzák Bethlen István – úgymond – népellenes rendszerét, ám ez az uralom inkább „csupán” a falu nyomorával szemben volt érzéketlen. Az 1927–1928-ban végrehajtott szociálpolitikai reformok nem elhanyagolható módon javították a városi munkásság helyzetét. Nem azért, mintha Bethlen István és társai szívéhez-lelkéhez a városi munkásság állt volna közelebb.

Óh, dehogy. Nagyon is különbséget tudtak ők tenni az „idegen lelkű” városi munkásság, s annak bizony végig félvörösnek tartott szociáldemokrata vezetői, valamint a lelki szemeikkel megmegsimogatott, arcberendezésében is kedves parasztság között. „Csak” éppen arról volt szó, hogy Bethlen István és munkatársai vérbeli politikusok voltak. Vagyis tudták, hogy a sikeres politizálásnak a legridegebb számítás az alapja.

Bethlen teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy rendszerét a korabeli Európa nem fogadja el, ha mindenütt nyílt szavazást vezet be, nem beszélve a várható belpolitikai ellenállásról. Ám a kifundált épületes alkotást – némi fintorgással – tudomásul vették.

Bethlen ezzel lemondott arról, hogy erős nemzetet építsen. (A népiskolai program jeles alkotás volt, de a nép nemzetbe emelését nem hozta meg.) Neki elegendő volt, hogy erős rendszert alkosson. Ez valóban sikerült. Hiszen alkotása majd a gömbösi kísérletnek is sikerrel áll ellen, s az – igaz, nem csekély deformitásokkal – az ország német megszállásáig valóban fennmaradt. Bethlen István és köre azzal is tisztában volt, hogy olyan erős nemzetet semmiképpen sem tud építeni, amely képes lesz a trianoni ketrecből kiszabadítani az országot. Ahhoz a német–olasz tengely megszületését és támogatását várták. Nem eredménytelenül. Hiszen 1938 és 1941 között az ország területe majd megkétszereződött. Igen jelentős eredmény, ha tartósnak bizonyul.

Ám nem így történt. Ami történt, azt mindnyájan ismerjük. Ám

¹⁵⁵ Lásd erre részletesebben Pritz 2011: 109–122.

az okokat, az összefüggéseket már sokkal kevésbé. Ezért kell ismét és ismét hangsúlyozni, hogy Trianon és 1945 között messze nincs eltéphetetlen kapcsolat. Ellenben 1945 és a területi változások Adolf Hitler ajándékaként történt elfogadása között valóban eltéphetetlen a kapcsolat.¹⁵⁶

Szabó Dezső öröksége egyik igen negatív elemének azt tartom, hogy vad indulatait számtalanszor képtelen volt az értelem ellenőrzése alá vonni. Másik – ezzel nyilvánvalóan szorosan összefüggő – igen kártékony öröksége a gyűlölködő idegenellenessége. Való igaz, hogy az idő múlásával penetráns antiszemitizmusa oly annyira megszeli, hogy még a vele szemben nem éppen méltányos Nagy Péter is azt állapítja meg 1964-ben publikált monográfiájában: 1938 után „az antiszemitizmus teljesen eltűnik írásából”. Természetesen nyugtázni kell a kedvező fordulatot, ám a lényegét Németh László fogalmazza meg 1928-ban, amikor azt mondja, hogy Szabó Dezső „zsidógyalázóból svábgyalázó” lett.¹⁵⁷

Szerényen hozzáteszem: bőven elegendő lett volna, ha a náciizmusnak és hazai szálláscsinálóinak az engesztelhetetlen ellenessége. Szabó Dezső ellenben a németeket már korábban is mértéktelenül és főleg történetietlen módon utálta. Mindebből nem

¹⁵⁶ Pritz 2011: 49–58.

¹⁵⁷ Péterfi 2011: 60.

kevés tévedése sarjadt. Külön előadás tárgya lehetne a dualista rendszerről alkotott teljesen hamis, sajnálatosan igen nagy hatású képének az elemzése. Itt csupán arra a tévedésére utalunk, mely szerint az első világháborúban való részvételünk nem volt magyar érdek. „Mi – írja *Az elsodort faluban* – elhullunk, szétdőglünk a háborútól, betegségtől, s idegen fajok fogják fejni a történelem megduzzadt tőgyét.”¹⁵⁸

Szabó Dezső állításával szemben Tisza Kálmán, s főleg István fia nem volt középszerű figura. Ám Tisza István robosztus súlya sem volt elegendő, hogy elkerülhető legyen a háború, amelynek megnyerése bizony magyar érdek is volt. Nem sikerült, nem sikerülhetett, s a vesztes utáni széthullás mutatta meg – legalább is a látók számára – a tét nagyságát.

Ellenben Szabó Dezsőnek két évtizeddel később, amikor a fent lévő tanult hatalmasok a terület-visszafoglalásokkal (Gratz Gusztáv szavait kölcsönözve¹⁵⁹) a maguk lutri játékát űzik a nép és a nemzet sorsával, akkor az első bécsi döntés elfogadását helytelenítve 1939 januárjában így ír Imrédy Béla miniszterelnökhöz: „[...] inkább maradjon Erdély még egy ideig mostani állapotában, mintsem úgy szerezzük vissza, mint a Felvidéket, pláne magyar vér árán! Nekünk már nincs egy csepp elfolyatni való magyar vérünk se. [...] Kímélni a magyar vért minden esetben, minden nehézségek dacára, még az átmeneti szenvedéseket is vállalva: semleges, semleges, semleges lenni: ez az egyetlen magyar kötelesség!”¹⁶⁰

Ezt a kötelességet a fent lévők – Teleki Pál és szűk köre kivételével – nem ismerték. És ő sem rendelkezett elegendő erővel, hogy a második bécsi döntés elfogadása, Észak-Erdély visszatérte elől kitérjen. 1941 áprilisában pedig, amikor villogni kezdett a zsákutca felirat,¹⁶¹ akkor nem volt ereje az országot az útról visszafordítani. Az életét ellenben – kétségbeesett figyelmeztetés gyanánt – feláldozta.

*

¹⁵⁸ Uo. 26–27.

¹⁵⁹ Gratz 2001: 212, 213, Pritz 2005: 195–210.

¹⁶⁰ Péterfi 2011: 73.

¹⁶¹ Lásd erre a 34. oldalon a 34. lábjegyzetben írottakat.

A Márciusi Front Duna-konföderációt szorgalmazó követelésének akkor sem bel- sem külföldön nem volt semmi realitása. Aztán a fél évtizeddel később, 1942 januárjában elhatározott lengyel–csehszlovák, valamint görög–jugoszláv konföderációs megállapodásból sem lesz semmi. Ám a kontinens boldogabb felének 1957-es és azt követő megállapodásai, amelyekhez 2004-ben immáron oly sokakkal együtt mi magyarok is csatlakozhatunk, egyértelműen jelzi, hogy a Front megalkotói ezzel a ponttal is élő, jeles eszmetörténeti értéket alkottak.

(2012)

Elhangzott a Politikatörténeti Intézet tudományos konferenciáján 2012. március 8-án. Megjelent: Limes (Tatabánya), 2012/ 4. 85–90.

MAGYAR DIPLOMÁCIA ÉS NÉMET ELKÉPZELÉSEK KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

A dolf Hitler Németországának Kelet-Közép-Európával is ugyanaz volt a szándéka, mint egész Európával: hegemonizálni akarta azt. Ez annál inkább így volt, hiszen Németország az első világháborúba is ugyanezzel a programmal ment bele.¹⁶² Az óriási különbség ellenben az volt, hogy a vilmosi Németország hegemón törekvése liberálimperialista, a hitleri Németországé pedig fajelméleti alapon nyugodott. Ebből következőleg egy esetleges első világháborús német győzelem lehetett volna bár a legyőzöttek számára kellemetlen, de nem hozott volna ellenfelei számára élehetetlen világot. Hitler esetleges győzelme ellenben olyan világot vetített előre, amellyel szemben nagyon jól tette Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok, hogy a (sok szempontból szintén szörnyű) Szovjetunióval szövetkezett.

Közép-Kelet-Európa számára mindez természetesen még komolyabb veszedelmet jelentett. Az első és a második világháborús helyzet itt abban is jelentősen különbözött, hogy míg az első világháborúban az elhúzódó küzdelem a polgári lakosságot a korábbi háborús megpróbáltatásoknál minőségileg nem sokkal jobban sújtotta, addig a hitleri Németország hatalmas kezdeti sikerei azonnal szörnyű pusztítást hoztak a legyőzött-bekebelezett országok lakosságának széles köreiben.¹⁶³

A hitleri agressziót a Szudéta-vidék bekebelezéséig néprajzi eleven magyarázni lehetett. Ám Csehszlovákia szétzúzásához már új ideológiára volt szükség. Ezt pedig a ragyogó intellektusú (széles

¹⁶² Fischer 1962. Fritz Fischer munkája részben mondanivalója, részben megjelenésének ideje okán a német közvéleményben földrengésszerű hatást okozott. Fischer mondanivalójának a második és harmadik birodalom háborús céljai közötti kontinuitás bemutatása volt a sokkoló veleje, a könyv pedig akkor jelent meg, amikor Moszkva felhúzta a berlini falat. Ekképpen – úgy tűnt – Fischer a múltat, a fal a jövőt vette el a németektől. (Aztán majd negyedszázaddal később megszületik az ellenhatás. Ernst Nolte és Andreas Hillgruber írásai a náciizmus és a bolsevizmus időben eltérő jelentkezése okán lényegében a korábbi, sziklaszilárdnak mutatkozott állítások relativizálása irányába mutatnak és kiváltották az un. *Historikerstreit*-ot.)

¹⁶³ Lásd részletesebben Pritz 1999.

körökben ma is nagy becsben tartott) Carl Schmitt szállította. Néhány nappal a prágai bevonulás után Kielben, az ottani, politikával és nemzetközi joggal foglalkozó intézetben külföldön is nagy feltűnést keltett előadást tartott.

A térségben idegen hatalmak beavatkozásának tilalmával végrehajtott népjogi nagytérrendezés – ez volt az előadás címe. Annak lényegét tömören az alábbiakban lehet összefoglalni. Az egyetemes nemzetközi jog nem felel meg a tényleges hatalmi viszonyoknak, csupán az a feladata, hogy a nyugati demokráciáknak kedvező status quót stabilizálja. Az 1823-ban meghirdetett Monroe-doktrína¹⁶⁴ alapgondolata ellenben az igazi (értsd: náci) nemzetközi jog biztos alapja lehet. Schmitt fogalmazásában a térségben idegen hatalom beavatkozásának¹⁶⁵ tilalma nem a népek egyenjogúságának általános elvéből, hanem az adott térség mindenkori nagyhatalmának hatalmi pozíciójából vezethető le. „A birodalmak – mondja – ebben az értelemben azok a vezető hatalmak, amelyeknek politikai eszméje az adott nagytérségbe kisugároz, és amelyek ezen nagytérség számára az ott idegen nagyhatalmak intervencióját elvileg kizárják.”¹⁶⁶ Schmitt ezáltal a nagyhatalmak befolyási területei kölcsönös respektálását – konkrétan Németország közép- és kelet-európai, perspektivikusan pedig egész európai expanziós politikáját alapozta meg.¹⁶⁷

A magyar diplomácia sok mindennel tisztába jött e téren, ám számos esetben elkésetten. A késedelmes helyzetértékelésnek számos oka volt. Kezdjük azzal, hogy a két háború közötti magyar–német viszonyt – számos helyen tapasztalható vélekedések-

¹⁶⁴ Az 1817-ben az Észak-Amerikai Egyesült Államok elnökévé választott James Monroe (1758–1831) 1823-ban hirdette meg azt a doktrínát, amely kemény akaratú kovácsolta össze azokat az amerikai erőket, amelyek szembeszálltak az európai hatalmak Amerika belügyeibe beavatkozni akaró törekvéseivel. Amerika az amerikaiaké – ezt mondta ki az elnök ebben a dokumentumban, s amely azután az ő nevével eltéphetetlenül egybekapcsolódva vonult be a történelem nagy eseményei közé.

¹⁶⁵ A beavatkozás elve egyébként hosszú történelmi fejlődés során alakult ki. A feudális kor nem ismerte, hiszen az uralkodók hatalmukat az isteni akaratból eredeztették, következőleg annak szellemében jogosultnak érezték a beavatkozást más országok és etnikumok ügyeibe. A francia forradalom elemi érdeke volt, hogy megvédje magát a feudális szomszédjaitól, s ennek jegyében ekkor fogalmazódott meg először a beavatkozás elvi elutasítása.

¹⁶⁶ Schmitt 1939: 69. Idézi – többek között – Herbert 1996: 272.

¹⁶⁷ Lásd részletesebben Pritz 2005: 211–225.

kel ellentétben – súlyos ellentétek terhelték. A korabeli magyar közvélemény jelentős hányada ezt nem látta.

1. Túlnyomó többsége nem akarta tudomásul venni, hogy a versailles-i békemű – számos hasonlóság ellenére – jelentősen másként érintette Németországot, illetve Magyarországot. a/ Németországot is számos megaláztatás érte, ám pontenciálisan nagyhatalom maradt. b/ Magyarország ellenben végleg elveszítette az Osztrák–Magyar Monarchia egyik társnemzeteként 1918-ig birtokolt nagyhatalmi státuszát. A világháború utáni Magyarország (Ausztia után) a térség leggyengébb állama.

2. Sem a magyar közvélemény, sem maga a politikai elit nem veszi tudomásul, hogy Berlin szemében a térség alaposan leértékelődött. 1918-ig a németeknek külön politikájuk volt a Duna-medencére és külön egy másik a Balkánra, a háború nyomán ellenben már csupán Dél–Kelet–Európa politikát (*Südosteuropa-Politik*) folytatnak.

3. A hangsúly pedig közben (a Ruhr-konfliktus lezárulta után) a Párizssal való megegyezésre kerül.

4. A Párizssal való megegyezést célzó német politika számára a Budapesttel való viszony messze nem volt kívánatos. Ezért van az, hogy Bethlen István miniszterelnök – hiába szeretné – csak 1930-ban kap hivatalos látogatásra szóló meghívást Berlinbe.

5. Bethlen útját a magyar diplomácia évtizedes célja vezérelte. Ennek a lényege

a/ a magyar politika (maga mögött tudva a magyar társadalom túlnyomó hányadának a támogatását) nem mond le a Szent István-i Magyarország visszaállításáról, de tudja, hogy erre önerőből semmilyen körülmények között nincs és nem is lesz mód, ezért

a1/ a Berlin–Róma tengely létrehozásán fáradozik, miközben a német–olasz viszony 1936 őszéig köszönő viszonyban sincs ezzel a nemes plánummal.¹⁶⁸

a2/ a magyar diplomácia lassan, és nem kellő világossággal veszi tudomásul: Berlin számára Románia és Jugoszlávia fontosabb partner. Folyton azon fáradozik, hogy szomszédjaival szemben Németországban kedvezőbben pozicionálja magát. A nagypolitikában ennek (elképzelt) eszköze a Berlin–Róma tengely létrejöttének az egyengetése, a kisebbségi politikában pedig az utód-

¹⁶⁸ Lásd részletesebben Petersen 1973.

államokban élő magyar és német kisebbség együttműködésének szorgalmazása volt.¹⁶⁹ A magyar diplomácia egyik célt sem érte el.

A hitleri Németország hegemon törekvéseit – más országok diplomáciájához hasonlóan, ismételjük – sokáig a magyar diplomácia sem látja. Az olasz sem volt más. 1936. október végén abban a reményben állapodik meg Berlinnel, hogy – amint arról Benito Mussolini először 1936. november elsején beszél – hite szerint tengelyt hoztak létre. Olyan tengelyt, amelynek jegyében a Dunától északra Németország, onnan délre pedig Róma szab irányt a dolgoknak.

Pedig Benito Mussolini Olaszországa kezdetben nagy gyanakvással fogadta Hitler hatalomra jutását. Akkor még tisztában volt a németek túlterjeszkedő hajlamával. Ezt a Duce egy ízben úgy fogalmazta meg egyik beszélgető partnerének: ha a németek Innsbruckban reggeliznek, akkor Milánóban akarnak ebédelni. Ám az olasz fasizmus etiópiai agressziója kemény brit ellenállásba ütközött. Ennek nyomán Mussolini kénytelen elfogadni Hitler támogatását, amelyet drágán kell megfizetnie. Az ár Ausztria függetlenségének feladása, az Anschluss eltűrése. A rideg tény az 1936 őszen létrejött Berlin–Róma tengely formális függetlensége takarta el.

A realitások világában azonos erőviszonyokat feltételező tengely ellenben soha nem létezett. A látványosan majd 1943 derekán megroppanó szövetség valójában soha nem volt „tengely”. Hiszen a kerekék rádiusza között kezdettől lényeges, s az évek múltával mind tetemesebb lesz a különbség.

A magyar diplomácia kezdetben nagy reményeket fűz a hitleri külpolitika „dinamizmusához”. Kánya Kálmán (1933 és 1938 közötti) külügyminiszter – saját szavaival élve – „tojástáncot” jár Berlin és Róma között. Közben azonban Gömbös Gyula miniszterelnök azt reméli, hogy a magyar külpolitika revíziós programját a Dunától északra Németországra, attól délre pedig Olaszországra támaszkodva valósíthatja meg.¹⁷⁰ A Kánya Kálmán vezette magyar külpolitika 1936 végére látja be, hogy Hitlertől hiába várják a remélt támogatást. Ezért 1937 elejétől a magyar diplomácia felveszi a kisantanttal a tárgyalás fonalát. Magyar részről az ország katonai egyenjogúságának az elismerését várják, a kisantant pedig azt, hogy az egyenrangúság birtokában Magyarország területi

¹⁶⁹ Lásd részletesebben Tilkovszky 1989, Spannenberger 2005.

¹⁷⁰ Lásd részletesebben Juhász 1988: 136–158, Pritz 1982: 64–134.

revíziós törekvéseit nem teszi háborús cselekmények tárgyává. Így meg is tudnának egyezni, ám Budapest a kisantant országokban élő magyar kisebbség helyzetének javítását is a megállapodás tárgyává teszi. Ráadásul ebben a kérdésben kétoldalú megállapodásokhoz ragaszkodik. S a legtöbbet éppen attól a Csehszlovákiától követeli, ahol a magyar kisebbség helyzete a legkedvezőbb. Mert számára ez az igazi feszítővas Csehszlovákia szétzúzására.

A tárgyalások hosszan elhúzódnak, s végül 1938. augusztus 23-án¹⁷¹ a szlovéniai Bledben ideiglenes megállapodás születik. Ez a két háború közötti magyar diplomácia csúcspontja. Hiszen a megállapodással nem csupán a kisantantot robbantja fel a diplomácia eszközével,¹⁷² de – a szükséges pillanatban – Adolf Hitlerbe is belefojtja szót.¹⁷³

Miért és hogyan? Mert a magyar diplomáciának esze ágában sincs a kisantanttal, mint egészszel megállapodni. Ezért csupán ideiglenes jellegű a bledi megállapodás. A kisantant ugyanis elismeri Budapest jogát, hogy tagállamaival a kisebbségi kérdésben külön megállapodásokat kössön. A bledi egyezmény ettől lett volna végleges, ám arra soha nem került sor.

*

A kisantantnak előnyös volt még így is a megállapodás, hiszen ebben az időben a hitleri agresszió már egyik tagjának, Csehszlovákiának az épségét veszélyeztette. A magyar diplomáciának pedig azért volt előnyös a megállapodás, mert veszedelmesnek tartotta az ország érdekeire nézve a Kielben Adolf Hitler részéről megfogalmazott sürgető ajánlatot: Magyarország támadja meg először Csehszlovákiát. A Bledben parafált papír ideiglenes jellegével is elegendő volt arra, hogy a Führer abbahagyja Horthy Miklós gyözködését. Gyözködését, hogy Magyarország támadja meg Csehszlovákiát.

Mert Hitler egyáltalán nem akarta azt, ami majd szeptember végén Münchenben bekövetkezik. Abba a kielői magyar „nem” kény-

¹⁷¹ Abban az időpontban, amikor Hitler Horthy Miklóst és népes kíséretét látja vendégül Kielben.

¹⁷² A tényleges szétesés 1939 márciusában következik be, amikor Németország felszámolja a maradék Csehszlovákiát, s hallgatólagosan tudomásul veszi Kárpátja Magyarországhoz kerülését, s ezzel a magyar–lengyel határ létrejöttét.

¹⁷³ Lásd részletesebben Hoensch 1967: 76–81, Pritz 1995: 291–333.

szerítette bele. Hitler Chamberlain arcába akar belenevetni: felesleges volt Münchenbe jönnie, mert Magyarország már elkezdte a „szörnyszülött krokodilus”, Csehszlovákia felszámolását, ő pedig a Szudéta-terület megszállásával teszi teljessé az operációt.¹⁷⁴

Aztán mégis megszületett a négyhatalmi – utólag majd eleve semmissé tett – direktórium. Szövege szerint a lengyel és a magyar területi igényeket közvetlen tárgyalásokon kellett rendezni. A komáromi magyar–csehszlovák tárgyalások – ismeretesen – kudarcba fulladtak. Ám (és ez már messze nem ismert, jöllehet korszerű munka tárgyalja) október végén a csehszlovák fél kész volt (a városok: Kassa, Ungvár, Munkács kivételével) mindazt a területet visszaadni Magyarországnak, amit majd az első bécsi döntés ír elő.

Mindezt majd’ másfél évtizede Sallai Gergely kollégánk könyve révén tudjuk.¹⁷⁵

*

A magyar fél nagyot hibázott, hogy nem élt a lehetőséggel. Természetesen 1945-ben Sztálin összetépi a papírt. De hol van már Sztálin, és hol van már a az ő birodalma? A történész nem megy bele a „mi lett volna, ha” mocsarába, ám tudja, hogy a cselekvő embernek a történelem nem a vak végzet birodalma. Az emberi döntéseknek igenis van – kisebb vagy nagyobb mértékben – sorsformáló, esetenként sorsfordító szerepük, jelentőségük. Szóval 1938 őszén is lehetett volna másként, bölcsebben dönteni. Ezért a mérlegelő historikus annyit bizonyosan megalapozottan elmondhat: más a mai magyar–szlovák viszony egy ilyen megállapodással a hátunk mögött. A brit miniszterelnök az Alsóházban két ízben is elismerte az első bécsi döntést¹⁷⁶. Barcza György, a kitűnő magyar diplomata, akkoron londoni követ sürgette Csáky István külügyminisztert, hogy foglaltassák írásba az angol igent. A mindent egy lapra tevő Csáky elhárította az indítványt.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Hewel követségi tanácsos feljegyzése Hitler kancellár és Csáky István magyar külügyminiszter 1939. január 16-i megbeszéléséről. In: ADAP D sorozat V. kötet. 272. sz. irat. (Magyar nyelven: Wilhemstrasse 1968: 149. sz. irat.) – Lásd még e kötetben a *Hory András varsói évei* c. írást.

¹⁷⁵ Sallay 2002: 114–116.

¹⁷⁶ 1938. november 14-én, majd december 19-én – Barcza 1994: I, 405–406.

¹⁷⁷ Uo. 378.

Természetesen ez sem gátolta volna meg az 1945. évi felvidéki impériumváltást. Ám a későbbi magyar diplomácia irányítói kezében van egy dokumentum, amelyet időnként meg lehetne lobogtatni. Legalább azért, hogy szlovák barátaink ne féljenek (márpedig ma is igencsak félnek) társnemzetnek tekinteni az ot-tani magyar kisebbséget.

*

A német nagytér gazdasági elképzelésekről első kézből Budapest már 1933 májusában értesült, amikor Werner Daitz a magyar fővárosban élénk érdeklődés kísérette gazdaságpolitikai előadást tartott.¹⁷⁸ Ám a plánját leginkább a magyar mezőgazdasági exportfeleslegek németországi elhelyezése perspektívájában mérlegették. Arról, hogy az európai nagytér gazdaságnak végső béke-céljában a szárazföld összes népét át kell fognia „a Gibraltártól az Uralig, az Északi sarktól Ciprus szigetéig természetes gyarmatosító kisugárzásával a szibériai térségbe és a Földközi-tengeren át Afrikába”¹⁷⁹ – természetesen semmiféle értesüléssel nem rendelkeztek.

1938-ban Bethlen István már felméri, hogy a mi sorsunk csak cselédsors lehet a Birodalom árnyékában, ám a többség jó esetben azon vitatkozgatott, hogy mi jó a magyarnak: az Anschluss vagy inkább ismét szupranacionális alakzatban élni az osztrákokkal. A legitimisták komoly veszedelmet láttak a náci Németországban, a kurucok ellenben a legitimista panaceában, valamiféle kis Monarchia létrehozásában látták a vészt.¹⁸⁰

Aztán Ausztria bekebelezése után a legitimista Pethő Sándor így oktatja ki a kurucokat: „a mi nagy pipájú, kevés dohányú kurucaink addig tüzeltek és ádázkodtak az úgynevezett osztrák rém felkunkorodása ellen, hogy most, tíz esztendő múlva, Hegyeshalom és Sopron alatt majdnem megkapják [...] nem a hétmilliós osztrák köztársaságot, hanem a hetvenötmilliós germán birodal-

¹⁷⁸ Karsai 1962: 5–6.

¹⁷⁹ Neulen 1987: 72–74, Pritz 1999: 104–107, 125–126, 178.

¹⁸⁰ Lásd – többek között – Gratz 2001. A legitimisták a Habsburgok magyar trónra történő visszatérésének legitimitása mellett kardoskodtak. A kurucok elnevezés az 1514. évi parasztháborúra megy vissza. Azután azokat a magyarokat jelöli, akik a magyar állami önállóság visszavívását tartották a legfontosabbnak. Velük szemben a labancok álltak, akik a magyarság boldogulását szupranacionális alakzatban látták keresztülvihetőnek. Tehát a Habsburgok birodalmában.

mat, melynek peremén ott sorvadozhatnak a fogatlan kuruc tigrisek, arra várva, miként nyeli le őket a dunai anarchia gazdasági sivatagának nagy ragadozója, a germán oroszlán.”¹⁸¹

A káröröm felesleges volt, mert a germán oroszlán mindenkit lenyelt...

*

Kielben a magyar politikusok ugyan elhárították a Csehszlovákia elleni agresszióban való részvételt, de nyomában sincs váltóálítás. Továbbra is a területi revízió nagyhatalmi segédlettel való megvalósítása a cél. Az pedig sehogy sem akar Párizs és London tevőleges részvételével megtörténni.

A magyar politikusok látják a kockázatot. Kozma Miklós – a korszak egyik fontos politikai szereplője, az MTA elnök-vezérigazgatója, 1935–1936-ban Gömbös Gyula belügyminisztere – 1938. szeptember végén írja naplójába: „A trianoni Magyarország ketrecébe bezárva él 9 millió magyar. Három oldalról a kis-antant veszi körül, negyedik az Anschluss óta Németország. Ha a jövőben, amiben ma már senki nem kételkedik, békésen vagy vérrel visszkapjuk a magyar területeket, az magában véve csak annyit jelent, hogy egy valamivel nagyobb ketrecben, valamivel több magyar fog élni. A Ruténföld ellenben azt jelenti, hogy a kis-antant gyűrűjét Románia és Csehország között megszakítottuk, s megvan a közös határunk Lengyelországgal. Nem is kérdés, hogy akkor is folytatnunk kell Németországgal addig folytatott baráti politikánkat, de az sem kérdés, hogy egészen más körülmények között, mint értékes ország folytathatjuk. A Róma–Berlin tengely politikájának nem ellentéte, de nekünk megkönnyebbülés a Varsó–Budapest–Belgrád–Róma-i vonal.”¹⁸²

Kozma Miklós teljes pontossággal adta vissza a korabeli hivatalos magyar külpolitika törekvéseit és homokra épült reményeit. Kárpátalja megszerzését azért akarták elérni, hogy Berlinnel szemben komoly mozgástérhez jussanak. A makacsul élő legendával szemben tény, hogy Kárpátalja 1939 márciusában nem önálló magyar akció, hanem

¹⁸¹ Németh 1989: 579.

¹⁸² A nevezetes naplóbejegyzést először idézi: Ádám 1968: 327.

német jóváhagyás után kerül vissza Magyarországhoz.¹⁸³

Az elgondolt Varsó–Budapest–Belgrád–Róma-vonal, tehát az un. horizontális tengely nem szerveződött hatalompolitikai erővé, s így természetesen alkalmatlan volt a tengelytől való megkönynyebbülésre.¹⁸⁴

*

1933 után szerte a világban törték a fejüket: vajon kik intézik a német külpolitikát? A Wilhelmstrasse (vagyis a német Külügyminisztérium) ugyan váltig állította, hogy nála van az instancia, ám diplomatai inkább csupán intézték az ügyeket, a döntéseket jelentős mértékben a Führer alvezérei sajátították ki maguknak. Közben – Hitler teljes megalégedésére – egymással is élénk háborút folytattak, mert a nagy vezér (ösrégi hatalomtechnikai recept szerint) addig érezte magát biztonságban, amíg alvezérei egymás torkát szorongatták.¹⁸⁵

Hermann Göring porosz miniszterelnök 1934. október derekán Sándor jugoszláv király temetése alkalmával többször tett a magyar területi követelésekkel foglalkozó kijelentéseket. Azután a magyar diplomaták hosszan találgatták e kijelentések tényleges súlyát. Mert tudott volt, hogy Göring magának vindikálta a jogot, hogy a Balkán ügyeiben ő szabja meg a német politikát. Szavai szerint a birodalom nem támogatja a Jugoszlávia és Románia ellen irányuló magyar revíziós törekvéseket. A berlini magyar követ, Masirevich Szilárd tisztázó törekvései annyira felbőszítették Göringet, hogy 1935. májusi budapesti látogatása során Gömbös Gyulánál a követ visszahívását sürgette.¹⁸⁶

A tisztázási törekvés Konstantin von Neurath külügyminiszternek sem volt érdeke, így a követet egyébként joggal nagyra tartó Kánya Kálmánnak engednie kellett. Öröme csak annyi lehetett az ügyből, hogy egyrészt Berlin bosszantására diplomatáját egészen az év végéig állomáshelyen tartotta, másrészt pedig – a nemes bosszú jegyében – a

¹⁸³ Lásd részletesebben Juhász 1988: 199–214.

¹⁸⁴ Lásd erre részletesebben e kötetben a *Hory András varsói évei* c. tanulmányt.

¹⁸⁵ Jacobsen 1968: 24, 50–51, 71, 261, 319, 322–323, 359–360. Michalka 1980, Pritz 1982: 203–219.

¹⁸⁶ Pritz 1982: 206–218.

Masirevichhez képest buta Sztójay Dömét küldette a helyére.¹⁸⁷

A németek ellenben semmiféle keserűséget nem éreztek Sztójay szerényebb IQ-ja miatt. Nagyon is meg voltak elégedve vele. Teljes joggal. Az egészen az 1944. évi megszállásig posztján maradó Sztójay bizony munkáját egyre inkább olyan odaadással végezte, hogy a Dísz téren¹⁸⁸ többször eltöprengtek: vajon tényleg hazáját képviseli-e a követ a Berlinben, vagy inkább a német igények menél akkurátusabb közvetítésében látja valódi feladatát?

*

1936 november derekától a magyar diplomácia Alfred Rosenbergnek a *Völkischer Beobachter*-ben, tehát a náci párt vezető lapjában publikált, nagy feltűnést keltő cikke üzenetén rágódott. A magát a német külügy élére képzelő ideológus pőrén kimondta az igazságot: a Birodalom nem a világháború előtti állapotokat akarja rekonstruálni, nem segíthet elő minden irányú és nagyszabású területi revíziót.¹⁸⁹ Budapesten azonban a kívánsággondolkodás ígézetében éltek, tehát nem a szemüknek hittek, hanem hagyták magukat a Rosenberg szavait elmaszatóló berlini nyilatkozatok által elandalítani.

Pedig sok-sok jelen alapján sokkal éberebbek lehettek volna. Az idő rövidsége okán itt csupán a már előjáróban megpendített kisebbségi kérdést hozom terítékre.

A magyarországi német kisebbség helyzete körül kavargó vita tanulságait legkésőbb Hitler hatalomra jutásáig le lehetett volna vonni, hiszen az már a húszas évek eleje óta tartott.¹⁹⁰ A kívánsággondolkodás azonban kemény csapda. A magyar fél azt szeretette volna, ha a diaszpórában élő magyar és német kisebbség összefog az adott impérium ellen. Berlinnek ez ellenben csak Prága vonatkozásában esett érdekeivel egybe. Román és jugoszláv vonatkozásban éppen ellentétes érdekek mozgatták. Bukarest és Belgrád számára pedig kifejezetten előnyös volt a kisebbségek közötti ékverés.¹⁹¹

¹⁸⁷ Pritz 1990.

¹⁸⁸ A budai Várban lévő Dísz téren lévő egyik épületben volt a két háború között a magyar Külügyminisztérium elhelyezve.

¹⁸⁹ *Völkischer Beobachter* 1936. november 15.

¹⁹⁰ Lásd erre e kötetben a *Grósz András és Bleyer Jakab* című írást.

¹⁹¹ Lásd általában Tilkovszky Loránt munkáit. Újabban Balogh 2002, Spannenberger 2005.

A németek a magyarországi kisebbségi politika okán sem voltak hajlandók a magyar törekvések honorálására. Németországban már jóval 1933 előtt is sokan úgy néztek Magyarországra, mint a németek nagy „temetőjére”. Ösztöndíjakkal, majd a náci tanokkal fordították sokszor sikerrel szemben a hazai némettség fiait választott hazájukkal. A hivatalos politika ugyan kész volt a német kisebbség igényeit akceptálni, ám a közvélemény lefogta a kezét. Minden engedményben a disszimiláció veszélyét látták.

Az ördögi körből lehetetlenség volt kitörni.

*

Szabó Dezső, a magyar népi mozgalomnak kicsit az apja¹⁹² 1939 januárjában, amikor a fent lévő tanult hatalmasak a terület-visszafoglalásokkal a maguk lutri játékát űzik a nép és a nemzet sorsával, akkor az első bécsi döntés elfogadását helytelenítve így ír Imrédy Béla miniszterelnökhöz: „[...] inkább maradjon Erdély még egy ideig mostani állapotában, mintsem úgy szerezzük vissza, mint a Felvidéket, pláne magyar vér árán! Nekünk már nincs egy csepp elfolyatni való magyar vérünk se. [...] Kímélni a magyar vért minden esetben, minden nehézségek dacára, még az átmeneti szenvedéseket is vállalva: semleges, semleges, semleges lenni: ez az egyetlen magyar kötelesség!”¹⁹³

Ezt a kötelességet a fent lévők – Teleki Pál és szűk köre kivételével¹⁹⁴ – nem ismerték. És ő sem rendelkezett elegendő erővel, hogy a második bécsi döntés elfogadása, Észak-Erdély visszatérte elől kitérjen. 1941 áprilisában pedig, amikor villogni kezdett a zsákutca felirat,¹⁹⁵ akkor nem volt ereje az országot az útról visszafordítani.

Az életét ellenben – kétségbeesett figyelmeztetés gyanánt – feláldozta.¹⁹⁶

¹⁹² Lásd erre még e kötetben az előző, *A népi írók külpolitikai nézetei* c. írást.

¹⁹³ Szabó Dezső: *Querelae Hungarorum* – Elnök Úr! (Imrédy Bélához). In: *Magyar Élet* (1939. január) 8. – Idézi Péterfi 2011: 73.

¹⁹⁴ Teleki Pál életére, politikájára lásd részletesebben: Ablonczy 2005.

¹⁹⁵ Lásd erre még a 34., 68. és 121. oldalon írottakat.

¹⁹⁶ Lásd részletesebben: Pritz 2005: 232–238, 243–255.

(2012)

A lengyel és magyar nemzetiségi politika dilemmái a 20. században címmel Katowiczében 2012. március 29–30-án megrendezett tudományos konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

ARCÉLEK

SZEMÉLYISÉG ÉS TÖRTÉNELEM

Lépten-nyomon láthatóan kemény dió a személyiség való történelmi szerepének megragadása. Számtalanszor tapasztalhatóan – finom elemzés és meggyőző helykijelölés helyett – kétféle torzítás dívik. Aki rokonszenvezik, netán azonosul a szemügyre vett történelmi szereplővel, s aki különben igencsak felelőssé tehető mulasztásokért, hibákért, ott a rokonszenvezőnek az a szokásos verdiktje, hogy az illetőt a történelmi körülmények akadályozták meg feladata teljesítésében.

Tehát ilyenkor az objektív körülmények hangsúlyoztatnak túl.

Ha ellenben az „elemző” inkább ellenszenvvel viseltetik vizsgált személye iránt, akkor nincs semmi mentség, az illető hibái kerülnek reflektorfénybe, nagyítódnak fel.

Tehát a szubjektív körülmények nagyíttatnak aránytalanul nagyra.

*

E történelemszemléleti hibákkal szembeni némi kapaszkodóképpen a 20. századi magyar sorsban kiemelkedő szerepet vitt 12 személyiséget veszem (a szűk terjedelem okán csupán) két, ölelkező szempont alapján szemügyre.

Tisza István, Károlyi Mihály, Horthy Miklós, Bethlen István, Teleki Pál, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bárdossy László, Kállay Miklós, Rákosi Mátyás, Nagy Imre, Kádár János, Antall József kiválasztását vélhetőleg felesleges lenne indokolnom. Legfeljebb az a kérdés lehet jogos, hogy miért hiányzik e névsorból másik tucatnyi személyiség.

A felelet roppant egyszerű. Egy tucatba nyilván nem fér bele két tucat személy. Az 1918 előtti világból vélhetőleg ugyanúgy szükségtelen Tisza István személyének indoklása, mint ahogy 1918/1919 kapcsán Károlyi Mihály, vagy az 1945 utáni időszakból Rákosi Mátyás, Nagy Imre, Kádár János és Antall József személyének kiválasztása.

Ugyanakkor nem kétséges, hogy az arányokat helyesebben (netán helyesen) látó majdani korok szemszögéből az 1919 utáni ne-

gyedszázad történetietlenül nagy súllyal szerepel. Horthy, Bethlen, Teleki, Bajcsy-Zsilinszky, Bárdossy, Kállay közül három (netán csak kettő) fér majd bele egy majdani arányosabb listába. Ráadásul a hatból több személy jogosan megkérdőjelezhető. Teleki helyett miért nem szerepel Gömbös Gyula? Bárdossy, Kállay helyett miért nem a ragyogó tehetségű Imrédy Bélát illesztettem a sorba? Teljes mértékben lehetne Bajcsy-Zsilinszky helyett Szálasi Ferenc.¹⁹⁷

Az efféle ellenvetésre nincs megdönthetetlen feleletem, ám az első aggály könnyen megválaszolható: Trianont mind a mai napig, és – félő, hogy még sokáig a nemzet nem dolgozta fel, ezért a korszak a nemzet történeti tudatában túlreprezentált.¹⁹⁸ Az 1918–1945 közötti időszak azért is túlsúlyos, mert az 1989–1990-es rendszerváltás után ismét megerősödött – annak minden kártékony, nemzetpusztító következményével – a magyar társadalom kettős szerkezete.

Ezért a sok név.

*

Egy, a személyiség valós történelmi szerepére válaszoló terjedelmesebb dolgozatban nyilvánvalóan számos szempont mérlege-

¹⁹⁷ Ebben a névsorban Bajcsy-Zsilinszky volt az, aki élete során a legkevesebb hatalommal rendelkezett. Ám gondoljuk meg: valójában ő az a személy, aki körül (a még taglalandó problémák ellenére is) a leginkább egyetértés van a történeti közgondolkodásban. Ha csupán arra gondolunk, hogy a többi személy neve körül milyen nagy hullámokat vert az idő, míg a *Bajcsy-Zsilinszky körút* elnevezés jól dacolt, dacol a rendszerváltások viharaiával, vélhetőleg az is elgondolásunk helyességét húzza alá.

¹⁹⁸ Vélhetőleg megalapozottan állítható, hogy a magyarság trianoni korszaka alapvetően az Európai Unióban elnyert tagsággal, tehát 2004-cel zárult le. Ám a szó szoros értelmében vett trianoni korszak már a második világháború végével befejeződött. Mindazonáltal az sem lehet különösebben vitás, hogy mindaddig, amíg a kisebbségi magyarság nem nyer társnemzeti pozíciót, addig Trianon seb marad a nemzet testén. A trianoni korszakon azt az időszakot értjük, amikor a társadalom zöme abban a naív hitben élt, hogy meg lehet szabadulni a „trianoni farsang” tréfájától. (A kifejezés Bethlen Istváné. Dermesztően eligazító, hogy miképpen vélekedhetett Trianon mulandóságáról akkor a magyar ember.) Mintegy kilencszáz-ezer halott, a nemzeti vagyon mintegy negyven százalékának elpusztulása kellett a felébredéshez.

Más dolog, hogy a talajban maradtak gyom-magvak, szak a rendszerváltás utáni kedvező klíma hatására szárba szökkenetek. Ez a magyarázata annak, hogy miért gondolják honfitársaink közül oly sokan, hogy van esély a területi revízióra.

lendő. Azokat pedig bizonyára helyénvaló a személyes tehetség boncolgatásával kezdeni. Ám még a személyes tehetség egyetlen szempontjára is csak úgy lehet meggyőző feleletet adni, ha azt is ízekre szedjük. A mostani szűk terjedelem a személyes tehetségből két – ismétlem: egymással szorosan összefonódó – szempont megválaszolását engedi. Milyen volt az illetők helyzetfelismerő, és milyen volt az ő helyzetkihasználó képességük?¹⁹⁹

*

Tisza István helyesen ismerte fel, hogy recseg-ropog a dualizmus építménye, jól látta, hogy a nemzetiségek mily keményen fordultak a magyarság birodalmon belül élvezett társnemzeti pozíciója ellen, jól látta, hogy a szarajevói merénylet után, ha fegyverhez nyúlnak, abból világháború kerekedik. (Miközben – mondjuk – a külügyekben maga és mások által szaktekintélynek tartott ifj. Andrássy Gyula meg volt győződve arról, hogy az angolok nem fordulnak ellenünk, az oroszok nem adnak fegyveres segítséget Szerbiának.²⁰⁰) Tisza jól látta, hogy a világháborúból a magyarság semmiképpen sem tud jól kijönni. Ha győzünk, akkor a németek hegemon szerepbe kerülnek, ha veszünk, akkor a nemzetiségek szétszedik a Szent István-i birodalmat. Ugyanakkor képtelen volt meglátni, hogy az állagörző liberalizmus eszköztára messze nem elégséges az érlelődő polgári demokratikus forradalom elhárítására.

Károlyi Mihály helyesen ismerte fel, hogy az ország polgári demokratikus átalakulása van napirenden, de azt képtelen volt meglátni, hogy a történelem kegyetlen természete (amit egyébként természetesen sok vonatkozásban ő is jól ismert, aztán korai bukása után élete végéig azt saját bőrén volt kénytelen megtapasztalni) jegyében az antant számára szinte teljesen lényegtelen az

¹⁹⁹ Nem csupán terjedelmi okok, s nem is csupán a külpolitika iránti érdeklődésem magyarázza, hogy nézőpontom – ha nem is kizárólagosan, de mégis kétség kívül döntő mértékben – a külpolitikai összefüggésekre összpontosít. Ezzel arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a históriánk alakulását döntően a külpolitikai összefüggések befolyásolták. Az a tény, hogy történetírásunkban mégis a belpolitika (számos esetben apró-cseprő) tényeinek bemutatása dominál, bizonyosan nem tükrözi a történelem valós dimenzióit. Inkább arra bizonyosság, hogy a történelem és a történetírás közötti kapcsolat (finoman szólva) nem harmonikus.

²⁰⁰ Lásd a 125. oldalon írottakat.

irányukban addig követett, számukra előnyös politikája. Számára az volt a döntő, hogy tud-e, akar-e az új Magyarország tényezővé válni Németországgal szemben? Nem tudott, nem tudhatott.

Károlyi közmondásosan nem ismerte fel, hogy forradalma időszakában a szociáldemokraták egyre inkább kommunistaként cselekszenek, s ebből adódott az ő végzetes tévedése 1919. március 20-án.

Hatalma birtokában Károlyi nem tudta kihasználni a parasztság föld utáni mérhetetlen vágyát. Ha ezt megteszi, akkor időben szervezhetnek olyan zsoldos hadsereget, amely a betolakodó szomszédok önkényeskedését feltehetőleg mérsékli. Ezzel ugyan a Szent István-i birodalom bukásán nem változtathatott, hiszen annak sorsát a világháború elvesztése pecsételte meg, ám a trianoni ország mérete kedvezőbben alakul.

Ezt segítette volna az általános választások mielőbbi megtartása, amelyet a forradalom pártjai bizonyosan fölényesen megnyernek. A késlekedés döntő oka az a szinte minden kortársa által osztott illúzió volt, mely szerint az ország történelmileg kialakult nagyságában megőrizhető.

Horthy Miklós sok mindent helyesen ismert fel 1919 nyarán, ez sokban segíti őt majd a kormányzói székbe emelkedésében. Bár osztályhelyzete, rokonszenve a keresztény középosztály katonai diktatúrás törekvései oldalára állította, s azt a köztudottnál jóval tovább képviselte,²⁰¹ mégis amikor törésre kerül majd sor 1923-ban Bethlen István és Gömbös Gyula között, akkor nem habozik az őt felemelő társaitól elhatárolódni. A harmincas évek végéig tudja, hogy kit kell támogatni, és kit kell elejteni. Tudja, hogy mikor kell váltania, mikor szükséges Bethlen, majd Gömbös ellen fordulnia.

Ám azt a nagy ellentmondást, amely az ország külpolitikáján belül feszült, nevezetesen, hogy a Szent István-i Magyarország visszaállításához nincs saját erő, az csak nagyhatalmi partner(ek) akarata révén vihető keresztül, amiből következően a maradék ország biztonságát teszik kockára, Horthy Miklós csak 1938 augusztusáig mérlegelte. Adolf Hitlerrel 1938 augusztusában Kielben történt találkozásán – kormányfője és külügyminisztere tanácsát elfogadva – elhárította az egyszerre hallatlanul kedvező és egyben életveszélyes ajánlatot: Magyarország legyen Cseh-

²⁰¹ Lásd erre részletesebben e kötetben a *Horthy Miklós és a katonai diktatúra* c. tanulmányt.

szlovákia szétzúzásában a kezdeményező.

Az első bécsi döntéssel (hiszen annak jogi alapját a London és Párizs részvételével létrejött müncheni szerződés képezte) az akkori vezetés még nem kockáztatta az ország jövőjét, ám a másodikkal bizony már alaposan azt tették. Még inkább ez volt a helyzet az 1941. tavaszi délvidéki akcióval, ahol bizonyíthatóan Teleki államférfiúi fellépése tartotta vissza a kormányzót attól, hogy minden mérlegelés nélkül elfogadja a kielői ajánlat másolataként is felfogható újabb hitleri javaslatot.²⁰²

Kristálytisztán látható a kormányzó téves helyzetértékelése a Szovjetunió elhamarkodott megtámadása, majd az ország 1944. márciusi megszállása körül.²⁰³ Jól döntött a kormányzó (és a helyzetet is jól használta ki) a budapesti zsidóság deportálásának leállításában 1944. július 6-án, de ez nem feledtetheti felelősségét, hogy előtte nem kísérelte meg megakadályozni a több mint négyszázezer vidéki zsidó elhurcolását.

Súlyosan rosszul mérte fel a kormányzó az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet előtt a helyzetet, s ezzel jelentős mértékben hozzájárult a lépés teljes csődjéhez. Javára írandó ugyanakkor, hogy az előkészületek jegyében olyan levelet volt képes J. V. Sztálinnak elküldeni, amely mély antikommunista előítéleteinek pillanatnyi zárójelbe tétele nélkül elképzelhetetlen volt, s amely levéllel hatást tudott gyakorolni az egyébként messze nem könnyen befolyásolható diktátorra.²⁰⁴

Bethlen István helyesen ismerte fel, hogy az országnak Trianon után be kell illeszkednie a korabeli Európába. Komoly belpolitikai ellenerőket leszerelve miniszterelnökként képes volt az ország sorsát átmenetileg ennek jegyében formálni. Ám (széles társadalmi körökkel összhangban) képtelen volt meglátni, hogy a békeszerződés után semmi esély a Szent István-i birodalom felújítására. A történeti közgondolkodás mai napig nem látja, hogy az ország második világháborús tragédiájában a tíz esztendőn át miniszterelnöki posztot betöltő államférfinak bizony nem lebecsülendő a szerepe és felelőssége. Szokásosan felemlégetik az utódainak a végzetes lépéseit bíráló megnyilvánulásait, ám ar-

²⁰² Juhász 1988: 250.

²⁰³ Lásd részletesebben e kötetben *A Szovjetunió elleni hadba lépés döntési mechanizmusa* c. írást.

²⁰⁴ A levelet sok helyütt lehet elolvasni. Többek között: Juhász 1988: 434–435.

ról már jóval kevesebbet lehet olvasni, hogy döntően a hitleri Németország melletti politika meghozta területi revízió csapdájában nő az országra a végzet. Bethlen pedig örömteli elégtétellel veszi a revíziós politika sikereit.

Teleki Pál kétszeri miniszterelnöksége közül a második égett mélyebben bele a történeti köztudatba, ám az első is igen jelentős, s alapvetően előremutató volt. Hiszen az 1920/21-es időszak fő vonalában az utód Bethlen István dolgát könnyítette meg. A második miniszterelnökség legdöntőbb mozzanata minden bizonnyal az a kétségbeesett, reménytelen birkózás volt, amelynek tengelyében a fegyveres semlegesség koncepciójának megőrzése állt. Ez azt jelentette, hogy az európai státus quo átrendeződésének folyamatából úgy húzzon az ország hasznát a trianoni csonkaság enyhítésére, hogy az jövőt ígérő legyen. Vagyis megmaradjon a nyugati világ jóindulata.

Eleve bukásra ítélt célkitűzés volt. Olyan intellektus, mint Teleki Pál, erre a képtelenségre csakis azért vállalkozhatott, mert foglya volt a magyarság már régen letűnt nagyságának. Teleki egyszerre látta az ország gyengeségét, amelybe igencsak beletartozott a szociális elmaradottság mély ismerete, s a régi nagyság nagyon is eleven ígérete.

A feladvány megvalósíthatatlanságát az 1941. április 2-áról 3-ára virradó éjszaka hosszúra nyúlt árnyai tették számára kézzel fogható valósággá. A helyzetfelismerés tehát kifogástalan, s vélhetőleg nagyon kevesek számára látható volt. Helyzetkihasználásról ellenben még elméletileg sem lehetett szó. Hiszen a helyzet kruciálisan nehéz volt. Cselekedni itt kizárólag egyképpen lehetett volna. A nemzet elé állva elmondani, hogy az addig követett politika zsákutcába vitt, s onnan az anyaország épsége érdekében vissza kell fordulni. Robosztus államférfiúi erő birtokában is vélhetőleg megoldhatatlan volt a feladvány. Teleki kísérletet sem tett a megvalósításra. Ám arra volt ereje, hogy élete feláldozásával lármafát állítson: ne tovább. Az államfő és a külügyminiszter bizonyosan megértette az öngyilkos tett üzenetét.

Mégis mentek tovább ezen az úton. Hiszen az pillanatnyi sikert, nagy népszerűséget hozott. És a pillanat varázsa alól oly nehéz szabadulni.

Így kínáltatott meg miniszterelnöki bársonyszékkel Bárdossy László. Olyan történelmi szituációban, amelyben még egy állam-

férfi számára is irgalmatlanul nagy lett volna a lecke. Bárdossy ellenben – maga is tudta, látta, később beismerte – nem ez a minőség volt. Mégis vállalta a feladatot. Életével fizet majd ezért. 1943-ban már bizonyosan látja nem túl távoli sorsát. Megkockáztatjuk: 1941-ben is tudta, hogy könnyen ez lehet a sorsa. De abban is bizonyosak lehetünk, hogy annak elkerülésében is erősen reménykedett. Mert nem működött helyzetfelismerő képessége. A Teleki Pál által állított lármafa ellenére sem.

Mert ő is foglya volt Bethlen István és mindahányak illúziójának. Miniszterelnöksége 11 hónapja három világhatalommal való hadi állapot megszületését eredményezte. A történeti közgondolkodás többnyire a Londonnal és Washingtonnal való végzetes szembe-kerülésért legalább annyira elmarasztalja őt, mint a Szovjetunió-
nak küldött „hadüzenet”-ben vitt szerepéért.²⁰⁵ Holott világosan látható: az ősbűn a Szovjetunió akkor és úgy történt megtámadása volt. Nem annak okán, hogy ő lett volna első helyen a vétkes.

Abban Horthy Miklóst kell a történésznek elmarasztalnia. Bárdossy történelmi bűne „csupán” annyi, hogy felelőtlenül cselekedett. Miközben törvényben rögzítetten felelős magyar miniszterelnök volt. Ám nem élt ezzel a jogállásával. Igaz, azt az államfő veszi el tőle. Ellenben neki joga lett volna másként cselekedni.

Főben járó perében, 1945-ben majd maga ismeri be, hogy nem volt tisztában helyzetével.²⁰⁶

Helyzetkihasználásról tehát még elméletileg sem lehet szó. Ám a mulasztás tényét a historikusnak mindennek ellenére fel kell említenie.

Bajcsy-Zsilinszky Endre nem volt soha ilyen magas politikai poszton. Emlékezete mégis élénken él a történeti köztudatban. Hiszen szíve dacában – amikor választott halálába ment – lángként égett népének dühe.²⁰⁷ Történelmi szerepe körül ellenben

²⁰⁵ A történeti közgondolkodásban kitéphetetlenül a „hadüzenet” valótlan ténye rögzült. Bárdossy László jó diplomata volt, s értette a különbséget. Ezért mindhárom esetben „csupán” a hadiállapot tényét konstataálta, de természetesen egyik nagyhatalmat sem akarta hadüzenettel provokálni.

²⁰⁶ „Teljesen tisztában vagyok azzal – mondotta ekkor –, hogy ismernem kellett volna a törvényt. Az lebegett a szemem előtt, hogy sietni kell – mondja elképesztően póre őszinteséggel –, és ezért jelentettem be.” Major 1988: 211. Lásd Bárdossy 1996: 88.

²⁰⁷ „Pulóvert, kucsmát, hócipőt – Széttestált rabtársai közt. / Ment – arc-színe bár a falé – Hőlepte bitófa felé. / Szíve dacában, mint a láng egy nép dühe. Azt hagyta ránk.” – írja látomásos versében Illyés Gyula.

máig messze nincs konszenzuális megnyugvás.

Higgadtan nézve jól látható, hogy nem volt jó politikus. Sokszor inkább az indulat, mint a józan mérlegelés, alapos helyzet-elemzés szabta meg szavait, cselekedeteit. Politikai felfogásának nem kis ellentmondása, hogy miközben a húszas évek végétől mind hangosabb szóval helyesen óvta nemzetét a német imperializmus melletti elköteleződéstől, ám (ő is) képtelen volt szakítani a Szent István-i birodalom újjászületésének ábrándjával. Roman-tikus világlátása helyzetelemzéseit számos ponton tette történetietlenné, irreálissá. A merőben más alkatú Szekfű Gyula joggal írta neki (a *Magyar történetet* több ponton vak indulattal támadó terjedelmes bírálatára válaszképpen), hogy lehetetlenség vele kez-et fognia. Bajcsy-Zsilinszky nemzeti összefogást szorgalmazott, de közben vad indulatai ökölbe szorították a kezét. S az ökölbe rántott kézzel hogyan is parolázhatna bárki?²⁰⁸

Helyzetkihasználási képességről esetében „csak” annyiban beszélhetünk, hogy számos esetben volt bátorsága szembe menni az árral, volt bátorsága saját korábbi előítéleteinek az elvetésére. Cikket adott a szociáldemokrata Népszava 1941. évi karácsonyi számába, az újvidéki gyalázat kivizsgálását magukból kivetkő-zött nyilas képviselők tombolása közepette követelte stb. A nemzeti pantheonban minden bizonnyal erkölcsi nagysága, bátor ki-állásai, választott halála okán illeti meg a hely.

Kállay Miklós irgalmatlanul nehéz helyzetben vette át a miniszterelnöki posztot 1942 márciusában. Az őt pozícióba emelőkkel összhangban helyesen ismerte fel, hogy a német szövetség tragédiával fenyeget, ezért tudta, hogy a másik oldal irányában kell béketapogatózó lépéseket tenni. A máig sok helyütt felbukkanó téves nézettel szemben politikáját nem a „kállai kettős” jellemezte. Nagy németbarát szólamok fedezékéből igyekezett a magyar csónakot a német gályától eloldani. Nem voltak kiugrási kísérletei, hiszen fel sem merült benne, hogy Moszkvában ko-pogtatva törekedjen a másik oldallal kapcsolatra. Mivel – messze nem egyedülállóan – jól sejtette, hogy a háború elvesztése nem csupán szovjet hegemonia alá helyezi az országot, de előbb-utóbb a polgári rend felszámolására is sor kerül, ezért újabb és újabb kétségbeesett békekísérletei az ország angolszász megszállását

²⁰⁸ Szekfű Gyula levele 1942. május 30-án Bajcsy-Zsilinszky Endréhez. MTA Könyvtára Kézirattár, Ms 10.205.

célozták. Winston Churchill ugyan még Teheránban is tett ilyen kísérletet,²⁰⁹ ám a Roosevelttel által támogatott Sztálin ezt felülírta. Kállay Miklós mindaddig a kívánsággondolkodás csapdájában kormányzott, míg Klessheimben a Führerrel drámai szócsatákban is alul maradó Horthy Miklós kényszerűen elfogadta felmentését.

Kállay messze nem mérte fel helyesen az ország nemzetközi helyzetét. Sem akarata, sem képessége nem volt, hogy a bekövetkező német megszállással az országot szembefordítsa. Ám jelentős szélsőjobboldali belpolitikai ellenlábasával, s a berlini súlyos nyomással szemben megakadályozta, hogy az ország még mélyebbre süllyedjen a háború mocsarában. Ebbe az a nagyon fontos eredmény is beletartozott, hogy a tengely-Európában (a finnek mellett) egyedül az ő országa őrizte meg a korlátozott parlamentarizmust, s ebből is következőleg a zsidóság mintegy 800 ezer fős tömbje – ugyan rengeteg megalázó korlát között, ám mégis – miniszterelnöksége idején legalább létében háborítatlanul él.

Rákosi Mátyás helyzetfelismerő képessége hol jól, hol igen csak rosszul működött. Ahhoz természetesen nem kellett különösebb judícium, hogy felismerje az 1945 utáni Magyarország Moszkvától függő viszonyát, s az antifasiszta koalíción belüli konfrontáció kiterelvényesedése is könnyen megláthatóvá tette, hogy a szovjet hegemonia tartós lesz. Az elfogulatlanságra törekvő történész hozzáteszi, hogy Rákosi önként, politikai meggyőződésből folytatott olyan politikát, amelyben alárendelt jelentőségű volt, hogy a magyar állam Moszkvával szemben valójában nem független. Mert számára a kommunista rendszer bevezetése volt a fő cél. Ennek érdekében azon munkálkodott, hogy a Szovjetunió hegemoniáját a magyar társadalom elfogadja.

Az sem igényelt nagyobb politikai talentumot, hogy ez a helyzet Rákosi számára igen jó lehetőséget kínál politikai ellenfelei legyőzésére, amit Rákosi közismerten igen eredményesen aknázott ki. A neve alatt és tevékeny irányításával meghonosodott terrorrendszer alaposan diszkreditálta a szocialista berendezkedést, ám az akkoron még igen életes emlékeket hátra hagyó előző rendszer 1945-ben olyan csődtömegbe torkollott, hogy az 1956. október 23-án elemi erővel kirobbant népfelkelés, majd szabadságharc fő vonulatához tartozóknak eszük ágában sem volt a tőkés viszonyok helyreállítása. Sokkal inkább egy emberarcú világot akartak.

²⁰⁹ Rees 2011: 183–235.

Olyat, amelyben Moszkva egyenrangúan bánik szövetségeseivel.

Rákosi tévesen mérte fel a Sztálin halála utáni helyzetet, nem látta meg az SZKP XX. kongresszusa korszakos jelentőségét, s minden bizonnyal, ennek köszönhetően is helyzetét félreismerve intrikált Moszkvában 1957-ben Kádár János ellen. Természetesen az akkori helyzet is meglehetősen zűrzavaros volt. Nyikita Szergejevics Hruscsov helyzete még messze nem olyan szilárd. A szovjet felső vezetésen belül nem kevesen gondolkodtak Rákosihoz hasonlóan.²¹⁰

Nagy Imre történelmi nagysága erkölcsi tartásában, a szocializmus hirdetett elvei szerinti politizálás lehetőségeinek keresésében és abban van, hogy a halál árnyékában is volt ereje lemondásának megtagadásával makacsul ellenezni a Kádár-rendszer legitimitását. Helyzetfelismerő képességének voltak eredményei a Sztálin halála utáni állapotban, ám azt tartósan nem tudta kihasználni. Bár alá kell húzni, hogy a Rákosival való küzdelmében 1955-re bekövetkezett teljes vereségét döntő mértékben a moszkvai hatalmi viszonyok számára végzetesen kedvezőtlen fordulatai okozták.

Helyzetfelismerő képességének legnagyobb fogyatékoságai ellenben leginkább az 1956. október 23. utáni két hétben mutatkoztak meg. A bipoláris világ kegyetlen valósága, az atomháború fenyegető lehetősége világosan megmutatta, hogy a Szovjetunió hatalmi érdekeivel szemben az Egyesült Államok érdemben semmit sem fog tenni.²¹¹ Ebből következőleg Nagy Imre sorsát az a tény pecsételte meg, hogy semmiféle komoly jelét nem tudta felmutatni egy kommunista rendszer konszolidálásának. Hiszen sem egy ütőképes kommunista párt, sem egy hatékony hadsereg, sem a kommunista uralmat segítő titkosrendőrség, sem a tömegeket eredményesen manipuláló tömegtájékoztatás terén nem voltak eredményei²¹².

Moszkva ezért döntött az agresszió mellett. A higgadtan mérlegelő történész természetesen elmondja, hogy Nagy Imrének lényegében sem módja, sem ideje nem volt ezeknek az igényeknek megfelelni. Ám a történelem kegyetlen természetéből következően nem az kérdés, hogy volt-e rá idő, volt-e rá mód? A kérdés

²¹⁰ Lásd részletesebben Feitl 1993, illetve legújabban Földes 2015.

²¹¹ A féktelen, felelőtlen amerikai propaganda megtévesztő szólamait profi politikusnak helyi értékükön kellett kezelni.

²¹² Lásd részletesebben ebben a kötetben a *Borhi László és az Amerikai Egyesült Államok*, valamint a *Békés Csaba és a hidegháború* c. írást.

az volt, hogy a magyar kormányfő meg tud-e felelni ezeknek a követelményeknek vagy sem? Nem tudott.

A helytartó gyűlölt szerepét kénytelen-kelletlen elvállaló Kádár János helyzete ezért november 4-én és utána még nagyon sokáig mérhetetlenül nehéz volt. Helyzetfelismerő képessége rengeteg alakoskodással, álnoksággal párosult. Szovjet szuronyok hegyén került az ország élére. Nem csupán a megtorlás eszközével élt keményen, de azt is világossá tette, hogy diktatúrája nem lesz terror-rendszer. Lehet, hogy 1956-ban lobbant utoljára magasra az a magyar akarat, amely évszázadokon keresztül annyi véréldozatot hozott a nemzeti függetlenségért. Ám az bizonyosan tudható, hogy az új rendszer a megvásárolt legitimitás mind látványosabb eredményeivel büszkélkedhetett. Kádár János helyzetkihasználó képessége az évek során jelentős mozgástérbővítést eredményezett.²¹³

A kompromisszumok robotosaként államférfivá növekedett Kádár Jánostól az 1973-as olajárrobbanással kialakult helyzet (amely mögött ott bújt meg a még nagyobb baj, nevezetesen, hogy a Kelet lépést veszített a Nyugattal való gazdasági versenyfutásban) kommunista felfogásának ortodox alapelemeitől való megszabadulását követelte. Ám ezzel már nem tudott megbirkózni. Nem tudott megszabadulni a teljes foglalkoztatás, a fix árak dogmájától. És nem szabadulhatott az életszínvonal állandó emelésének követelményétől sem. Hiszen rendszerének szilárdsága éppen ezeken az oszlopokon nyugodott. Ezért hiába aratta mindközben látványos külpolitikai sikereit, 1987–1988-tól a mindinkább megváltozó Mihail Gorbacsovban sem támaszt, hanem hovatovább ellenfelet lel.

Az 1988. évi májusi pártértekezlet nem csupán személyes bukását, rendszerének csődjét is meghozza.

1989-ben Antall József szinte a semmiből, a teljes ismeretlenségből lesz a rendszerváltó Magyarország első kormányfője. Hiába futott azóta az idő homokóráján több mint két évtized tova, aligha lehet ma még az ő teljesítményéről összegzően történetileg hiteleset mondani. Sok mindenben lehet (és kell) természetesen elutasítani a politikáját ért ócsárlásokat, míg az államférfiúi nagyságáról szóló eszmefuttatások is bizonyosan túlzóknak mondhatók. Ám jó néhány dolgot biztonsággal állíthatunk. Az egyik az, hogy – minden pártpolitikai kötődése ellenére – Antall József ké-

²¹³ Többek között lásd Földes 2015.

pes volt az „egészben” gondolkodni. Tehát országát a világban, nemzetét pedig a pártok felett látta.²¹⁴ Ehhez rendelkezett azzal a műveltséggel, amely a politikusok világát jó ideje meglehetősen ritkán jellemzi. Így lehetett az, hogy az MDF nagy választási győzelme mámorában is helyesen ismerte fel az államfői poszt ügyében a vesztes párttal való megegyezés elkerülhetetlenségét. Az is jól látható – bármit is állítottak ellenlábasai –, hogy demokratikus berendezkedés tántoríthatatlan híve volt. Tehát maradéktalanul akceptálta a politikai pluralizmus játékszabályait.

Neki az akkor is irgalmatlanul nagy nehézségek percig sem sugallták azt, hogy le kell térni erről az útról.

A konstruktív bizalmatlansági indítvány gondolata – mint a kormányzati stabilitás garanciája – ismeretesen német földről származó import, s azt sem lenne helyes mondani, hogy ő volt az importőr. De ő volt az első ember, s ezért elsősorban mégis az ő nevéhez köthető az elgondolás hazai földre ültetése. Bízvást elmondható, hogy ennek híján az elmúlt bő két évtized honi nehézségei a bekövetkezettnél is beláthatatlanul súlyosabbak lettek volna.

*

Az elmondottak (is) vélhetőleg amellet érvelnek, hogy a személyiségnek mindenkor igen nagy a történelmi szerepe. Nem helyes azt a körülmények súlyára hivatkozva elmosni. Ám a másik végletbe esés hibájától is óvakodnunk kell.

(2012)

Részben megjelent a Rendszerváltások kortársra és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára c. kötetben. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2013, 490–497.

²¹⁴ Ezzel azt is mondjuk, hogy Antall József munkásságának egyik erős vonása a külpolitikai összefüggések tudatos szem előtt tartása, tehát az volt, hogy igyekezett nemzete külpolitikai horizontját tágítani. Lásd erre részletesebben ebben a kötetben az *Antall József politikai eszméivel* foglalkozó írást.

HORTHY MIKLÓS ÉLETE DIÓHÉJBAN

A lföldi, középnemesei családban a református Horthy István és a római katolikus, kilenc gyermeket napvilágra hozó Halassy Paula ötödik gyermekeként 1868. június 18-án született. A kor szokása szerint a fiúk az apa, a leányok az anya hitében nevelkedtek. A kis Miklós már nyolc éves korában elkerült a szülői házból. Debrecenben, a Református Kollégiumban tanult – nem túl szívesen – tovább. Ezért István bátyja (amíg meg nem tanulta a leckét) egyszerűen fel-feltette a szekrény tetéjére. De közben már francia nevelője volt. Két esztendővel később pedig Sopronban német gimnáziumba járt. 14 évesen arra kérte szüleit, hogy tengerész lehessen. A fiumei Haditengerészeti Akadémián soknemzetiségű világba csöppent, ahol minden ötödik növendék volt magyar. Nem volt könnyű oda bejutni: édesapja a miniszterelnök közbenjárását kérte az uralkodónál.

Itt sem volt szorgalmas diák, de a gyakorlati tárgyakban jól megállta a helyét, s horvátul, valamint olaszul is megtanult. 1886-ban lett II. osztályú tengerész kadet egy olyan tisztikarban, ahol akkor minden kilencedik volt csak magyar állampolgár.

Sokat járta a világot. Letette a tiszti vizsgát, s ahhoz (sok egyéb mellett) a kötélzet kezelését is ismernie kellett. Minősítése szerint jól tudott az emberekkel bánni. Egy alkalommal 21 hónapos világkörüli utazáson volt. Csodálattal határos módon tisztelte a gyarmatosító hatalmakat, kiváltképpen a briteket. Élményekkel csordultig, s egy sárkányt ábrázoló tetoválással a jobb karján érkezett vissza.

Harminchárom éves sorhajóhadnagyként veszi nőül jószázi Purgly Magdát. A frigyből négy gyermek született: Magdolna, Paula, István és Miklós.

Azután bekövetkezett életének „legszebb, legboldogabb időszaka”, amikor 1909-től fél évtizeden át Ferenc József egyik szárnysegédje lett. (Az uralkodó körül négy ilyen személy szorgoskodott.) Ahogy majd 1933-ban egyik miniszterének mondja „Ez az öt év, egyedül ez tesz képessé, hogy mai hivatásomnak komolyan és méltósággal tudok megfelelni. Ott tanultam mindent,

aminek az utolsó tíz évben igazán hasznát vettem”.²¹⁵

A világháborúban a korszerű Novara gyorscirkáló parancsnokaként, az otrantói ütközet hőseként ismeri meg először a magyar közvélemény. 1918 februárjában a Monarchia haditengerészetének legnagyobb támaszpontján, Cattaróban kitört matrózlázadás – feletteseinek engedelmeskedő – leverője. E hónap végétől az osztrák-magyar hadiflotta – első magyar származású – parancsnoka, s soron kívül ellentengernaggyá lépteti elő IV. Károly.

Az összeomlaskor ő adja át a flottát a megszerveződő délszláv állam képviselőinek. Az addigi életét a természetes renddel azonosnak tartó ötven esztendő férfiú nem érti, hogy mi történik körülötte. Sok más társával együtt képtelen az összeomlás okait meglátni. Számára a „tomboló felfordulás” időszaka ez, amikor a „rend gyeplőit porba hajították”.

Budapesten a hadügyminisztériumban jelentkezik, de szolgálatára az államtitkár (esztendővel később a főhatalomért vívott küzdelmükben majd alul maradó Friedrich István) nem tartott igényt. Ezért Kenderesen, a 700 holdas családi birtokon „hallgatja a fű növést”. Számára azonos Károlyi Mihály, majd Kun Béla hatalma – és nézetével most sincs egyedül. A háttérben pedig a „söpredék-zsidóság”²¹⁶ hatalmát véli felfedezni. Ezért amikor az ellenforradalmat Bécsben szervező Bethlen István gróf tanácsára a szegedi ellenforradalmárok hadügyminiszteri posztra invitálják, akkor „szerencsétlen hazánk” megmentésére vállalkozik.

A szegedi ellenkormány legfontosabb céljai között egy „nemzeti hadsereg” felállítása szerepelt. A szervezés Gömbös Gyuláé és társaié. Horthy Miklós nevét, mint szimbólumot adja. Ezt az akkor készült propagandakiadványok is jelzik, a toborzónóta is megörökíti. Társainak maga mondja: „csináljatok meg a legjobb tudásotok szerint, mert én a szárazföldi dolgokhoz annyi értek, mint ez a szék, amelyen ülök”.²¹⁷

Azt ellenben ösztönösen megérzi, hogy nem jó megmaradnia a szegedi ellenforradalmi operett-kormányban. Ezért a Magyarországi Tanácsköztársaság²¹⁸ bukása után alig több mint ezer fős

²¹⁵ Turbucz 2011: 41.

²¹⁶ A kifejezést Horthy a szélsőjobboldali *Szózat* c. lapnak adott nyilatkozatában használja. 1920. május 9., idézi Turbucz 2011: 67.

²¹⁷ Shvoy 1983: 50, idézi Turbucz 2011: 69.

²¹⁸ Ez volt a hivatalos elnevezés.

„hadseregével”²¹⁹ – a franciák engedélyével – átvonul a románok által meg nem szállt Dél-Dunántúlra. Akkoron három hatalmi központ volt az országban: a haza keleti felét, s magát a fővárost is elfoglaló (az antantnak sem engedelmeskedő) román hadsereg, aztán az annak védelme alatt a proletárdiktatúra helyére lépő un. „szakszervezeti” kormányt elkergető Friedrich István kormánya, és Horthy, a „fővezér”. Ő körülötte olyan ellenforradalom formálódott, amely egyáltalán nem akarta visszaépíteni Tisza István világát, a nagybirtok és nagytőke uralmát. Sokkal inkább a keresztény középosztályt, tehát magukat akarták nemzetté szervezni, s azt is tudni vélték, hogy ehhez a legjobb megoldás a katonai diktatúra.²²⁰

Az antant ellenben a polgári demokratikus berendezkedést részesítette előnybe. Sok alkudozás nyomán végül olyan korlátozott parlamentáris rendszer jött létre, amelynek élén államfőként az 1920. március 1-jén kormányzónak megválasztott Horthy Miklós állt.²²¹

És az ezután is bekövetkezett számtalan megalkuvás során Horthy Miklós bizony kénytelen volt leghűségesebb híveit, Gömbös Gyulát és társait cserbenhagyni. Mert megértette, hogy a romokban heverő, megcsönkített országnak egyetlen menedéke a győztesek Európájába történő beilleszkedés. És azt is megértette, hogy ezt a munkát nálánál tehetségesebb miniszterelnökeire kell bízni. Az erdélyi grófokra. Először Teleki Pálra, majd a hatalomgyakorlás igazi mesterére, Bethlen Istvánra. És 1923-ban már így beszélt egyik bizalmasához. „Ebben az országban rendnek kell lennie, és én rendet fogok tartani. A rendetlenkedőkbe belelővettek, s ha a rendtelenség a jobboldalról történik, számomra a különbség csak annyi, hogy ezekbe fájó szívvel fogok belelővetni, míg egy esetleg baloldalról jövő rendetlenkedésbe passzióval”.²²²

Horthy Miklós kormányzói jogköre az idők során ugyan többször bővült, de nemhogy diktátori hatalma nem volt, az még Ferenc József hatalmával sem vetekedett. A törvényhozásnak és neki felelősséggel tartozó miniszterelnökei nagy önállósággal intézték az ügyeket. Igaz, ha Horthy Miklós megvonta a bizalmát valamely kormányfőjétől, a törvényhozásnak nem volt eszköze ilyen helyzettel szemben.

²¹⁹ Dombrády 2012: 11.

²²⁰ Lásd erre részletesebben a következő írást.

²²¹ Pritz 2011: 59–81.

²²² A számos helyen idézett szavakat Kozma Miklósnak mondta.

Alkatához leginkább a reprezentatív funkcióinak ellátása illet, azokat méltósággal látta el. Megnyerő fellépését, gazdag nyelvtudását jól kamatoztatta a külföldi követek fogadásánál. Szívesen és gyakran nyitott meg kiállításokat, örömmel látogatott meg közintézményeket, múzeumokat, iskolákat, kórházakat.²²³

Családja a nyolcszáz helyiséges királyi Várpalotában mindössze kilencet használt. Szerette a jólétet, de nem igényelte a fényűzést. Hatalmát korrupt üzelmekre nem használta, nem volt külföldre telepített vagyona. (Amikor majd Portugáliában, Estorilban pergeti agg napjait, akkor az elemi megélhetését a holokauszt borzalmai elől megmenekült zsidó nagytőkés családok adománya teszi lehetővé.) Felesége leginkább arra törekedett, hogy férjének nyugodt családi hátteret nyújtson; a szokásos reprezentatív feladatokon túl a nyilvánosság előtt főleg nyomorenyhítő akciókban mutatkozott.

Sok családi tragédia sújtotta őket. Magdolna leányuk 1918-ban spanyolnáthajárványban (ahogy akkoron az influenzát nevezték) halt meg. 1940. június 26-án az akkor már Paulette-nek nevezett Paula halt meg. Az 1942 elején kormányzóhelyettesnek megválasztott István fiúk még ugyanez évben, augusztus 20-án a szovjet fronton repülőtsztként lezuhant és szörnyet halt. Miklós fiukat 1944. október 15-ének reggelén (a hamvába hullt kiugrási kísérlet napján) a német titkosszolgálat szőnyegbe csavarva rabolta el.

A kormányzó lovaglással vagy vívással kezdte a napjait, azután feleségével reggelizett, s közben átnézte az újságokat. (Szabadidejében egyébként még úszott, vívott, teniszezett.) Dolgozószobájában a kormányzói kabinetiroda és a katonai iroda főnökei jelentését hallgatta meg, majd fogadta a kihallgatásra jelentkezőket, vagy akiket maga kéretett be. Kormányfőjét, minisztereit, a társadalmi, politikai, gazdasági közélet szereplőit. Fél kettőkor egyszerű, háromfogásos ebédet fogyasztott családjával. Kedvenc étele volt a halászlé és a gulyás. Rövid pihenés után folytatta a hivatalos ügyek intézését. Ha nem volt esti programja (bálok, estélyek stb.), akkor nyolc óra körül vacsorázott. Ha tehette, akkor bridzsezett, rádiót hallgatott, olvasott. Tengerészetről, vadászatról, utazásokról. Alvásra tizenegy óra körül hajtotta fejét.

Anyarakat – számos fővárosi úttal tarkítva – Gödöllőn és Kenderesen töltötte. A családi kúria 1926-ra történt újjáépítése nyomán inkább Kenderesen. Bár az államügyeket vidéken is intézte, ott több

²²³ Sakmyster 2001: 33–63.

ideje volt a mozgásra, az ízlése szerinti társas életre, s ebbe Kenderesen a helyeikkel történő kapcsolatok ápolása is beletartozott.²²⁴

Külpolitikai nézeteit (oly sokan másokhoz hasonlóan) az ideológiai elfogultságok (is) alaposan torzították. 1932. októberében memorandumban tervezte 21 európai államfő, a japán császár és az USA elnökét megkeresni, hogy semmisítsék meg a „veszedelmes gennygócna” nevezett Szovjetuniót „Meg kell semmisülnie annak a hatalomnak, amelyik meg akarja semmisíteni az emberi kultúrát, amelyik megfordítja a tízparancsolatot, amelyik nem ismeri az erkölcs fogalmát, és a rabszolgaságot ideális állapotnak, a szabadság gondolatát pedig bűnnek tekinti. [...] Meg kell ragadni a kezdeményezést, mielőtt nem túl késő.”²²⁵

A memorandum írásztalának fiókjában maradt, a kezdeményezést pedig Adolf Hitler Németországa ragadta magához, amikor 1941. június 22-én lerohanta a Szovjetuniót. Ezzel teljessé vált a bő másfél esztendeje már dúló, mintegy ötvenötmillió halottat követelő második világháború. Addigra már Magyarország területe több mint 170 ezer km²-re növekedett. Ezen hatalmas változás úgy következett be, hogy közben az ország (1920-hoz képest egyébként tetemesen megnövekedett) erejéből egyetlen négyzetkilométer visszaszerzésére sem futotta. Minden-mindent döntően Németország és (jóval kisebb mértékben) Olaszország ereje révén sikerült. Azután Horthy Miklós minden alkalommal felült fehér paripájára, s mint „országgyarapító” vonult be a néhány esztendőre visszanyert területekre. A nemzet öröme érthető volt, s az is számos okból érthető, hogy nem volt külpolitikai horizontja. Nemhogy azt nem mérlegelte, hogy milyen árat kell ezért majd fizetni, ráadásul még kevesellte is a kapott ajándékot.

A bécsi döntésekkel – ismét megmutatva politikusi kvalitásainak súlyos korlátait – Horthy Miklós sem volt elégedett. A Szovjetunió megtámadásával annál inkább. Ebből a tragédiába torkollott, kilencszázezer magyar állampolgár halálát eredményező háborúból döntően a területi változások okán nem lehetett kimaradni. De messze nem volt szükségszerű, hogy arra akkor és úgy kerüljön sor. És ebben Horthy Miklósnak döntő, ráadásul ez alkalommal alkotmányos hatalmán túlterjeszkedő szerepe volt.

A máig tisztázatlan kassai provokáció (nyomorult 29 bomba)

²²⁴ Turbucz 2011: 122–127.

²²⁵ Horthy 1962: 22. sz. irat. Az idézet helye: 126.

a kormányzó számára elégséges volt, hogy a „megtorlás” mellett döntsön. (Mert „lesült volna arcáról a bőr”,²²⁶ ha nem így cselekszik.) Holott döntése előtt kormányának kellett volna állást foglalnia. Arra még aznap, de utólag került sor. És bár utólag, de „haladéktalanul” be kellett szerezni a parlament igenjét. Ez október 23-án(!) történt meg.

A Szovjetunió elleni hadba lépés nyomán már nem lehetett a végzetet feltartóztatni. Nem lehetett elkerülni azt, hogy az ország 1941 decemberében Nagy-Britanniával, majd az USA-val is hadi állapotba kerüljön.

Az államfő „csak” osztozott a korabeli magyar politikai elit vakságában, amikor képtelenek voltak meglátni, hogy a magyar(országi) honvédek ugyan „csak” szovjet földön tartózkodtak, azt a többi antifasiszta (nagy)hatalom is saját maga ellen irányulónak tartja.

Sok jó szándékkal, ám mégis ismét végzetesen hibázik a kormányzó, amikor 1944. március 18-án a Führerrel (a Salzburg melletti, ma már a városhoz tartozó) Klessheimben folytatott drámai találkozásán végül enged Hitlernek: tudomásul veszi az ország megszállását. Méghozzá úgy, hogy kormányzóként a helyén marad, hűséges, s addig számos vonalon ügyesen politizáló miniszterelnökét, Kállay Miklóst (ígéretét megszegve) elejti, az új kormány folytatja a háborút, a belpolitikai életet pedig megváltoztatja.

Hitler hatalmasat nyert, hiszen a megszállás minimális erővel sikerült. Ennél is súlyosabb következményekkel járt, hogy a magyar államgépezet az addiginál is hatékonyabban szolgálta a német háborús célokat. Hetek alatt végbemegy – döntően szintén a magyar államgépezet segítségével – az addig legalább az életét biztonságban tudó zsidóság zömének deportálása. Mindebből következőleg az antifasiszta hatalmak nem megszálltnak, hanem csatlósznak tekintették az országot. Így a Sztójay-kormányral szembeszálló külföldi magyar diplomatakból alakult Követi Bizottságnak semmi esélyese sem volt arra, hogy emigráns kormányának ismertessék el.

A zsidóság pusztulásában a kormányzónak (akinek nem volt szava az 1938-tól rendre meghozott un. zsidótörvények ellen) érdeme, hogy leállította a budapesti zsidóság deportálást. (Keményebb fogalmazással: ekkor megteszi azt, amit korábban is meg

²²⁶ Bárdossy 1991: 145, Bárdossy 1996: 86, Pritz 2005: 278.

kellett volna a magyar állampolgárok élete védelmezéséért tennie.) Nem elhanyagolható szempont, hogy akkor már egyre hangosabb lett a nemzetközi és a hazai tiltakozás. XII. Pius pápa, a semleges országok fellépése, a brit uralkodó és az amerikai elnök figyelmeztetései, itthon pedig a történelmi keresztény egyházak vezetőinek tiltakozásai ösztönözték cselekvésre.

Horthy Miklós szeptember második felében látta be, hogy elkerülhetetlenek a Moszkvával történő tárgyalások: delegációt küldött Moszkvába, az magával vitte a kormányzó Sztálinhoz intézett megrendítő, népének kegyelmet kérő levelét²²⁷. A létrejött megállapodás nyomán október 15-én, ezen a napfényes októberi vasárnapon sokak korai örömének vált forrásává a rádióban délben – többször – felolvasott proklamációja, amelyben bejelentette, hogy a fegyverszünet mellett döntött. Ám elmaradt a németekkel való szembefordulást elrendelő utasítás, nem esett szó az arcvonalaknak a szovjet csapatok előtti megnyitásáról. És legfőképpen hiányzott a hatékony cselekvés megalapozása.

A tragikomikus mozzanatokat sem nélkülöző kiugrási kísérlet a rendszer totális csődjébe torkollott. Hiszen az államfőt azok az erők hagyták cserben, amelyek negyedszázadon át hatalmi bázisát alkották.

Horthy a németek foglyaként 1944. október 17-én hagyta el Magyarországot. Ez volt élete – emlékirata szerint – „legszomorúbb utazása”.

Ám mielőtt elutazott volna – elrablott fia biztonságára vonatkozó német ígéret hatására – miniszterelnöknek nevezte ki Szálasi Ferencet...²²⁸

Miniszterelnökei közül Teleki Pál 1941-ben öngyilkos lett. Ő ezzel a tetteivel figyelmeztetett: nem szabad az országot kockára tenni a Délvidék visszanyeréséért. Bárdossy Lászlót, Imrédy Bélát, Sztójay Dömét háborús bűnösneként kivégezték, Bethlen Istvánt a Szovjetunióba hurcolták. Őt bíróság elé sem állítják, mert azt sem Sztálin, sem Rákosi Mátyás nem akarta. Bölcsen cselekedtek. Hiszen Horthy Miklós – minden gyengesége ellenére – az idők során hazája szimbólumává emelkedett.

Az emigrációban visszavonultan élt. 1957. január végétől éj-

²²⁷ Lásd a 204. lábjegyzetet.

²²⁸ Nincs kizárva, hogy a kinevezésre fondorlattal úgy került sor, hogy a kormányzó által korábban biankó aláírt papír fölé írták a kinevező sorokat.

szakánként többször felkelt, s öntudatlanul hajtogatta: „haza kell menni”. Máskor: „sietnünk kell, a hintó előállt”.

Február 9-én hunyt el.

1993. szeptember 4. óta a kenderesi családi kriptában alussza örök álmát.

(2011)

Megjelent – jegyzetek nélkül, rövidítve – Magyar királyok nagykönyve. Uralkodóink, kormányzóink és az erdélyi fejedelmek életének és tetteinek képes története. Reader's Digest, Bp., 2012. 296–299.

HORTHY MIKLÓS ÉS A KATONAI DIKTATÚRA

Több mint kilenc évtizede választották meg Horthy Miklóst az 1918–1919-es forradalmak tagadásaként létrejött Magyarország kormányzójának. A nevével összefonódó rendszer aztán majd negyed századon át fennmaradt, ám sem személye, sem rendszerének jellege körül nincs közmegegyezés a hazai történetpolitikai gondolkodásban azóta sem.

Az efféle helyzeteknek a történetírás ilyen-olyan mértékű mulasztásai, gyengeségei messze nem adják meg a magyarázatát, következőleg a szakma eredményei sem hozhatják a vitát nyugvópontra. A historikus mégis teszi a dolgát. Reméli, hogy mégsem dolgozik hiába. Háttha segíti a távoli konszenzus megszületését.

Horthy Miklósról számos életrajz készült, ám a szaktudomány követelményének megfelelő teljes életrajz mind a mai napig nincs.²²⁹ Thomas Sakmyster amerikai történészprofesszor angolul 1994-ben,²³⁰ magyarul 2001-ben²³¹ megjelent munkája komoly tudományos teljesítmény, a volt kormányzó élete legfontosabb időszakának részletes feldolgozását nyújtja, ám mégis ez a negyedszázad a közel kilenc évtizedet átfogó életút alig harmada. A részletes tárgyalást a szerző akkor kezdi el, amikor hőse már éppen ötven esztendő.

Sakmyster sok új anyagra épülő munkájában röviden ejt szót arról, hogy a Nemzeti Hadsereg főparancsnoka 1919 Karácsonyán, december 26-án memorandumot intézett a Budapesten állomásozó amerikai katonai misszióhoz, majd 1920. január elején az angol katonai misszió vezetője, Reginald Gorton tábornok előtt is ugyanazért érvelt: a kilátástalanul zavaros helyzetből katonai diktatúra jelenti a kivezető utat.²³²

²²⁹ 2011-ben ellenben megjelent Turbucz Dávid Horthy-életrajza, s 2015-ben napvilágot látott Turbucz Dávidnak a Horthy-kultuszról szóló értékes PhD-értekezése. (Turbucz 2011, Turbucz 2015.)

²³⁰ Thomas Sakmyster: *Hungary's Admiral on Horseback. Miklós Horthy, 1918–1944*. Boulder, 1994.

²³¹ Sakmyster 2001.

²³² Sakmyster 2001: 51–52. A szerző elmondja, hogy Harry Hill Bandholtz

Vélhetőleg nem felesleges emlékeztetnünk az olvasót arra, hogy hadserege élén Horthy Miklós 1919. november 16-án vonult be Budapestre. Előtte a Sir George Clerk antantmegbízott által moderált tárgyalások²³³ nyomán nyilatkozatban ígérte meg a parlamentáris szabályok tiszteletben tartását,²³⁴ azt, hogy a fővárosban nem lesz pogrom (bár azt nem rejtette véka alá, hogy néhányan „fürödni fognak”²³⁵). November 24-én megalakult Huszár Károly „koncentrációs kormánya”, amely megkezdte az 1920 januárjára kiírt választások előkészítését, és megérkezett a párizsi békekonferenciára szóló meghívó. Tehát, ha úgy tetszik, minden abba az irányba mutatott, hogy nem csupán a többpárti parlamenti rend áll helyre az országban. Elvileg volt remény arra, hogy a november 17-én a Friedrich-kormány által kibocsátott rendelet²³⁶ betűje és szelleme értelmében olyan törvényhozó testület kezd meg munkáját, amely a nép széles rétegeit is képviselni fogja.²³⁷

Annak idején – „fent” – nagyon sokan gondolták azt, hogy a „túlzottan” széles választójog „népuralomhoz”, az pedig újabb forradalomhoz vezet, s a bekövetkezett összeomlást igazából nem a háború elvesztése, hanem a hatalom elengedése okozta.

Horthy Miklós a keresztény középosztályból emelkedett központi fontosságú helyére. Számára az egyáltalán nem volt idegen, hogy az új Magyarország ne Tisza Istvánnak a nagybirtok és a nagyőke hatalmát megtestesítő világát folytassa. A hónapok óta körülötte forgolódó, felfogását számos beszélgetésben formáló Gömbös Gyula, Kozma Miklós, Zsilinszky Endre, Eckhardt Ti-

tábornok kért jelentést Horthytól a Nemzeti Hadsereg szervezetéről, s ennek nyomán született a memorandum. (Uo. 53.) Az olvasó meggyőződhet arról, hogy a memorandum a Nemzeti Hadsereg szervezetére egyáltalán nem tért ki.

²³³ Ránki 1967.

²³⁴ Sakmyster 2001: 45.

²³⁵ Beniczky Ödön, a Friedrich-, majd a Huszár-kormány belügyminiszterének vallomása 1925 májusában. A vallomást az *Az Újság* c. liberális lap 1925. május. 31-i száma közölte kivonatossan. A számot a hatóságok elkobozták. Sakmyster az *Iratok I*-et adja meg lelőhelyként. A lapszám azonban nem 195–196., hanem 166–167.

²³⁶ 5.985/1919. M. E. sz. kormányrendelet. Magyarországi Rendeletek Tára 1919. Bp. 1920. 379–381. Egyik legújabb közlése: Romsics 2000: I, 119–120.

²³⁷ 1945-ig ez a rendelet volt a legdemokratikusabb, amely alapján választást tartottak. A Magyarországi Tanácsköztársaság választási joga ennél is szélesebb körnek nyújtott – papíron – választójogot, amelyet aztán sokhelyütt a valóságban komédiává silányítottak.

bor és sokan mások hatására nagyon is el tudta képzelni azt a jövőt, amelyben a keresztény középosztályé lesz az érdemi szerep.

A várhatóan megszülető parlamenttől mindezek miatt ő sem volt elragadtatva. Ez lehetett a döntő oka, hogy a novemberi megállapodás felülírását kezdeményezte az antant illetékeseinél.²³⁸ Ennek okán véljük, hogy indokolt e két dokumentumnak az eddiginél részletesebb szemügyre vétele. A memorandumot teljes terjedelemben, Gorton tábornok jelentésének pedig a tárgyba vágó részét közöljük.²³⁹

1. Horthy Miklós memoranduma a budapesti amerikai katonai misszióhoz. 1919. december 26.

Memorandum a magyar tisztikar szellemének és magatartásának megértéséhez az 1918. novembertől napjainkig tartó időszakban

Feltételezve, hogy továbbra is megmarad a törekvés, hogy világos kép alakuljon ki a magyarországi helyzetről – olyan tisztként, aki különböző posztokon hűségesen és odaadón szolgálta hazáját több mint 25 esztendőn át –, felhatalmazva, sőt kötelezve érzem magam arra, hogy néhány ténnyel szolgáljak a magyar tisztikarról.

Ezt az igazság érdekében teszem, mert meg vagyok győződve arról, hogy a magyar tisztek magatartását méltánytalanul bírálja mind a magyarországi, mind a külföldi közvélemény.

A. A helyzet leírása

A háború előtt a magyar tisztek nem juthattak el az őket megillető pozíciókba a nemzet védelme érdekében. Ez részben annak volt köszönhető, hogy a hajdani Osztrák–Magyar Monarchia katonai szervezete nem felelt meg a nemzet elvárásainak, de azzal is ma-

²³⁸ A katonai diktatúrára vonatkozó elképzelésében Horthy Miklós természetesen messze nem állt egyedül, ebben az irányban befolyásolta őt zömmel katonákból álló környezete. Lásd erre részletesebben Vargyai 1971.

²³⁹ Az előbbi irat hazahozatalához Gecsényi Lajosnak, a Magyar Országos Levéltár ny. főigazgatójának a segítségét kértem. Az ő közreműködésével Katona Ferenc küldte haza Washingtonból a memorandum másolatát. A Gorton-jelentést Londonból Hegedüs Gyula rendelte meg, s az ő szakszerű fordításában olvasható a memorandum, valamint a Gorton-jelentés közölt részlete. Mindhármuknak őszinte köszönetemet fejezem ki.

gyarázható, hogy a magyar társadalom nem értette meg a katonai szakma természetét.

Az osztrák–magyar hadsereg, melyet általában külföldi, „osztrák” intézménynek tekintettek, sohasem tudott népszerűvé válni Magyarországon. Hozzá kell tennünk, hogy a főparancsnokságnak – amelyben Magyarország nagyon alacsony arányban volt képviselve – alig volt fogalma a magyar érdekekről. Ennek következtében folyamatosan a magyar parlamenti ellenzék erőszakos támadásainak célpontjává vált, és tevékenységére mindig gyanakvással és bizalmatlansággal tekintett az egész ország. Az 1848–49-es szabadságharcot követő osztrák elnyomás emlékei is nagy szerepet játszottak ebben.

A hajdani császári és királyi hadsereg magyar tisztikarának összetétele szintén akadályozta, hogy megerősödjön iránta a szimpátia. A nagy számban jelen lévő német és szláv tisztek nem értették meg a magyar lelkiületet, és képtelenek voltak azonosulni a magyar társadalom érzéseivel és erőfeszítéseivel, nem érezték otthon magukat és idegenek maradtak. Ez utóbbi momentum nem jelentkezett az úgynevezett Honvédség tisztikaránál, de egyrészt az előbbi szervezet fogyatékoságainak, másrészt a magyar társadalom ellenszenvének köszönhetően a honvédtisztek nem tudtak megfelelő pozíciókat elérni.

A Tanácsköztársaság²⁴⁰ kikiáltása a tekintélynek és a tisztek által korábban élvezett előjogoknak az utolsó maradványait is megsemmisítette. A tiszteket, akik sok éven át teljesítették kötelességüket, és általános megbecsülésre tettek szert, most elidegenítették a legénységi állománytól, amelynek hazája iránti szolgálata kimerült a díszszemlékben és a tisztek inzultálásában.

A vezető pozíciókba éretlen és értéktelen emberek kerültek, akiknek fogalmuk sem volt a katonai szolgálatról, és akik legjobb esetben is csupán a frontvonalak mögötti irodai szolgálatból ismerték a háborút, és politikai megbízottként akadályozták a parancsnoki pozíciójukban megmaradt tisztek minden hasznos tevékenységét. A tisztek egzisztenciája üressé vált,²⁴¹ és kilátásaik a legrosszabbak voltak a jövőre nézve.

A Románia és a Csehszlovák Köztársaság elleni háború azonban hirtelen változást hozott. A vezető személyeket az első veresé-

²⁴⁰ Horthy következetesen kis kezdőbetűvel írja.

²⁴¹ „Officers led only a shan existence.”

gek hamar meggyőzték arról, hogy a háború sikere elképzelhetetlen a tapasztalt tisztek nélkül. Ezért meg kellett győzniük a tiszteket. Az ellenük folytatott agitáció elcsendesedett, és mindent megtettek annak érdekében, hogy a Vörös Hadseregbe²⁴² való belépést vonzóvá tegyék a tisztek számára. Az önkéntes tisztek toborzása sikertelennek bizonyult, ezért olyan parancsokat adtak ki, melyek értelmében minden tisztnak, alezredesig bezárólag, be kellett vonulnia. Egyrészt csábító ígéretekkel, másrészt a legszigorúbb megtorlással való fenyegetéssel néhány tapasztalt, idősebb tisztet rávettek arra, hogy magasabb parancsnoki posztokat fogadjanak el.

A korábbi hónapok összes intézkedését – a tisztek tekintélyének aláásását és parancsnoki hatalmukkorlátozását – megváltoztatták. A hadseregben megszűntek a korábban rendszeres sértegetések és becsmérések,²⁴³ a politikai megbízottak tevékenységi körét radikálisan csökkentették, visszaállították a jogot a fegyelmi büntetéshez, új jogosultságokat vezettek be a parancsnokok minden szintje számára, ami pusztán a régiék rejtett újbóli bevezetése volt. Egyszerűen néhány formalitástól eltekintve helyreállították a régi állapotot.

A siker nem váratott magára. A Vörös Hadsereg csapatai, amelyek a harcok megindulásakor még megfutottak a román fronton, most megdöbbenően rövid idő alatt rendezték soraikat.

A Vörös Hadsereg folytatta a támadást, és döntő sikereket aratott a csehszlovák fronton. Bár ezek a sikerek részben a csehszlovák hadsereg hiányosságainak és szervezetlenségének voltak köszönhetők, minden bizonnyal nem valósulhattak volna meg a háborúban tapasztalatot szerzett tisztek vezetése nélkül. Csak a tevékenységét korábban megfigyelői szerepre korlátozó antant háttározott beavatkozása állította meg a Vörös Hadsereg előrenyomulását, nem pedig a csehszlovák csapatok. Úgy tűnt hát, hogy ismét újabb szakasz kezdődött a tisztekkel való bánásmódban.

Ha a harc valóban befejeződött volna, akkor a költő szavai – „a mór megtette kötelességét, a mór mehet” – kétségtől valóssá váltak volna, és nehéz idők jöttek volna a tisztek számára.

Egy ideig úgy tűnt, hogy a tanácskormány – kihasználva a június 24-ei ellenforradalmi kísérletet – szigorú intézkedéseket tesz majd minden olyan tiszttel szemben, akik esetleg alkalmatlanná váltak számára. Ennek ellenére mégsem fogantatosított drasztikus

²⁴² Horthy következetesen kis kezdőbetűvel írja.

²⁴³ „Confidants and injuries.”

lépéseket ellenük, mivel elhatározta, hogy a románok ellen indít támadást. Így hamarosan ismét szüksége lett rájuk.

A románok elleni offenzíva összeomlása után kétségtelenül nagy volt a veszélye annak, hogy a tisztek fogják a kudarcot megszenvedni.

A Tanácsköztársaság bukása a legvadabb bolsevikokat is egyértelműen kijózanította, és remélhető volt a tisztek elleni komolyabb túlkapások elkerülhetősége.

B. A tisztek viselkedése

A tisztek viselkedésének leírása előtt hangsúlyoznom kell, hogy a háború során az elesett tisztek nagy száma miatt a kormány gyakran kénytelen volt olyan személyekkel feltölteni soraikat, akik egyáltalán nem feleltek meg a tisztektől elvárt morális elvárásoknak.

Ezek az érdemtelen személyek jelentős mértékben csökkentették a tisztikar színvonalát, melynek minősége háború alatt is komoly mértékben romlott, annak következményeként, hogy éppen a legjobb tisztek estek el.

A fent említett érdemtelen személyeknek különösen az 1919 tavaszán kitört második forradalomban sikerült vezető pozícióba kerülniük, és a jó tisztek rovására előrejutniuk.

A tisztek magatartásának megítélésekor e körülményt is figyelembe kell venni.

Az 1918 őszén bekövetkezett vereség után a tiszteknek meg kellett érteniük, hogy a forradalom történelmi szükségszerűség volt, a szerencsétlen háború természetes következménye. Ezért alkalmazkodniuk kellett a forradalom által teremtett merőben új helyzethez, bár sokan voltak, akik nem értettek egyet annak módszereivel és céljaival.

Így tehát a tisztikar felelősségteljes tagjai készek voltak – annak ellenére, hogy nagy nyomás nehezedett rájuk – továbbra is becsülettel teljesíteni kötelességüket, hogy újra megteremtsék a rendet a forradalmat követő káosz helyén. A tisztek nem hibáztathatók azért, hogy e kísérlet sikertelennek bizonyult. Elsősorban az új köztársaság első hadügyminisztere²⁴⁴ bűnös ebben – a kormány más tagjaival egyetemben, akik nem ismerték fel a csapatok

²⁴⁴ Linder Béla

körében végzett politikai agitáció veszélyét, vagy elmulasztották megtenni a megfelelő lépéseket –, aki kijelentéseivel és parancsaival igen destruktív módon viselkedett.

Nagyon kevés hivatásos tiszt szimpatizált 1919 tavaszának társadalmi felfordulásával. Túlságosan szerették hazájukat, és a jogos rend szükségességébe vetett hit túl mélyen gyökerezett szívükben ahhoz, hogy kövessék a vörös internacionalizmust, és bízzanak a világforradalom diadalában.

Óhatatlanul felmerül a kérdés, vajon 1919 tavaszán megakadályozhatták volna-e a tisztek a forradalmat, és vajon – figyelembe véve azt, hogy a Tanácsköztársaság kétségtelenül illegálisan bitorolta a hatalmat – a törvényes rend védelmezőiként nem lett volna-e feladatuk ezt megkísérelni? E kérdés megválaszolásakor figyelembe veendő az, hogy a forradalom meglehetősen váratlanul történt, és a tiszteket a háború utáni letargiában találta. Ráadásul addigra elveszítették minden hatalmukat, és a politikai agitáció következtében a tisztek és a katonák közötti ellentét elérte csúcspontját. A katonai központi hivatalok vezető pozícióit olyan személyek foglalták el, akik a legradikálisabb politikai pártokhoz tartoztak, s így lehetetlenné vált a tisztek egységes fellépése a bolsevizmus ellen.

Akkoriban bármiféle kísérlet a diktatúra megdöntésére fölösleges vérontáshoz vezetett volna, mivel az emberek széles osztályai csodákat vártak a proletárok diktátoraitól. Tekintetbe véve a teljes polgárság radikális lefegyverzését és ugyanakkor a terror bevezetését, minden, a jogos rend létrehozására irányuló kísérletet meglehetősen reménytelennek kellett ítélni.

Az az állítás, mely szerint csak nagyon kevés hivatásos tiszt szimpatizált a bolsevizmussal, ellentétben áll a ténnyel – amely bizonyosan meglepő a beavatatlanok számára –, hogy a mondott tisztek közül sokan nagy szolgálatot tettek a Tanácsköztársaságnak. Tagadhatatlan tény ugyanis, hogy a Vörös Hadereg katonai sikerei kizárólag a fent említett tisztek együttműködésének voltak köszönhetőek, és e katonai sikerek nélkül a tanácskormány uralma sokkal hamarabb megdőlt volna.

Nem tagadható, hogy volt néhány olyan tiszt, aki meggyőződésből vált kommunistává. De ilyen csak kevés volt, a tisztek nagy többsége nem lett kommunista. A kommunistákhoz csatlakozott személyeket a becsvágy vezette, mivel nagyon jól tudták, hogy

normális körülmények között sohasem emelkedtek volna olyan magasra, mint a Vörös Hadseregben. Másokat a személyük vagy családjuk elleni megtorlástól való félelem kényszerített. A legtöbb esetben azonban csupán józan megfontolással elfogadták a „jogos” kényszert, hogy – tekintettel a politikai eseményekre – a legésszerűbb cselekedet részükről az, ha a megszokott módon folytatják kötelességük teljesítését.

A patriotizmus mindenekfelett nagyon fontos szerepet játszott, mert az a cél állt előttük, hogy visszaszerezzék az anyaföldnek azon részeit, melyeket elfoglalt az ellenség.

Szükségesnek látok néhány szót ejteni arról, mi igazolhatja a kötelességteljesítés folytatását.

Először is tisztázandó, jogosult-e a katona maga eldönteni, hogy elismeri-e feljebbvalóját, vagy sem.

Véleményem szerint ahhoz az elvhez kell ragaszkodnunk, hogy a tiszt köteles – politikától függetlenül – legjobb tudása és képessége szerint teljesíteni a parancsokat, amíg azok nem mondanak ellent azon kötelességeknek, amelyekre felesküdt – különben elkerülhetetlenek lennének a palotaforradalmak és pretoriánus mozgalmak, és a fegyveres erő sohasem lehetne az, aminek rendeltetett: megbízható eszköz a nép akaratát megtestesítő államhatalom kezében.

Véleményem szerint nem illetheti elmarasztalás e tiszteket sem jogi szempontból, sem erkölcsi szempontból, ha olyan államhatalmat szolgálnak, amellyel nem azonosulnak, és nem ellenezhető, hanem inkább morális szempontból méltányolható, ha kötelességüket meggyőződésük ellenére teljesítik.

Ezért tehát igazságtalannak tartom elítélni a tisztikart azért, mert néhány tagja jól szolgált a szovjetkormányt – bár nem ismerték el annak céljait és kormányzási módszereit.

El kell azonban ítélnünk azokat, akiknek viselkedését egoista szempontok határozták meg, és napraforgóként fordultak a hatalom birtokosai felé, és látszólag követői és igen hangos hirdetői voltak olyan eszméknek, amelyeket valójában sohasem tartottak magukénak.

Végezetül el kell ítélnünk azokat is, akik olyan messzire mentek opportunizmusukban, hogy megbélyegezték azokat a korábbi bajtársaikat, akik hűségesen kitartottak korábbi véleményük mellett, és nem követték a szovjetkormányt, vagy megpróbálták véget vet-

ni e politikai kalandorok uralmának.

A fent elmondottakból evidens, hogy az a feltételezés, mely szerint a tisztek belevetették magukat a bolsevizmus karjaiba, teljes mértékben téves. Ebben tévedtek a szovjetkormány urai, akárcsak a társadalom azon konzervatív elemei, akik elítélték a tisztek feltételezett színeváltozását.

Van néhány kommunista a tisztikarban, van sok gyenge opportunist is, de a tisztek döntő többsége továbbra is azt teszi, amit eddig tett: a kötelességet.

A tisztek viselkedésének megítélésében nem szabad elsiklanunk afölött, hogy a legkülönbözőbb rendfokozatú tisztek közül sokan – és nem a legrosszabbak – megpróbálták elkerülni azt, hogy szolgáljanak a Vörös Hadseregben, noha ennek következtében súlyos nélkülözésnek tették ki magukat és családjukat.

C. Következtetés

1. A magyar tisztikar kiválóan megállta helyét a háborúban, és megmutatta, hogy képes megbízható munkát végezni.

2. A hivatásos tisztek többsége tette kötelességét a forradalom és a társadalmi felfordulás nehéz időszakában, és igazolta jó hírnevét, melyre a háború során szert tett.

3. A tisztikarban vannak érdemtelen személyek, akik veszélyeztetik a tisztek jó hírnevét, ezeket, amint lehetséges, el kell távolítani.

D. Befejezés

Magyarország, amely teljesen kimerült az öt évig tartó háborúban, jelenleg emberi hibák, valamint az osztályok iránti gyűlölet-ről szóló gátlástalan agitáció miatt kaotikus állapotban van, és alapvető újjászületésre van szüksége.

Magyarország aligha képes ezt saját erőből megtenni, csak a szövetséges és társult hatalmak tudják megadni e szerencsétlen országnak a segítséget ahhoz, hogy véghezvigye a szükséges társadalmi reformokat és gazdasági újjáépítést.

Nem érzem magam kompetensnek részletes javaslat előterjesztésére, de úgy vélem, megemlíthetem azt, hogy véleményem szerint csak egyetlen megoldás van:

katonai diktatúra, amely az antanthatalmak autoritása alatt áll, de máskülönben az illetékes magyar hatóságok vezetik.

E katonai diktatúra semleges védelme alatt az új alkotmány és a gazdasági újjáépítés megszervezése osztálygyűléstől és párt-harcoktól mentesen mehetne végbe.

Az újjáépítés mérhetetlen tennivalót jelent mindannyiunk számára. A tisztikar nem nélkülözhető ebben az alapozó munkában, és hasonlóképpen nem hiányozhat az újjáépítésből sem.

A hivatásos tisztek nagy többségének változtatnia kell karrierjén a megváltozott körülmények miatt. A kötelesség azt parancsolja, hogy ezeknek a tiszteknek más kereseti lehetőséget kell biztosítani, de a józan ész parancsa is az, hogy kihasználjuk a tisztikarban rejlő lehetőségeket Hazánk javára.

Bármi is legyen szerepük, meg vagyok győződve arról, hogy a tisztikar lelkesedéssel lát majd munkához, és továbbra is megtesz minden tőle telhetőt, amire a legnagyobb szükség van az újjáépítés időszakában, vagyis:

hűséggel teljesíti kötelességét.²⁴⁵

*

A tisztek „döntő többsége” a bukás után sem tett mást, mint a kötelességét teljesítette – ez a memorandum alapvető mondanivalója, mert ezzel ácsol Horthy szilárdnak vélt alapzatot katonai diktatúrák elgondolásához.

Horthy Miklós a 19. század hosszú, békés évtizedeinek volt a gyermeke. Számára a forradalom nem a társadalomban felhalmozódott mély antagonizmusoknak, hanem egyedül és kizárólag a háború elvesztésének volt a következménye. Amikor memorandumában arról ír, hogy a háborús vereség után „a tiszteknek meg kellett érteniük, hogy a forradalom történelmi szükségszerűség volt, a szerencsétlen háború természetes következménye”, akkor a saját felfogását vetíti ki a tisztikarra.

Tartalmilag a forradalomból – nagyon sokakhoz hasonlóan – gyakorlatilag nem lát semmit. Csupán emberi hibákat, „az osztályok iránti gyűlöletről szóló gátlástalan agitáció”-t észlel, s azt a forradalmak bukása utáni helyzetre is általánosítja. Nézete szerint

²⁴⁵ National Archives (Washington), Records of the American Military Mission in Hungary, Microcopy M820/189/616–626.

az ország a memorandum megírásának időpontjában is „kaotikus állapotban van”. Mindebből következőleg „alapvető újjászületésre” van szükség. „Magyarország, amely teljesen kimerült az öt évig tartó háborúban, jelenleg emberi hibák, valamint az osztályok iránti gyűlöletről szóló gátlástalan agitáció miatt kaotikus állapotban van, és alapvető újjászületésre van szüksége.” – olvasható a memorandum negyedik, záró fejezetének az élén.

Aki így vélekedett a dolgok állásáról, annak a pártközi megalapodások, a koncentrációs kormány megszületése, a választások kiírása, az arra történő készülődés semmi értéket nem jelentett.

A „társadalmi reformokat”, a „gazdasági újjáépítést” az ország önerejéből keresztülvihetetlennek látja. A „szerencsétlen országnak” csak „a szövetséges és társult hatalmak tudják megadni a segítséget”. Horthy ugyan azt írja, hogy nem érzi magát „kompetensnek részletes javaslat előterjesztésére”, valójában azonban nem volt semmiféle kompetenciazavarban. „Csupán” feleslegesnek tartotta volna a részletek taglalását az antant (minden bizonynyal remélt) egyetértésének megszületése előtt.

A lényeg tehát: a kaotikus helyzetben „csak egyetlen megoldás van: katonai diktatúra, amely az antanthatalmak autoritása alatt áll, de máskülönben az illetékes magyar hatóságok vezetik. E katonai diktatúra semleges védelme alatt az új alkotmány és a gazdasági újjáépítés megszervezése osztálygyűlelettől és pártharcoktól mentesen mehetne végbe.”

Horthy ugyan nem merül el a részletekben, de azt már most szükségesnek tartja leírni, hogy a tisztikarra szükség lesz „az alapozó munkában”, „és hasonlóképpen nem hiányozhat az újjáépítésből sem”. Mivel arról is ír, hogy a tisztikar „nagy többségének” „más kereseti lehetőséget kell biztosítani”, mégpedig úgy, hogy „a józan ész parancsa” szerint „kihasználjuk a tisztikarban rejlő lehetőségeket Hazánk javára”, ezért feltehetőleg nem járunk messze az igazságtól, ha e szavakat úgy interpretáljuk, hogy Horthy Miklós a tisztekre akarta bízni nem csupán a társadalom irányítását, hanem a társadalomépítés felügyeletét is.

Ahogy az egy valódi katonai diktatúrától joggal elvárható.

Horthy Miklós tehát értelemszerűen feleslegesnek tartotta az egyetlen kiútnak gondolt katonai diktatúra elképzelt működésének részletezését, annál inkább fontos volt, hogy az angol támogatást is megnyerje. Ezért január 7-én a brit missziót kereste fel.

Ez alkalommal nem a magyar tisztikar rátermettségével, hanem a konkrét hazai helyzet „abszurditásának” bemutatásával akarta tervének elfogadását elérni.

Adjuk át a szót Gorton tábornoknak:

2. Reginald Gorton tábornok jelentése (részlet). 1920. január 9.

A Misszió érdekes látogatás történt január 7-én Horthy tenger-nagy személyében, melynek tárgyát táviraton elküldtük egy összefoglalóban a Legfelsőbb Tanács számára.²⁴⁶ Horthy azt mondta, hogy nagyon nehéz helyzetben van, mivel a jelenlegi kormány, amelynek létrehozásában ő segítette Sir George Clerket, alkalmatlan a kormányzásra.²⁴⁷ Példaként hozta fel, hogy az élelmiszerügyi miniszter²⁴⁸ azt javasolta a parasztoknak, hogy álljanak ki a magasabb árakért, pedig Budapest napról napra az éhezés határán él.²⁴⁹ Az országban nincs szén, a munkaügyi miniszter²⁵⁰

²⁴⁶ Az irat mellett nem szerepel.

²⁴⁷ „Horthy said that he was in a very difficult position, because the present Government, which he had assisted Sir George Clerk to form, was not capable of governing.” – Sakmyster interpretációja szerint: „He argued that the Huszár government, which he had helped Sir George Clerk form, had turned out to be inept and incapable of governing.” Az amerikai szerző szövege magyar fordításban: „Véleménye szerint a Huszár-kormány, melynek megalakításában ő is együttműködött Sir George Clerkkal, határozatlannak és kormányzásra képtelennek bizonyult.”

²⁴⁸ Nagyatádi Szabó Istvánról van szó, aki nem „élelmiszerügyi” („Minister of Food”), hanem földművelésügyi miniszter volt. A helyzet pontos ismeretéhez nem felesleges felidézni, hogy ezekben az időkben, amikor Nagyatádi Szabó István személye megemléttetett a főparancsnok környezetében, akkor Horthy szörnyű mozdulattal mutatta, miképpen kell a késsel a bordák alá döfni, hogy a szúrás halálos legyen. (Beniczky Ödön 235. jegyzetben hivatkozott vallomása. Ez a passzus az Iratok I, 254. lapján található.) Mert a fővezér úgy vélte, hogy a kialakult földbirtokviszonyok felforgatása, radikális földreform helyett olyan tárcára van szükség, amely megoldja a városi lakosság élelmiszerét. Katonai diktatúra esetén ez valóban simábban ment volna.

²⁴⁹ Gorton: „He instanced the Minister of Food advising the peasants to stand out for higher prices, although Buda Pest lived from day to day on the brink of starvation.” Előadásában Sakmyster felcseréli Horthy minisztereket bíráló sorrendjét, s a „smallholder” (kisgazda) szót is ő szúrja be.

²⁵⁰ Peyer Károlyról van szó, aki nem csupán „munkaügyi”, hanem „munkaügyi és népjóléti” miniszter volt. Így már jobban érthető, hogy miért ajánlotta a bányászoknak: a méltányosabb bérek kiharcolásáért nyúljanak a sztrájk eszközhöz. Katonai diktatúra esetén természetesen szintén egyszerűen lehetett volna

mégis azt ajánlotta a szénbányászoknak, hogy sztrájkoljanak a magasabb bérekért. A kormány minden nap órákat tölt a választásokkal kapcsolatos ilyen vagy olyan ügyek megtárgyalásával, így hátráltatják a minisztériumok²⁵¹ működését. A kormány alkalmatlanságának következtében Horthyt folyamatosan kéri arra, hogy vegye át a diktátori tiszteket, és oldja meg a valóban életbe vágó problémákat. Horthy azt mondta, hogy nagyon nem szeretné elvállalni a diktátori pozíciót. Ugyanakkor szembesülnie kell azokkal a kilitásokkal, hogy mi történik majd a választások után. Biztos abban, hogy Friedrich döntő többséget szerez, és hogy egyik első intézkedése az lesz, hogy József főhercegből vagy államelnököt, vagy magyar királyt csinál, mivel az ország királyt követel. Friedrich veszélyes, mert kalandor; és a választási beszédei kevés konkrétumot tartalmaznak, ugyanakkor arra szólítanak fel, hogy ne törődjenek az antanttal, és ha kell, küzdjenek Magyarország integritásáért. Az a parlament, amelynek Friedrich lenne a miniszterelnöke, nagyrészt parasztokból állna, és követelné a nagybirtokok felosztását, amelyektől az ország prosperitása függ; a parasztbirtokosok ugyanis semmit sem exportálnak.

Horthy azt akarta tudni, hogy az antant elismerné-e Friedrichet miniszterelnöknek vagy a főherceget államelnöknek. Úgy véli ugyanis, hogy okosabb lenne most átvennie a diktátori hatalmat, mint a választások után megdönteni a kormányt azzal a céllal, hogy elmozdítsa Friedrichet és a főherceget, amennyiben ők az antant jóváhagyása nélkül foglalnék el e pozíciókat.²⁵²

Bármennyire igaza is lehet Horthynak a jövőbeni problémák prognosztizálásában, nem látom, hogyan tudna az antant interveniálni az általa javasolt módon. Az antant elkötelezett a jelenlegi kormány iránt a választásokig, és elkötelezett a választások iránt is. Így aligha utasíthatja vissza a választások eredményének elismerését, még ha azok Friedrich hatalomba való visszatérését eredményezik is; tiltakozhat azonban a főherceg ellen.²⁵³

„munkaügyi” miniszteri posztot létesíteni, s ennek a miniszternek valóban csak az lett volna a dolga, hogy dolgoztassa a dolgozókat, köztük a bányászokat.

²⁵¹ Eredetiben: „offices”. Lásd Foreign Office – Külügyminisztérium, War Office – Hadügyminisztérium.

²⁵² „For it would be wiser for him to assume the dictatorship now, than to upset the Government after the elections with the object of removing Friedrich and the Archduke, should these two occupy positions which the Entente could not countenance.”

²⁵³ Public Record Office (London) FO371/3518/173953. Az idézett rész a 338–339. oldalon található.

Horthy Miklós miután alaposan kikelt a kormányban uralkodó „anomáliák” ellen – értsd: a földművelésügyi miniszter védi a parasztokat, a munkaügyi pedig a bányászokat –, először ugyan azt mondja a brit tábornoknak, hogy „nagyon nem szeretné elvállalni a diktátori pozíciót”, valójában azonban éppen azért kereste fel, hogy ehhez kapjon nagyhatalmi támogatást. Ha nem így lett volna, akkor nem tölti idejét Karácsonykor a diktatúra szükségessége mellett érvelő terjedelmes memorandum megfogalmazásával. A lényeget Gortonnak akkor árulja el, amikor arról beszél: szembe kell néznie a „kilátásokkal”. És azt is világosan megmondja, hogy ezen a választások utáni helyzetet érti: „mi történik majd a választások után”?

Horthy ugyan tévedett, amikor azt jövendölte, hogy a választásokat Friedrich István pártja nyeri majd meg, ám abban nem tévedett, hogy olyan parlament jön létre, amelyben a nagybirtok felosztásának hívei erős pozíciókkal rendelkeznek. Számára Friedrich István volt a fő ellenfél, aki 1918 őszétől van jelen a magyar politikai életben, s aki valóban kalandor természetének nem egy tanújelét adta. Friedrich volt a fő ellenfél, mint ahogy Friedrich pedig Horthynak akart fölébe kerekedni. Aligha a véletlen műve ugyanis, hogy a korábban miniszterelnöki posztot betöltő politikus Huszár Károly kormányában a honvédel-

mi tárcát választotta. Emellett Horthy Miklósnak és társainak hasonlóan rémisztő volt a nagybirtokrendszer törvényes úton történő megrendítésének akkoron nagyon is reális lehetősége.

A pártviszonyokat, a Friedrich mögött álló *Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja* és a Nagyatádi Szabó István mögött álló *Országos Kisgazda és Földműves Párt* többiekhez képest messze nagy fölényét Horthy Miklós bizonyára már jól ismerte. Amikor arról a „meggyőződéséről” beszél, mely szerint „Friedrich döntő többséget szerez”, akkor leginkább az antant riogatása a célja. Bizonyosan taktikai megfontolásból festi fel azt a jövőt, amelyben Friedrichnek „egyik első intézkedése az lesz, hogy József főhercegből vagy államelnököt, vagy magyar királyt csinál, mivel az ország királyt követel”. Horthy jól tudhatta már, hogy az antant mindenfajta Habsburg-kombinációt ellenez, hiszen bármi efféle megoldás túlmutatott a magyar belpolitikán, és megkérdőjelezhette a keservesen lassan kialakuló új stabilitást.

A választások előtt valóban nem lehetett tudni, hogy mely társadalmi erő kerül ki abból győztesen, s hogy Friedrich vagy Nagyatádi lesz-e a nyertes. Azt azonban bizonyosan lehetett tudni, hogy döntő többséget Friedrich aligha fog nyerni. Amikor tehát „Horthy azt akarta tudni, hogy az antant elismerné-e Friedrichet miniszterelnöknek vagy a főherceget államelnöknek”, akkor bizonyosan azért festette az ördögöt a falra, hogy az antant a kisebbik rosszat, a katonai diktatúrát válassza.

Az admirális azonban nem elégedett meg a szimpla riogatással. Beszélgetőpartnerének szegezte a kérdést: „az antant elismerné-e Friedrichet miniszterelnöknek vagy a főherceget államelnöknek”? „Úgy véli ugyanis, hogy okosabb lenne most átvennie a diktátori hatalmat, mint a választások után megdönteni a kormányt azzal a céllal, hogy elmozdítsa Friedrichet és a főherceget, amennyiben ők az antant jóváhagyása nélkül foglalnék el e pozíciókat.”

Horthy azonban ezzel túllőtt a célon. Nem vette számításba azt, hogy az antanthatalmak illetékesei (demokratikus módon gondolkodó személyek) valóban komolyan gondolták azt, hogy a választások nyertesei vezessék a jövő Magyarországot. A Habsburg államfő elfogadhatatlansága nem ebbe a körbe tartozott, s a főparancsnok nem disztिंगvált.

Fellépésével az admirális így is hatást gyakorolt Gorton tábornokra. A főtszít valósnak mondja ugyanis a felvetett problémákat,

de azt is tudja, hogy a győztes hatalmaknak kialakult álláspontjuk van: „Az antant elkötelezett a jelenlegi kormány iránt a választásokig, és elkötelezett a választások iránt is. Így aligha utasíthatja vissza a választások eredményének elismerését, még ha azok Friedrich hatalomba való visszatérését eredményezik is; tiltakozhat azonban a főherceg ellen.”

*

Az antant az 1919. július végi, augusztus eleji napokban – nem csekély mértékben vezetőinek gyenge politikai teljesítménye okán – elszalasztotta azt a komoly lehetőséget, hogy Magyarországon olyan politikai berendezkedés szilárduljon meg, amelyet a polgári demokrácia eszméje vezérel, s amely egyben jobban sáfárkodik a nemzeti érdekekkel, mint teszi majd a konszolidálódó új hatalom. 1920 elején ellenben az antant helyesen cselekedett, amikor nem nyújtott segítséget Horthy Miklósnak, hogy a Nemzeti Hadsereg élén Magyarországon katonai diktatúrát építsen ki.

(2010)

Történelmi Szemle 2011/1. 127–129.

JÁSZI OSZKÁR HELYE A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN

A nemzeti emlékezetben köztudottan nincs róla (sem) közmegegyezés.²⁵⁴ És amíg nincs konszenzus, addig majdnem hiába születik róla számtalan írás – egyébként mostanában csak elvétve akadnak –, valós történelmi szerepe aligha

²⁵⁴ A Jászi Oszkárrol szóló irodalom könyvtárnyi terjedelmű, mégsem mondható el, hogy lenne olyan munka, amely kijelöli ennek a nagy férfiúnak a helyét a történelmünkben. (Lásd még e kötet 18. sz. jegyzetét.) Jelen sorok írója nem Jászi-kutató. Egyszerűen hazánk huszadik századi történelmével mintegy fél-száz esztendeje foglalkozva lépten-nyomon találkozott, találkozik az ő nevével, munkásságával. És látta, látja a körülötte felcsapott, ma is fel-fellobbanó indulatokat. Kevésszer nagyrabecsülést, annál többször leszólást, nemegyszer rágalmazást. A korszakról megszerzett tudása alapján úgy véli, hogy az igazság valahol a két szélsőség között, ám bizonyosan nem középen keresendő. A Jászi-irodalomból messze kiemelkedik Litván György: *Jászi Oszkár* c. 2003-ban megjelent munkája. (Litván 2003.) Hiszen előtte évtizedeket töltött ő a polgári radikálisok kutatásával. Így a 2003-as, terjedelmében is impozáns kötet mintegy összegzése is megszerzett tudásának. Litván természetesen arra törekedett, hogy mindazt, amit elbeszél „a maga történeti folyamatában és összefüggéseiben mutassa be”, ám rögvest leszögezi, hogy „nem vállalkozik Jászi életművének értékelésre vagy politikai szerepének történelmi elhelyezésére”. (12.) Az ellentmondás nyilvánvaló. És annak oka nyilvánvalóan az lehet, amit Litván György egy ízben e sorok írójának mondott. – Nincs már ereje újra kezdeni Jásziért a harcot, nem veszi fel a kesztyűt az őt negatívan láttatókkal szemben. Könyvében erről így ír: „A befogadás egyetlen aktusa (ti. az 1991-es hazai ünnepélyes újratemetés – P. P.) után azonban nyomban elkezdődött az eltávolodás, a «Jászi-felejtés», a jobboldalon pedig az éles elhatárolódás s az időnként kiújuló szidalmazás.”

Ez lehet a magyarázata annak, hogy Litván még a nevét sem írja le annak a Pelle Jánosnak, aki 2001-ben szintén *Jászi Oszkár* címmel jelentette meg könyvét. (Pelle 2001) Mert a könyvnek a szemlélete – ennél finomabban aligha fogalmazhatunk – nem a befogadást segíti. És ezért Litván György különben indokolatlan szerénysége.

Tudom, hogy dolgozatommal csupán kísérletet teszek Jászi helyének megtalálására. Ám ezt a kísérletet meg kell tenni. Mert lehetetlenség, hogy súlyos történeti kérdésekben, számos esetben inkább az ilyen-olyan előjelű érzelem, az indulat, mint a higgadt mérlegelés szava szól.

A témára lásd még e kötetben a *Magyar sors, magyar fátum* Ady Endre és Jászi Oszkár élete tükrében c. írást. Az egyes szövegrészek ismétlésének indokoltására lásd a kötet Bevezetőjét.

zökken a helyére. Születésének 140. évfordulója ugyan adhat, ám aligha ad többeknek ösztönzést a tisztázásra. E sorok íróját mégis arra sarkallta, hogy ezen kísérlettel tisztelegjen tudós kollégája, Adriányi Gábor előtt, 80. születésnapja alkalmából. Mert, bár látja a történetírás társadalmi hatásának szerény voltát, ám azt vallja: ha mindenki teszi a dolgát, akkor a világ (manapság ismét divat kételkedni benne) egy kicsit előbbre megy.

*

A Nagykárolyban 1875. március 2-én Jakubovits Oszkárnak született ifjú jövevény szülei 1881 körül tértek át ősi hitükről a Szent István-i birodalomban akkoron bevett vallások között a legmagyarabbnak tartott református hitre. (Ha már elkövetjük az őseinket sírjukban megforgató lépést, akkor legalább valóban nagyot lépünk.) Fennmaradt születési bizonyítványa 1895-ből való, s abban két születési dátum olvasható: áthúzva a helyes 2-i, s mellette március 1-je.²⁵⁵

Még 45 esztendő sincs, s már mennie kell e honból. Igaz, már addigra is sokan másoknál messze többet tett az ország demokratizálódásáért. Egyébként egyáltalán nem kellene mennie,²⁵⁶ hiszen a Magyarországi Tanácsköztársaság éppen akkor gyürkőzik neki, hogy erejét barátoknak és ellenségnek, itthon és külföldön megmutassa. Megmutatta. Olyannyira megmutatta – a Vörös Hadsereg északi hadjáratáról beszélünk –, hogy a *Tigris* nem tigrisként, hanem ravasz rókaként cselekszik sikerük érdekében: hazugságból fon halálos hurkot a diktátor Kun Béla lába elé.

A radikálisnak mondott, már 1881-től Jászi Oszkár²⁵⁷ bolsevik mércével dehogy radikális.²⁵⁸ Benne – rövid ideig való meditatív egyetértés után²⁵⁹ – már akkor ott munkál a kommunizmus (nem

²⁵⁵ Litván 2003: 19.

²⁵⁶ A Magyarországi Tanácsköztársaság vezetői tudták, hogy Jászi nincs tőlük elragadtatva, de természetesen semmiben nem nehezítették életét. Innen is lehet látni, hogy Jászi életében a 259. lábjegyzetben jelzett meditációs idő igen rövid volt.

²⁵⁷ Litván 2003: 18–19. Édesapja a Jászy nevet kérvényezi, ám a hatóság „csak” a Jászi nevet engedélyezi.

²⁵⁸ Ő és eszmetársai a polgárságon belül voltak „csak” radikálisok – amint azt az 1914-ben alapított pártjuk (*Országos Polgári Radikális Párt*) neve is mutatja.

²⁵⁹ Amikor a „cselekedjünk bolsevik módra” jelszava egyre népszerűbb lett az országban, akkor Jászinak is az a véleménye, hogy „a kommunizmust ki kell

csupán a hazai, hanem úgy általában minden kommunizmus) kilátástalanságát valló, hirdető kemény meggyőződés. 1919. augusztus végén írja egyik elvbarátjának, Braun Róbertnek: „A vadul rohanó események persze egy időre összes dolgainkat felborították. De a fehér örület sem tarthat tovább, mint a vörös. Amennyire csak lehet, a *Társadalomtudományi Társaságot* és a *Husadik Századot* tartsátok össze! Ez ránk nézve az egyedüli fix pont a vörös-fehér chaoszban. A jövőben még inkább az lesz, mert a régi pártkeretek hasznavehetetlenné váltak, legalábbis a gondolkodó s önmagukat megbecsülő emberek számára. A reakcióval éppoly energikusan fel kell venni majd a harcot, mint a marxista talmudistákkal s általában a gettószellem minden megnyilvánulásával. Mert *nem igaz, hogy a hiba Leninben volt. A hiba Marxban volt,* s a Marx igazi tanítványai nem a parlamenti szocialisták, hanem a bolsevisták. A puccs, a terror, az amoralizmus, a gyűlölködés, a mechanikai fatalizmus, a piactalan raktárgazdaság, a versenytelenül szétoztott Futter porció: mindez s a többi ideológiai kincs marxi tanítás:”²⁶⁰ (Kiemelés – P. P.)

Jászi helyzetelemzésében reális elem a régi pártkeretek „hasznavehetetlenné” válásának meglátása,²⁶¹ ám leírása bizony messze nem az akkori világ valós jellemzőit, hanem a gondolkodására oly tipikusan jellemző doktrinerséget tükrözi. Mert a vörös és a fehér káoszt egy kalap alá veszi. Mert szerinte a „reakció” elleni küzdelem „éppoly” energiát igényel, „mint a marxista talmudistákkal s általában a gettószellem minden megnyilvánulásával” való harc. Tárgyilagos mérlegelő előtt 1919 augusztusának

próbálni [...] ma támogatni kell minden ésszerű és becsületes törekvést, mely a kommunista állameszmény megvalósítására törekszik.” – írja Iván András: *Szociológia és politika* c. írásához hozzászólva. In: *Husadik Század*, 1919: 131–135. Idézi Gyurgyák 2007: 165.

²⁶⁰ Jászi 1991: 227–228. Idézi Pelle 2001: 268, Litván 2003: 179–180.

²⁶¹ Természetesen azzal a megszorítással, hogy az a polgári pártokra vonatkozik. A *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* a meglehetősen mostoha körülmények között is sikeresen szervezte magát újjá, a *Kommunisták Magyarországi Pártja* pedig teljesen elhibázott ideológiai-politikai vonala, s illegalitásba szorítottsága közepette is működőképes maradt. Egyébként helyes meglátását Jászi a „legalábbis a gondolkodó s önmagukat megbecsülő emberek számára” kitételrel alaposan relativizálja, hiszen ekképpen csupán azt mondja, hogy gondolkodó embereknek nem való párt. Ettől függetlenül az első világháború előtt a pártok döntően a közjogi harcok mentén, míg a forradalmak bukása után a világnézet alapján szerveződtek.

végén világos volt, hogy a *Társadalomtudományi Társaságnak*, a *Huszedik Századnak* nemhogy az összetartása, a fenntartása is lehetetlenség. Mert a „fehér káosz” jóval több volt, mint káosz. Magában rejtette a zűrzavar meghaladásának, az ellenforradalmi rendszer belső konszolidálódásának a lehetőségét.

*

A történeti köztudatban élt, mai is élő Jászi-képet jelentős mértékben Mályusz Elemér *Vörös emigráció* c. munkája éltetette, élteti. Annak hitelét pedig sokak szemében több minden emelte/emeli. Először magának a szerzőnek a szakmai súlya. Hiszen ő a hazai historiográfia egyik jelese. A nem szakértő olvasó pedig miért is tudná, hogy ebben az esetben tehetségét, szakmai igényességét mélyen alulmúló munkát adott ki a kezéből. Azután az is súlyt ad a könyvnek, hogy ez az emigráció valóban ártott általában a magyarság, s azon belül a megcsonkított ország érdekének.²⁶² Ám mindeközben a higgadtan mérlegelő, lényegre összpontosító történész arra hívja fel a figyelmet, hogy Mályusz Elemér már munkájának címével – *Vörös emigráció* – hamisít.

Mert ez az emigráció messze nem volt egyszínű. Bár valóban voltak vörös árnyalatai, ám bizonyosan nem volt egyszínűen vörös. Másként szólva messze nem volt egyszínűen kommunista. Sőt éppen ellenkezőleg festett a helyzet. A kommunista felfogásuk éppen nem voltak benne dominánsak. Aki általában valamelyest is tájékozott az emigrációk keserű világában, az jól tudja, hogy a hazájukból ilyen-olyan okból elkerültek inkább egymást marják, mint egységbe tömörülnek. Közöttük mindig több a meghasonlás, a gyilkos intrika. Ez a vörösnek mondott emigráció is

²⁶² Bár a hazára „árulkodás” messze nem azonos a hazaárulással, az emigráció mégis ártott általában a magyarság, s azon belül az ország érdekének. Mert a kisantant-országok és a csonka ország között antagonizmus feszült. Mint közismert, a szomszédos országok hatalmas területi és népességi gyarapodása egészében vagy jelentős mértékben az addigi magyar birodalom felszámolásából keletkezett. Aki a kisantant országokkal együttműködött, azoktól segítséget fogadott el, az elkerülhetetlenül a megmaradt Magyarországot gyengítette, elszigeteltségét erősítette. Az emigrációt egyébként (ki)használó Eduard Beneš nevezetes mondása (a magyar emigráció „átlépte azt a határt, amelyet egyetlen emigrációnak sem volna szabad hazája közvéleményével szemben átlépni”) a helyzet tragikusságát mindennél pontosabban kifejezi. Károlyi 1990: 343. Idézi Litván 1996: 101. és 125.

csupán egyetlen dologban egységes. Elutasította az 1918/19-es forradalmak bukása utáni hazai hatalmi rendszert. Ám sok minden más egyében, s leginkább a teendők dolgában már messze különböztek egymástól. Jászi Oszkárnak valóban nagy súlya, nagy szava volt, ezért a hamis állítás őt is vörös fénnel vonja be. Az ellenforradalmi rendszer korifeusainak messze nem volt könnyű dolguk, amikor valóban jó nevű szerző(ke)t kerestek emigráció „bemutatására”. Márpedig a munkát el kellett végeztetni. Hiszen miközben a rendszer az évek során oly mértékben megszilárdult, hogy megbuktatására belső erők hamar esélytelenek lettek, a Bethlen-rendszer nemzetközi tekintélye – finoman szólva is – nemigen izmosodott. Az emigráció pedig érezhető erővel serénykedett hitelrontásán. Bár a túlzásoktól nem riadt vissza, ám közben valós tényekkel tájékoztatta a nemzetközi közvéleményt. Sokáig úgy tűnt, hogy nem csupán Mályusz Elemér, hanem maga Szekfű Gyula is visszadobja az emigrációnak a kesztyűt.

Ő már az először 1920-ban publikált, hatalmas sikert aratott *Három nemzedék* c. esszéjében (ha nem is Tormay Cecil és a többiek útszéli stílusában) leszedte a keresztvizet a polgári radikálisokról és általában a forradalmak szereplőiről. Ám az emigráció eláztatását aztán egészében kollégájára, Mályusz Elemérré testálta. Mályusz pedig nem haladt az elvárt ütemben előre. A *Napkelet* c. folyóirat csak 1931-ben kezdhetett el folytatásokban közölni a munkát. Könyv alakban akkor meg sem jelent. Ám angolul és németül igen, s ez volt a lényeg.²⁶³ Könyv alakban magyarul először 2006-ban lát a munka napvilágot.²⁶⁴ A „máig páratlanul érdekes” „kortárs” mű révén – így az egyik legtöbb könyvet forgalmazó Bookline könyvkereskedés internetes ajánlója²⁶⁵ – „megismerjük azt a fáradhatatlan munkát, mellyel a Horthy-Magyarországot minden fórumon lejáratni igyekeztek, s bárhol, bárkivel szövetkeztek *volt* hazájuk ellenségei közül.” (Kiemelés – P. P.) Kik is? „Az 1918/19-es októberi és tanácsköztársasági főszereplők”

²⁶³ Lásd részletesebben Soós István: *Szekfű Gyula és Mályusz Elemér A vörös emigráció*. In: Ujváry 2011: 233–250. Mályusz Elemér: *Sturm auf Ungarn: Volkskommissäre und Genossen im Auslande*. Südost-Verlag, A. Dresler, München, 1931.; Uő: *The fugitive Bolsheviks*. G. Richards, London, 1931.

²⁶⁴ Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*. Attraktor, Gödöllő, 2006.

²⁶⁵ http://bookline.hu/product/home!execute.action;jsessionid=vQExYxl4ED3AmAh70TLbUQ**.Node4?_v=Malyusz_Elemer_A_voros_emigracio&id=52971&type=22 (Letöltés: 2014. 12. 29.)

„Károlyitól kezdve Jászi Oszkárón át Kun Béláig, valamint a második vonal reprezentánsai”. Az ajánló arról valóban hitelesen tájékoztat, hogy – mint fentebb írtuk – az emigráció minden árnyalata elutasította a hazai rendszert. És az sem kétséges, hogy a rendszer elleni támadások során (ismételjük) nem csupán az ország, hanem általában az egész magyarság érdekének is ártottak. Ám – ezt is újból alá kell húznunk – sokfajta politikai nézetűek voltak, s a vád, hogy „bárhon, bárkivel szövetkeztek volt hazájuk ellenségei közül” inkább a rágalom, mint a valóság kategóriájába tartozik. Nem beszélve a szöveget fogalmazó valaki azon kedves-ségéről, hogy az egész emigrációt hazátlannak mondja, miközben tagjainak minden törekvése a diadalmas hazatérés volt. És amikor az reménytelenek bizonyult, akkor több vezetője, mint mondjuk Garami Ernő vagy báró Hatvany Lajos – nem csekély megalkuvás árán – hazajött.²⁶⁶

*

Jászi tehát a hibát nem Leninben, hanem magában Marxban találja meg. És erre a Magyarországi Tanácsköztársaság gyakorlata ösztönzi. „Sok lelki gyötrelmem és aggodalom közepette – olvassuk tovább a Braun Róberthez írott, idézett levélben – ellenszerként többet tanultam e négy hónap alatt, mint az utolsó öt évben. Egész kétségtelen előttem, hogy a fiziokraták, Smith–Carey–Dühring–George–Oppenheimer irányban van minden komoly gazdasági és politikai tudomány és gyakorlat útja. Ennek kellene valami plasztikus, művészi, propagandisztikusan élő szintézisét megpróbálni: egy individualista-kooperatív, a szellemiséget és erkölcsiséget

²⁶⁶ Hatvany Lajost számos szál – például a magyar irodalom bőkezű támogatása is – e honhoz kötötte. Vagyona is segítette, hogy itthon érezze magát. Hatvanyról – írja egy levelében Szekfű Gyula – „mindenki tudja, hogy «bolsevik», azaz annyiban bolsevik, amennyiben egy ilyen gazdag ember az lehet, aki nagyon jól meg tudja becsülni a pénz értékét.” Hatvany természetesen nem volt „bolsevik”. Szekfű sorait azért érdemes idézni, mert messze nem egyéni véleményt közöl. Akkortájt valóban „mindenki” azt tartotta, hogy a báró úr „bolsevik”. Ő pedig a pénz értékét azért is jól meg tudta becsülni, mert annak révén tudta, hogy biztonságban lehetett Bethlen István országában. Szekfű Gyula levele Török Pálnak Bécsből 1929 májusában. In: Huszár 1993: 78–79. Garami Ernő élete már sokkal szomorúbb történet. Őt nem védte vagyon, s miután elvtársaival sem tudott szót érteni, nem bírja ki itthon sokáig, s megint külföldre távozik – meghalni.

homloktérbe állító manifesztumot a kommunista manifesztum bösz próféciáival szemben”.²⁶⁷ A következő hónapokban Jászi sokat dolgozott a marxizmus cáfolatán, az elkészült, kereken kétszáz oldalas szöveg azonban inkább torzó, mint szintézis. Az idők során maga is elfeledte. Csak hagyatékának kutatása során 1982-ben lett ismert. 1983-ban Párizsban, az ottani *Magyar Füzetek* könyvsorozatában jelenik meg, illegálisan kerül haza Magyarországra, ahol a rendszert lebontani akaróknak lesz az egyik ideológiai fegyvere. 1989-ben a *Századévég Füzetek* sorozatában *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja* címmel jut el sokakhoz, hogy azután a pillanatnyi figyelem elmúltával hatástalanná váljék.²⁶⁸

*

Mert azt a maszkot, amelyet szorgos, s messze nem tehetségtelen kezek²⁶⁹ formáltak az ő igazi arca eltakarására (is), azt reális tényezők erősítik. Ám mielőtt ezeket számba vennénk, emeljük fel a tekintetüket a nagyobb dimenziók világa felé. Hiszen Jászi igaz arcának eltakarása akkor nyeri el a mélyebb értelmét, ha látjuk, hogy az 1918. évi polgári demokratikus forradalom sincs a valós történelmi helyén. Ennek a forradalomnak gróf Károlyi Mihály és Jászi Oszkár az emblematisztikus hőse. (Történelmi paradoxon. Forradalom forradalmár vezetők nélkül. Egyikük sem volt forradalmár, s mégis e robbanás – a személyiségek síkján szólva²⁷⁰ – kettejük műve.) Az antikorszakos gondolkodás²⁷¹ Jászit is erősen érinti,²⁷² ám első helyen Károlyi Mihály emlékét sújtja. Mert a kommunista igényű, ám magát reálisan „csupán” szocialistának minősítő, négy évtizeden át országgló rendszer – messze nem alaptalanul – éles vonallal választotta el Károlyi Mihály és Jászi Oszkár emlékét. Tehát önmagában a „négy évtized” leminősítése

²⁶⁷ Jászi 1991: 227. Idézi Litván 2003: 180.

²⁶⁸ Litván 2003: 180–181. Lásd még a 14. lábjegyzetet.

²⁶⁹ Lásd a 15. lábjegyzetet.

²⁷⁰ A forradalomnak az volt az alapja, hogy a dualizmus harmadik nemzedéke érdemben nem oldotta meg a betokosodott társadalmi problémákat. Kirobbanását, vértelen győzelmét a nagy háború elvesztése okozta. Ám a történelmet emberek formálják, a névtelenek tömege, s nevesek együttese.

²⁷¹ Az antikorszakos gondolkodás meghatározására lásd a 16. lábjegyzetet.

²⁷² Lásd a 17. lábjegyzetet.

Károlyit igen, ám Jászit nem degradálja. Ezeknek az évtizedeknek a hangadói, ha szóltak egyáltalán a megalkuvásmentesen antikommunista Jásziról, akkor a kemény kritika hangján beszéltek róla. Fájlalták, hogy nem tudta levetkőzni „korlátaait”, nem tudott eljutni a marxizmus üdvöztető tanításához.²⁷³

Az 1956 utáni hivatalos Magyarország ellenben Károlyi emlékéhez egyre kedvezőbben viszonyult. Franciaországból 1962-ben hazahozták, s a Kerepesi temetőben helyezték el hamvait, fölé impozáns mauzóleumot emeltek. 1975-ben – születésének századik évfordulóján – az Országház mellett állították fel Varga Imre megrendítően szép szoborkompozícióját. Rá három esztendővel, Hajdu Tibor tollából nagymonográfia jelent meg róla.²⁷⁴ Majd, ha megcsonkítva is, kiadták *Hit, illúziók nélkül* c. memoárját.²⁷⁵ Károlyi Mihály azért kerülhetett be az akkori marxista kánonba, mert hosszú emigrációja során világnézetében mind közelebb került a kommunista szemlélethez. Bár látta a Szovjetunió, majd a második világháború utáni ún. népi demokráciák valós vonásait, ám negatívumaikat nem lényegükkel, hanem döntően a történelmi és korabeli ellenséges környezettel magyarázta. A Rákosi-rendszerrel csak Rajk László letartóztatása miatt szakított. Illúzióit bár elveszítette, ám hitét, hogy a marxista szocializmus lesz az emberiség jövője, nem adta fel.

Jászi Oszkár antikommunizmusa ellenben élete során olyan sziklává szilárdul, amelyen még a nagyúrral (minő nagyúr volt: felnőtt korában is természetesnek vette, hogy kibomlott cipőfűzőjét más kösse be) a húszas évek elejére kikovácsolódott férfibarátságuk is összeroppan. Csak a halál optikájában ismeri igazából el, hirdeti, hogy gróf Károlyi Mihály „októberünk legnagyobbja volt”. „Hogy ez a forradalom megszülethetett, ez Károlyi Mihály személyiségének, heroizmusának és áldozatkészségének az érdeme.”²⁷⁶ Az előbbi vallomás az özvegynek, gróf Andrássy Katinkának szólt. Az utóbbi sorokkal a Münchenben megjelenő *Látóhatár* c. folyóirat szerkesztőit figyelmeztette. Azokat, akik a 80. születésnapja – ismét egy 80. születésnap – alkalmából önálló számmal tisztelegtek előtte. Ám tették úgy, hogy Károlyi Mihálynak a nevét sem említették. Jászi pedig korigál.

²⁷³ Lásd a 18. lábjegyzetet.

²⁷⁴ Hajdu 1978

²⁷⁵ Károlyi 1982

²⁷⁶ Jászi 1991: 568, 573.

A farkasréti temetőben 1991. június 17-én a civilben történész-professzor, a legutóbbi rendszerváltás utáni magyar országgyűlés elnöke deklamálhatott ugyan szép szavakat Jászi Oszkár hamvai hazatérését ünnepeelve, s az elhunyt végakarata szerint a sírkövére véshették a zseniális barát megindítóan szép szavait – „s hogy folyósan szélesedtek az ő útjai/ úgy ömölgettek felé mindenünnen/a magyar becsületesek és intellektuelek útjai” – ám a demokratikus Magyarország nem emelte kánonjába az engesztelhetetlen anti-kommunista, doktriner szabadkőművest. A rendszerváltó *Szabad Demokraták Szövetsége* 1989-es programjában ugyan az olvasható, hogy „elődünk Jászi Oszkár, aki nem tett engedményt soha semmilyen színű totalitarizmusnak és nemzeti elfogultságnak,” mégis mintegy évtizednyi kormányzati pozíciójukból sem egy köztéri Jászi-szoborra, sem semmiféle más, Jászi emléket komolyabban ápoló lépésre nem futotta.

Messze nem véletlenül. Az egyik ok a pártot szinte a kezdetben ért sokk lehetett. Közel utolsó pillanatban válik világossá, hogy nem ők, hanem a nemzet másik részét reprezentáló MDF fog kormányozni. Sőt, ha a furfangosan kiesztelt négyigenes szavazás nem hozza meg számukra a sikert – márpedig e siker hajszálon múltott, egészen pontosan azt csak az MDF vezérkara taktikai bal-lépésének²⁷⁷ köszönhatték –, a jövő számukra még keservesebb

²⁷⁷ A tagságot a szavazás bojkottjára hívták fel. Ha nem teszik, akkor a harmadik Magyar Köztársaság első elnöke 1990 januárjától a posztkommunista Pozsgay Imre.

lesz. Ebben és a későbbi sok kínlódásos helyzetükben kifejezetten púp lett volna a hátukon, ha ápolják az egész életében sikertelenül politizáló Jászi Oszkár emlékezetét. Tehertétel lett volna számukra Jászi liberális szocializmus utáni vágyakozása is. Hiszen Jászi Oszkár mélyen átélte a korabeli kapitalizmus vérlázító igazságtalanságait, s azokat egy szabadverseny alapokra épülő szocializmussal akarta felszámolni. A rendszerváltó párt ellenben bármiféle szocializmusnak még az írmagját is irtani akarta.

Az SZDSZ Jászi Oszkár szellemi örökségéből két ponton – saját és az ország javára – meríthetett volna. 1. Jászi Oszkár nem csupán református lett, hanem élete során is megtartotta ezt a hitét. E tekintetben bizony erősen különbözött élesen egyházellenes polgári radikális híveitől, akik viszont ezen felfogásukkal az SZDSZ elődei. Minden bizonnyal a pártnak és az országnak is jót tesz, ha több türelemmel viselik a történelmi egyházak revindikációs törekvéseit. 2. Jászi Oszkár szellemi örökségének ápolása a rendszerváltás után újjáéledő népi–urbánus vitára is csillapítóan hathatott volna, hiszen amikor ez a nemzetpusztító vita a harmincas években elkezdődött, akkor ő egyértelműen a népi írók oldalára állt.²⁷⁸

A napi politikai gyakorlat síkján a hajdanán oly sikertelenül politizált Jászi Oszkár emlékét negatív mementóként kellett, lehetett volna elevenen tartani. És ha azt kiegyensúlyozzák annak a Jászinak az állandó felidézésével, aki oly fogékony volt a kizsákmányoltak nehéz helyzete iránt, aki erkölcsi nagysága, kivételes igazságérzete révén a rendszerváltás utáni időszak népet pusztító gyakorlatával bizonyosan azzal a hévvel fordult volna szembe, amellyel korának anomáliáit ostromozta; nos, akkor az ország javára ma is létezne egy SZDSZ és maga az ország is többet profitál kivételesen kedvező külpolitikai adottságaiból. Messze nem ez történt. Az elmúlt közel negyedszázad Jászi Oszkár számára a másik oldalon az – úgymond – „nemzetellenes bűnei”-nek felhánytorgatását, itt pedig leginkább a feledést hozta. A tényleges feledés és feledtetés vétkét természetesen taktikusan takarni lehetett/lehet a „nemzetellenes bűnök” vádjával szembeni védelmezésével.

²⁷⁸ Urbánus oldalról – ismételjük – döntő mértékben azok szították a vitát, akik az első világháború előtt polgári radikálisok voltak. Lásd részletesebben Gyurgyák 2007: 163.

*

Jászi Oszkár – az elmondottakon túl – még egyéb súlyos okokból sincs a helyén. 1. Trianon ma is seb a nemzet testén. 2. Az 1989–1990-es rendszerváltás nyomán – az MDF–SZDSZ említett viadala is ennek terméke, s okozója – megelevenedett az Erdei Ferenc által leírt kettős társadalmi struktúra. 3. Ady Endre sorai ugyan megindítóan szépek, ám erőteljesen korrigálandóak. 3.1. A költő és a polgári radikálisok között nem csupán komoly összhang, hanem nagy különbség is létezett. 3.2. A sok magyar becsületesnek és intellektuelnek az útja éppen nem ömölgetett Jászi felé. 3.3. Az anomáliáért magát Jászi Oszkárt, és általában a polgári radikálisokat is súlyos felelősség terheli.

1. A seb fájdalmát az Európai Unió erősen enyhíti,²⁷⁹ ám mindaddig meg nem szüntetheti, amíg a szomszédok a magyar kisebbségnek nem adnak társult nemzeti pozíciót. Az igazi megbékélést itt a türelmetlenség, ott a gyanakvás hátráltatja. Itt joggal vagyunk türelmetlenek, hiszen félő, hogy amikor végre meglesz a vágyott társult nemzeti pozíció, addigra a kisebbséget a városiasodás, a modernizáció elkerülhetetlen velejárójaként taroló természetes asszimiláció létszámában feltartóztathatatlanul drasztikusan tovább gyengíti. Ott a gyanakvásokat vaskos tények táplálják. Történetiek és jelenbeliek is. A jelenbeli tényekből – vélhetőleg – bőven elégséges az orosz külpolitika ukrainai lépéseire, Krím bekebelezésére utalnunk.

A történetiekből minden bizonnyal az 1938 és 1941 közöttiek a legsúlyosabbak. A trianoni országot döntően az akkori Németország ereje és akarata²⁸⁰ növelte közel duplájára, saját erejéből a csonka országnak egyetlen négyzetkilométernyi terület visszavására sem futotta. Ezért is lehetett oly nagy az országgyarapodás kiváltotta mámor, hogy az még Márai Sándort és a hozzá hason-

²⁷⁹ 2004. május elsejétől hazánk és Szlovákia, valamint Csehország egyszerre nyert tagságot. Tehát, ha úgy tetszik, a versailles-i békerendezés egyik volt kedvence, Csehszlovákia, valamint erős kárvallottja, a trianoni Magyarország került akkor egy szövetségi rendszerbe. Románia 2007. január 1-jétől, Horvátország 2013. január 1-jétől kapott uniós tagságot. Szerbia pedig társult tagként várakozik bebocsáttatásra, s mivel a vágyott jövő megvalósulásához az igenlő magyar voksra is szüksége van, ezért jó ideje lényegesen rokonszenvesebb arcukat mutatja felénk, mint amit a történelem során nem kevés és véres alkalmakkor kellett megtapasztalnunk.

²⁸⁰ A történeti leírások részletesen szólnak Olaszországról, ám a tengely valójában soha nem volt tengely. Róma annak létrejöttétől alárendelt erejű Berlinhez képest.

lóan valóban okosakat is megrikatta, szemüket elfátyolozta.²⁸¹ A szörnyű ébredés után nem csupán minden területet, hanem még némileg annál is többet²⁸² kellett visszaadni. Olyan „győztesek”-nek, akik évekig valójában sokkal inkább tapadtak a náci Németországhoz, mi pedig közben a németekéhez és az oroszokéhoz mérhető embervesztéseget szenvedtünk el. 1945, a nulladik év – manapság nemigen méltányolt – óriási pozitív hozadéka, hogy lezárta azt az ezer esztendősi históriát, amely a két háború között is kasztos, rendies társadalmat éltetett. Ám a modernizációt hozó új rendszer megszületését döntően a háború elvesztése, a Szovjetunió beavatkozása tette lehetővé, a belső magyar társadalomfejlődés jóval szerényebb szerepet játszott. Ráadásul a nemzeti függetlenség is évtizedekre odalett. Mindebből következően az utolsó, 1989–1990-es rendszerváltás után kialakult új helyzet – minden roppant lényeges különbözőség közepette – az 1918/1919-es forradalmak bukása utáni helyzettel erősen rokon. Ismét magasra csaptak az antikorszakos gondolkodás tarajos hullámai. Azok árján pedig a bűnbakkeresésnek ismét nagy az ázsiója.

2. A mai társadalom zömét a jelen írásunkban taglalt kérdések egyáltalán nem foglalkoztatják, vagy alig érintik. Ha mégis tudnak valamit róla, ha van róla véleményük, azt kicsit is távolabb senki sem hallja. Ők alkotják a „népet”, tagjai természetesen jogilag ugyan a nemzetnek a részei, ám létfeltételeik (nem ritkán vérlázító) hiányosságai objektíve kirekesztik onnan. Fejük felett a kettős struktúrájú nemzet mentalitásában, világlátásában, történelemszemléletében merőben különböző két része egymással gyilkos küzdelmet folytat. Fegyvertáruk roppant széles. Nem ritka módszer a lenn lévők garasokkal történő megvásárlása, harcba küldése (szavazatvásárlás, hamis videók, bértüntetők stb.). A küzdelem témánkba vágó részét – manapság divatos szóval – emlékezetpolitikának nevezik. A bűnbakgyártás, régi toposzok fenntartása, tudat alá süppedt elemeinek előbányászása ennek a része.

3.1. Ady Endre, a zseniális barát verseiben és publicisztikájában egyaránt roppant kemény – számos esetben túlzásoktól sem mentesen – ostorozta az „istentelen rablólovagok és csuhások” országát, annak miniszterelnökét, a „kan Báthori Erzsébet”-et, a „csóvás gazember”-t, a „geszti bolond”-ot, mindeközben kemény

²⁸¹ Szegedy-Maszák 2014: 96

²⁸² Pozsony alatt három falut csatoltak el Magyarországtól Csehszlovákia javára.

kritikája a magyarság sorsa feletti mély aggodalommal is átítatott. És bár életében megkapta – ennyi csak kijárt neki –, hogy nem más, mint „tetű a magyar kultúra pálmáján,”²⁸³ s verseinek stilisztikáját is többen támadták, mint ahányan igenelték, halála után ellenben a recepciója már a húszas években bekövetkezett, költészete már Horthy Miklós Magyarországon érettségi tétel lesz. A polgári radikálisok ellenben – az általános, nemes, nagy emberi célok jegyében – úgy támadták a „magyar feudalizmust”, hogy közben azt a veszélyt, hogy a Szent István-i birodalom a sír szélén jár, s abba mindjárt belezuhanhat, egészen az összeomlásig

nem fogták fel. A nemzetiségi kérdéssel (is) komoly szakszerűséggel foglalkozó Jászi Oszkár ugyan akár már ezen témája okán is e tekintetben különbözött társaitól, ám ez az eltérés messze nem volt elégséges arra, hogy a korabeli magyar közvélemény a javára disztinváljon.²⁸⁴ Ha ilyenek ezek a „hazátlan bitangok”, akkor világos, hogy vezetőjük sem lehet másfajta.

E csörlátásban már a kortársak előtt teljesen elhomályosult az a tény, hogy 1906-ig sem a *Társadalomtudományi Társaság*, sem a *Huszedik Század* messze nem volt Jászi Oszkárnak és elvtársainak a birodalma. Ekkortól valóban döntően megváltozott a helyzet. Előzmények természetesen bőséggel voltak. A türel-

²⁸³ Gróf Tisza István szavai.

²⁸⁴ Gyurgyák 2007: 157–158.

metlen Jászi már 1905 őszén törésre vitte volna a mérsékelttekkel a dolgokat. Azután 1906 forró (sokakat a hűvös hegyekbe és vízpartokra csábító) nyarát a mérsékelték vélték alkalmasnak arra, hogy a polgári radikálisoktól egyszer s mindenkorra megszabaduljanak. Ellenben a kiötlött nemes csel éppen ellenkező eredményt hozott. Olyannyira, hogy jóllehet a történeti közgondolkodás ma is meggyőzhetetlenül annak a téveszmének a rabja, hogy a baloldal elzsidósodása a forradalmak műve, valójában a tragikus szakadás bizony erre a nyárra datálendő.²⁸⁵

3.2. Emberileg mélyen érthető, hogy majd négy évtized keserű száműzetése, rágalomözöne után – kései igazságtételül – Jászi Oszkár Ady Endre fennköltén megindító sorait rendelte majdani sírjára vésetni. Lelki balzsam volt ez a senki földjén járó kemény antikommunistának. Annak a harcosnak, aki nem csupán a „feudális” Magyarországgal állt szemben, hanem az időközben vagy kommunistává, vagy csupán „urbánussá” vált eszmetársaival is. Neki az 1945-ös újrakezdés sem ígért jót. Talán volt benne némi remény, ám 1947-es hazalátogatása minden ilyesmit szertefosztatott. Ha Szekfü Gyula az öreg Kossuth Lajost szedett fának láttatta, akkor az öreg Jászi Oszkár egy gyümölcsét, lombját hullatott fának mondható. Hiszen Kossuth Lajos forradalma és szabadságharca bukásában is győzedelmes volt. És bár ő nemzetét váteszi erővel óvta a Habsburg-házzal történő kiegyezéstől, ám a létrejött megbékélés igen csak gyümölcsözőnek bizonyult. Ellenben Károlyi Mihály és Jászi Oszkár októberi forradalmát a nemzet máig nem becsüli, annak öröksége jóformán sehol és semmiben nem hasznosult.

Sem életében, sem halálában nem ömölgettek Jászi felé mindenünnen a magyar becsületesek és intellektuelek útjai. Az 1906-ban bekövetkezett szakadás erősen elszigetelte a polgári radikálisokat. Ennek nyomán ők még keményebben ostromozták a magyar „feudalizmust”, a jelentős társadalmi támogatottságot élvező hatalom kemény elszigeteltségbe taszította őket. Andrássy Gyula

²⁸⁵ Az egy Csécsy Imrén kívül jószerevével nem maradt kiemelkedő, nem zsidó származású szereplője a polgári radikálisoknak. Ő ellenben olyannyira kitartott, hogy 1926-ban elindítja és 1939-ben történt megszűnésig szerkeszti a *Századunk* c. folyóiratot, amely szellemiségében az 1919-ben megszűnt *Huszadik Század* folytatója. A kérdés filológiai részletes előadásra lásd Litván György: *A szociológia első magyar műhelye című ihletett írását*. In: Litván 1996: 131–164.

lapja, az *Alkotmány* már másnap, 1906. augusztus 9-én egy nemzet átkát szórja rájuk: „igazi tudósoknak, magyar hazafiaknak, komoly férfiaknak nincs többé mit keresniük” abban a *Társadalomtudományi Társaságban*, amelynek 1902-től 1906-ig névleg éppen Andrassy Gyula volt az elnöke. Így természetesen a *Huszedik Században* nem publikálhatott többé „magyar hazafi”.²⁸⁶ Ezek után nem lehetett középén állni, nem lehetett kompromisszumot keresni. Azok – lettek legyen nem zsidó vagy zsidó származásuk –, akik bár tudták, látták, hogy bőven van mit tenni az ország korszerűsítéséért, elzárkóztak a polgári radikálisoktól. Kizárólag a hatalom oldalán, a hatalmon lévőkkel való kompromisszumkeresésben látták az előrelépés lehetőségét. Vázsonyi Vilmos és elvbarátai politikája is ezt mutatja. Mai kifejezéssel élve a polgári radikálisok rendszerváltásban gondolkodtak, a mérsékelt progresszívek a rendszeren belül sürgették a változásokat.

A helyzetet – sok egyéb mellett – Szekfű Gyula magatartása is jól szemlélteti. Ő 1913-ban, harminc esztendősen jelenteti meg *A száműzött Rákóczi* c. könyvét. Azt a könyvet, amelynek lehetnek bár hibái, ám bizonyosan igen nagy szolgálatot tett nemzetének. Mert a romantikus nacionalista történetírás valótlanágaival szemben festi meg a vezénylő fejedelem portréját. A megérdemelt elismerés helyett Szekfű Gyula országos botrány kellős közepén találta magát. Mindennek elmondták, könyve bezúzását követelték, volt ahol a kuttyájukat nevezték el róla. A kapott sebet Szekfű Gyula soha nem heverte ki. A védelmére kelt kevesek között ott voltak a polgári radikálisok. Támogatásukban ellenben a historikus a halál csókját látta, s nem kért belőle.²⁸⁷ Később – mint említettük – a *Három nemzedék* c. esszéjében sem a hála hangján írt róluk. Amikor 1927-ben útjára indul a *Magyar Szemle* a szerkesztő Szekfű Gyula bizonyosan tudja, hogy a *Huszedik Század* színvonalának meghaladása nem lesz egyszerű feladat. Mégis, amit Jászi Oszkáról és munkatársairól nevüket sem említve ír, az a kurzus legrosszabb arcát idézi: „Itt említjük meg elrettentő példaként, azt a magyarul írt szemlét, homlokán századunk nevével, mely munkájával következetesen a társadalmi átalakulást célozta, míg nagyzási hóbortja példátlan impotenciában nem pukant szét, akárcsak a gyermeknek a falhoz vágott üres stanclicija:

²⁸⁶ Gyurgyák 2007: 166.

²⁸⁷ Lásd a 22. jegyzetet.

emléke ma, az akarhatnám és a tehetség aránytalansága miatt homéroszi kacajt kelthetne, ha nem terhelnék egyúttal, más vonatkozásokban tragikus bukásunk előidézésének is súlyos bűnei.”²⁸⁸

Szekfü a polgári radikálisoknak valójában egyetlen nagy hibáját látta. Azt, hogy nem reálisan gondolkodnak. „Nagy illuzionisták, akiknek egyetlen hibája – nem a magyartalanság, mivel épp oly igazságtalanul vádolják őket, akárcsak engemet –, hanem a történeti érzék hiánya.”²⁸⁹ A nagy historikus tehát mentesíti a polgári radikálisokat a magyartalanság oly gyakorta megfogalmazott vádjától. Az igazság meglátására – hozzá kell tennünk – Szekfü a saját elszenvedett keservei hatására oly fogékony.

3.3. Az 1905–1906 környékén kiformalódott polgári radikalizmus képviselői kíméletlenül támadták a fennálló rendet. Új, az általános választójogon alapuló, a nemzetiségekkel kiegyező, demokratikus, a „morbus latifundii”-t megszüntető Magyarországot akartak. Bár magukat polgárinak nevezték – tragédiájukra – a polgárság nemhogy nem sorakozott mögéjük, hanem zömében elhatárolódott tőlük. Értelmiségi csoportosulásként működtek. Látván a polgárság hozzájuk való viszonyát a munkásságra és szervezeteire támaszkodtak. Egyik legmaradandóbb alkotásuk azoknak a munkástanfolyamoknak a megszervezése, ahol tanulni vágyó munkások és diákok százainak adtak komolyabb műveltségi anyagot. Amikor Jászi Oszkár és elvbarátai oly kíméletlenül ostromozták az – úgymond – feudális Magyarországot, akkor fegyvereik éle számtalanszor a zsidóság jelentős részét is megsebzí. Jól mutatja ezt – számtalan egyéb mellett – a *Huszedik Század* c. folyóirat 1917. évi nevezetes vitája a zsidókérdésről. Jóllehet a mintegy megkérdozett százötven személyből²⁹⁰ csak hatvanan válaszoltak, mégis a szerkesztőség joggal összegezett úgy, hogy az ankét „várakozáson felül sikerült”. Hiszen az eredményt a nagy elszigeteltségükhöz, ahhoz mérték, hogy sokan már a kérdésfeltevést is elhibázottnak tartották.²⁹¹ A nagytekintélyű Szabolcsi Lajos, Tisza István elkötelezett híve, az *Egyenlőség* c. széles körben olvasott hetilap szerkesztője ugyan válaszolt, ám azért, hogy

²⁸⁸ Lásd a 23. jegyzetet.

²⁸⁹ Lásd a 24. jegyzetet.

²⁹⁰ Azért a becsült adat, mert nem maradt fenn a megkérdozettek listája.

²⁹¹ „Az ankét elleni nyomás oly nagy volt – olvasható a vitát összegző szerkesztőségi cikkben –, hogy többen írásban vagy szóban közölték velünk, hogy nyugalmaikat nem hajlandók feláldozni, bár sok mondanivalójuk volna.”

hevesen támadja a folyóirat lépését. Mert ankétjával – úgymond – kárt okoz, tovább szítja az egyébként is erős antiszemita közhangulatot. A szerkesztőség (= Jászi) pedig – minden bizonnyal mérlegelve a szerkesztőnek és lapjának a súlyát – igen visszafogottan írta: „mi ezt a szempontot nem látjuk helytállónak oly férfiak részéről, akiknek egyetlen szavuk sem volt ama nemzetiségi heccelődés ellen, melyet a magyar sajtó egy tekintélyes része a háború alatt folytatott.”²⁹² Egyszóval: a polgári radikálisok elszigeteltségének jelentős tényezője az akkoron még messze túlnyomó többségében jobboldali zsidóság.

Jászi Oszkár többnyire messze nem volt oly visszafogott, mint akkor Szabolcsi Lajossal szemben. Ezért gyakran érte őt az antiszemitizmus vádja, nem ritkán kapta, kapja meg az „önantiszemita” minősítést. Mélyen igaztalanul. Mert nem tett mást, mint – ma is tanulhatnának tőle sokan, oly éles nyelvű kritikusok – „csupán” egy mércével mért. 1918. október 2-án nagy barátjának, Szabó Ervinnek a koporsójánál mondotta: „Ez ország tovább ragadozó ritterek országa nem marad. Ez az ország tovább kegyetlen pénzváltók országa nem marad. Ez az ország tovább ateista papok országa nem marad.”²⁹³

Tudjuk, tévedett. Ám, ha a jámbor Olvasó honunkban ma is sok ragadozó rittert, kegyetlen pénzváltót, ateista papot lát, akkor azért se magát, se Jászi Oszkárt ne okolja. A számtalan ok egyikét bizonyosan megtalálja Jászi Oszkár valós történelmi szerepe meghamisításában.

*

Bár Jászi Oszkár és elvbarátai radikálisan akarták megváltoztatni a fennálló társadalmi viszonyokat, nem voltak forradalmárok. Az 1918. évi októberi forradalmat nem ők csinálták. „A forradalmakat nem csinálják, a forradalmak születnek” – írja visszaemlékezésében Jászi Oszkár. Ilyenkor az ésszerű lépések, cselekvések varázsűtésre megszűnnek „s helyettük rejtelmes mágneses mezők képződnek a társadalomban, melyek irgalmatlan erővel sodornak magukhoz tömegeket, s az úgynevezett «egyéniségeknek» is

²⁹² *Huszádik Század* 1917: 28–31.

²⁹³ Idézi – sokak között – Litván 2003: 130.

túlnyomó többségét hatalmukba kerítik.”²⁹⁴ Szóval a forradalmi hullám emelte őket a magasba. Aztán a hatalmat nem tudták megszilárdítani, az előző rendszer itt hagyta csődtömeget nem tudták eredményesen kezelni. Ehhez idő kellett volna, az ellenben nem adatott meg nekik, mert a szomszédos nemzetek mohó nacionalizmusa zsákmányát akarta. Mohóságuk sikerét döntően az segítette, hogy a központi hatalmak elveszítették a háborút. Ám jelentős tényező volt, hogy a magyar forradalom vezetői nemigen tudtak mit tenni a „rejtelmes mágneses mezőkkel”. E mágneses mezők kevésbé lettek volna rejtelmesek számukra, ha van bennük megfelelő kormányzó erő. Ha legfőbb nemzetiségpolitikai vezetőjük – pedig mily sokat tudott a nemzetiségi kérdésről – nem azzal a jóhiszeműséggel van irántuk, amely majd a kisantant csapdájába is belevezeti. Amikor a forradalom vezetői 1919. március 20-án – döntő mértékben az antant (saját érdekei szempontjából is kétbalkezes) politikája következtében – kieresztik a hatalmak a kezükből, Jászi régen nem miniszter. Már 1918. december 10-én lemondott tárca nélküli nemzetiségügyi miniszter állásáról, hivatalos felmentésére 1919. január 19-én került sor.

*

Történelmi helyének megtalálásában maga Jászi Oszkár is segíti a történészt. 1936. március 1-jén unokatestvéréhez, Liebermann Pálhoz intézett levelében olvassuk: „Ami az én «önvádaimat» illeti, azok, mint jól sejtetted nem munkám irányvonalára vonatkoznak, hanem inkább epizódokra. Így pl. nagy hiba volt, hogy pártot csináltam. Mint egy szellemi irány vezére, politikai kötöttségektől menten, szabadabban és erőteljesebben dolgozhattam volna. Az emigrációban is hiba volt, hogy kezdetben egy csoport vezetését vállaltam. Újra: egyedül erősebb, biztosabb és talán hasznosabb lehettem volna. Kár volt tehát, hogy a politikába belekényszerültem.”²⁹⁵ Jászi nem mondja meg, hogy mit ért az ő munkájának irányvonalán. Hiszen abba nagyon sok minden beletartozik. Ha azt érti, hogy egy modern, demokratikus, igazságos országot akart, akkor természetesen semmi vitánk nincsen. Ám az

²⁹⁴ Idézi Litván 2003: 129.

²⁹⁵ Jászi 1991: 369–371. Az idézet helye 370. A levelet idézi: Pelle 2001: 238, Gyurgyák 2007: 161.

„epizódok” problémák halmazát rejtik magukban.

Jászi azért hibáztatja magát, mert pártot csinált. Száznál is több esztendő pergetett le az idő a *Polgári Radikális Párt* megalakítása óta. Közben rengeteget kísérleteztek a pártalakzatnál jobb formáció megtalálására, azután a különféle tömörülések rendre párttá formálódtak. Szóval aligha volt elhibázott dolog a *Polgári Radikális Párt* létrehozása. Jászi nem csupán pártpolitikusként volt kudarcos, szellemi iránya sem toborzott széles tábor a korabeli Magyarországon. Szavai vélhetőleg arra utalnak, hogy nem értett a napi politika bozótharcaihoz. A valóság egyszerűen az, hogy az ő prófétai hevülete nem ragadott magával szélesebb köröket. Elgondolása, mely szerint egy szellemi irány vezéréként, „politikai kötöttségektől menten, szabadabban és erőteljesebben” dolgozhatott volna, az bizony téves, szubjektíve pedig önbecsapás. Az eredmény vélhetőleg még rosszabb lett volna. Hiszen a PRP az októberi forradalom előkészítésében hozott eredményeket. Míg, ha Jászi csupán egy szellemi irány vezetője, akkor lehetett volna ugyan „kötöttségektől mentes”, „szabadabb”, ám „erőteljesebb” – aligha.

Az emigrációban sem az volt a hiba, „hogy kezdetben egy csoport vezetését” vállalta. A fentebb vázolt tartalmú szellemi irány nyal természetesen itt sem volt baj. Ám a politikai iránnyal annál inkább. A kisantanttal történt szövetkezés – ismételjük – végzetesen elhibázott volt. Egyedül önmagában talán lehetett volna „erősebb, biztosabb”, ám Eduard Benešnek az a Jászi Oszkár (és tegyük hozzá: gróf Károlyi Mihály) volt az „erősebb, biztosabb” és bizonyosan „hasznosabb”, aki(k) mögött csoportok, nagyobb politikai erők álltak. „Kár volt tehát, hogy a politikába belekényszerültem” – így a keserű, ám történetietlen sommázat. Jászi Oszkár rengeteget eltöprengett élete során azon, hogy ő tudós vagy politikus legyen. Ám ezzel a sehová sem vezető kérdésfeltevéssel szemben az ő tudományos tevékenysége soha nem a szobatudós munkája, hanem közvetlenül a társadalom jobbítását célzó foglalkozás volt. Ezért az mindenképpen irritálta a fennálló viszonyok híveit.

Az unokatestvérhez intézett levél folytatásában van az igazán drámai önreflexió. „És itt belejátszik a fajiság problémája is. Sokszor eszembe jut: ha kurtanemesnek vagy akár csak paraszti sarjnak születtem volna, munkám hatása megezerszerűsödött volna. S általában kételyeim vannak, hogy egy idegen faj emberének szabad-e részt venni a vezető politikai életben? Ebben a vélemény-

nyemben nincs semmi szerepe a Nazi ideológiának, melyet természetesen mai formulázásaiban ostobaságnak és gonoszságnak tartok. De van benne egy residium, mely megfontolást érdemel. A politika nagyban szimbólumok és érzelmi reakciók dolga. Az egybeforrottságot ezekkel megszerezni sok generáció munkája kell. Talán hevesebb és türelmetlenebb voltam, semmint az adott helyzetben szabad lett volna.”²⁹⁶ Jászi Oszkárnak természetesen igaza van abban, hogy a kurtanemesnek vagy a paraszti sarjnak a politizálás terén volt bizonyos előnye „egy idegen faj emberével” szemben a 20. század elején Magyarországon is. Ám amint a századelőn Jászi Oszkár nem akar tudni a frissen asszimiláltságának tényéről, most ellenben annak súlyát a valóságosnál jóval nagyobbra teszi. Hiszen a szintén frissen asszimilált Vázsonyi Vilmosnak a politikai életútja önmagában is mutatja, hogy neki sem volt megtiltva másként, világosabban fogalmazva: körültekintőbben, türelmesebben küzdeni politikai céljaiért. A „vázsonyizmus” az ő radikalizmusának a közelébe sem ért, ám az is egy jobb Magyarországot akart. Tehát az együttműködés elmaradásáért vélhetőleg túlzás lenne csupán Vázsonyi Vilmost és elvbarátait hibáztatni. Egy higgadtabb politikai gyakorlat pedig már akkoron meghozhatta volna a felismerést, hogy a politika valóban „nagyban szimbólumok és érzelmi reakciók dolga.” Annak a belátása pedig hozhatott volna részeredményeket. Jászi Oszkárnak mélyen igaza van abban, hogy „az egybeforrottságot ezekkel megszerezni sok generáció munkája kell.” Ám az igazán kiemelkedők – és Jászi Oszkár bizonyosan ilyen volt – esetében a tanulási idő bizonyosan lerövidülhet. A gondolatmenet záró mondatát – „talán hevesebb és türelmetlenebb voltam, semmint az adott helyzetben szabad lett volna” –, annak mázsás terhe alatt ő csak a „talán” szócskával együtt volt képes leírni. A Jászi nagysága előtt fejet hajtó történész azonban leírja: hevesebb és türelmetlenebb volt, semmint az adott helyzetben szabad lett volna.

*

A Jászi Oszkár arca elé (is) zománcozott maszk csak akkor fog összetörni, ha a nemzet mai kettészakadása jelentősen enyhül. Ha egyik oldal sem tör a másik gazdasági, politikai, szellemi elle-

²⁹⁶ Uo. 370–371. Idézi Pelle 2001: 238, Gyurgyák 2007: 163.

hetetlenítésére. Ha mindkettő belátja, hogy üres szavak helyett a nemzeti minimum politikáját kell mindennapi élő gyakorlattá tenni, már csak azért is, mert a nagyvilágban különben nem állhatunk helyt. Ha a nemzet zöme végre képes lesz a reális önismeretre. Elviseli az ezzel járó fájdalmat. Már nem lesz szüksége bűnbakokra, nem hagyja azok gyártását. A nemzettudat formálói felhagynak deformáló munkájukkal. Mindennek jegyében az 1918. évi polgári demokratikus forradalom is a maga valóságos arcával foglalja el helyét a nemzeti emlékezetben. A társadalom zöme átlátja, hogy e forradalom nem sirásója volt a magyarságnak. Ellenkezőleg: fennmaradása záloga lehetett volna egy jobb világnak. Károlyi Mihály szobra visszakerül méltó helyére. Jászi Oszkár pedig végre megkapja azt a szobrot, amelyet minden rendszer megtagadott tőle.

Addig még sok víz folyik le a Dunán. Ám egyszer megtörténik...

(2014)

Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok a 80 éves Adriányi Gábor tiszteletére. (Szerk. Klestenitz Tibor és Zombori István) MTA Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet, Bp., 2015, 397–410.

HÓMAN BÁLINT ÉS A MAGYAR KÜLPOLITIKA IRÁNYAI

Amikor Hóman Bálint *Külpolitikai irányok a magyar történetben* c. tanulmánya 1931-ben megjelent,²⁹⁷ akkor a magyar–olasz viszony már az 1927-ben Rómában Bethlen István és Benito Mussolini által aláírt örök barátsági szerződés nyomvonalán elmélyülőben volt, a magyar–német viszony ellenben messze nem akart arra a nyomvonalra zökkenni, ami Budapest számára kívánatos lett volna.

Maga a német–olasz viszony pedig, amely a trianoni ország vezetőinek elgondolásaiban lényegében kezdettől fogva, tehát a nevezetes tanulmány megszületéséhez képest mintegy évtizede a legszámottevőbb alapját képezte mindenfajta realista – rögvest tegyük hozzá: hamisan realista – elgondolásnak a trianoni ketrecből történő szabaduláshoz, nos, ez a német–olasz viszony Hóman említett dolgozata után csak fél évtizeddel később vált – és akkor is csupán látszólag – megfelelővé.

Látszólag, mert – a szó valódi értelmében – a tengely soha nem volt két egyenlő erejű nagyhatalom együttmozgása: az eleitől fogva a német túlerőtől, az olasz hatalom viszonylagos gyengeségétől szenvedett.

A Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt szellemtörténeti ihletettséggű *Magyar történet* kapcsán szokásos megállapítás, hogy míg Szekfű könnyedén alkalmazza e nézőpont sémáit a historiára, addig Hóman nehezkesebben, inkább a források, tények megelevenítésére ügyelve keresi a szellem megnyilvánulásait a történelmi folyamatokban.

Nos, a *Külpolitikai irányok* c. tanulmány, s nemkülönben az 1945-ben szintén bezúzásra ítélt, annak idején számos helyen elhangzott, publikált *Német–magyar sorsközösség* című áttekintés aligha nevezhető olyan alkotásnak, ahol szárnyaló eszmefuttatásaiban a szerzőt különösképpen zavarta volna a történeti tényanyaggal való megfeleltetés akkurátus igénye. Olyan dolgozatok

²⁹⁷ Hóman 1931 – A tanulmány helyet kapott a Hóman munkáinak javát tartalmazó, CD-ROM-on történt publikációban. Az idézetek lapszámai innen valók.

ezek, amelyekben Hóman Bálint mintha kimondottan cáfolni akarná a fenti megállapításokat.

A kérdés messze nem csupán Hóman Bálinté, hanem mindnyájunké: mit és hogyan tegyen a történész, ha ki akar lépni a szakma szűk nyilvánosságából szélesebb körök elé, ha megszerzett tudása révén nem csupán arra törekszik, hogy a megismerés végeláthatatlan folyamatát újabb kis építőkövekkel gyarapítsa, hanem ugyancsak fontosnak – adott esetben még fontosabbnak – tartja, hogy szélesebb köröknek, esetenként akár magának a nemzetnek a történetpolitikai gondolkodását igyekezzen befolyásolni.

Nem kétséges, hogy a siker elemi feltétele: képesek legyünk az apró-cseprő tények valóságától való elrugaszkodásra. Világosnak, közérthetőnek, lényegi megállapításokra törőnek, impresszionálónak kell lennünk.

Ám amint a hegyvonulatok is csak akkor alakulnak át a távolból szemlélőnek kéklő hegyekké, ha a valóságban kiemelkedő kövületekre terülő talajba kapaszkodó erdösségekből állnak, különben csalfa délibábok, fantazmagóriák maradnak, hasonlóképpen megkerülhetetlen követelmény a historikus számára is, hogy szárnyaló eszmefuttatásai a történelem valós tényeire, valós összefüggéseire, valós folyamataira ácsolódjanak.

*

Miképpen is néz ki mindez Hóman Bálint történettudósnak, volt magyar királyi kultuszminiszternek a magyar külpolitika irányairól festett tablója esetében?

Válaszunk röviden szólva: végtelenül lehangolóan.

Hóman Bálintnak természetesen igaza van abban, hogy állami függetlenségünk közel négyszáz évre történt elvesztése „meggátolta az egészséges külpolitikai közvélemény kialakulását”. Bizonyosan szerepe volt e múltnak, hogy a nagy háború elvesztése után, ahogy ő mondja „betegesen fantasztikus koncepciók” termelődtek ki. Az, hogy Trianon „a természetes visszahatás erejével váltotta ki széles rétegekből a nyugatellenes orientáció vágyát”, az hogy „egykori élettársaink mohó étvágya” tovább erősítette egyedülvalóságunk tudatát,²⁹⁸ az mind-mind igaz.

Az is fontos megállapítás, mely szerint a Trianonnal visszanyert

²⁹⁸ Hóman 1931: 1.

függetlenség értéke „nagyon is problematikusnak tetszik”.²⁹⁹

Ám abban már jó adag, ismert gyökérből táplálkozó egyoldalúság van, hogy a magyar külpolitika „a kiegyezés óta [...] a monarchia nagyhatalmi politikájában” olvadt volna fel. Történetitlenül időtlen nemzetfelfogása jegyében pedig Hóman Bálint bizonyosan egyoldalúan állítja azt, hogy „a magyar külpolitikának ezer év óta mindig ugyanazokkal az erőtenyezőkkel kell számolnia. A magyar nemzet szomszédságában működő és életére ható erők – népek és nemzetek folytonos váltakozása, államalakulások bomlása és keletkezése ellenére – mit sem változtak a honfoglalás óta.” Ebből következően eleve nem lehet reális az a fundáltnak tűnő állítása, hogy távoli időkben kell keresnünk politikai életünk ma is sorsdöntő nemzetközi problémáinak gyökerét.³⁰⁰

Bőven elegendő lett volna a korabeli nemzetközi helyzet erőviszonyainak, s benne a mi igencsak szerény adottságainknak a reális számbavétele, mindennek alapján pedig a politika figyelmeztetése: oldja fel azt a nagy ellentmondást, amelynek jegyében úgy törekedett a Szent István-i birodalom helyreállítására, hogy tudta: programja sikerének nagyhatalmi akarat adhat csak realitást.

Ha egy társadalomnak, s tagjainak önbizalma van, önbizalmuk van, az nagyon jó dolog. Hisz’ csüggedt fővel nem lehet nagy dolgokat véghezvinni. Trianon gyermekeinek különösen fontos volt, hogy legyen erejük a tartáshoz. Ám a tartáshoz illúziók kergetése nem ad, nem adhat valódi segítséget. Illúziót táplált (talán saját magában is) ám olvasóiban bizonyosan Hóman Bálint, amikor a *Magyar történetben* a valóságban soha nem létezett, három tenger által határolt magyar birodalom látomását festette meg. Hasonlóképpen valótlan történeti képet festett a *Külpolitikai irányokban*, amikor a Habsburg birodalom 18–19. századi históriájának tengelyében a magyar múlt továbbélését láttatta.

„A XVIII. században, a keleti veszedelem szűnőben lévén, a régi nagyhatalmi koncepció, a déli és keleti expanzió politikája éledt fel. 1718-ban a passzarovici [pozsareváci] békével Bosznia, Szerbia és Oláhország határvidékei, 1772-ben Galícia néven Halics és Lodomér, 1797-ben Dalmácia, 1878-ban Bosznia és Hercegovina e koncepció alapján, sőt a magyar király történeti jogára való egyenes hivatkozással kerültek Habsburg királyaink

²⁹⁹ Uo.

³⁰⁰ Uo.

uralma alá. E tartományok birtokbavétele, az oláh, bolgár, szerb és montenegrói fejedelemségek felett – többnyire az uralkodók személyén át – kéretlenül gyakorolt protektorátus, a beavatkozások ez államok ügyeibe, a hétéves háború idején és III. Napóleon korában a fejlődő porosz hatalom ellen irányuló francia szövetség, az itáliai tartományok megszerzése egytől-egyig a Habsburg-monarchia által kisajátított nagylajosi koncepció alapján történtek, *aminthogy a múlt század osztrák, majd osztrák-magyar nagyhatalma sem volt egyéb, mint a cseh és osztrák-német tartományokkal bővült és magyar színezetétől megfosztott középkori magyar nagyhatalom új jelentkezési formája*. A monarchia törzse Magyarország volt s külpolitikai problémái is magyar problémák voltak, de – sajnos – ezt a tényt a hatalom birtokosai nem ismerték fel s ezért a monarchia politikája hamis vágányra siklott.³⁰¹ (Kiemelés – P. P.)

Mindezzel szemben a mai történetírás alapján mondjuk: az Osztrák–Magyar Monarchiát 12 nemzet, nemzetiség lakta,³⁰² s ezek érdekei oly mértékben voltak szétartóak, hogy hiába volt Bécs–Budapest egy nagyhatalom feje, e külpolitika nem eredményezett gyarmatokat, s hatóköre nem ért el a tengerekig, s főleg nem terjedt azokon túl – márpedig annak idején a nagyhatalmi léttel ilyesmi járt együtt. A dinasztia ugyan dinamikusabb külpolitikát szorgalmazott, ám annak az eredményessége a fent jelzett strukturális gyökerek miatt csak igen csekély lehetett.

Az is nagyon lényeges, hogy a korabeli panaszokkal szemben a magyarságnak társnemzeti pozíciója volt a Monarchiában, s annak külpolitikájára valójában (tehát messze másképpen, mint amit Hóman Bálint sugallt) ennek megfelelő befolyást gyakorolt.³⁰³ A

³⁰¹ Uo. 10.

³⁰² A szakirodalomban (köztük a magunk tárgyba vágó írásaiban) számos helyütt 11-ről lehet olvasni. Mindkét szám igaz. A 12. a bosnyák, s a magyarázat az, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát az 1878. évi berlini kongresszus feljogosította Bosznia-Hercegovina okkupálására, majd az 1918. évi felbomlás előtt kereken egy évtizeddel, 1908-ban Bécs–Budapest jogilag is bekebelezte ezt a területet. Mivel Szentpétervárral szemben inkorrekten, arrogánsan jártak el, ezért az osztrák–magyar lépés az ún. annexiós válságba torkollott.

³⁰³ Az 1867. évi magyar–osztrák kiegyezés révén – amint azt Kosáry Domokos precízen megállapította – „a magyar politikai vezető rétegek [...] a nemzeti önállóságnak jóval nagyobb mértékét, az ország hiánytalanabb egészét és a gazdasági felzárkózásnak több lehetőségét kapták kezükbe, mint amilyennel Magyarország Mohács óta bármikor rendelkezett.” Kosáry 1985: 47.

nagyhatalmi mércének hagyományos értelemben (terület, népesség, mozgósítható hadsereg létszáma) igen, modern értelemben (a gazdaság dinamizmusa, tőkeexportáló képessége, a társadalom berendezkedésének milyensége, civilizációs mutatói) ellenben már megfelelni képtelen dunai Monarchiának külpolitikája igazából csak a Balkánon volt. S amikor felvette a harcot a szászadelőn ott ismét megelevenedő nemzet-felszabadító és egyesítő törekvésekkel, akkor valójában minden beavatkozási lépésével és kísérletével saját jövőjét akarta garantálni, nemzetiségeinek centrifugális energiáit elemészteni. A magyar miniszterelnöknek megvolt a lehetősége arra, hogy akarata ebben a külpolitikában testet öltjön. Tisza István tevékeny közreműködésével iparkodott a Monarchia diplomáciája Szerbiát elszigetelni, ellenerőként, szövetségesként Bulgáriát gazdasági, katonai tényezővé tenni, Romániát pedig szövetségesi hűségében megerősíteni.

„Az epizódyszerűen feltűnő s mindig irreálisnak, a kétségbeesés politikájának bizonyult keleti orientációval szemben – állítja Hóman Bálint – történetünk két reálpolitikai értékű, nyugati irányú koncepciót termelt ki:”³⁰⁴

Mielőtt meghallgatnánk a szerzőt e két „reálpolitikai értékű, nyugati irányú koncepció” mibenlétéről, mondjuk el világos egyértelműséggel: Hóman Bálint döntően a 11–15. századi magyar história tényeivel operál s közben az egész magyar históriára terjeszkedően állítja, hogy a magyar történelem „két reálpolitikai értékű, nyugati irányú koncepciót termelt ki”, s így mondja „mindig irreálisnak, a kétségbeesés politikájának” bizonyulónak a keleti orientációt.

Csak kissé odébb, a 16–17. századi Erdély politikájára pillantva már aligha lehetne a keleti politikát irreálisnak mondani.

Tehát

„1. a nyugati kultúrközösség keleti határzónáján élő népeket egyesítő lengyel–magyar–horvát–olasz szövetségnek történetünk folyamán a német hatalommal szemben defenzív s kelet felé expanzív értelemben alkalmazott koncepcióját, háttérben a francia szövetséggel (amit a mai világpolitikai konstelláció szerint az angolszász hatalom támogatása helyettesíthet), vagyis a széles front stratégiáját;

2. a német-római birodalommal – mai nyelven: a német és

³⁰⁴ Hóman 1931: 13.

olasz hatalommal – kötött szövetségnek keleti veszedelem esetén időszerű s keleti irányban defenzív természetű koncepcióját, mit katonai fogalomképzéssel a mély front stratégiájának nevezhetünk, s amelynek keretében időnként a mai bolgár és török hatalommal egyenértékű Bizánccal való szövetség is helyet talált.”³⁰⁵

Mindezzel szemben

a/ a „nyugati kultúrközösség keleti határzónáján élő népeket egyesítő lengyel–magyar–horvát–olasz szövetség” még a 11–15. századi valóságban sem volt állandó tényező,

b/ mivel azonban Hóman azzal az igénnyel adja elő mondani-valóját, hogy „mai helyzetünkben” „gyakorlati politikusok” döntenek arról: „melyik a helyesebb e két koncepció közül, melyik bíztat reális eredményekkel”, ezért az egyes elemek történetibb rajzához minimum az alábbiak tartoznak hozzá.

1. Lengyel vonatkozásban azt a pillanatot idézzük, amikor Sobieski János lengyel király a török ellen Bécset védő egyesült keresztény hadak fővezére, miközben a vezénylő fejedelem Thököly Imre a Bécset ostromló török birodalom szövetségese, s ebből következően – amint azt Köpeczi Béla monografikusan ábrázolta – a korabeli Európa a mi hitünkkel szemben bennünk éppen nem a kereszténység védőbástyáját, hanem éppen ellenségét látta és láttatta.³⁰⁶ Aztán a história későbbi nem éppen rövid pillanatában a lengyel állam másfél évszázadon át nem is létezik, s amikor végre visszanyeri önálló alakját, azt annak a versailles-i békerendezésnek köszönheti, amely a Szent István-i birodalmat részesíti első osztályú temetésben.³⁰⁷

A nagy háború utáni két évtizedben a magyar–lengyel barátság – egyébként természetesen teljes mértékben helyeslendő ápolása e jelentős különbség negligálása mellett történt, ekképpen a külpolitika realitásainak számbavételét messze nem segítette,³⁰⁸ s Hóman Bálint effajta eszmefuttatása szintén félrevezető volt.

2. Horvát vonatkozásban vélhetőleg minden részletezés nélkül elégséges a bán, Josip Jellačić említése. Aztán utalnunk kell az 1868-as magyar–horvát kiegyezésre, amely a horvát politikai elit zömében (bár ne tették volna) ugyanúgy elége-

³⁰⁵ Uo.

³⁰⁶ Köpeczi 1976.

³⁰⁷ A díszes ceremóniára (többek között) lásd Romsics 2007: 145–146.

³⁰⁸ Lásd - többek között - Kovács 1971.

detlenséget keltett velünk szemben, mint ahogy a döntően kurucos beállítottságú magyar közvélemény sem tudta annak idején felmérni az 1867. évi kiegyezés számunkra nyújtotta (utolsó) nagy lehetőségét (erről Hóman Bálint 1931-ben értelemszerűen semmit sem tudhatott, ám hatalmas ívű rajzához valamelyest mégis csak illeszkedően mondhatjuk). S majd csak a rendszerváltó Antall-kormánytól kapott fegyverküldemény, majd az EU-hoz való csatlakozásukhoz nyújtott magyar politikai–diplomáciai támogatás révén békülnek meg velünk.

3. Az „olasz szövetség” kapcsán szinte pironkodva hozzuk fel, hogy az olasz politikai egység igencsak közismerten hosszú évszázadokon át nem létezett, s bár az állammá szerveződött Itália 1883-ban valóban csatlakozik Berlin–Bécs–Budapest szövetségéhez, ám 1914 kritikus esztendejében korábban vállalt kötelezettsége helyett semlegességet deklarál, hogy 1915-ben már fegyveresen forduljon ellenünk. Isonzó és Doberdó szenvedésőzőne több mint elégséges az ellenkező képlet érzékeltetéséhez. A további fejleményeket pedig azért lenne helytelen itt megemlíteni, mert azok inkább már a másik „reálpolitikai értékű, nyugati irányú koncepció” tárgyához tartoznak.

A másik „reálpolitikai értékű, nyugati irányú koncepció” kapcsán, a „mai” „gyakorló politikusok”-ig húzott hómani ív okán vélhetőleg minden erőltettség nélkül emlékeztethetünk arra a szolid történeti tényre, hogy a német-római birodalom császári címét azok a Habsburgok birtokolták, akik mellesleg Szent István koronáját is fejükre illesztették.

Hóman Bálint történészhez illő szerénységgel nem foglal állást e két koncepció dolgában, csupán annak megállapítására szorítkozik, hogy „az első koncepció, a nyugati háttérrel bíró lengyel–horvát–olasz szövetség a német hatalmi aspirációkkal s a közvetlenül szomszédos kisebb hatalmakkal – csehekkel, osztrákokkal, szerbekkel – szemben járt sikerrel, viszont a német–olasz orientáció nagy keleti veszedelem esetén bizonyult egyedül célravezető politikának.”³⁰⁹

A „keleti veszedelem esetén időszerű s keleti irányban defenzív természetű koncepció” felemlegetésének sugallatát természetesen a tények mentén araszoló történész is látja, ám mást nem mondhat: Hóman Bálint tablói nem állják ki a történeti tények próbáját.

³⁰⁹ Hóman 1931: 13.

Létezett mindezzel szemben a Szent István-i birodalom visszaszerzésének egyszerre teljesen valós, s ugyancsak teljesen irreális, mert önerőből megvalósíthatatlan igénye.

Ehhez pedig hozzá kell tenni a szempontunkból roppant szomorú valóságot. Azt, hogy a trianoni Magyarország Klebelsberg Kunó majd Hóman Bálint nagy ívű, s az állami költségvetésből az egész magyar történelemben példátlanul magas arányú kulturális fejlesztések ellenére sem tudott (mert nem tudhatott) soha képessé válni nemhogy a német, de még az olasz hatalommal szemben sem az egyenrangú szövetkezésre.³¹⁰ A két háború közötti Németországnak sem a polgári demokratikus, sem a weimari, sem a nemzetiszocialista alakzatában nem volt kimondottan magyar, hanem csupán dél-kelet-európai politikája (*Südosteuropa-Politik*). Másfajta leegyszerűsítésekkel szemben hangsúlyozandó, hogy a trianoni Magyarország is jóval több, mint huszadrangú szereplője a berlini sakktáblának, ám az a nagy fontosságú pozíció, amely messze nem csupán Hóman Bálint írásaiban és gondolatvilágában, hanem politikus társai elgondolásaiban is olyannyira karakterisztikusan jelen volt, a valóságban egyáltalán nem létezett.

Róma vonatkozásában pontosan annyival volt kedvezőbb a pozíciónk, mint amennyivel a némethez képest gyengébb volt az olasz államnak a nemzetközi ereje. Ebből következően Mussolini Olaszországának sem létezett kitüntetetten fontos magyar politikája. Duna-medencei politikája volt, amelyben kezdetben franciaellenes éllel a kisantant létrehozásán szorgoskodik, s jöllehet 1926-tól valóban mind több figyelmet fordít a Budapesttel való kapcsolatok elmélyítésére, ám annak intenzitását nem az 1927-es szerződés neve (örök barátsági), inkább jellege (lényegében a korszakban szokásos döntő bírósági megállapodások egyike) tükrözi hívebben.

Hóman Bálint 1931-es dolgozata tehát a „keleti veszedelem”-re hegyeződött ki, ám mielőtt ez a veszedelem az ország szovjetizálásában öltött testet, előtte a német veszedelem következett be az ország 1944 márciusában történt megszállásával. A történések pedig messze nem a magyar politika tétlenkedése mellett zajlottak le. A Vörös Hadsereg 1944/1945-ben úgy foglalja el az országot, hogy előtte 1941-ben a magyar honvédség támadja meg a Szovjetuniót. A tett akkor és úgy nem volt elke-

³¹⁰ Lásd erre részletesebben Ujváry 2010.

rülhetetlen sors. És az 1944-es német megszállásnak sem kellett úgy bekövetkeznie. Hiszen a németek igen könnyedén vihették véghez tettüket. Ráadásul hatalmas erkölcsi kárunk is keletkezett Horthy Miklós (emberileg természetesen teljesen jó szándékú) szerepléséből, amikor változatlan betöltötte az államfői posztot. Mert mindennek nyomán a leendő győztes hatalmak hazánkban (teljesen megalapozottan) a németeket az addigiaknál is jobban kiszolgáló országot láttak.³¹¹

Sok-sok áttétellel, ám egészen bizonyosan Hóman Bálintnak a magyar–német sorsközösségről elmondott, előljáróban említett előadása szintén a végzet majdani bekövetkezését mozdította elő. Mielőtt ennek taglalásában belefognánk, mondjuk meg egészen világosan: az a nemzedék, amelynek igen nagy befolyása volt a két háború közötti Magyarország (kül)politikájának alakítására, az a magyar–német kapcsolatokat sorsszerűnek tartotta. És nem-hogy nem abban az értelemben, hogy a két nép erőviszonyai között a magyarság számára mutakozó hátrányokat gondolták volna sorsszerűnek, hanem éppen abban az illúzióban ringatták nem kevesen magukat, hogy ennek (az egyébként sokáig semmifajta paktumban nem rögzített,³¹² inkább érzelmi, virtuális) szövetségnek az előnyeit az önálló magyar politika feladása nélkül lehet élvezni. A szellemtörténet korabeli erős hadállásai is sok magyarázatot adnak Hóman téves állításaira. Joó Tibor – például – az 1939-ben megjelent *A magyar nemzeteszme* c. munkájában a még „nomadizáló” elődeink életérzéséből és közösségi létformáiból vezeti le a magyar nemzeteszmet.

*

A berlini Német–Magyar Társaság 1940. december 13-i és a bécsi Német–Magyar Társaság öt nappal később, 18-án rendezett ünnepi ülésén azonos szöveggel elmondott előadásában Hóman nem csupán azt állította történetietlenül, hogy „a lombard–bajor–szövetség” a „későbbi olasz–német–magyar együttműködésnek” lett volna „első kezdetleges formája”, de azt is, mintha ez a szövetség

³¹¹ Lásd erre részletesebben Romsics Ignác, valamint a szerző számos írását. (Ez utóbbira: web.t-online.hu/pritzpal)

³¹² A formális kapcsot az jelentette, amikor Magyarország 1940. november végén – elsőként – csatlakozott az alig két hónappal korábban megszületett német–olasz–japán háromhatalmi egyezményhez.

„állandó értékű külpolitikai kapcsolatnak bizonyult” volna.³¹³ A korabeli magyar propaganda a magyar közvélemény félrevezetésére ugyan sokat szónokolt arról, hogy Gömbös Gyula a „német–olasz tengely” kovácsa lett volna, a későbbi vulgármarxista történetírás és kommunista propaganda – természetesen lejárátó célzattal – a „Horthy-fasizmus” és német–olasz imperialista-fasiszta blokk közötti szövetségről harsogott, ám a rideg valóságban a magyar külpolitikának – amint azt igencsak szemléletesen és keserűen Kánya Kálmán külügyminiszter megfogalmazta – „tojástáncot” kellett a hitleri Németország első esztendeiben járnia Berlin és Róma között. Ennek okairól fentebb vélhetőleg meggyőzően szoltunk.³¹⁴ Később, Hóman előadásának idején, majd az azt követő esztendőkből Róma végzetes elgyengülése okán a „tojástánc” ugyan elmarad, de helyette helyzetünk még rosszabb lett: a Berlin mind fullasztóbb fölényével való tusakodás lett a részünk.

A miniszternek, a gyakorló politikusnak nagyon jól kellett tudnia az előadásával szögesen ellentétes valóságot. Tudnia kellett, hogy éppen az előző esztendőben kérte fel Teleki Pál Szent-Iványi Domokost annak a miniszterelnökségen belüli nemzetpolitikai osztálynak a megszervezésére, amelynek kimondottan az volt a célja, hogy ezzel az eluralkodó német világgal szemben a magyar nemzeti érzületet védelmezze, s ekképpen azoknak a

³¹³ Hóman 1941: 10.

³¹⁴ A téma monografikus ábrázolása: Pritz 1982.

magyarországi németeknek is támaszt nyújtson, akik jól érezték magukat a maguk Ungarndeutsch mivoltukban, akik nem akartak elbarnulni, akik nem akarták a kormányzó urat a Führerrel felcserélni, s adott esetben abban sem találtak semmi kivetnivalót, hogy a magyarsághoz való tartozásukat német nyelven vallják meg. Azt ellenben ma még a historikus sem tudja, hogy Teleki Pál tragikus halála után Hóman Bálint miért szövetkezett össze Antal Istvánnal és Ullein-Reviczky Antallal, s vették rá Bárdossy László miniszterelnököt az osztály (ahogy Szent-Iványi Domokos írja) „széttörésére”.³¹⁵

Ez az előadás is erősíti a „politikailag megszervezett államfenntartó” népek és a volt és „ma is” létező, „szervezkedésre képtelen, kezdetleges népek, sőt fajok” hamis dichotómiáját.³¹⁶ Kétségtelen tény, hogy a Kárpát-medencét „határhegységeinek erős övezete és a Duna folyamrendszerének centripetális ereje zárt földrajzi egységgé avatja”, ám azt állítani, hogy e földrajzi táj „tartós politikai és művelődési egységét csak a közép-dunai természetes központban megtelepedett s onnét uralkodó nép teremheti meg”,³¹⁷ az bizony vaskos valótlanság volt.

Ez az „uralkodó nép” – mondjuk ki világosan: mi magyarok – az első világháborús vereséggel a Szent István-i birodalommal együtt azt a nagy (és szemmel láthatólag Hóman Bálint által sem becsült) értéket is elveszíti, amelyet az 1867-ben létrehozott dualista állam jelentett. Azt az értéket veszítjük el, amely értékkel a századelő nemzedéke bizony már messze nem sáfárkodott a szükséges bölcsességgel, mert nemhogy a szerkezet megerősítésén, hanem (mily fintora a történelemnek) éppen a sikereken elbizakodva annak lebontásán, az önállóság megteremtésén munkálkodott.

³¹⁵ „A Tájékoztató Osztály romjaiból (ember és könyv-anyag, kiépített vonalak, stb.) Hóman felépíti a Teleki Pál Tudományos Intézetet, Antal a Propaganda Minisztériumot, Ullein-Reviczky pedig a Sajtóosztályhoz csatolt Kulturális Osztályt. Szent-Iványit később egyszerű levéltári munkával bízzák meg.” In: Tíz oldalas aláírás nélküli (de bizonyosan Szent-Iványi Domokos által készített) *Feljegyzés 1941. május 1-én az M. E. IV. „/tájékoztató/ osztályának megalakulásáról, feladatköréről és első tizennyolc havi működéséről*” A Református Egyház Ráday Levéltára, Szent-Iványi Domokos iratai. 3. doboz, 10. pallium. – Az osztály „széttörésére” lásd uo. 4. doboz 1. pallium: Életével és működésével kapcsolatos iratok. Azon belül egy hat oldalas életrajz. Lásd még a 761. jegyzetet.

³¹⁶ Hóman 1941: 3.

³¹⁷ Uo. 7.

Egyszóval a magyarság 1918 őszén abba a végtelenül szerencsétlen helyzetbe került, hogy akkor gyürkőzhetett neki egy modern, polgári demokratikus haza megteremtésének, amikor ezek a Hóman szerint államalkotásra képtelen népek a maguk nemzeti forradalmait vitték (kedvező nemzetközi hátszelük szárnyán, jelentős mértékben szükségszerűen a mi rovásunkra) győzelemre, s mindennek nyomán nekünk nemhogy modern társadalom megteremtésére, de a nemzet egy fedél alatt tartására sem futotta.

Hóman Bálint előadásának időpontjában – 1940 decemberében – a fedél nagyobb lett; az augusztus 30-i bécsi döntéssel fél országnyi terület, Észak-Erdély lesz ismét a magyar állam része.³¹⁸ Ám messze nem annak okán, mintha azt „a közép-dunai természetes központban megtelepedett s onnan uralkodó nép” teremtette volna meg. A teremtetőt 1939-től hivatalosan Nagynémet Birodalomnak hívták,³¹⁹ s annak Führere messze nem az irántunk való nagy jósága (ilyennel ő ugyanis egyáltalán nem rendelkezett), hanem a jól felismert érdeke vezette. Mert való igaz, hogy „a közép-dunai természetes központban” a 9. század végén történt megtelepedésünk (hála honfoglaló eleinknek), az évszázados küzdelmek közepette is megmutatkozó életképességünk formálta társadalmi, gazdasági, politikai erőnk olyan tényezővé tette a magyarságot, hogy Adolf Hitler a maga gigantikus céljai (Németország számára európai hegemonia és egyben világpolitikai pozíció) elérése érdekében helyesen kalkulálta: akkor tudja a magyarság erejét birodalma érdekében a leginkább igénybe venni, ha azt ezekhez a területi változásokhoz (volt területei egy részéhez) hozzásegíti.

Ha a korabeli magyar külpolitika irányait Hóman Bálint évszázadok keretében vizsgálta, akkor vélhetőleg a kései utód is megengedheti magának, hogy az azóta elmúlt időszak nagyon is valóságos történéseire is figyelemmel legyen. Nos, vegyük szemügyre a „tartós egység” megteremthetőségéről, meg nem teremthetőségéről szóló hómani megállapítást. Miután tehát minden bizonnyal a számunkra kedvező, jelentős területi változások ígézetében megállapítja a mi képességünket a Kárpát-medence „politikai és művelődési” egységének megteremtésére, szót ejt a

³¹⁸ Előtte pedig már az első bécsi döntés, majd a Kárpátalja megszerzése növelte a fedelet.

³¹⁹ Lásd részletesebben Hamza 1999.

határvidékek – értsd: szomszédos népeink – lehetőségeiről. „A határvidékek felől megkísérelt szervezéssel legfeljebb a medence egyes tájait sikerülhet határőrvidékeként a hódító állam keretébe illeszteni, mint a római és frank, bolgár és török hatalom kísérletei *s legutóbb a szomszédos kis népek sikertelen próbálkozásai bizonyítják.*”³²⁰ (Kiemelés – P. P.) Az utalás egyértelműen a versailles-i békemű keretében létrehozott Csehszlovákiára és Nagy-Románia vonatkozik, s nemes egyszerűséggel siklik el az akkor még létezett Jugoszlávia valóságának ténye felett.

Való igaz, hogy 1940 decemberében Csehszlovákia eltűnt a térképről, s Románia is visszajutott az első nagy háború előtti állapotába. Ám a látszatra impresszionáló gondolati építmény a makacs történeti tények világában már akkor szükségszerűen porrá málik, hiszen ezeket az országokat nem „a közép-dunai természetes központban megtelepedett s onnan uralkodó nép” csapásai formálták át, hanem a Kárpát-medence határhegységeinek erős övezetén túli, s annál bizony jóval erősebb, mert akaratát itt is érvényesíteni képes Nagynémet Birodalom.

És még két, messze nem lényegtelen tény és összefüggés. Az egyik a magyar külpolitikai gondolkodás szokásos gyengeségével, a horizont hiányával vagy legalább is szűkösségével függött össze, a másik a demográfiai fájdalmas elerőtlenedésünket érinti.

Hóman Bálint áttekintése ugyan kétség kívül nagy ívű, ám mégis lényegében teljesen hiányzik belőle Nagy-Britannia. Az a birodalom, amely egyfelől éppen a második világháború időszakában éli meg azt, hogy elsőrangú világhatalmi pozícióját elveszíti, ám ezen visszaszorulása közben is olyan tényezője a magyar sorsnak, amelynek semmibe vétele súlyos hiba. Bizonyosan feltételezhető, hogy Hóman Bálint is tudomással bírt Winston Churchillnek az angol Alsóházban 1940. szeptember 5-én elhangzott beszédéről, amelyben a brit államférfi teljes egyértelműséggel kijelentette, hogy nem tekintik érvényesnek Észak-Erdély Magyarországhoz csatolását. És még ennél is súlyosabb volt az 1940 nyara óta immáron a szó legteljesebb értelmében véressé vált angol–német antagonizmus ténye. A magyar politikai közvélemény jelentős része „természetesen” nem vonta le ennek következményeit. Ám a politikusként és tudósként egyként nagy tekintélyű Hóman Bálint szavának volt olyan súlya, amelynek lehetett volna bizonyos

³²⁰ Hóman 1941: 7.

jelentősége e közvélemény realitások felé vezetésében

Ám ő – mint látjuk – ezekkel az eszmefuttatásaival éppen az ellenkezőjét tette.

A demográfiai témára térve: a török korban elszenvedett óriási vérvesztését a magyarság igazából soha nem tudja kiheverni. A 19. századi, s azon belül a dualista kori gyarapodás, s azon belül az asszimilációs nyereség ugyan számottevő volt, ám – amint az közismert – csak az utolsó, 1910. évi népszámlás hozza meg azt az eredményt, hogy a Birodalom (Horvátország nélkül) magát magyar ajkúnak valló része enyhe 54,6%-os többségre jut az összlakosságon belül. Ha azt nézzük, hogy ugyanebben az évben mennyi magyar élt a Kárpát-medencében, és ugyanakkor összesen mennyi szlovák, román és szerb élt itt összesen, akkor azt látjuk, hogy a közel 9 millió magyarral szemben a három szomszédos nép együtt alig volt közel 9,5 millió. A 20–21. század fordulójára ellenben számunkra döbbenetesen előnytelenül alakultak a népesedési mutatók. Míg a Kárpát-medencében 2001-ben a magyarság összlétszáma alig közelíti meg a 12 milliót, addig az említett három szomszédos nép együttesen (s szintén nem lebecsülendő asszimilációs nyereség révén) közel 30,5 millióra gyarapodott.³²¹

Hóman Bálint 1940-ben természetesen nem láthatta ezt a számunkra tragikus kifejeletet. Ám azt bizonyosan lehetett látni, hogy a demográfiai mutatók sem támasztják alá szárnyaló eszmefuttatásait.

Ujváry Gábor szakszerűen dokumentált dolgozatai bizonyítják: Hóman Bálint sarkosan másként beszélt, mint ahogy gondolkodott, tehát messze nem vakon cselekedett. Hogyan is beszélt volna tudatlanul a fejében lévő hatalmas tudás, briliáns elméje birtokában. Tudta, hogy politikai szerepével az életét teszi kockára.³²²

A politikai szerepéről beszélünk, mert ezek a történeti eszmefuttatásai messze nem feleltek meg a szakma szabályainak, inkább csupán a politikai akarat köntöséül szolgáltak. Hosszan sorolhatnánk annak a tényeit, hogy a korabeli politikai elit tagjai

³²¹ Rendelkezésre álló statisztikai adatsorok alapján végzett számítás.

³²² „Ha a németek elvesztik a háborút – mondta baráti munkatársának Thienemann Tivadarnak –, tudom, hogy engem felakasztanak. Ha megtudják, hogy te írtad a beszédeimet, téged is fel fognak akasztani.” Ujváry 2010: 84–85. Barátja 95 évesen 1985-ben halt meg, Hóman sem jutott akasztófára, de a váci fegyházban 1951-ben bekövetkezett haláláig letöltött évei szörnyűek voltak.

világosan tudták-érezték: a végzet bűvöletében cselekszenek.

Ebből azonban messze nem az következik, hogy mindennek így kellett lennie. Gratz Gusztáv – például – szintén ennek a rendszernek volt az egyik prominens képviselője, ám tudta, leírta (2001-től az Osiris Kiadó jóvoltából bárki elolvashatja): az a külpolitika, amelyet már Bethlen István kezdett el, az bizony lutrijáték volt.³²³ Kozma Miklós, a rendszer másik kitűnősége a második bécsi döntés előtt, június 10-én, az MTI vezetői értekezletén – leszögezve, hogy igazi eredményt „vérrel és szuronnal” lehet csak elérni – arról beszél munkatársai előtt: vigyázzunk, nehogy végül Trianonnál is rosszabb helyzetbe kerüljünk³²⁴. Bárdossy László és sokan mások pontosan tudták Teleki Pál utolsó tettének értelmét: a délvidéki akcióval az anyaországot kockáztatják a délvidéki magyarságért cserében.³²⁵

Mégis minden végzetes lépést megtesznek.

És mindebben ott volt Hóman Bálint hatása is.

Mostani tanácskozásunk is mutatja: nem zárult le a história, ma sem szükségszerű a rosszat megismételni. Mindenkinek megvan a felelősége, köztük a történészeknek is.

Úgy valljuk be a múltat, ahogy az valóban volt.

Igazítsuk ki a korábbi torzításokat, ám mindeközben ne vétünk ellenkező előjelű hibákat.

(2010)

Elhangzott Székesfehérvárott a Hóman Bálint születésének 125. évfordulója alkalmából 2010. november 24-én tartott konferencián. Megjelent jegyzetek nélkül: Egyenlítő 2011/4. 36–39. Jelen szöveggel Történeti ártértékelés. Hóman Bálint a történész és a politikus. (Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Csurgai Horváth József) Ráció Kiadó, Bp., 2011, 97–109.

³²³ „A hatvanhetes politika eszmemeneteiben felnevelkedett politikusokat ellenfeleik bátoratlanoknak, túlságosan aggályoskodóknak, a bekövetkezett változásokkal túl könnyen megalkuvóknak tartották, ők maguk viszont azt a politikát, amely valamely nagyhatalomnak az európai politikában való felemelkedésére építi a maga számításait, a lutrijáték egy nemének tartották, amellyel szerencsés esetben sokat lehet ugyan nyerni, az ellenkező esetben azonban mindent el lehet veszíteni.” Gratz 2001: 212.

³²⁴ Idézi Ormos 2000: II, 707.

³²⁵ Lásd erre részletesebben a szerzőnek Bárdossy Lászlóval, politikájával foglalkozó számos írását, leginkább dokumentumregényének jegyzetelt változatát. Pritz 2005: 226–332.

ANTALL JÓZSEF POLITIKAI NÉZETEI

E redetileg azt terveztem, hogy Antall József történelem-
szemléletéről és külpolitikai nézeteiről értekező tanul-
mánnyal tisztelgek az ő emléke előtt.³²⁶ Aztán, ahogy
szemügyre vettem az elkészült dolgozatot, világossá vált, hogy
címet kell változtatnom. És ez így van rendjén. Ő ízig-vérig homo
politicus volt. Ám annak a ritka válfájához tartozott: a politiku-
mot – képzettsége birtokában – a történelem végtelen folyamatá-
ban látta és láttatta.

Sokszor és sokaknak láttatta. Mert szenvedélye volt a beszéd,
az írás, a tanítás.

Természetesen nem középiskolás fokon.

Döntően nem rajta múlt, hogy hatásfoka – legtapintatosabban
fogalmazva – pillanatnyi sikereit is a serpenyőbe téve, aligha
mondható átütőnek.

Ám életműve elérhető, olvasható, tanulmányozható.

Mindnyájunk érdekében tanulmányozandó.

*

1989-ben Antall József szinte a teljes ismeretlenségből lett az is-
mét³²⁷ rendszert váltó Magyarország első kormányfője. Történt
ez akkor, amikor a nemzetközi körülmények végre a magyarság
számára (is) páratlanul kedvezőre fordultak.

Hiába futott azóta az idő homokóráján közel negyedszázad tova,
aligha lehet ma még az ő teljesítményéről összegzően történetileg
hiteleset mondani.³²⁸ Sok mindenben lehet és kell természetesen
elutasítani a politikáját ért ócsárlásokat, míg az államférfúi nagy-
ságáról szóló eszmefuttatások is túlzóaknak mondhatók. Ám jó

³²⁶ 2013 augusztusában kaptam felkérést, hogy írjak tanulmányt abba a kötet-
be, amellyel a szerkesztők Antall József halála 10. évfordulójára készültek.
Az ismert körülmények közepette a könyv végül csak 2015 őszén jelent meg.

³²⁷ És – hozzá kell tennünk – „természetesen” ismét a nemzetközi erőviszo-
nyok megváltozásának hatására, sodrában, azt kihasználva. Ma sem látjuk még
tisztán a kiváltó okokat. Ezért e fogalmazás.

³²⁸ Döntően az előző jegyzetben jelzett probléma okán.

néhány dolgot biztonsággal állíthatunk. Az egyik az, hogy – minden pártpolitikai kötődése ellenére – Antall József képes volt az „egészben” gondolkodni. Tehát országát a világban, nemzetét pedig a pártok felett látta.³²⁹ Ehhez rendelkezett azzal a műveltséggel, amely a politikusok világát jó ideje meglehetősen ritkán jellemzi. Így lehetett az, hogy az MDF nagy választási győzelme mámorában is helyesen ismerte fel az államfői poszt ügyében a vesztes párttal való megegyezés elkerülhetetlenségét.³³⁰ Az is jól látható – bármit is állítottak ellenlábasai –, hogy a makulátlanul demokratikus berendezkedés tántoríthatatlan híve volt. Tehát maradéktalanul elfogadta a politikai pluralizmus követelményrendszerét.

Az akkor is irgalmatlanul nagy nehézségek neki nem sugallták azt, hogy le kell térni erről az útról.

A konstruktív bizalmatlansági indítvány gondolata – mint a kormányzati stabilitás garanciája – ismeretesen német földről származó import, s azt sem lenne helyes mondani, hogy ő lett vol-

³²⁹ Ezzel azt is mondjuk, hogy Antall József munkássága egyik erős vonása a külpolitikai összefüggések tudatos szem előtt tartása, tehát az volt, hogy igyekezett nemzete külpolitikai horizontját tágítani.

³³⁰ Igencsak jellemzőnek tarthatjuk azt, hogy többeknek az antalli életművet pozitívan láttató felfogásába nem fért bele annak megvallása, hogy a paktum megszületésében Antall Józsefnek oroszlánszerepe volt. A gondolkodói életművét bemutató (tehát történeti tanulmányait és válogatott beszédeit tartalmazó) két kötetes válogatás végén olvasható életrajz (nevét eltitkoló) írója ezt tudatosan hallgatja el. „Kormányalakítási tárgyalásait megelőzte az MDF–SZDSZ megegyezés (1990. április 29.), amely az ország kormányzati stabilitását biztosította.” *Modell II*, 649. – Az igen értékes válogatás nem kimondottan rokonszenves vonása, hogy semmit sem árul el a szerkesztő(k) személyéről. Azt sem lehet megtudni, hogy mikor jelent meg. Lehetett volna előszót írni Antall József szövegei elé. Helyette csak egy pár soros *Előszó helyett...* c. valami található. Ebből csak azt tudja meg az olvasó, hogy a kiadás „gondolata 1992-ben vetődött fel.” Igen lényeges információ, hogy „e kötet címét – mely Eötvös Józsefről 1973-ban közzétett tanulmányának címe –, szerkesztését és a közölt anyag megválasztását tekintve Antall József munkája: a kötetek borítóját még megválaszthatta, előszó megírására már nem maradt ideje.” Az a fájdalmas tény, hogy Antall József már nem írhatott előszót, aligha indok arra, hogy azt helyette senki nem pótolta. „Köszönet illeti mindazokat – ezzel fejeződik be a lapidáris szöveg –, akik Antall József környezetében vagy a kiadó Athenaeum Nyomda Rt. munkatársaiként ösztönözték és segítették e kötet megszerkesztését.” Ezek a sorok az első kötet elején egy lapszám nélküli oldalon találhatóak. A kötetről azt sem lehet tudni, hogy mikor látott napvilágot. De tudjuk, hogy 1994 a kiadás éve, és az is megemlíthető, hogy a mű 2007-ben másodszor is megjelent.

na az importőr. De ő volt akkor az első ember, s ezért elsősorban mégis az ő nevéhez köthető az elgondolás hazai földre ültetése. Bízvást elmondható, hogy ennek híján az elmúlt bő két évtized honi nehézségei a bekövetkezettnél is beláthatatlanul súlyosabbak lettek volna.

*

Az 1932-ben született és 1993-ban elhunyt Antall József életének történeti nézőpontból két spáciuma van.

Az első a legutóbbi, 1989/1991-ben lezajlott rendszerváltás előtti (rövidre szabott életén belül a legnagyobb időt kitöltő) életszakasz. Ez a históriának lezárult időszaka, amelyet hiába neveznek sokan jelenkortörténetnek, az bizony nem az. Mert már bizonyosan a történelem birtoka.

És azután itt van jelenkorunk részeként az ő üstökösként történt felemelkedése, s rövid néhány esztendővel később bekövetkezett, döbbenetesen korai halála.

Az első időszak jól kutatható. Arról tehetség, tisztességes szándék és tisztességes felkészültség birtokában hitelesen lehet írni.

A második időszak a máig – és ki tudja még meddig – tartó le nem zárt korszaké. Ezért arról történelmi mércével mérve teljesen hitelesen még aligha lehet írni.³³¹

De tehetség, tisztességes szándék és tisztességes felkészültség birtokában hitelesebben lehet róla írni, mint sokan megteszik.

*

1956 ügyének bukása után Antall József – szállóigévé vált szavával élve – „alámerült”.³³² Alámerült. Nem gyávaságból, hanem

³³¹ Természetesen eszem ágában nincs elvitatni, hogy ennek a közel negyedszázadnak a tényeit, számtalan jellemzőjét, statisztikai mutatóit, fontos történéseit ne lehetne – főleg, ha a nemzetközi horizont magasságán van a nézőpont – hitelesen előadni. Ám más számtalan, s messze nem marginális összefüggésének megragadhatósága, az egésznek a meglátása és láttatása igencsak problematikus.

³³² Jeszenszky Géza szíves közlése szerint egykori egyetemi kollégája, Fehér Ferenc adta ezeket a szavakat Antall szájába, 1957-es vagy 1958-as találkozásukra emlékezve. Szó szerint nem, ám abban az értelemben helytálló, hogy 1958-ra Antall József feladta a diktatúra megszűnésébe vetett reményét; tanítványainak azt tanácsolta, hogy túlélésre rendezkedjenek be, de egyben készüljenek föl arra a távolabbi kedvező pillanatra, amikor '56 céljai megvalósíthatóak lesznek.

bölcsességből. Azért, mert ismerte a történelem kegyetlen természetét. Sokat segített ebben kitűnően értékes családjá, főleg édesapja, idősebb Antall József. Annak életútja, s nemkülönben a vele folytatott diskurzusai, saját tanulmányai, a hazai és nemzetközi historiában, azon belül is a 19. század világában való, sok erudíciót meghozó, s annak birtokában fundálttá vált elmélyedése. Így lesz nem csupán tanulttá, hanem – micsoda különbség – bölcsesé is. Aki meglátja, hogy a történetírás nem azonos a múlttal. Különben nem mondta volna így: „a magyar történelem, történelmi mitológiánk tragikus világa ismert mindnyájunk előtt”³³³ Aki megismeri a nagy történelmi személyiségek életútjának gyakorta oly látványos, s számos esetben csak komoly kutatómunkával feltárható belső ellentmondásait, s aki éppen mindennek az ismeretnek a birtokában fejt fel Batthyány Lajos, „e tiszta és egyértelmű politikai életmű” üzenetét.³³⁴

Aki tudta, hogy „a megbékélésnek a rációban, az értelemben kell fogannia, az érzelmi kiengesztelődés hosszú folyamat, nem történik meg azonnal.”³³⁵ Aki meglátja a história egyik nagy paradoxonját. Mert micsoda talánya sorsunknak az, hogy „az áldozat meg tud bocsátani, a tettes soha vagy ritkán.”³³⁶ És ő, akinek vezérlő csillaga a nemzet volt, valamikor tisztába kellett jönnie azzal is, ami oly sokan manapság sem képesek meglátni (vagy csupán bevallani), hogy nép és nemzet bizony nem egymást fedő fogalom. A nép is megalkudott 1956 után a hatalommal, s tette azt, ami „történelmi kötelessége”. Vagyis „építették azt, amit lehetett az örök Magyarország számára.”³³⁷ A történész Antall József természetesen bizonyosan tudta, hogy a historiában semmi sem örök. Amikor ő „örök Magyarország”-ról szól, akkor nem esik azok hibájába, aki gyakorta szónokolnak „örök”-nek hitt (ám gyakorta ugyancsak rövid, kimondottan kérész életűnek bizonyuló) dolgokról. Ő ezzel a fordulattal csupán arra a roppant lényeges különbségre utalt, amely a történelem során egymást váltó rezsimek, s az azokhoz képest nagy állandóságot jelentő országok és népeik között húzódik.

A történelem kegyetlen természetét egy magyar történésznek,

³³³ *Modell* II, 12.

³³⁴ Uo. 13.

³³⁵ Uo.

³³⁶ Uo.

³³⁷ Uo. 14.

magyar politikusnak kiváltképpen ismernie kell. Bármelyikük lehet pillanatnyilag sikeres, ám időtálló eredményre egyikük sem juthat. Csak az, aki nem feledi azt a magyar sorsot, amelyben az első magyar kormányfő, Batthyány Lajos mártírként végezte. A vele szemben tárgyilagosságra törekvő személy aligha vitatja el, hogy Antall József mély felelősségérzettel áthatott elhivatottsággal végezte kormányfői tevékenységét. És ebben a felelősségérzetben nem lehet nem meglátni azt a ténytet, hogy Antall József korántsem csupán Batthyány végzetét tartotta szem előtt. „Minden magyar kormányfőnek figyelmeztetés” – mondotta miniszterelnöki esküvéte után – hogy „legutóbbi forradalmunk miniszterelnöke is mártírként fejezte be.” És sokan mások is halállal végezték, „akik ebben az országban vállalták a kormányzás súlyát.”³³⁸

Ez a történelmi örökség, az értelmetlen³³⁹ szembeszegülések kerülése, a megfelelő pillanatra való felkészülés jellemzi az ő életét Kádár János Magyarországn. 1989. június 15-én, amikor felavatják Nagy Imre és mártírtársai emléktábláját a Fő utcai katonai börtön falán, akkor avatóbeszédében az '56 utáni időszakról szölvva Antall József saját magáról, a Kádár-rendszerrel való együttműködéséről is beszél: „Nem rövid bujdosóidőt ígért a történelem, hanem a túlélés nemzeti kötelességének esélyét parancsolta meg, ami elvezetett a mához, ahhoz, hogy együtt lehetünk.”³⁴⁰

Így lesz az 1964-ben megnyílt Orvostörténelmi Múzeumnak a munkatársa, évtizeddel később igazgatója, majd főigazgatója. 1982-ben a Munka Érdemrend arany fokozata kormánykitüntetésben részesült. És ő nagyon jól tudta, hogy ezt az elismerést helyes és kézfogással illik elfogadnia.

Mert mindig kompromisszumokra hajló személyiség volt.³⁴¹

³³⁸ Uo. 73.

³³⁹ Miközben nagyon is tudta, hogy az értelmes szembeszegüléseket, még akkor is, ha bukásba torkollnak, vállalni kell. Ezért vallotta azt, hogy a Rákóczi-szabadságharc a 18. századi felívelést, az 1849-es bukás az 1867. évi kiegyezést követő nagy korszakot alapozta meg.

³⁴⁰ *Modell* II, 14.

³⁴¹ Ezzel szorosan összefüggően természetesen mindenfajta szélsőséget elutasított. Mert – mint mondotta – „a szélsőségek furcsa módon valahol hasonlítanak egymásra.” *Modell* II, 38. „Történészként is mindig kompromisszumokra hajló voltam” – vallotta a politikus. „Szintézisben láttam a dolgokat, és soha nem azonosultam oly módon senkinek az eszméivel vagy cselekedeteivel, hogy mondjuk Széchenyi-imádó lettem volna, vagy vele szemben Kossuth pártját fogtam volna, vagy Deák Ferenc érveit hallottam volna meg jobban Kossuth

Mert – ha úgy tetszik – a szó nemes értelmében vérbeli politikus volt. Mint a magyar nemesség legjobbjainak gyermeke tisztában volt azzal, hogy senki sem választhatja meg korát, abba beleszületünk. És ez természetesen nem morális gyengeségből, hanem annak felismeréséből sarjadt, hogy mindig vannak „környülállások”, s ezek jegyében az 1956-ban vérben és szennyben született diktatúra a nyolcvanas évek derekára autoriter rendszerré változott, amelyet – bármennyire is sokak teszik – nem helyes puha diktatúrának minősíteni.

Személyisége ugyan kompromisszumokra hajlott, ám érték-tételezése állandó maradt. Beilleszkedett, de (nincs okunk feltételezni, hogy a maga korában is nem így látta volna) ezeket az évtizedeket „a középszerűség és a szürkesség évtizedei”-nek tartotta.³⁴² A többpártrendszer meggyőződéses híveként egészében lesújtó volt a véleménye az egypártrendszerről. Úgy látta, hogy az „a teljesítményt, a minőséget és a változatosságot minden téren” elsorvasztotta.³⁴³ Természetesen e felfogásnak történetfilozófiailag elvitathatatlan az igazsága, ám a konkrét helyzetelemzésnek aligha állja ki a próbáját. Hiszen ezekben az évtizedekben a magyar gazdaságnak – korábbi korokhoz képest – imponálónan nagyok voltak az eredményei. A magyar falu ebben az időszakban érkezik meg a modern világba, a magyar mezőgazdaságnak ekkortájt nem csupán a szovjet blokk országaiban, hanem más politikai égtájakon is méltányolt eredményei születnek.³⁴⁴

és Eötvös ellenében. Véleményem szerint az a helyes, ha mindig együtt látjuk a nagy kortársakat... Ezek az emberek és az ő nagyszerű igazságaik énrám együtt hatottak és hatnak ma is. Az más dolog, hogy Széchenyiről és Eötvösről az a véleményem, hogy ők többek is voltak egy politikusnál meg kevesebbek is. Mindketten nagy gondolkodók voltak, és mindketten a maguk módján a politikában amatőrök maradtak. Az igaz profi politikus Kossuth és Deák volt abban a nemzedékben.” In: Radics 2003: 67. Idézi Erdődy 2011: 37.

³⁴² *Modell* II, 29. – 1989. október 22-én, az MDF II. Országos Gyűlésén, pártelnökké választása nyomán beszélt így, de – ismételjük – nincs kétségünk a tekintetben, hogy korábban is így látta a korszakot.

³⁴³ Uo. 45.

³⁴⁴ Lásd – többek között – Romsics 2010, Gyáni – Pritz – Romsics – Szarka – Tomka 2011. E munkák ugyanakkor azt is világosan bemutatják, hogy közben a világ a hazai tempónál messze gyorsabban fejlődött. Ez a magyarázata annak, hogy az Antall-kormány olyan súlyos gazdasági örökséget vett át, amely mozgásterét roppant keményen beszűkítette. Erről a helyzetről beszél Antall József 1990 szeptemberében abban a közszolgálati televíziónak adott programbeszédében, amelyet egészen rendkívüli módon csak halála után néhány

A választások előestéjén, 1990. március 23-án tartott beszédében egyfelől sommásan negatív véleményt mond a letűnő rendszer teljesítményéről, másfelől azt nemzetközi összehasonlításban – teljesen helyesen – kedvezően minősíti: „Magyarország egy olyan ország, amelyiket 40 esztendő alatt tönkretettek, letérítettek a természetes fejlődés útjáról, de amelyiknek minden adottsága megvan ahhoz, hogy elsőként lábáljon ki a válságból Közép-Kelet-Európa országai közül.”³⁴⁵

Amikor Antall József eszméit megnyilatkozásai tükrében vizsgáljuk, akkor felettébb szükséges ügyelnünk, hogy az adott esetben vajon a politikus vagy a történész hangját halljuk-e? Felszínesség lenne – például – részünkről, az elmondottak cáfolatát látnunk ezen szavaiban: „bízunk a történelemben, hogy a kényúr targoncáján – sem benn, sem kinn – többé nem kell tolnunk!”³⁴⁶

A páratlanul kedvező nemzetközi helyzet, s a gazdasági válság nyomán kibontakozott osztársadalmi bizalomvesztés súlya alatt megroppanó rendszer láttán joggal bizakodik a politikus Antall József ebben a pillanatban.

És nagyjából és egészében a Horthy-korszak megítélése dolgában sem a történész, hanem sokkal inkább – a jelentős történeti műveltséggel rendelkező, ám az adott témában a saját, 19. századi tájékozottságánál szerényebb tudású – politikai gondolkodó, majd gyakorló politikus nyilatkozik meg.

Antall eszmei öröksége egyik alapos ismerőjével együtt mondhatjuk, hogy Antall Józsefnek a Horthy-korszakról született „állásfoglalásai nem tekinthetők a szaktörténész teljességre és kiegyensúlyozott ábrázolásra irányuló szakmai megnyilvánulásainak, ezért annak kritériumai nem kérhetők számon rajtuk (ti. állásfoglalásain – P. P.) – egy politikai diskurzus részét képezték, s ennek részeként értelmezendők.”³⁴⁷

nappal, egészen pontosan 1993. december 18-án ismerhettek meg a nézők. Az elképesztő történetet azért is fontosnak tartjuk felemlíteni, mert egészen élesen figyelmeztet arra, hogy a demokrácia követelményrendszerét mit sem sértő, ám a kormányzati hatalommal hatékonyan élő politika esetén ilyesmi aligha fordulhatott volna elő. És ezzel azt is mondjuk, hogy az MDF 1994-es jelentős visszaszorulása messze nem írható csak a gazdasági körülmények rovására. Az elnémított nyilatkozatot közli Antall 2006: 531–540.

³⁴⁵ *Modell* II, 40.

³⁴⁶ Uo. 15.

³⁴⁷ Erdődy 2011: 86.

Magam élesebben fogalmazok. Több ponton (messze nem egyedül, s ugyanakkor a rá szórt valótlanságoktól elhatárolódva) nem tartom kellőképpen történetinek, megalapozottnak Antall József Horthy-korszak értékelését. Ám azzal teljes mértékben azonosulni lehet, hogy – mint Erdődy Gábor írja – „kiemelkedő jelentőséget tulajdonított a népi írók 1930-40-es években kibontakozó mozgalmának, s mindenekelőtt Illyés Gyulát, Németh Lászlót, Kovács Imrét, valamint Bibó Istvánt tekintette a népi-nemzeti örökség európai formátumú képviselőjének.”³⁴⁸

És abban is mélyen igaza volt, hogy a 20. századi magyar történelem legmeggrázóbb fejezete a holokauszt.³⁴⁹

Antall József Horthy-korszak értékelése mögött is ott van az egész Közép-Kelet-Európa (az ő terminológiája³⁵⁰ szerint is Kelet-Közép-Európa) nem minden ideológiai színezet nélküli felfogása.

„Európának ebben a felében sohasem volt kevesebb a mi szabadságvágyunk, az alkotmányos gondolkodásunk, mint a nálunk szerencsésebb nemzeteknél, csak ott esetleg ez intézményekben valósulhatott meg. Nálunk ugyanaz ellenzékiességben maradt fenn évtizedeken keresztül, de a vágy, a szellem ugyanaz volt, legyen az akár az angol Magna Charta, vagy legyen a magyar Aranybulla, az mind az alkotmányosság és az alkotmányos kormányzásnak ugyanazt a szellemiségét jelentette.”³⁵¹

Ez bizony annak a magyar történelemszemléletnek a továbbélése, amelynek vallói nem akarták/akarják tudomásul venni, hogy Köztes-Európában ugyan minden megvan, ami Nyugaton, „csak” éppen töredékesen. Ahogy Szűcs Jenő klasszikus tömörséggel megfogalmazta: „Bárhova is tekintünk; a «nyugatias» szerkezetek mindenütt megvannak, csak éppen valamilyen mértékben deformáltak; hol csonkák (mint például a városok), hol aránytalanul túlburjánzók (mint éppen a nemesség). A nyugati típusú autonóm város képletének hiánya nem elsősorban abban áll, hogy ahol a képlet «teljes» – a szabad királyi és bányavárosokban –, ott a polgárság nagy többsége etnikailag nem magyar, hanem abban, hogy a városiasodásnak ez a szektora megrekedt abban az alig négytucatnyi települést számláló körben, amit a szóban for-

³⁴⁸ Uo. 96.

³⁴⁹ Uo. 102.

³⁵⁰ Fentebb láhattuk, hogy volt, amikor ő is Közép-Kelet-Európának nevezte e térséget.

³⁵¹ *Modell* II, 29.

gó fejlődéshullám 1200–1350 közt sietősen felvázolt, arányaiban pedig a továbbiakban is törpe maradt. A városiasodás tömeges bázisa viszont megmaradt hibrid képletnek, hiszen a több száznyi mezőváros ’nyugatias’ volt ugyan, de bennük inkább a paraszti ’szabadságok’ egy magasabb, mintapolgári szabadság egy alsóbb szintje öltött testet. Másfelől az átalakulás szervesen gyorsaságából következett, hogy a koraéretten nemesi ’testületté’ szerveződő szabad középírátegekből nem szelektálódtak ki oda nem illő elemek, akik kiváltságaik révén a parasztságtól élesen elkülönültek, nemesi funkciók ellátására viszont ’paraszti’ jellegük miatt alkalmatlanok voltak; ily módon a magyar középkor a Nyugatra jellemző egy százalék körüli arány helyett egy sokkal tömegesebb, a népesség mintegy 4–5 százalékát (Lengyelországban talán 7–8 százalékát) kitevő nemesi masszát hagyott az újkorra, benne azzal a parlagian műveletlen, de kiváltságolt szellemmel eltelt kisnemesiséggel, melyet éppen Bibó István teljes joggal ’az újkori magyar társadalmi fejlődés legkártékonyabb jenségének’ nevezett. Tulajdonképpen még a 14. századra egységesülő jobbágyság volt az a képlet, mely a középkor vége előtt a magyar társadalomszerkezet legkevesebb torzulás nélküli ’nyugatias’ alkateleme volt, s ezt kifejezésre is juttatta, midőn elnyert ’szabadságainak’ elemi fenyegetettségei idején egységes *universitas* öntudatával (1437) vagy választott ’áldott népként’ (1437) próbált szembeszegülni a nyugatias szerkezet pereméről való lecsúszásnak. Sorsát azonban hosszabb távon azok a válaszok pecsételték meg, melyeket a *corpus politicum* adott a történelem újabb kihívásaira.”³⁵²

Azért indokolt a hosszú idézet, mert annak igazságát nagyon sokan ma sem akarják átlátni. Megsüvegelik Szűcs Jenőt, mert nevezetes esszéjével valóban eszmei segítséget nyújtott a Kádár-rendszer megbuktatásához, sőt egész Közép–Kelet–Európa sajátos arculata érvényesüléséhez is, miközben azt már nem látják meg, hogy Szűcs Jenő a marxista történetírás javát képviselte, akinek nem a szocializmussal, hanem annak megvalósult alakzataival volt baja.

*

³⁵² Szűcs 1981: 334–335.

Antall József kompromisszumokat sikeresen kereső, azokkal az ügyet sikeresen előre vivő habitusa az 1989–1990-es időszakban is igen jól megmutatkozott. És ez a politikája sokat segített abban, hogy belpolitikailag sikeresen aknázzák ki az átmenet páratlanul kedvező nemzetközi feltételrendszerét.

Ma már a feledés homályába hullott, ám abban az időszakban igencsak éles elméleti politikai küzdelmek dúltak a körül, hogy a rendszerváltó politikai erők párttá alakuljanak vagy sem. A párttá alakulás ellen a politikatörténet azon nagy tanulsága szolgált, hogy a pártok – híven elnevezésük etimológiai gyökeréhez³⁵³ – számtalanszor bizonyultak kevésnek a súlyos társadalmi válságok kezelésére. Erre az időszakra a nyugati polgári demokráciák már régen megszülték a néppártokat. Azokat a politikai alakzatokat, amelyek képessé váltak széles alapzatra épülő néppártokként eredményesebben működni.

Itthon mind a boldogabb jövőt alapvetően a demokratikus értékekre építő ún. demokratikus ellenzék, mind az alapvetően a népi–nemzeti megújulásra összpontosító ún. népi–nemzeti ellenzék el akarta kerülni a pártalakzatban rejlő csapdát. Mindkettő világnézete az egészet ígérte. És azzal az igénnyel is szervezkedtek, hogy a társadalom zömét magukba olvasszák, legalább is magukhoz vonzzák. Ezt elnevezésük is híven kifejezte. A lakitelki sátor alatt megalakult tábor a *Magyar Demokrata Fórum* nevet vette fel, a demokratikus ellenzék vezetői *Szabad Kezdeményezések Hálózata* elnevezéssel és ambícióval akarta az új Magyarországot megteremteni.

Mindkét táborban a mozgalmi jelleg dominált.

Antall József egész világlátása, addigi élete során kiformalódott politikai meggyőződése ez ellen volt. Az MDF-ben ezzel a meggyőződéssel kezdett politizálni. Nem volt sok judíciumra szükség annak belátásához, hogy nyílt sisakkal ezt a felfogást megvallani egyenlő lenne a politikai öngyilkossággal. Ám az önfeledást sem vállalta.

Ezért az MDF I. Országos Gyűlésén a témát salamoni arculattal, a kompromisszumok embereként exponálta: „mindkét álláspont képviselőinek van igazsága.” Majd hosszan építi fel, hogy maradjanak mozgalom, de legyenek egyben párt, esetleg pártszövetség. Végül azonban azzal, az akkor már messze nem beton biz-

³⁵³ A latin pars = rész, az egésznek csak egy része szóból ered a párt kifejezés.

tos érvvel, hogy az országban az MSZMP birtokolja a hatalmat, fogadtatja el a párttá alakulás szükségességét. Az a cél – fejtegeti –, hogy „a jelenleg egyedül kormányzó MSZMP és a többi politikai erő között helyet biztosítsunk annak a politikai akaratnak, amit mi az alapító levélben foglaltak szerint magunkénak vallunk. Ez viszont azt jelenti, hogy politikai pártra van szüksége Magyarországon a magyar nemzeti demokrácia politikai programjában gondolkodó erőknek is.” Ám tudva tudván, hogy sokaknak nehéz a keserű pirulát lenyelni, ezért azt a mozgalmi jelleg megőrzésének kendőjébe csomagolta.

Tehát „kettős” javaslatot terjesztett elő: „a Magyar Demokrata Fórum maradjon meg ezzel a névvel az alapító levélben meghirdetett mozgalomként. Folytassa a magyar társadalomban azt az alapokig nyúló vertikális szellemi, politikai, társadalmi építő munkát, ami nélkül nincs tartós bázisa, szellemi infrastruktúrája a többpártrendszernek, miután négy évtized mesterségesen zúzta szét organikus belső szervezetünket, a magyar társadalom természetes struktúráját és kiölte az emberekből – de legalábbis a nagy tömegekből – az önkormányzati cselekvés szellemét. Nyissa szélesre a mozgalom kapuit e program valódi vállalói előtt az országépítő munkában, akikre semmiféle professzionista pártkövetelmény ne legyen kötelező. Az Országos Gyűlés most erre a mozgalomra, erre a nagy feladatkörre koncentráljon, ennek a programját vitassa meg.”³⁵⁴

Aztán négy esztendővel később, 1993. február végén köntörfalazás nélkül kimondja: „a «mozgalmi» szemlélet [...] nem helyettesítheti a politikai pártok szerepét.”³⁵⁵

*

Mint fentebb írtuk, Antall József vezérlő csillaga a nemzet volt. S ott már utaltunk nemzetfelfogása egyik fontos elemére. Annak meglátására, hogy a nép nem szinonimája a nemzetnek. Terjedelmi korlátaink okán jelen írásunkban csupán három fontos dologra tartjuk indokoltnak még ebben az összefüggésben a tisztelt Olvasó figyelmét felhívni.

Az egyik az, hogy ő a nacionalizmust elválasztja a nemzetitől,

³⁵⁴ *Modell*, II. 7–10.

³⁵⁵ Uo. 557.

az előbbiben csak negatívumot lát. Ő, akit oly sokszor érte a rágalom, hogy sérteni akarta volna a szomszédos országok jogos érdekeit, úgy gondolkodott a kultúrnemzetpolitikai koncepció jegyében az egységes magyar nemzetről, s annak keretei között, hogy magát „a legkisebb mértékben” sem tartotta nacionalistának.³⁵⁶

Ez ellen ugyan joggal lehet apelláta, hiszen amikor nacionalistát mondunk, akkor csupán idegen szóval nevezzük meg a nemzetit. Ám az idők során a nemzeti eszme túlhajtása jegyében annyi minden bűn követtetett el a nemzeti lobogó alatt más nemzetek (vagy egyszerűen csupán az egy azon országban élő nemzeti kisebbségek, nemzetiségek) ellen, hogy a politikai, a történetpolitikai közgondolkodásnak – e honban és szerte a nagyvilágban – immáron kipusztíthatatlan elemévé vált a nacionalista és nemzeti merev megkülönböztetése.

Ezt tette Antall József is. A magyarázat meglehetősen egyszerű. Ő a 20. század második felében, vezető politikusként annak is a vége táján úgy volt nemzeti, hogy közben számára a nemzeti és a liberális együttes elfogadása a világ legtermészetesebb dolga volt. Tette ezt akkor, amikor legkeményebb ellenlábasai, a másik nagy rendszerváltó párt, az SzDSz vezetői és tagjai úgy voltak liberálisok (immáron neoliberaisok), hogy hajlamosak voltak minden igazán nemzetiben valami nagy veszedelmet hozót, s ezért elfogadhatatlant látni. Antall József úgy volt nemzeti, hogy közben rajongásig tisztelte a liberalizmust. Neki a magyar reformkor, azon belül is a centralisták, személy szerint pedig Eötvös József világa volt a legközelebbi világ.³⁵⁷ Közben azonban ő már abban a korban pergette napjait, amely a liberalizmusról semmit sem akart tudni, s ha igen, akkor inkább a negatívumait látta és láttatta.

Nemzetfelfogása másik igen lényeges, nem csupán rokonszenves, hanem mindaddig, míg a história nemzeti keretekben (is) fog folyni, programértékű mozzanata, hogy az messze nem volt kirekesztő. Ez nagyon szépen megmutatkozott számos megszólalásában. Például akkor is, amikor letette a kormányfői esküt, s ezekkel a szavakkal köszönte meg a régi rendszer képviselőinek

³⁵⁶ Uo. 37.

³⁵⁷ „Nem kétséges – írja a kormányfő eszmevilágában otthonosan mozgó Erdődy Gábor –, hogy Antall szellemiségéhez, történetfelfogásához, politikai mentalitásához Eötvös József báró állt a legközelebb.” In: Erdődy 2011: 44.

munkáját, politikáját: szeretné, mondta a barikád másik oldala képviselőinek, „ha ők tudnák azt, hogy mi nemcsak egy letűnt politikai rendszer utolsó képviselőiként is kívánjuk őket köszönteni. Nem titkoljuk, és sohasem fogjuk tagadni, hogy mi politikai értelemben a másik oldalt jelentettük, de ők a hatalom gépezetén belül tettek azért, hogy ez így legyen, s hogy ez így sikerülhetett, vérontás nélkül, abban részesek.”³⁵⁸

Antall azért is beszélhetett így, mert tudta, nem feledte, a korábbi rendszerváltások környékén mennyi vér folyt ebben az országban. Tehát számára a história itt is velünk élő történelem volt. Ezért becsülte meg a jelentős mértékben az ő közreműködésével, majd irányításával lezajló rendszerváltás (az ő szavával élve: rendszerváltozás) vértelenségének a tényét.

A harmadik dolog pedig az, hogy az ő felfogása szerint az ideális nemzet a demokráciával eltérhetetlenül összeforr. Ezért magától értetődően az ő nemzetfelfogása szerint nem csupán szölamok szintjén, hanem a mindennapok valóságában olyan intézményrendszerre van szükség, amelyben egymástól ugyancsak eltérő világnézetű pártok egyenlő feltételekkel küzdhetnek meg a szavazók bizalmáért. Amint azt az MDF három eszmei irányzatáról szóló előadásában 1991 áprilisában megfogalmazta – „attól van egyensúlyban egy ország, hogy a konzervatív értékektől [...] a baloldali értékeknek a képviselőikéig mindennek helye van a politikai palettán.”³⁵⁹

Ennek a kapcsolatnak az antalli gondolatvilágon messze túlmutató, a mába és a jövőbe mutató jelentősége van. Mert nem lehet kétséges, hogy a nemzeti paradigmának a globalizált világban is még beláthatatlanul hosszú jövője van. Ám egy nemzet csak a mindennapok világában eleven demokratikus intézményrendszer birtokában valóban egészséges. Tehát olyan világban, ahol eleven demokratikus közösségek működnek, ahol nem csupán arról van szó, hogy az állampolgárnak nem kell félnie, hanem a politikai intézményrendszer vele szemben nem ébreszt félelmet. Miközben – a teljesen értelmetlen, ám éppen nem marginális helyeken hangoztatott nézetekkel szemben hangsúlyozzuk – az állam erős, ám erejét nem a törvénytisztelő állampolgárral, hanem azokkal szemben gyakorolja, akik a polgár (és annak közvetlen és tágabb

³⁵⁸ Modell II, 74.

³⁵⁹ Uo. 129. Idézi Erdődy 2011: 175.

közössége) nyugalmát, biztonságát veszélyeztetik.

*

Antall József gazdag eszmei örökséget hagyott ránk, amelynek ápolása a nemzet minden tagjának épülésére szolgálhat. Ezért ez az örökség értelemszerűen számos vonatkozásban elevenen időszzerű. Ezekből – a fentebb már taglalt nemzetfelfogása talapzatán – még négy elem fontosságát emelem ki.

A valódi nemzeti összefogás gondolatát, az Európához való mély kötődését, a demokrácia maradéktalan tiszteletét és a tulajdonról vallott felfogását.

1. Antal József mélységesen tudta: nemzeti összefogás nélkül nem lehet eredményt elérni. Ezt a szellemiséget Antal József Széchenyi István munkásságában találta meg.³⁶⁰ A politikai ellenfelet nem tekintette ellenségnek. Ennek jegyében egyfelől leszögezte, hogy az MSZP-ével nem lépnek szövetségre, másfelől azt is kinyilvánította, hogy „ez nem jelenti azt, hogy a magyar közéletben nem lehet *megbecsült* helyük.”³⁶¹ (Kiemelés – P. P.) Ő az ország költségvetését sem gondolta a kormányzat egyedüli felelősségének. Az 1993. évi költségvetés betérjesztése előtt mondogta: „a kormányzatnak és az ellenzéknek együttesen kell biztosítani, hogy az országnak legyen elfogadható költségvetése, azaz az ország kormányozható legyen, és aki ezzel felelőtlenül játszik, bármelyik oldalon is álljon, az vét a stabilitás ellen.”³⁶²

A nemzeti összefogás mindenkor oly fontos követelménye okán fájt neki az, hogy a valóságban lépten nyomon tapasztalható annak a hiánya. Ahogy ő mondogta: „három magyar ötfélét akar”.³⁶³ Az is – joggal – váltotta ki ellenérzését, hogy „nekünk magyaroknak oly fontos (az) ünnepélyes köntös”, mert közben

³⁶⁰ Erdődy 2011: 43.

³⁶¹ *Modell* II, 39. – Nincsen jele annak, hogy Antal József az akkoron a súlyos vereség állapotában lévő baloldalt beépítés helyett csupán csak belekompromittálni akarta volna a polgári demokrácia kiépülő intézményrendszerébe. Ezt a politikát a két háború között Bethlen István folytatta. Az összevetés azért is időszzerű, mert a bethleni életmű közelmúltban szoborállítással természetesen indokoltan történt elismerése fényében nem mindenki számára világos, hogy Bethlen Istvánnal nem lehet demokratikus jövőt építeni. Antal Józseffel annál inkább.

³⁶² Uo. 553. – Természetesen más szájából ilyen szavak joggal válhatnak ki kritikát. Az ő politikai világában ellenben ilyen bírálat indokolatlan lenne.

³⁶³ Uo. 31.

el-elterelődik a figyelmünk a fontosabbról, a dolgok tartalmi mi-benlétéről.³⁶⁴

2. Antall József számára – számtalan megnyilatkozása alapján mondhatjuk – soha nem volt kétséges, hogy a rendszerváltásra (az ő terminológiája szerint, ismétljük: rendszerváltozásra) a nemzetközi körülmények korábban elképzelhetetlenül kedvező meg-változása nyitott teret. Számára soha nem volt kétséges, hogy ezt a páratlan lehetőséget akkor kamatoztatjuk jól, ha szerves részévé válunk Európának. „Külpolitikánkban arra törekszünk, [...] hogy Magyarország legyen Európa szerves része” – mondotta 1990. március 23-án, a szabad választások március 25-i első fordulójára előtti nagygyűlésen.³⁶⁵ Kormányfői bemutatkozó beszédében mondja: „Magyarország külpolitikájának legjelentősebb területe – a gazdasági érdekeken és a közös tradíciók alapján – tág érte-lemben – politikai és kulturális téren – vett Európa lesz.”³⁶⁶

Ha messze nem is egyedül, ő is látta azt, amit a többség akkor sem látott meg, pedig nagyon látnia kellett volna. Azt, hogy „so-hasem volt kedvezőbb a világ nagy nemzeteinek magyarságképe mint ma”. És rögvest hozzáfűzte: „ezt nem ronthatjuk el.”³⁶⁷

Nem az ő felelőssége, ami azóta történt ezzel a külföldön élő magyarságképpel.

Antall József „a mi közös európai hazánkról” is természetesen úgy beszélt, hogy ezt a hazát minden porcikájában demokratikus-nak akarta látni. Az Európai Uniónak „csak olyan tagjai lehetnek – mondotta abban a reményben, hogy még a kilencvenes években hazánk is tagja lehet a szervezetnek – amelyek vállalják azokat a normákat, amelyek az Európa Tanács is meghatároz. Vagyis csakis parlamentáris rendszerek, csak demokratikus országok, amelyekben megtartják az európai jogrendet, tiszteletben tartják az emberi és kisebbségi jogokat.”³⁶⁸

Szomszédságpolitikáját az a felfogás jellemezte, hogy az or-szág nyugati határán elhelyezkedő Ausztriát tartotta a hozzánk

³⁶⁴ Az idézet szavakat 1989 októberében az MDP második országos gyűlésén mondta annak kapcsán, hogy az országgyűlés szerinte nem vette észre a köz-társaság törvénybe iktatása közben azt, hogy „történelmet alkotott”, mert az aktusnak nem volt kellőképpen ünnepélyes köntöse. *Modell II*, 23.

³⁶⁵ Uo. 31.

³⁶⁶ Uo. 63. (Nem elírás, a gondolatjelek így vannak a kötetben – P. P.)

³⁶⁷ Uo. 8

³⁶⁸ Uo. 19, illetve 546.

legközelebb álló országnak. A többiek esetében érezhető hűvösséggel a türelmet hangsúlyozta: „[...] csak türelemmel, csak egymás megértésével lehet együtt élni”. Ennek a magatartásnak a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek Trianon óta elszenvedett sérelmei szem előtt tartása, s az az eltökélt szándéka volt, hogy a külföldön immáron kedvező megítélést élvező magyarság erejére, visszanyert állami függetlenségére támaszkodva komoly lehetőség nyílt a kisebbségi sorsban élő magyarok sorsának jobbítására. Ezért mondta joggal: „[...] mi nem viselhetjük el, hogy a magyar kisebbségeket bárhol bántalom érje és ezt a világnak meg kell értenie.”³⁶⁹

3. Antall József olyan többpártrendszer akart, amelyben – ahogy ő fogalmazott – „mindig legyen olyan politikai erő, amelyik nem kopik el a hatalom gyakorlásában, és [...] mindig meglegyen a politikai váltógazdaság lehetősége.”³⁷⁰

El kell mondanunk, még a gyanú árnyékát is kerülendő hogy kiragadott idézettel operálunk: az idézett szavak abban a beszélgetésben hangzottak el, amelyben a kormányfő azt a korábban is megfogalmazott nézetét ismételten meg, mely szerint „különösen egy ilyen nehéz időszakban” „két ciklusra általában szükség van a kormányzó pártoknak”.³⁷¹

Aki ezt az igényt megfogalmazta, arról tárgyilagos szavakkal csak azt mondhatjuk, hogy a hatalmat nem személyes anyagi haszonszerzésre, korrupt üzelmekre használta. Antall József egyfelől ismerte a politikacsinálás boszorkánykonyháját, természetesen maga is élt a politikai praktikák számos eszközével, ám mindezt az általa feltételezett közjó előmozdítása érdekében tette. Amikor közel három esztendő kormányzás után 1993 januárjában, az akkora kialakult politikai csődtömeget elemezte, akkor keserűen megállapítja: „itt most nem eszmékért folyik a harc, hanem valóságos hatalmi és pénzügyi célokért, s ennek útját kell állni.”³⁷² Nagyon felszínes lenne azon élcélni, hogy a profinak mondott politikus csak ily sok idő után veszi észre a körülötte és

³⁶⁹ Uo. 36.

³⁷⁰ Beszélgetés Kristóf Attilával 1993. március 13-án. In: *Modell* II, 524. Idézi Erdődy 2011: 175. „A jól működő többpártrendszerben – mondja mélyen látóan az átmenet kellős közepén, 1989 márciusában – mindig sok az azonos célkitűzés, az azonos elképzelés és gyakran a hasonló metodika.” Uo. 9.

³⁷¹ *Modell* II, 525.

³⁷² Uo. 517. Vö.: Erdődy 2011: 177.

ellene folyó harc velejét. Mert a mondottak szó szerinti értelme inkább leplezi, mint megmutatja a lényegét. A kiábrándult politikai fájdalmas szavai ezek, aki nem csupán sokak (az ő szavát kölcsönözve) „megveszekedett” gyűlöletével, hanem a szervezett pusztító halálos kórral viaskodva, ütőképes erők híján meddő szélmalomharcot folytat egy eszményi demokráciáért.

Megkeseredésének jelentős forrása volt a média világának elvadulása is. Mint vérbeli liberális politikusnak természetesen az volt a nézete, hogy a sajtószabadság szent és sérthetetlen – mindaddig, amíg az mások szabadságát, jogait nem sérti. Számára magától értetődő volt, hogy a tömegtájékoztatás köztulajdonban levő vagy közpénzből fenntartott műhelyei nem válhatnak a pártok közötti küzdelem színtereivé. Amikor 1990. május 22-én programbeszédét mondotta az Országgyűlésben, akkor még nagy magabiztossággal fogalmazta meg: „Nem szabad megengedni, hogy a tömegtájékoztatás műhelyei a pártok közötti politikai küzdelmek színterei legyenek, és meg kell akadályozni azt, hogy a nemzeti médiumokat valamely párt, szakmai közösség, művészeti irányzat vagy üzleti érdekcsoport sajátítsa ki. Ezek élére ezért olyan pártatlan, közmegebecsülésnek örvendő személyiségeket kell állítani, akik a szellemi életünket terhelő konfliktusok kiélézése helyett azok feloldására törekcszenek.”³⁷³

Az emelkedett szavaknak az lett a földi mása, hogy néhány hónappal később a miniszterelnöki beszéd – említett – elsüllyesztését is büntetlenül meg lehetett tenni.

Amikor Antall József húsz esztendeje a sírba hanyatlott, már bukott politikus volt. Egyik történész pályatársam akkor külföldi tanulmányútjáról azt írta nekem: a miniszterelnök halála az MDF-nek utolsó esélyt nyújtott a hatalom megtartására. Aztán az MDF Boross Péterrel is elvesztette a választást, s jó ideje már nem tényezője a politikai életnek. A 2010-től kormányzó párt (jóllehet a demokratikus intézményrendszert fenntartja) szemmel láthatóan nem a makulátlan demokráciában, sokkal inkább a centrális erőter megteremtésében látja a sikeres kormányzás titkát.

A história zajlik. A történész a szemünk láttára zajló polémiahoz szárazon, de nagyon határozottan „csak” azt fűzi hozzá, hogy két évtizede Antall József és pártja nem azért veszítette el a hatalmat, mert makulátlan demokráciát akart. Sokkal inkább azért,

³⁷³ Uo. 53. Lásd Erdődy 2011: 182.

mert nem élt keményen a hatalom demokratikus keretek között is rendelkezésre álló eszközeivel. Sok oka volt ennek, s azok szám-bavétele nem ennek a tanulmánynak a tárgya.

4. Mivel Antall József a piacgazdaságnak volt a híve, ezért természetesen a magántulajdon álláspontját vallotta. Ám a tulajdon fontossága kapcsán, nem csupán a magántulajdont hangsúlyozza: „[...] nemcsak a magántulajdon révén, de a köztulajdon vonatkozásában is gazdának kell hogy érezze magát mindenki, és mi ezt a tulajdonosi szemléletet szeretnénk megerősíteni” – mondja 1990 márciusának végén, még a választások előtt.³⁷⁴

Valamirevaló eszmetörténetben természetesen az egyéni nézetek csakis a szélesebb összefüggések világában nyerik el igazi értelmüket. Tehát ehhez az 1990 márciusa végén tett kijelentéshez igencsak lényeges annak elmondása, hogy abban az átmeneti állapotban az 1989: XXXI. tc. volt érvényben. Az a törvény, amely az 1949. évi sztálini alkotmány helyére lépve olyan piacgazdaság megteremtésének igényét fogalmazta meg, amely a „demokratikus szocializmus értékei”-re figyelemmel, „a tervezést előnyeit is” felhasználja, s amelyben „a köztulajdon és a magántulajdon egyenrangú és egyenlő védelemben részesül”. Ám amint Antall József kormánya 1990. május 23-án hivatalba lépett, az 1990: XI. tc-vel oly módon módosították az alkotmányt, hogy abban már nyoma sincsen a „tervezés előnyeinek”, s abból a „demokratikus szocializmus értékei” is hiányoznak.³⁷⁵

Ezek a fundamentális változtatások minden bizonnyal a kormányfő akaratát is tükrözték.

*

Egy meleg nyári napon, 1943-ban, Marczali Henrik sírkőavatásán Szekfű Gyula többek között arról is beszélt: „Emberek és nézetek folyton változnak, de a dolgok futó sorozatában vannak változtathatatlan, befejezett életek és művek, melyeknek semmi sem árthat többé, az sem, hogy miként gondolkodnak róluk a történelemnek változó, továbbsodródó, még be nem fejezett életű emberei.”³⁷⁶

³⁷⁴ Uo. 35.

³⁷⁵ Romsics 2007a: 939–942.

³⁷⁶ Szekfű Gyula emlékbeszéde az Akadémia és a tanítványok nevében Mar-

Így van ez Antall József esetében is. Nincs még hiteles válszunk arra, hogy ez az életmű végül is mennyiben segítette, és a jövőben mennyiben segítheti azt a célt, hogy a mi jobb sorsra érdemes népünk részévé váljon egy emelkedő nemzetnek, azt, hogy a nemzet egyáltalán emelkedő legyen

Ám azt, hogy Antall József ezért dolgozott, s olyan életművet hagyott hátra, amelyet nagy hiba lenne elfeledni, becsméréseknek, leszólásoknak átengedni – azt bizonyosan tudjunk.

(2013)

Antall József a rendszerváltoztató miniszterelnök. (Szerk. Cservák Csaba és Hoppál K. Bulcsú) L'Harmattan, Bp., 2015, 197–213.

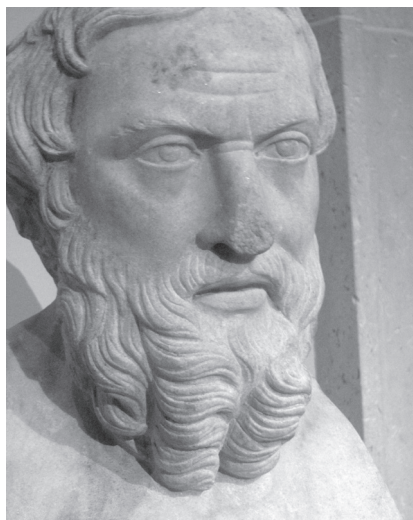

czali Henrik sírköavatásán. *Magyar Nemzet*, 1943. június 24. Idézi Pamlényi Ervin az Eötvös Kollégium Baráti Körének az ELTE BTK-n 1983. április 21-én Szekfü Gyuláról rendezett emlékülésén. In: Pamlényi 1989: 100.

EMLÉKIRAT ÉS TÖRTÉNELEM

EMLÉKIRAT ÉS TÖRTÉNELEM

Kezdjük talán azzal, hogy mi, történészek, tudhatunk bár sokat az elmúlt korokról, az azok megtörtént valóságát rögzítő forrásokról, ám számtalan esetben nem tudunk vagy csak egyszerűen elfelejtettünk írni. Ilyen az élet: évszázadok szaladtak tova, mire a 19. században a történetírás elindult a tudománnyá válás útján, s azzal szinte párhuzamosan elveszítette azt, amit pedig már Hérodotosz is tudott. Azt, hogy színesen, lebilincselően adja elő mondanivalóját.

Panaszkodunk, szörnyülködünk szélesebb körök történeti ismereteinek égbekiáltó hiányosságain, s közben számtalanszor olyan nyelvezettel fogalmazzuk meg mondanivalónkat, amely még kollégáink szűk köre számára sem mindig érthető. (Magára valamit adó történész „természetesen” diskurzusokról értekezik, narratívák között tájékozódik, olvasott forrásának megértéséhez azt kontextualizálja, a kognitív disszonancia ficamain töpreng.)

Szóval választott témánkba vágva: kezdjük azzal, hogy a ma történésze – az előjáróban említett nem ritka gyengeséggel együtt is – hajdan volt elődeinél hallatlanul több eszközzel rendelkezik a múlt hiteles feltáráshoz. De a leglényegesebb különbség, ami a korábbi korok historikusaitól elválaszt bennünket, az annak világos tuda-

ta, következőleg munkánk során következetes szem előtt tartása, hogy az emlékezés ilyen-olyan mértékben mindig jelen idejű.³⁷⁷

És ha ez a történészre is áll (márpedig sajnos áll), arra a történészre, aki olyannyira büszke szokott lenni arra, hogy tudásának legbiztosabb alapja a múlt feltárásához rendelkezésére álló (számos esetben a megszámlálhatatlanul sok) forrás szakszerű ismerete, akkor miért nem lenne természetes az az evidencia is, hogy az emlékiratíró – fogadkozzon munkájának előszavában bármily zengzeten – sem tesz mást, mint azt, hogy jelen idejű emlékiratot készít.

Mit is jelent ez a jelen-idejűség? Röviden és tömören azt, hogy aki tollat ragad, az mindent, de mindent, amit leír a jelennek a szűrőjén ereszti át. Edward Halett Carr a *Mi a történelem?* c. munkájában azt írja, hogy a történelmi tények sohasem „tisztán” kerülnek az olvasó elé. „Ahogy a fényt az üveglap, úgy töri meg a tényeket az őket lejegyző tudata.” – idézi tanulmányában kollégánk, Novák Csaba Zoltán.³⁷⁸

Nekem az a benyomásom, hogy a helyzet ennél sokkal-sokkal rosszabb.

Az üveglap valóban megtöri a fényt, ám bárki meggyőződhet arról, hogy a fénynek ez a törése egyáltalán nem vesztes. Legyünk őszinték, ha akár a történész, akár a memoáriró szövege csak annyira törné meg a múlt valóságának tényleges képét, ahogy azt az üveglap teszi a fénnel, akkor roppant elégedettek lehetnének.

Mivel a nézőpont, ahonnan bármely múltba néző (legyen tehát akár történész, akár emlékiratíró vagy bárki más) témájára pillant jelentősen befolyásolja az eredményt, ezért illő, szükséges elmondanom: nézőpontom természetesen 1./ figyelemmel van a történelmi megismerés körül zajlott, zajló vitákra, 2./ tekintettel van arra a tényre, hogy a történelem megismerhetőségére adott válasz korszellem-függő. Tehát míg a 19. század határtalan optimizmusa bűvöletében a minden megismerhetőségében nem volt tanácsos kételkedni, mai szkeptikus korunkban ellenben szinte már azok mennek csodabogár számba, akik a korlátlan megismerhetőség mellett kardoskodnak.

³⁷⁷ Ez a felfogás nem azonos a prezentizmussal, azzal a két világháború között széles körben hódított, s ma sem gyökértelen nézettel, mely szerint a historikus sem tesz más, mint a múlt köntösében a jelenről beszél. A téma hatalmas irodalmából lásd Gyurgyák – Kisantal 2006: II. köt. 408–450. Legújabbban Romics 2011: 186–188.

³⁷⁸ Horváth–Pritz 2012: 306–325.

Ergo ez alkalommal is egyértelműen el kell mondanom: bár magam is tisztában vagyok a múlt korlátlan megismerhetőségének lehetetlenségével, ám ez nem vezethet oda, hogy kételkedjünk a múlt és a történelem azonos voltán. A historikus által elbeszélt történet és a történelem közötti viszony az igazán fogas kérdés. Jól tükrözi-e a historikus története a múlt lényegét, avagy csak homályosan, esetleg torzan? A részletek megmutatása dolgában a történész milyen eredményt tud elérni?

Így és mindennek okán vallhatjuk: a történetírás tudomány. Sőt azt is hozzátehetjük: olyan tudomány, amely napjainkban sokkal inkább tudomány, mint a korábbi korokban.

A régebbi korok és a ma történészársadalmai között több az eltérő, s kevesebb a közös vonás. Az egyik közös vonás vélhetőleg az elméleti kérdések mellőzése, az azoktól való idegenkedés. Ma sem csekély azon kollégáink száma, akiket a feszegetett problémák (a legtapintatosabban fogalmazva) nem különösebben izgatnak. Egyszerűen azzal az eszköztárral teszik a dolgukat, amelyet valamikor elsajátítottak. Tehát olvassák a szakirodalmat. Ez egyébként már önmagában nem kis teljesítmény, hiszen a tudásgyárak a szakirodalom irdatlan mennyiségű hegyeit építik, s azokban sokkal könnyebb elveszni, mint eligazodni. Emellett a historikusok a legtermészetesebb módon törekszenek az új források feltárására. A modern állam korábbi időkkel összevetve megtöbbszöröződött szerepkörei, illetve a modern sokszorosítási technikák okán számtalan esetben már nem is az új források megtalálása, hanem a valóban lényeges mondanivalójú kútfők meglatása igényel teljesítményt. A mindezek révén elsajátított tudás birtokában születik a legtöbb szacikk, íródik a legtöbb könyv.

Én ellenben most azokról beszélnék, akiket a fenti problémák mellett és azokon is túlmenően a megismerés elméleti kérdései nem csupán nyugtalanítanak, de e téren is módszeresen képezik magukat. Szinte korlátlan a követelmények köre. Ezekből most csupán néhány lényegeset említek meg. Az ilyen szakemberek többek akarnak lenni az adatok kiscserkészseinél; a történeti tény mibenlétén és a jó öreg forráskritika megújításán töprengenek, választott témájuk művelése során a hosszú időtartam üzenetét hallgatják; tudják, hogy a nemzetközi összehasonlítás híján nem lehet valódi eredményre jutni; folyton mérlegelik hőseik személyiségének, jellemvonásaik dinamikáját, szellemi poggyászát,

szóval a szereplők tényleges súlyát. Tudják, hogy nincs recept a személyiség és történelem kapcsolatának mibenlétére, azt mindig szerteágazó, konkrét kutatások révén lehet csak megragadni. Nincs modern historikus a társtudományok lényeges megállapításának ismerete nélkül. Nincs történész, akinek ne lenne világnézete, ideológiai alapállása. És ebből adódóan legyen bár számtalan esetben irgalmatlanul nehéz, mégis elengedhetetlenül keresztülviendő az ideológiai elfogultságok legyőzése, a nemzeti elfogultságok mellőzése.

Így jön létre a modern történész azon tudása, amely révén a múltról = történelemről nyújtott elbeszélése potenciálisan minden más emlékezések között a legtisztább. Tehát a memoárokhoz képest is. Ezen a talapzaton mondjuk ki, ismerjük el: az emlékiratok számunkra fontos forrást jelentenek.

A történész is ismeri a drámaíró George Bernard Shaw meglátását, aki egyik írásában megjegyezte, hogy az önéletrajz, amelynek egyik variációja az emlékirat, teli van hazugságokkal, „és nemcsak tudat alatti nem szándékos hazugságokkal, hanem átgondolt hazugságokkal.”³⁷⁹

A történész tehát nem csupán azt tudja, hogy az emlékirat számára fontos forrás. Tisztában van azzal, tisztában kell lennie azzal, hogy igen veszélyes forrással van dolga. Hiszen adott esetben az az átgondolt hazugságok tárháza is lehet, amint azt például Peter Pastor kollégánk Király Béla számos visszaemlékezésének éles szemű vizsgálójaként tárja kötetünkben az Olvasó elé.³⁸⁰

És ha már a 19. század elején a költő George Gordon Byron tudta azt, hogy helyenként és időként „az ember többet hazudik magának, mint bárki másnak”,³⁸¹ akkor vajon miért ne lenne a 21. század komplikált világában természetes (vajon tényleg természetes?), hogy egy valamire való történész munkáját nem a források faggatásával, hanem saját maga képességei, tudása, elfogultságai könyörtelen vizsgálatával kezdi.

E keretben, innen nézve nem kétséges, hogy az emlékirat a történész által felhalmozott/felhalmozandó tudástárháznak csupán egyik eleme.

Ez akkor is igaz, ha nem feledjük, s nem akarjuk elvitatni, hogy

³⁷⁹ Uo. 244. 1. sz. lábjegyzet.

³⁸⁰ Uo. 244–262.

³⁸¹ Gyulay 2003: I, 10.

az emlékiratíró olyan tudással rendelkezik/rendelkezhetsen, amellyel a történész eleve nem rendelkezhet. Sőt, az is lehet – példa rá Sipos Balázs kollégánk terjedelmes dolgozata³⁸² –, hogy emlékirat révén berögzült, a történeti szakirodalom által is berögzített képet lehet (nem hogy lehet: kimondottan szükséges) korrigálnunk. A nagy hatású, innen egekbe emelt, onnan a sárba tiport publicistáról, Rákosi Jenőről van szó.

Vajon miért nem engedhetünk mégsem abból az alapállásunkból, hogy a nem történészek számára mi vagyunk potenciálisan a leginkább képesek a múlt valóságának leghitelesebb megmutatására?

Mert ez az alapállás messze nem hiúsági kérdés, messze nem csupán a történész hitvallása. Hanem annak a már régen modern (és ettől modern) világnak az alapállása, hogy a dolgok akkor vannak a helyükön, akkor kerülnek a helyükre, ha mindenki azt teszi, amire képzettsége van.

Lábbelít a cipész készítsen, betegséget az orvos gyógyítsen, jogot a bíró szolgáltatson. És így tovább.

Tehát a múltról a historikus beszéljen.

Ezt a követelményt azonban képtelenség elérni. Sőt a historikus sem mondhat, ne mondjon mást: nagyon jó, hogy képtelenség. Az ellentmondás ordító, mégis ismételjük: nagyon jó, hogy képtelenség. Mert mindenkinek elvitathatatlan joga, hogy emlékezzen. Mert az emlékezésnek (most hagyjuk a kedvezőtlen dolgokat) lelket gyógyító hatása van, lelket gyógyító hatása lehet.

Ha már – mondjuk – a magyar parasztfiúnak el kellett mennie (pedig dehogy akart ő elmenni) az első nagy háborúba, ott rengeteget rettegett, szenvedett, nélkülözött; majd számtalanszor rokkantan érkezett haza, akkor legalább megadatott számára az, hogy először a hazaküldött levelekben, majd már itthon családi körben vagy valamiféle társas körben, többnyire a helyi kocsmában mesélte-mesélte szenvedéseinek történetét. És közben lelkének ráncai valamelyest kisimultak. Megkönnyebbedett.

És igencsak ismertek az ellenpéldák is. Így jól tudjuk milyen deformításokat hozott – az egyéni lelki nyavalyákon túl – egy egész társadalom számára az a tény, hogy a második nagy háború után hallgatni kellett Donról, Voronyezsről és sok minden egyebekről. Mert – úgymond – fasiszta nép lettünk volna. (A társadalom történeti tudatának egyes zugaiból máig nem lehetett kiséperni ezt a tévképzetet.)

³⁸² Horváth – Pritz 2012: 100–136.

Szóval emlékezzen csak mindenki. „Csupán” azt próbáljuk ki-harcolni, hogy ebben a hangzavarban a történész szava tisztán és érthetően hallható legyen.

Mert ez messze több a történész érdekénél.

Ki vitatja el – például – Konrad Adenauer államférfiúi nagyságát, a francia–német megbékélésben vitt fontos szerepét, s egyéb jeles cselekedeteit? Tárgyilagos ember aligha. Ám bármily terjedelmes, s bármily ihletett hangvétellű visszaemlékezést készített is fontos életéről, s legyen benne bármennyi, historikus számára is elsőrangú információ, egészében és részleteiben mégis a historikusnak kell rendet tennie az egészben. Jól mutatja majd Maruzsa Zoltán kollégánk tanulmánya³⁸³ – még ha ez alkalommal csupán egyetlen, de számunkra mégis a leglényegesebb kérdést veszi is tüzetes vizsgálat alá. Ti. a volt kancellár magyarságképét, az 1956-os magyar forradalom általa történt elbeszélését.

Nem csupán ez a memoár, és nem is csupán a jelen kötetben tárgyalt többi visszaemlékezés, hanem az egész emlékirat-irodalom a tanúság arra, hogy az emlékiratíró megélt tudása csakis töredezett lehet. Hiszen még a legnagyobb életművek birtokosa sem képes megélt élményei birtokában a történelem totalitását megragadni.

Ismerjük a látszólag ellenkező példákat. Azoknak az emlékiratoknak a példáit – a külföldiek közül kézen fekvő Winston Churchill sokat forgatott, méltán nevezetes memoárját megemlíteni, a hazaiak közül ez alkalommal a szintén igencsak rokonszenves Szegedy-Maszák Aladár emlékiratait³⁸⁴ hozom fel bizonyáságul – amikor az előadás messze nem töredezett, az olvasó egy teljes kornak a rajzát kapja meg. Ám a probléma éppen ebben rejlik. Olyan amalgámok ezek, amelyben a személyes élmények előadása olyan elbeszéléssel ötvöződik, amelyet a szerző olvasmányai révén alkotott meg. Csak az éles szemű, szakmailag tájékozott olvasó képes meglátni a szöveg varratait. És vele együtt azt, hogy mely helyeken hitelt érdemlő a szöveg, és hol van szó csupán közvetített, hol hiteles, hol ilyen-olyan mértékben vitatható tudásról.

Nem kétséges, hogy első helyen a történész az efféle olvasó. Itt van például a nem túlságosan ismert, nem éppen sziporkázóan szellemes Lázár Andor személye és emlékirata. Aligha hihető, hogy egy akár művelt olvasó képes lenne meglátni azt, amit Püski Levente

³⁸³ Uo. 290–305.

³⁸⁴ Szegedy-Maszák 1996.

kollégánk tár elénk.³⁸⁵ Ő azt boncolgatja, hogy forrás ez a szöveg a történeti szakirodalom számára. Ti. azon még jó ideig igazából megoldatlan probléma megoldásához, amelyet a Bethlen István, illetve Gömbös Gyula fémjelezte, sok szempontból merőben más világlátás, illetve társadalmi bázis közötti különbségek leírásával szoktunk érzékeltetni. Erről a problémahalmazról természetesen az elmúlt évtizedek során a szakma nagyon sok hiteles dolgot is leírt (a nem kevés valótlanságok sulykolása közepette), ám azokról a finom szövedékekről, amelyet Lázár pályája, s részben emlékirata mutat meg, bizony még sok érdemi mondanivaló hiányzik.

De visszatérve mondanivalónk gerincéhez: még abban az esetben is, amikor a memoár-szerző nem törekszik a korfestés teljességére, akkor is megteszi legalább azt, hogy emlékeit összekötő szövegek habarcsába ágyazza bele. Az eljárás oka kézenfekvő: az emlékiratíró biztos akar lenni elbeszélése sikerében. Olvasóikat mennél inkább lebilincselni akarják.

Ám nem csupán ez, az eredmény is kézenfekvő: a memoár-író túlterjeszkedik megélt tudása horizontján. Vajon milyen tudás birtokában teszi ezt? Az bizony a műveltségétől függ. Többnyire a történetírás, a történeti publicisztika tudástárából merít. Ám kölcsönözhet bármely területről. Hasznosítja a közgazdaságtan, a jogtudomány, a statisztika stb. tárházát. Mennél műveltebb, mennél inkább képes racionálisan gondolkodni, annál inkább él ennek a tudástárnak a gazdagságával. Ám mivel nem tudományos szakember, ezért az effajta szintézis nem lehet azonos színvonalú a jól felkészült, tehetséges történész munkájának megalapozottságával.

Szóval ismételjük meg: egy ilyen amalgámból a historikus tudását is alaposan próbára teszi a varratok felfejtése, a különféle rétegek szálazása.

Míg másfelől ott van a mindnyájunk által számtalanszor megismert tény: az egyébként művelt, a történeti kérdések megismerésére fogékony olvasók nemhogy szívesen megveszik és lapozgatják, hanem kimondottan falják az emlékiratok lapjait. És miközben ezt teszik, számos esetben küldözgetnek – bizony méregbe mártott – nyilatkat felénk: „Barátaink, ez a múlt valósága, nem az, amit ti folyton a magatok tudálékos nyelvén összeírtok és a ránk akartok erőltetni.”

Valójában mégis a szintetizáló történész az, aki szakmai tudá-

³⁸⁵ Horváth – Pritz 2012: 196–214.

sának teljes vértettségében leginkább lehet képes a múlt valóságának a feltárására. E fölény természetesen csupán elméletileg áll rendelkezésünkre. A gyakorlatban azt számos alkalommal nem tudjuk érvényesíteni. Ennek számtalan oka van.

1. A legdöntőbb az a tény, hogy az olvasók többsége számára a szemtanú tudása eleve megbízhatóbb a történész tudásánál, aki-nek a tudása származtatott tudás.

Mit tehet ezzel szemben a történész? Azt, hogy nem fölényesen, nem a szakzsargon kelléktárával zsonglörködve, hanem alázattal hívja fel lankadatlan szorgalommal remélt olvasója figyelmét a társtudományok által megalapozottan kialakított tudásra, mely szerint a szemtanúk vallomását számtalanszor messze nem szabad készpénznek venni. Mert azt tényezők tömege torzíthatja/torzítja.

2. Még a kevésbé tájékozott olvasó is tisztában van azzal, hogy a történettudomány által nyújtott kép hallatlanul ellentmondásos. Részben azért mert koronként változik a szakma nézőpontja, nyelvezte, eszköztára, részben pedig azért, mert ugyanazon korszak történészei is számtalanszor akár ugyanazt a témát is másként (esetenként gyökeresen másként) beszélik el.

Mit tehet ezzel szemben a történész? Semmiképpen sem azt, hogy társának munkáját (mint azt egyébként számtalanszor tapasztalhatjuk) lejárátja, „vita” címén pocskondiázza, az olvasó előtt hitelteleníti. Itt teszem szóvá azt a felelőtlenséget, amelyet számos esetben némely, ilyen-olyan okból a média által felkapott kollégánk tanúsít. Sajnos nemritkán az illetők nem mérlegelik azt, hogy a szakmainál lényegesen nagyobb nyilvánosság milyen kötelezettséget testál(na) rájuk. Azt a kötelezettséget, hogy a laikusokat figyelmeztessék, meggyőzzék a tudomány és az áltudomány között húzódó határ alapvető fontosságára. Nem ezt teszik, hanem az ennél lényegesen kisebb szakmai különbségeket nagyítják fel. Aztán megbántódott partnerük is megy tovább ebben a zsákutcában, s alkalmanként meglehetősen tragikomikus előadásokkal mulattatják olvasóikat.

Szóval sokkal inkább azt kell/kellene tenni, hogy mennél több higgadtsággal rámutatunk az eltérések okára. Erősíteni kell/kellene a szakma önbecsülését, azt a tudatot, hogy az igen jelentős különbségek ellenére is az igazi választóvonal (ismétlem) nem az egyes történészek, hanem a történészek és áltörténészek, a szakemberek és a dilettánsok között húzódik. Nem lenne szégyen ta-

nulni más szakmák – orvosok, jogászok – összezárásán. Lehet ennek híján egymásra mutogatni, de tény, hogy a felelősség közös.

Gyűjteményes kötetünk kiemelten tizenöt emlékiratot vizsgál ugyanennyi historikus szakavatott tolmácsolásában. Vajon miért éppen ezeket? Hiszen a memoárok tengerében cseppnyi ez a képlet. Ám – ahogy mondani szokás – a cseppben meg lehet mutatni a tengert, ebből a cseppből is (remélhetőleg) összefüggő tudásra juthat az Olvasó.

E tanulmányok szerzői egy magyarságtudományi kongresszuson adták elő mondanivalójukat. E kötet is a modern magyarságtudomány mellett tesz hitet. Amelynek művelői tudják, hogy a hungarológia természetesen magában foglalja az irodalom- és nyelvtudomány, a néprajz és zenetudomány magyarságra vonatkozó tudástárát, ám messze több annál. A magyarságtudomány mindannak a hiteles ismeretnek a tárháza, amely magyarság múltjában és jelenében való eligazodáshoz szükséges. Tehát a teljes társadalomtudomány (és benne természetesen a bölcsészet) olyan tudástára, amely nem a magyarságból akarja megismerni a világot, hanem a népünkre, nemzetünkre hatott és ható erők és folyamatok világában kutatja a magyarságot.

Az emlékiratok kiválasztásánál is ez volt a döntő szempont. Ezért van az, hogy a tizenöt szerző közül a többség, egészen pontosan kilenc szakember külföldi memoárt vizsgál, s csupán hat történész tanulmányának tárgya magyar emlékirat. Ezért van az, hogy nagy hangsúly került a szomszédjainkra. Kolozsvár, Cluj-Napoca volt a vendéglátó város, s ezért is talál az olvasó három román témát: a már említett Novák Csaba Zoltán Silviu Brucan kommunista politikus memoárját elemezte, L. Balogh Béni Alexandru Vaida-Voievod kétszer is miniszterelnöki posztot betöltött politikusra összpontosít,³⁸⁶ Borsi-Kálmán Béla pedig úgy vizsgálja Ion Gheorghe Duca személyét és emlékiratát, hogy közben a „regátiak”, „erdélyiek” és „magyarok” delikát témáját más memoárok bevonásával járja körbe.³⁸⁷

A délszlávok világát a nagy-szerb gondolat egyik harcosa, a diplomata Konstantin Fotić emlékiratai elemzésével Hornyák Árpád eleveníti fel,³⁸⁸ a szlovák Milan Hodža (a harmincas évek

³⁸⁶ Uo. 60–80.

³⁸⁷ Uo. 36–58.

³⁸⁸ Uo. 164–181.

derekán csehszlovák kormányfő) emlékiratának boncolgatásával pedig Bődök Gergely a rokonszenves Közép-Európa gondolat oly sokszor, s végül mindenkor meddően maradt témájával gazdagítja a kötet palettáját.³⁸⁹

A már említett Konrad Adenauer mellett a nagy nemzetek néhány más képviselői is jelen vannak könyvünkben. Henry Wickham Steed, a nagyhatású brit publicista valóban az Osztrák-Magyar Monarchia, s benne a Szent István-i Magyarország egyik hatékony sírásója volt, amint azt Jeszenszky Géza oly impresszionálón bemutatja.³⁹⁰ A francia Aurelien Sauvageot, nem csupán nem volt (neve üzenetét cáfolva) vadember, hanem a budapesti legendás Eötvös Kollégium francia lektoraként (miközben volt szeme meglátni a két háború közötti rezsim avított vonásait) a magyarság és a magyar kultúra nagy barátja lett, amint arról Henri de Montety kollégánk beszél ihletetten.³⁹¹

Horváth Jenő jóvoltából kötetünkben van egy olyan olasz emlékirat, amelynek szerzője egyetlenként ma is élő személy.³⁹² Az 1944-ben született Piero Fassino a népes olasz politikai elit balszárnyának egyik karakterisztikus figurája, honfitársai között messze nem szokatlanul viszonylag fiatalon, 2002–2003-ban vett számot addigi életével.

A hat magyar memoárból hármat már említettünk. Pihurik Judit Ullein-Reviczky Antal nevezetes, szinte közvetlenül a második világháború után franciául kiadott, majd 1993-tól magyar nyelven itthon is publikált memoárját vizsgálja részletes alaposággal.³⁹³ Balogh Margit Mindszenty József bíboros ikonná dermedt emlékiratát, főleg keletkezésének történetét beszéli el rengeteg új kutatási eredményt publikálva.³⁹⁴

Mivel kötetünket Szakály Sándor kollégánk Shvoy Kálmán tábornok személye révén egy olyan – legfinomabban szólva is nem egyenszilárdságú – munka szemügyre vételével gazdagítja,³⁹⁵ amely annak idején, 1983-ban nem csekély mértékben azért válhatott sikerkönyvvé, mert címében a „titkos napló” megjelölés

³⁸⁹ Uo. 138–162.

³⁹⁰ Uo. 18–34.

³⁹¹ Uo. 182–195.

³⁹² Uo. 326–347.

³⁹³ Uo. 216–242.

³⁹⁴ Uo. 264–288.

³⁹⁵ Uo. 82–98.

is szerepelt, ezért bevezető fejtegetéseimet napló és emlékirat közötti alapvető hasonlóság aláhúzásával fejezem be. Tehát a hasonlóságra teszem a hangsúlyt.

Természetesen éllel teszem, hiszen az említett példának is közvélekedés adott felhajtó erőt. E szerint vannak az ilyen–olyan okból nem kimondottan megbízható történészek, velük szemben inkább érdemes a szemtanú hitelességét hozó memoáírók műveit lapozgatni, de aki igazán tiszta forrásra vágyik, az akkor teszi a legbölcsebben, ha a naplókat forgatja.

Ezzel szemben természetesen az a valóság, hogy az objektivitás tógájába burkolózó naplóval szemben Carr, Show, Byron és minden más kiválóság figyelmeztetése szükségeltetik. Mert a megcsontosodott nézetekkel szemben a tudás összpontosított ágyútüze szükségeltetik. Ha sokszor, kellő türelemmel, kellő alázattal ismételtetjük, hogy a naplók állításait is számtalan próbának kell alávetni az egyébként nagyon is szükséges hasznosításuk során, akkor talán hosszú-hosszú módszeres, életes példákkal fűszerezett munka révén lehet némi esélyünk a sikerre.

(2011)

A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj Napoca, 2011. augusztus 22–27.) Emlékirat és történelem c. paneljének bevezetőjeként elhangzott előadás szerkesztett szövege. Megjelent: Horváth – Pritz 2012. 6–16.

HORY ANDRÁS VARSÓI ÉVEI

A Századok hasábjain, közel három évtizede értekezhettem Hory András emlékiratairól.³⁹⁶ Arról a mintegy nyolcvan ív terjedelmű memoárról, melynek javát a Gondolat Kiadónál szintén 1987-ben jelentethettem meg.³⁹⁷ 2015-ben pedig – lengyel felkérésre, lengyelül történő kiadásra – sajtó alá rendeztem Hory visszaemlékezéseinek a varsói évekre vonatkozó részét.

Arról a Hory Andrásról van szó, aki a két háború közötti magyar külügyi szolgálat fogalmazási karában rangsor szerint 1939 tavaszán a harmadik helyet foglalta el.³⁹⁸ Arról a diplomatáról, aki 1921-ben Bukarestben első beosztott tisztviselőként megszervezte hazánk képviselését, 1923–1927-ben Belgrádban, 1927–1934-ben Rómában, 1935–1939-ben Varsóban volt magyar követ.

Az 1987-es magyar kiadás és a közelesen megjelenő lengyel edíció között – az értelemszerű egybeesések és hasonlóságok mellett – két lényeges különbség van. Lehet egy harmadik is. Az egyik lényeges különbség, hogy míg a magyar kiadás igencsak erősen válogat a visszaemlékezésben (magyarán szólva annak csupán a velejét kívánja adni), addig a lengyelül megjelenő kötet teljes egészében tartalmazza azt, amit Hory varsói éveiről írt. A másik jelentős különbség (egyértelműen a lengyel variáns erőssége), hogy a most napvilágot látó kötet számos tárgyba vágó korabeli diplomáciai iratot is közöl. Főleg Hory jelentéseit, illetve a neki küldött utasításokat.

Az esetleges különbség a kötetek élén álló bevezetőket tanálja. Ám mivel azokat jelen sorok szerzője jegyzi, ezért nem ő, hanem az olvasó illetékes a kérdésről dönteni: van-e, s ha igen, miféle különbség a két szöveg között? Ám véleményemet vélhe-

³⁹⁶ Pritz 1987.

³⁹⁷ Hory 1987. – Annak idején sem e kötetben, sem az előző jegyzetben jelzett tanulmányban nem írtam meg, hogy Bécsben Hory András özvegyétől 1981-ben kaptam meg a több kötetbe foglalt kéziratot, s azt bizalmából rögvest hazahozhattam. Ám a korszak devizális kötöttségei közepette nem kimondottan egyszerűen, Rózsa Györgynek, az MTA Könyvtára akkori főigazgatójának hathatós segítségével sikerült azt megvásárolni, majd 1984-ben a Kézirattárban elhelyeztetni. (Hory 1987: 423., 4. jegyzet.) – A Kézirattárban az emlékirat az Ms 10.864/1-10 jelzetten található.

³⁹⁸ Pritz 1994: 39. sz. irat, 132.

tőleg elmondhatom. Hory Andrásról, s természetesen a korabeli magyar külpolitikáról sem jobb, sem rosszabb nem lett a véleményem. De azt most az azóta megszerzett további ismeretek alapján fogalmazom meg. Mivel a Varsóban megjelenő kötetet a leendő lengyel olvasó szemével is kellett látnom, ezért értelem-szerűen gazdagodott a tudásom.

Ma sem válogatnám másként Hory szövegét. Ebben jelentős mértékben éppen a korabeli dokumentumok, köztük is első helyen Hory iratai erősítettek meg.

Az 1987-es magyar kiadásban a varsói éveket egyetlen – III. számmal ellátott – fejezetbe illesztettem. Az eredeti szövegben ellenben két önálló egységről van szó. „Az emlékirat III. fejezetének alapjául szolgáló eredeti kézirat – írtam a vonatkozó 71. jegyzetben³⁹⁹ – két alfejezetre oszlik. *Az 1939. évi német–lengyel háború előzményei* címet viseli az első alfejezet. Igen lerövidítve közöljük, mert nagyon kevés benne a saját emlékek alapján írt rész; nagyobb hányadában inkább az adott témakör történeti leírása – hiányos forrásismerettel, erősen egyoldalú beállítással. *A német agresszió* címet viseli a második alfejezet *Naplójegyzetek* alcímmel. «A második világháború kitörésének huszadik évfordulóján – írja e fejezet élén Hory – újra elolvastam a hitleri Németország Lengyelország ellen indított támadó háborúját közvetlenül megelőző napokban megkezdett és a tragikus végű német–lengyel háború folyamán rendszeresen vezetett naplómát.» A szöveg gondos elolvasása azonban világossá teszi, hogy a Hory által legépelte formába öntött kézirat nem lehet korabeli napló. Inkább arra lehet következtetni, hogy ezekben a nehéz napokban Hory bizonyos feljegyzéseket készíthetett, s azok alapján írta meg 1959-ben Balatonakarattyán a «naplójegyzetek»-et.⁴⁰⁰

³⁹⁹ Hory 1987: 470.

⁴⁰⁰ Uo. – A második világháború végén Hory vagyona megsemmisül, a Balatonkenesén nyugdíjasként építtetett háza elpusztul, budai, impozáns, Hadapród (ma Kelemen László) utca 10. alatti villája állami tulajdonba került, Buick típusú – emlékiratában többször büszkén említett –, 1939-ben frissen vásárolt luxusautóját majd (amint azt nekem özvegye Bécsben 1981-ben elmesélte) Rákosi Mátyás használja. (E mellett 1939 előtt volt már egy másik Buickja, amelyet az új megvétele miatt el akart adni.) Hory András sem 1945-ben, sem a kommunista diktatúra kiépülése előtti utolsó pillanatban nem hagyja el az országot, hanem itthon él. Feleségével együtt, akit nyugdíjazása után vett el, fizikai munkával tartotta fenn magát. 1951-ben Balatonakarattyára költöztek. Amikor néhány évvel később az orvosok eltiltották a fizikai munkától, a kényszerű

A megismert dokumentumok alátámasztják az 1987-es (fentebb idézett) megállapítást.

Az 1939. szeptember 8-i napon Hory elbeszéli, hogy miért és milyen utasítással küldte haza első beosztott tisztviselőjét, Kristóffy Józsefet.⁴⁰¹ Nagyon érthető módon az utasítás fontos része volt, hogy legyen benzinjük. „Ezért nyomatékosan arra kértem a magyar kormányt, hogy küldjön részünkre egy teherautót minél több benzinnel. Tartózkodási helyünket mindig jelenteni fogom.”⁴⁰²

Hory nem tesz említést arról, hogy ugyanezen a napon kézzel írott levelet küldött Csáky István külügyminiszterhez. (A levelet minden bizonnyal Kristóffy hozta Budapestre, azt a Dísz téren 13-án érkezettették.)

semmittevés óráiban támadt a gondolata, hogy ismét tollat fog. 1961-re készül el a hatalmas, ám aktív életének egyes jelentős periódusairól hallgató memoárjával. Annak megírásánál igencsak hiányoztak elpusztult jegyzetei, könyvei. „Véletlen folytán azonban – írtuk az 1987-es könyv bevezetőjében (Hory 1987: 24.) – néhány irata megmaradt, köztük a Turnu Severin-i tárgyalásokról készült feljegyzései, valamint a tárgyalások két jegyzőkönyve. Ezért tudja *A pálya végén* című fejezetben az 1940. augusztusi tárgyalásokat olyan pontosan rekonstruálni.”

A véletlen – mondjuk önkritikusan – itt ugyancsak eufemisztikus kifejezés. Ám még 1986–1987-ben sem lehetett e szó értelmét feltárni. Ma, amikor sokan a ló másik oldalára esve 1945 ezer esztendő történetét lezáró jelentőségéből semmit sem látnak meg, s azt is merőben tagadják, hogy a Vörös Hadsereg valóban felszabadította az országot, hogy azután valóban azonnal megszállja azt, az akkori történelemszövegekből tollukon szinte semmi más, csak az elkövetett rémségek elevenednek meg, nos, most megírhatjuk a megtörténtet.

Hory 1944. december 4-én éjjel a balatonkenesei villa kertjében kis faládjában elássa evőeszközeit, néhány ezüst tányért, felesége aranyóráját, karperecét és 940 dollár készpénzüket, majd a zirci apátságban vészeli át 1944/1945 harcait. 1945 májusában tért vissza Kenesére. Háztát feldúltan találta. A házat továbbra is „felváltva használták”. Nem írja meg, de aligha kétséges, szovjet katonák voltak a „felváltva” használók. „Egy évvel később, 1946-ban – olvassuk – a helyzet annyira normalizálódott, hogy kimerészkedhettünk a villát megtekinteni. Ekkor ássa ki a faládját. „A villával szemben egy nagy szemétdomb volt”. A „felváltva” használók „oda dobálták ki minden szemetet.” Benne a cserépkályha összetört csempéi, s alattuk az említett iratok – „az esőtől, hótól megvédve épen megmaradtak.” (A visszaemlékezés *A pálya végén* c. kötete elejére illesztett, a visszaemlékezéstől elkülönített, római számokkal ellátott két oldalas leírás.)

⁴⁰¹ Kristóffy innen Moszkvába került követnek. Neve azzal került be a köztörténetbe, hogy ő továbbítja Vjacseszlav Mihajlovics Molotov külügyi népbiztos 1941. június 23-i nevezetes üzenetét Budapestre.

⁴⁰² Hory 1987: 281.

„Tekintettel a jelentéstétel rendkívüli nehézségeire, valamint azokra a különleges körülményekre, amelyekkel úgy magam, mint követségem tagjai megküzdeni kénytelenek vagyunk, Kristóffy követségi tanácsost utasítottam, hogy utazzék Budapestre és tegyen Nagyméltóságodnak szóbeli jelentést azokról az eseményekről, amelyek Varsóból való távozásom óta felmerültek.

Midőn ezen intézkedéshez Nagyméltóságod utólagos hozzájárulását kérem, bátor vagyok javasolni, hogy Kristóffy követségi tanácsos az általam javaslandó időpontban térjen vissza a követség székhelyére.”⁴⁰³

Mivel üzemanyag nélkül lehetetlen autózni, a háborús lengyel körülmények között pedig a benzinvásárlás mind nehezebbé vált, ezért e súlyos gond valamiképpen természetesen bizonyosan részévé vált a Kristóffynak adott utasításának. Ám a levél hangneme és a szeptember 8-ra datált (valójában két évtizeddel később papírra került) szöveg intonálása között nem csekély a különbség. Úgy is mondhatnánk, hogy míg a levél Hory és minisztere közötti viszonyt tükrözi, az utóbbi főleg a remélt olvasó impresszionálását célozza.

Szeptember 16-án délelőtt, már Czernowitzban, tehát román földről, egy nappal a Vörös Hadsereg megindulása előtt, Hory – így a *Naplójegyzetek* – felhívta telefonon Vörnle Jánost, Csáky helyettesét, „s pár szóban beszámolva a helyzetről, utasítást kértem a továbbiak tekintetében. Vörnle csodálkozva, sőt egyenesen helytelenítőleg vette tudomásul, hogy engedély nélkül elhagytuk Lengyelországot. Emlékeztetve korábbi távirati utasítására, figyelmeztetett, hogy magatartásomban minden tekintetben az olasz nagykövethez kell alkalmazkodnom. Erre közöltem vele, hogy Valentino báró (az olasz nagykövet – P.P.) már egy nappal előttem átjött Czernowitzba.

Mivel a Külügyminisztériumtól a háború kitörése óta semmiféle politikai tájékoztatást nem kaptam, kértem, hogy lehetőleg mielőbb táviratilag informáljanak. Vörnle cinikus hangon így válaszolt: – Olvassátok el az újságokat. – Ezzel letette a kagylót.”⁴⁰⁴

Mindezzel szemben Vörnle János aznapi feljegyzése a következőket rögzíti:

„Ma délután 5 órakor felhívott Bukarestből Bárdossy követ és

⁴⁰³ MNL OL K 63 1939–17/7–4483.

⁴⁰⁴ Hory 1987: 292–293.

Hory követ nevében, aki jelenleg Czernowitzban, a Palace Hotel-ben lakik, a következőket közölte.

Hory azt a kérést terjeszti elő, hogy Czernowitzban maradhas-son és ne kelljen neki visszamennie Lengyelországba. Idegei tel-jesen összeroppantak, 16 nap óta nem aludt és nem bírja már az ottani zűrzavart.

Azt feleltem Bárdossynak, hogy egy követnek ott van a he-lye, ahol a kormány székel, de amennyiben a többi követségek is Czernowitzba teszik át székhelyüket, úgy Hory is ott maradhat. Erre Bárdossy kijelentette, hogy tudomása szerint már több követ van Czernowitzban, köztük az olasz nagykövet is. Erre kijelen-tettem, hogy ilyen körülmények között nincs kifogásom az ellen, hogy Hory is ott maradjon. Kíváncosnak jeleztem egyébként, hogy Hory alkalmazkodják mindenben az olasz nagykövet eljá-rásához.

Bárdossy végül megemlítette, hogy 50.000 leit szándékozik Horynak küldeni, amihez hozzájárultam.⁴⁰⁵

Természetesen a történész átérzi, át kell hogy érezze hősenek, hőseinek szenvedését, tragédiáját. Jelen esetben azoknak a két-ségbeesett helyzetét, akik a hitleri Németország agressziójának lettek így-úgy áldozatai. Ennek az agresszióknak a lengyel kor-mány mellé akkreditált Hory András is kárvallottja lett. Hiszen neki is el kellett hagynia kellemes állomáshelyét, sok álmatlan éjszaka nyomán összeomlott idegzete miatt kéri: „ne kelljen neki visszamennie Lengyelországba”. Ha nincs a magyar külügyi szolgálat rangsorában az ugyancsak előkelő harmadik helyen, folyamodványa akkor is arcégető. Nem is képes azt közvetlenül főnökei elé tární. Régi barátjának, az akkoron bukaresti követnek, Bárdossy Lászlónak a közvetítésére bízta magát. És Bárdossy – láthatjuk – teljesíti nehéz helyzetben lévő barátja kérelmét.

Ám mit láthat a kései olvasó, ha a történész nem terjeszti eléje Vörnle János feljegyzését? Csak Hory András *naplójegyzetek*-nek mondott, valójában két évtizeddel később szerkesztett szö-vegéből tájékozódhat?⁴⁰⁶ Az 1987-es kötet bizonyoság arra, hogy

⁴⁰⁵ K 63 1939–17/7–4592.

⁴⁰⁶ Szeptember elsején Hory a lengyel Külügyminisztériumba sietett, ahol a nagy fejtelenségben József Beck külügyminiszterrel tudott pár szót váltani. Hory természetesen most is a helyzet magaslatán volt, s mivel „tudta”, hogy „Pesten megfordult a vezető tényezők fejében egy esetleges angol–magyar ga-ranciaszerződés gondolata”, ezért Becknél „az angol-román garanciaszerződés

szakmai vértettség révén is lehet a tájékozódni akaró olvasót segíteni. Ezért van az, hogy az 1987-es kötet nem követi Hory András szerkesztését, nem tárja az Olvasó elé a német agresszió utáni történéseket *Naplójegyzetek* címmel, hanem Hory András lengyelországi követi működését egyetlen fejezetben egyesítette.

Nem csupán a két rész egyesítése, hanem az első rész alapos megrövidítése is – a megismert diplomáciai iratok alapján mondjuk – állja az idő próbáját. Azok részletes bemutatása egyszer önálló könyvbe kívánczik. Itt csupán néhány epizódot villantunk fel. A mélyebb megértés érdekében előtte célravezető felidéznünk a korabeli magyar külügyi szolgálatot is megosztó kuruc-labanc ellentétet. Történetünkben annak Hory András és Kánya Kálmán a reprezentánsa.

*

Személyesen még nem is ismerték egymást, s már szemben álltak. Közel fél emberöltőnyi különbség is elválasztotta őket. Kánya Kálmán 1869-ben, Hory András 1883-ban született. Az itáliai származású, a Béctől alig messzi Sopronban felcseperedett Kánya Kálmán olyan magyar érzületű ember volt, aki kimondottan jól érezte magát a szupranacionális alakzatú Osztrák–Magyar Monarchiában, annak képviselőjeként. Hosszú, számos állományszerűen eltöltött konzuli szolgálat után, amikor 1908-ban a két-központú birodalom anektálja, tehát jogilag magába olvasztja az akkoron már általa kereken három évtizede véres harcokban megszállt Bosznia-Hercegovinát, Kánya a közös külügyminisztérium sajtóosztályát vezeti. A nemzetközi válságot kirobbantó lépést nem csupán helyesli, kimondottan élvezzi annak élezését (Prochaska-affér).⁴⁰⁷

lényege és értelmezése felől” akart tájékozódni. „A gyorsan gördülő események folytán azonban ez a téma már nem került közöttünk szóba.” – Így olvasható ez az 1987-es kötetben (Hory 1987: 263.) Ám ezen utolsó mondat előtt Hory előadásában van még egy, általa aztán áthúzott mondat. Azt azért kellett áthúznia, mert az egyértelműen rávilágít írásának utólagos voltára. Így hangzik: „A külügyminiszter azt felelte, hogy a súlyossá vált helyzet most teljesen igénybe veszi, de amint lehetséges lesz, tájékozódni fog és megadja a kért információt.” (MTA Könyvtára Kézirattár Ms 10.864 *A német agresszió. Naplójegyzetek* – 14. o.) Az áthúzott mondatot akkoron azért nem adtam meg jegyzetben, mert nem tudományos, hanem tudományos népszerűsítő kiadványról volt szó.

⁴⁰⁷ Hory 1987: 392.

Hory András az azóta *Cluj Napocavá* lett Kolozsvárott olyan családban született, ahol a történeti gondolkodás középpontjában (a magyar világban oly' gyakori módon) kitéphetetlenül az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc emlékezete állt. Édesapja, nagyanyja mellett keresztapja, Bartha Miklós, az ellenzéki *Függetlenségi Párt* egyik országosan ismert korifeusa is így neveli a nagy fantáziával megáldott, korán az írás bűvöletébe kerülő, tehetséges kisleányt. Rengeteg olvasmánya között ott van Bartha Miklós *Ellenzék* c. lapja is. A lapot olvasva korán megérinti Bartha türelmetlen, társadalmi tartalmában konzervatív nacionalizmusa, amelyet édesapja liberális gondolkodásmódja aligha semlegesített.

Hory hazaszeretetének fontos forrása az oly sok véres függetlenségi háborúval terhes magyar történelmi múlt iránti tisztelete, a szülőföld rajongó szeretete. Erdély jelenti számára az életre szóló élményt. Elsősorban Kolozsvár, a Belmagyar utcai⁴⁰⁸ szülői ház, a székelyföldi zúgó fenyvesek között megbúvó Homoród, a nyári szabadságok, az első álmodozó romantikus kapcsolatok, az első éjszakai szerenádok szívet-lelket gyönyörködtető színtere, amely szinte a gyermek Hory serdülésével, felnőtté válásával párhuzamosan válik mind komfortosabb, civilizáltabb fürdőhellyé.

A negyvennyolcas (vagyis kurucos) beállítottsága tanulmányai során tovább mélyül. Hatodik gimnazista korában pályadíjat nyer az 1867. évi kiegyezésről írt dolgozatával. Messze nem egyéni nézetként, ám annál nagyobb hevülettel kifogásolja a külügy és a hadügy közösségét. „Külön hadsereg és külön külképviselet nélkül egy állam csak olyan, mint egy végtagjaitól megfosztott egyén”. Vagyis nem látja, hogy ezen engedmények révén mily sokat nyert a magyarság a kiegyezéssel.

1908-ban az annexiós válságot a nemzetközi sajtó módszeres tanulmányozásával figyeli, s közben a Béccsel szembeni ellen-szenve tovább mélyül. Az *Ellenzék* hasábjain álnév alatt írt cikkeiben állandóan támadja a Monarchia külpolitikáját, elsősorban azért hibáztatva, hogy az annexió révén a Monarchián belül a magyarság számaránya csökken,⁴⁰⁹ ellenben az ellenséges érzületű

⁴⁰⁸ Ma Bulevardul 21. Decembrie 1989. Nr. 50. Az épület ma is látható.

⁴⁰⁹ A 18. század elejére, a másfél évszázados török uralom után, a meg-megújuló függetlenségi harcok a magyarságra demográfiai katasztrófát hoztak. A teljesen elnéptelenedett területekre külföldről érkezett (zömmel német) betelepülők, a mind népesebb román, szerb, szlovák stb. kisebbség révén az ország-

nemzetiségeké növekszik; e lépésnek a magyarság számára baljós következményei lesznek.

A tizenkét nemzet-nemzetiség – köztük mintegy kétmilliónyi lengyel – által lakott Monarchia annexiós lépése előremenekülés *is* volt. Hiszen alig-alig volt nagyhatalmi ereje. Mert jószerével csupán a balkáni térségben volt képes erejét megmutatni. A kegyetlen természetű történelem a nagynak is, akkor is azt üzenete: nem maradsz nagy, ha nem tudsz minimum hegemon erőt a határaidon messze túl felmutatni. A dualista Monarchia ezt csak azon a Balkánon tudta megtenni, ott kellett ezt tennie, ahol az elnyomott nemzetek önálló állami létet akartak. Ha törekvésük sikerül, az egyben a soknemzetiségű Monarchia számára a halálharang kongásával lett volna (és lesz is majd) egyenértékű.

Az 1918 őszi összeomlás után Kánya Kálmán a zömmel kényszerű semmittevéssel eltöltött mexikói követi éveit után lesz a trianoni Magyarország vezető diplomatája, 1920-tól a külügyminiszter állandó helyettese. Természetesen őt is nyomasztotta az ország megalázóan nyomorúságos helyzete. Józanságát ellenben nem veszítette el. Bár ő sem törődött bele az 1920-ban elszenvedett hatalmas területi és demográfiai csokulásba, hamar az lett a meggyőződése, hogy a magyar külpolitikát mindaddig holtpontra kell tartani, amíg létre nem jön Berlin és Róma szövetkezése az európai status quo átszabására.⁴¹⁰ E felfogást a magyar közvélemény többsége nem osztotta, a külügyi apparátuson belül azonban többségi pozíciót élvezett. Józansága jegyében Kánya miniszteri posztot sem vállalt a tíz esztendőn keresztül kormányzó Bethlen István kabinetjeiben. A bársonyszék természetesen vonzotta, ám el nem kápráztatta. Tudta, hogy a külpolitikát továbbra is Bethlen szabja majd meg. Inkább elment 1925-ben Berlinbe követnek. Gömbös Gyula kormányában 1933 elején aztán elvállalja a posztot, mert a Bethlennél kisebb kaliberű kormányfő mellett önál-

ban többségbe kerülnek a nemzetiségek. Az 1910. évi népszámlálás – pedig a magyarság arányát jelentős asszimilációs sikerek növelik – szerint az ország lakosságának 54,6%-a vallja magyarnak magát.

⁴¹⁰ Erre 1936 őszeig kellett várni. A két nagyhatalom között számos ellentét feszült. A megbékélés a látványos Berlin–Róma tengelyben ölt testet. Ám tengely (abban az értelemben, hogy két egyenlő erejű hatalom szövetkezik) soha nem létezett. Tartalmilag Mussolini Olaszországa valójában kezdettől fogva nem egyenrangú szövetségese a hitleri Németországnak. Lásd erre Hory 1935. november 19-i jelentését. K 63 17/7–1935–3585.

lóságot remélt. „Csak” azt nem vette számításba, hogy a szintén nem tehetségtelen Gömbös Gyula az idők során sokat tanult. Így azután (messze nem szokatlanul, hiszen a diplomáciatörténet tárháza tömve van kormányfők és külügyminiszterek összecsapásai-val) sokat huzakodtak. Miközben az alapkérdésben egyetértettek.

Tehát abban, hogy ápolni kell a magyar–olasz viszonyt, ám ennél is lényegesebb Berlin támogatásának megszerzése. Kétszeresen nehéz feladvány volt ez. A harmincas évek első felében is elevenen élt a húszas évek valósága. Amikor a weimari Németország idegenkedve nézett Horthy Miklós ellenforradalmi, polgári demokratikusnak aligha mondható Magyarországra. Azután hiába tartották mindkét oldalon emlékezetben az első világháborús, vállalva végigküzdöttek stilizált⁴¹¹ éveket, a húszas évek német külpolitikája az ún. *Erfüllungspolitik*, vagyis a beilleszkedés, a franciákkal való közös hang megtalálásának politikája volt. A hivatalos magyar politika az évtized zömében ugyan nem revizionista, ám Berlinben is tudtak a szavak mögé nézni. Akár az 1871 utáni évtizedek német–francia históriája is szolgálhatott beszédes párhuzamként. Amikor a franciák nem beszéltek Elzász–Lotharingiaról, mégis folyton a visszaszerzésén járt az agyuk. A korabeli magyar–német viszony olyan volt, hogy Bethlen Istvánt Berlin – annak minden törekvése ellenére – csak 1930-ban fogadja állami látogatásra.

Az első világháború Németország addigi Duna-medencepolitikáját is lezárja. Azt a politikát, amelynek középpontjában Magyarország állt. Helyére – és ez ma is így van – a Balkánpolitika (*Südostraumpolitik*) lépett. Magyarországot már az is sértette, hogy a balkáni térségbe soroltatott. Ám hiába vágyott arra, hogy Berlin megint abban a szellemben kezelje, ahogy azt vele szemben Otto von Bismarck tette,⁴¹² ilyen visszarendező-

⁴¹¹ A vilmosi liberál-imperialista Németország mind nagyobb fölényrel kezelte Bécs–Budapest központú szövetségesét. 1917-ben megakadályozta békekötési törekvéseit. Nincs arra hiteles történelmi válasz, hogy a háború akkori befejezése vajon megmenti-e Monarchiát, s benne a Szent István-i Magyarországot. Ám az bizonyos, hogy az 1918 őszi teljes vereség a végleges pusztulással lett egyenértékű. Már az 1916-ban publikált, Közép-Európát német égisű gazdasági blokkba szervezni akaró Naumann-terv is világossá tette, hogy a dunai Monarchia gazdaságilag a német birodalom függvénye lesz, az 1918 májusában Spaa-ban aláírt vámuniós megállapodás ezt a nyomvonalat mélyítette tovább.

⁴¹² Otto von Bismarck úgy látta, hogy a Habsburgok birodalmának megabroncsolásában fontos lehet a magyarság szerepe. Így az 1867. évi osztrák–magyar

dést Gömbös Gyulának sem sikerült elérnie. A weimari és nemzetiszocialista Németország sakktábláján is Magyarország csak az egyik – fontos, ám nem a legfontosabb – figura. Gömbösről még ma is sok helyütt lehet olvasni azt a téves elbeszélést, mintha 1933. júniusi németországi vizitjével ő legitimálta volna a totális diktatúrát dermesztő gyorsasággal kiépítő, koncentrációs tábort már 1933 májusában berendező Adolf Hitlert. Akik ilyesmit írtak, írnak, arról az „apróságról” feledkeznek meg, hogy Nagy-Britannia és Franciaország e látogatás előtt egy héttel parafálja Hitlerrel és Benito Mussolinivel a négyhatalmi direktórium szövegét.⁴¹³ E paktumról pedig nem csupán azt kell tudni, hogy ratifikálására nem került sor, hanem még inkább azt, hogy ezen megállapodás szellemében születik meg a lengyel földön is rossz emlékű, 1938. szeptember végi müncheni direktórium.

Hory Andrást a trianoni tragédia szülőföldjének elvesztése révén különösen lesújtja. Aktív diplomataként Belgrádban érdeemben tesz a kapcsolatok normalizálásáért, s annak révén 1926 nyarára egy magyar–jugoszláv választott bírósági egyezmény megkötésének körvonalai kezdenek kibontakozni. Visszaemlékezésében regényesen, saját szerepét felnagyítva adja elő a történetet. A valóságban arról volt szó, hogy a húszas évek derekán a magyar diplomácia egyik irányzata a kisantant fellazítását, felrobbantását oly módon szerette volna elérni, hogy azzal az akkoron még Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak nevezett Jugoszláviával kötött volna külön megállapodást, amellyel szemben az ország a legkisebb területet, a legkevesebb magyar ajkút veszítette el. A megállapodásra volt némi remény. A délszláv állam minden szomszédjával viszálykodott, s éppen a nagyhatalmi státuszú Olaszországgal állt a legsúlyosabb ellentétben. Az antant az 1915. évi londoni titkos megállapodással azzal az ígérettel fordította fegyveresen szemben az Osztrák–Magyar Monarchiával

kiegyezést is szorgalmazta. A kiegyezés pedig lehetővé teszi, hogy a magyar politikai elit a Szent István-i birodalom belügyeit teljes önállósággal intézze. A következő évtizedek népességszámban, gazdaságban, kultúrában a jelentős gyarapodás időszakát hozzák meg.

⁴¹³ Lásd erre Hory 1936. április 7-i jelentését – K 63 17/7–1936–1289. – A hazai közoktatás tankönyvei a mai napig nem akarnak a fent említett „apróságról” tudni. Pedig 1982-ben megjelent könyvem (Pritz 1982) óta a témában eképpen lehet tájékozódni. A monográfiára történő szakmai hivatkozások pedig azt mutatják, hogy a tudományos körökben a korrekció megtörtént.

Olaszországot, hogy a győzelem nyomán megkapja Dalmáciát.⁴¹⁴ Nem így történt, az antant a nagy délszláv állam megszületésében bábáskodott. Rómának ezért a délszláv állammal több mint konfliktusa volt, magának az egész súlyos belső nemzetiségi feszültségekkel terhes államnak a létét kérdőjelezte meg.

A magyar külpolitika fő vonala – mint említettük – ellenben a majdani német–olasz szövetség létrejöttére összpontosított, s nem fűzött reményt a Belgráddal való megállapodás létrejöttéhez. Hiszen az értelemszerűen a kisantant felrobbantásával lett volna egyenértékű.

Hory előkészíthette a jugoszláv külügyminiszterrel ugyan a megállapodást, ám Budapesten nemhogy a teljes támogatást nem harcolta ki, hanem érdemben nem is ért el semmit. Hazament nyári szabadságra Homoródra. Csak ott, s ott is csupán az újságokból értesült Horthy Miklós kormányzónak a négyszáz esztendeje lezajlott mohácsi csata színhelyén 1926. augusztus 29-én elmondott beszédéről. Arról a beszédéről, amelyben olyan barátságosan szólt Belgrádról, hogy azt egy kétoldalú megállapodás nyitányaként értelmeztek sokan. Vélelmezhetően a beszédet a Külügyminisztériumból azok mondatták el az államfővel, akik ezzel éppen akadályozni akarták a megállapodást.⁴¹⁵

Mindenesetre tény, hogy a Prága és Bukarest gyanakvását érző Belgrád messze nem viszonzta kellő hőfokon a magyar gesztust. Az ősz folyamán a magyar–jugoszláv tárgyalások Genfben ugyan beindultak, ám az egészbe beleszólt Mussolini, s tavaszra megszületett a nevezetes magyar–olasz szerződés. Hory pedig Rómában már annak sínpályáján mélyíti a két ország viszonyát.

*

Gömbös Gyulát Hory András 1919 végén Toókos Gyula „barátja” – úgy közbülsően az Etelközi Szövetség nevű titkos szélsőjobboldali társaság egyik vezetője – révén ismerte meg személyesen. Az évek során többször találkoztak, majd 1925-ben egy vacsora után

⁴¹⁴ A fordulat súlyát még jobban látjuk, ha tudjuk, hogy 1882-ben Olaszország csatlakozik Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia 1879-ben megkötött szövetségéhez; az első világháború kirobbanásakor semlegességi nyilatkozatot téve maradt ki a konfliktusból.

⁴¹⁵ Pritz 1987: 285–297, Hornyák 2004: 181–187. és 334. o. 908. jegyzet, A. Sajti 2004: 60, Vizi 2013: 7–38, főleg 28–29.

„fél éjszakát” beszélgettek. Habitusukban sok volt a hasonló, kölcsönösen rokonszenveztek egymással. Az ellenzéki Gömbösnek Hory ekkor elpanaszolta, hogy követeinek a magyar állam nem ad szolgálati autót. Csodálkozó beszélgető társa kilátásba helyezte: ha ő lesz a miniszterelnök, akkor „nem autókat, hanem magyar négyes fogatokat fogok követeinknek adni sallangos szerszámmal, zsinóros-dolmányos, árvalányhajas kocsissal a bakon. A magyar követnek a külső formákban is a régi magyar hagyományokat kell képviselnie.”⁴¹⁶ Később Gömbös – így a csalódott Hory –, „nézeteit és az emberekről alkotott véleményét is sok esetben «revízió alá vette». Nemhogy magyar négyest, de még egyfogatút sem juttatott a követeknek.”⁴¹⁷

Valójában Gömbös „csupán” megtanulta, ha sikert akar, akkor céljaihoz körültekintőbben, az addiginál is sokkal fondorlatosabban kell közelednie. A missziók jobb ellátására a gazdasági válság szorítása miatt nem lehetett gondolni, a megszorítások természetesen a külügyi tárcát is elérték. Az új miniszterelnök a Bethlen Istvántól megörökölt rendszer felszámolásában rengeteg falnak ütközött, s nem ment sokra a külpolitikai elgondolásait kordában tartó külügyi apparátussal sem. Ám természetesen voltak lehetőségei is. Például arra, hogy az 1925 utáni esztendőkből is vele kapcsolatot kereső, hol négyszemközt, hol „közös barátaik”-nál találkozó, „mindenkori” baráti gesztusait „őszintén” viszonzó⁴¹⁸ Horyt beültesse a külügyminiszter állandó helyettesi székbe.

Hory Andrást 1933. december 31-i hatállyal mentik fel a római követség vezetése alól, 1934. január 8-i hatállyal helyezik a központba és 1934. március 17-ről lesz a külügyminiszter állandó helyettese.⁴¹⁹ Ebben a Gömbös Gyulának tulajdonított szerep jelen sorok írójának a feltételezése. Hory András szerint Kánya Kálmán szemelte ki őt helyettesének. Ellenben az neki több okból sem tetszett. Jól érezte magát Rómában, ismerte „Kánya feltétlen engedelmességet követelő, zsarnoki természetét”.⁴²⁰ Elbeszélésének igazát azzal is igyekszik alátámasztani, hogy tudta: „Kányában és Gömbösben két közvetlen főnököm is lesz, akik mindegyike magának fogja vindikálni az irányítást, s így két malomkő közé

⁴¹⁶ Hory 1987: 187–188.

⁴¹⁷ Uo. 188.

⁴¹⁸ Uo.

⁴¹⁹ További kutatás tárgya, hogy miért húzódott el a poszt elfoglalása.

⁴²⁰ Hory 1987: 398.

fogok kerülni.”⁴²¹ Hory ezzel akaratlanul feltárja, amit eltakarni akart. Gömbössel a háta mögött egyáltalán nem tűnhetett két malomkő közötti őrlődésnek a majdani poszt. Főleg, ha a kormányfő esetleg kilátásba helyezte neki a bársonyszéket.

A kuruc mentalitású Gömbös Gyula, aki hamar megtapasztalhatta, hogy a Kozma Miklós által neki kommandált labanc mentalitású Kánya Kálmánnal törököt fogott, miért ne kombinálhatta volna, hogy a szintén kuruc mentalitású Horyval jobban jár? Jónak gondolhatta a cserét, hiszen Horynak diplomáciai körökben és azokon túl is jól csengett a neve. Az évek során mind az olasz hatóságoknál, mind a diplomáciai testületben kitűnő helyet vívott ki magának. „Az olasz–magyar kapcsolatok ápolása ennél az okos és világlátott, tapasztalt, az emberekkel bánni tudó diplomatánál a legjobb kezekben volt, s annak elmélyülése jórészen az ő műve – jelentette Berlinbe az örök városból távozóról a római német követség.”⁴²²

A tényeket emlékirataiban mindenkor számára előnyösen csoportosító Hory „bevallja”, azért sem akarta a budapesti állást, mert a berlini követi posztról a külügyminiszteri székbe érkező Kányának „egy kis számítás”-ból adta ki pasaréti pompás villáját. Ráadásul évi potom 3400 pengőért.⁴²³ Számítása ellenben nem vált be: esztendő múltával Kánya visszarendelte őt Rómából.⁴²⁴

Ám miért ne gondolhatta volna Hory: majdan Kánya helyére lépve az a villájából is távozni fog. A reggeli lovaglásaiból irodájába átöltözés nélkül érkező, miniszterének lovagló öltözkében referáló Hory⁴²⁵ alaposan elbízhatta magát. „Alig három hónappal később (ti., hogy új posztját elfoglalta – P. P.) már olyan éles nézeteltérés támadt közöttünk, hogy állásom alól való felmenté-

⁴²¹ Uo. 398–399.

⁴²² PA AA, Politische Abteilung II. Po 8 Ungarn Bd. 2. Johann Smend követségi tanácsos 1934. március 8-i jelentése.

⁴²³ Amikor majd 1942-ben sikerül elérnie, hogy a már régen nem külügyminiszter Kánya végre kiköltözzön a villából, akkor 14.400 pengőért tudja azt kiadni. Hory 1987: 387.

⁴²⁴ Uo. 385. Hory a villa Kányának történt kiadásával minden bizonnyal azt akarta elérni, hogy mennél tovább Rómában maradhasson. Hiszen onnan messze nem szükségszerűen a Dísz térre vezetett az út. A megállapodás időpontjában a római követ számára (Hory sugallatával ellentétben) az volt a reális alternatíva, hogy vagy egy Rómánál kevésbé előnyös állomáshelyre kerül vagy esetleg még tovább Rómában maradhat.

⁴²⁵ Uo. 407.

semet kértem. Kánya akkor hibáját látszólag megbánva kiengesztelt, és a régi viszony egyelőre helyreállt közöttünk. Az év végén azonban – és ezt nyugodt lelkiismerettel mondhatom, nem az én hibámból, hanem rossz emberismerete és gyanakvó természete miatt máról holnapra kegyvesztett lettem nála. Állítólag valaki úgy informálta, hogy én 'cum jure successionis' (az utódlás jogával) jöttem vissza a minisztériumba és a helyére pályázom. *Más ostoba és csúf intrikáknak is felült úgy, hogy előbb nyugdíjba akart meneszteni, de azt nem tudta keresztül vinni és beérte azaz, hogy miniszterhelyettesi megbízatásom alól a hátam mögött felmentetett és Varsóba küldött követnek, ami az ő nézete szerint degradációnak minősült.*" (A dőlt betűvel szedett részek az 1987-es kötetben nem olvashatóak, ott ki vannak pontozva. A mennél sokoldalúbb mérlegelést segítő most a teljes vonatkozó szöveget közlöm.)⁴²⁶

Hory – feltételezzük – valóban *cum jure successionis* érkezett meg a Dísz térre. Ám Kányával vívott nemes párbajában alul maradt. Gömbös csak annyit tudott a vele szemben mind erősebb⁴²⁷ Kányával szemben elérni, hogy Horyt nem hagyta nyugdíjaztatni, Varsóba mehetett követnek.

A történetet Hory a varsói éveket felelevenítő rész elején is elbeszéli. Itt is említi a „Kányát lakáj módon kiszolgáló tisztviselő” intrikáit, s azt is, hogy már „alig pár hónappal új hivatalom elfoglalása után máris ellentétek merültek fel köztünk”. Ám itt is hiba csúszott számításába. Itt mondja el a lényegét: ezen ellentétek „sajnálatosan nemcsak kisebb jelentőségű adminisztratív kérdésekben, de a külpolitikai taktika, sőt maguk a külpolitikai célok tekintetében is” felmerültek. (Kiemelés – P. P.)⁴²⁸

A fő vonal dolgában – ismételjük⁴²⁹ – Gömbös és Kánya között nem volt ellentét, ám a tartalmi kérdések ennél sokkal összetettebbek. A taktika, az időzítések, a mikéntek, a hangsúlyok nagyon lényegesek, s azok eltérő megítélése miatt hamar feszültség támadt a kormányfő és minisztere között. (Nem beszélve arról, hogy minden azonosság esetében sem kis különbség, hogy kié a döntés.) Előadását Hory e vonatkozásban azzal is gyengíti, hogy azt állítja:

⁴²⁶ Uo. 399. – A teljes szöveg: MTA Könyvtára Ms 10.864. *A pálya végén c.* kötet 190.

⁴²⁷ Kánya a Gömbös–Bethlen párbajban az utóbbi köre mellé állt.

⁴²⁸ Hory 1987: 245–246.

⁴²⁹ Lásd erre a 267. oldalon írottakat.

a kormányfő és minisztere között az „első” ellentétet az abesszíniai háború miatt Olaszország ellen életbe léptetett népszövetségi szankciók megszavazása robbantotta ki. Vagyis csak akkor támadt konfliktus, amikor Hory már hónapok óta Varsóban tartózkodott.⁴³⁰

*

„Hát, kedves Bandi, most egy olyan állomáshelyre kerülsz, ahol semmit sem tudsz elérni. Varsó a magyar külpolitika szempontjából *halott poszt*. Ott legalább lesz időd *külpolitikai elméleteid* helyessége felől gondolkozni.”⁴³¹ – Az emlékirat szerint ezekkel a szavakkal bocsátotta lengyelországi küldetésére Kánya Kálmán Hory Andrást. (Az első kiemelés Horytól, a második tőlem – P. P.)

Kánya Kálmán legendásan szarkasztikus modora, s a két diplomata egymáshoz való viszonyának ismeretében nincs okunk kételkedni abban, hogy valóban efféle szavakkal köszönt el a bársonyszékére sikertelenül tört volt helyettesétől. A szarkasztikus szavak – ha már a nyugdíjaztatás nem sikerült – édesebbé tették a nemes bosszút. Közben Kánya természetesen látta (Hory korabeli szóhasználatával élve) „a bensőséges lengyel–magyar kapcsolatok reálpolitikai jelentőségét.”⁴³²

Hiszen a trianoni Magyarország külpolitikája kezdettől fogva számíthatott a lengyel politika bőséges történelmi előzményeken nyugvó rokonszenvére. A szimpátiának pedig komoly súlyt kölcsönzött az a tény, hogy Lengyelország majd másfél évszázados felosztottsága után önálló állami létét az első világháború győzteseinek köszönhetette. Súlyt adott e rokonszenvnek Lengyelország középhatalmi (Varsóban sokszor ennél is többnek látott) pozíciója is. Azután igen nagy jelentősége volt annak, hogy Varsó következetesen nem hallotta meg a kisantant fel-felcsendülő szirénhangjait. Tehát nem lépett a kisantant államok kötelékébe. 1934 októberében a marseille-i kettős gyilkosság⁴³³ tényének ódiumát a

⁴³⁰ Ezért aztán az egész ezzel kapcsolatos elbeszélése is tele van valótlanságokkal Lásd Hory 1987: 399, valamint a kapcsolódó 143. jegyzet.

⁴³¹ Hory 1987: 246.

⁴³² A szóhasználat Hory Csáky István külügyminiszterhez írott 1939. május 12-i magánleveléből való. K 64 1939–17–465. – Egyébként Hory visszaemlékezéseiből a relációt a maga valójában nem lehet meglátni. Ahhoz jelentéseit kell forgatnunk.

⁴³³ A franciaországi látogatásra érkező Sándor jugoszláv királyt, s az őt fogadó

kisantant egész diplomáciai gépezete, s nagy hangerővel dolgozó propagandája oly sikerrel hátrította Magyarországra, hogy az ország ismét súlyos nemzetközi elszigeteltségbe süppedt. Az a tény, hogy Varsó hivatalos látogatáson fogadja ekkor Gömbös Gyula miniszterelnököt, önmagában számottevő könnyebbedést hozott. A Nemzetek Szövetségében – ahová az ügy elbírálásra került – tisztában voltak azzal, hogy a magyarok (kemény elmarasztalásuk esetén) nem fogják takargatni a terroristák nemzetközi kapcsolatairól birtokukban lévő értesüléseket. A kérdés végleges lezárására csak 1935 májusában került sor, ám a Népszövetség Tanácsának 1934. december 10-i határozata után érdemi fordulattól már nem kellett tartani. A határozat ugyanis Magyarországra bízta alárendelt szervei felelősségének megállapítását és megbüntetését. Az ilyen irányú megoldásban is megvolt a lengyel támogatás.

Néhány nappal azután, hogy Hory átadta megbízólevelét Ignacy Moscicki köztársasági elnöknek, Józef Beck külügyminiszterrel való első érdemi megbeszélésén Hory – úgymond – „szó szerint” kijelentette: „Úgy érzem, hogy Ön, Miniszter Úr és én arra rendeltettünk, hogy ezt a jelenleg szunnyadó barátságot új életre keltsük, és annak politikai realitást adjunk.”⁴³⁴

Ám amiképpen 1935 tavaszán a varsói magyar követi állás nem volt halott poszt, ugyanúgy nem kellett új életre kelteni a magyar–lengyel barátságot sem. Az – jeleztük – élt, messze nem volt szunnyadó.

Hory egyoldalú elbeszélésével szemben a korabeli magyar külpolitika egyszerre igyekezett Berlinnel és Varsóval jó viszonyt ápolni. Ám ez messze nem volt egyszerű mutatvány. Hiszen míg Budapest abban volt érdekelt, hogy végre megszülessen az a Németország, amely képes a versailles-i békeművet szétporlasztani, addig Lengyelország a békeműnek köszönhette állami függetlenségét, középhatalmi létét. Németországot a versailles-i békében ugyan alaposan megalázták, ám nem fosztották meg attól, hogy nagyhatalmi ereje potenciálisan megmaradjon. Mivel a nemzeti paradigmában minden államnak az az elsődleges érdeke, hogy saját országát, népét, függetlenségét védelmezze, ezért a győz-

Louis Barthou külügyminisztert egy macedón terrorista a kikötőben meggyilkolta. A szálak Olaszországba vezettek, ám a tények ügyes manipulálásával Magyarország látszott a felbujtónak.

⁴³⁴ Hory 1987: 247.

tes pozíciójában is (nem alaptalanul) nyugtalan Franciaország a német dinamikával szemben úgy akarta a maga biztonságát erősíteni, hogy a német erőt kelet felé terelgette. A korabeli lengyel-francia viszony azért oly ellentmondásos, mert ezzel Varsó teljes mértékben tisztában volt. A francia külpolitikától tehát egyáltalán nem volt elragadtatva, miközben Párizsnak ebben a térségben (a kisantant mellett) Varsó a legfontosabb szövetségese.

Tehát míg a korabeli lengyel külpolitika legnagyobb tehertételét a keleti határait el nem ismerő Németország jelentette, addig Magyarország (teljesen megalapozottan) területi revíziós törekvéseinek legfőbb támaszát egy majdani Németországban látta. Következően a magyar diplomácia németbarát lépéseinél folyton magán érezhette a lengyelek figyelő tekintetét, aminthogy lengyelbarát gesztusaiban a németek érzékenysége zavarta.

1932 ősztől egészen az 1939 őszi összeomlásig – kormányok jöttek, mentek – Józef Beck Lengyelország külügyminisztere. Erős ember. Hatalma a Józef Pilsudskinál⁴³⁵ kivívt pozíciójában gyökerezett, s az a marsall halála után is töretlenül megmaradt. 1934 januárjában Hitler olyan megállapodásra jutott Lengyelországgal, amelyet a weimari Németország diplomatái egyszerűen elérhetetlennek tartottak. És ez Beckben (is) azt az illúziót keltette, hogy Németországgal meg lehet méltányosan állapodni. Ezért a becki külpolitika bizonyos könnyebbedést jelentett a területi revíziós törekvéseiben Németországtól hatékony támogatást remélő magyar külpolitika számára.

Bár mind a magyar, mind a lengyel külpolitikát nem csekély illúziók is táplálták, ám a német külpolitika dinamizmusában rejlő veszélyekről azért mind Budapestnek, mind Varsónak voltak reális elképzelései is. 1936 derekáig Budapest számára nem kevés fejfájást okozott a Berlin és Róma közötti ellentétek garadája, s ezért a magyar diplomácia – Kánya Kálmán kifejezésével élve – tojástartót járt a két nagyhatalom között, hogy egyik kegyét se veszítse el. A római jegyzőkönyvek 1934-ben azért jönnek létre, majd azt 1936 márciusában azért fejlesztik tovább (mindkét esetben blokk helyett) „csupán” csoporttá, mert bármilyen olasz–osztrák–magyar együttműködésnek óhatatlan-

⁴³⁵ Hory András Kánya Kálmánhoz 1935. május 10-i keltezéssel írott magánlevelében azt írja, a lengyelek szerint Pilsudski az Úrral társalkodik, ám külpolitikai elgondolásaiba még őt sem mindig avatja be. – K 64 1935–17–314.

nul volt bizonyos németellenes éle. A magyar külpolitika egyszerre törekedett sikerrel a Mussolini blokk-építő törekvésének a mérséklésére, s egyben arra, hogy a képződményt más hatalmak csatlakozására is nyitottá tegye. Az utóbbi ellenben papíron maradt. Mert míg Mussolini a kisantanttal bővítette volna a képződményt, a magyar diplomácia Berlin és Varsó(!) csatlakozására vágyott. A magyar óhaj nem csak Berlinben, Varsóban is süket fülekre talált. Amikor – például – Hory András 1936 májusában Beck előtt megpendíti a témát, a Wierzbowa⁴³⁶ ura egyszerűen hallgatással siklik el az ajánlat felett.⁴³⁷

Mert Varsó érdekeit mind német, mind kisantant vonatkozásban is sértette volna egy efféle elköteleződés.

A német agressziótól való félelem leginkább az un. horizontális tengely kovácsolgatásában – Beck megfogalmazásában az un. Harmadik Európa megvalósításában – érlelt közös gondolatokat.⁴³⁸ Az érdekellentétek szövevénye itt is bőven burjánzott, így e rokonszenves tervek egészükben füstté váltak. Ám a közös magyar–lengyel határ létrehozásának a gondolata ezzel is összefüggött. És jóllehet az idők során e vonatkozásban is bőven sorjáztak az érdekkülönbségek, ám a közös határ a kárpátaljai szakaszon 1939 márciusában valósággá vált. Tehát nem az eredetileg elgondolt hosszúságban, és messze nem Berlin akarata ellenére, sokkal inkább annak csendes támogatásával. Az 1939 szeptemberi összeomlás utáni hónapok történései a rövid közös határszakaszt is – minden túlzás nélkül mondhatóan – történelmi jelentőségűvé tették.

*

Messze nem Józef Beck volt az egyetlen európai vezető politikus, aki félreismerte Adolf Hitlert és rendszerét. Messze nem csupán a lengyel társadalom Beck mögött álló erői vergődtek a kívánság-gondolkodás csapdájában a nemzetiszocialista Németországgal szemben. A hitleri külpolitika 1933–1938 közötti egész időszaka egy óriási blöff. Hitler hihetetlenül ügyesen aknáztta ki a versailles-i békemű közhelyesen ismert hibáit, jó érzékkel épített a harmincas évek felnőttjei határtalan békevágára. Azokéra, akik-

⁴³⁶ A lengyel külügyminisztérium elnevezése.

⁴³⁷ Lásd Hory 1936. május 7-i jelentését – K 63 1936–17/7–1697.

⁴³⁸ Hory 1987: 247–248.

nek soha nem felejtethő élményük volt az 1914–1918 közötti nagy háború pokla, s akik ezért görcsösen hittek abban, hogy a békemű igazságtalanságainak kiküszöbölése révén nem kell ismét vágó-hídra menniük. Annál is inkább hinni akartak ebben, mert ingerelte őket a marsallok, Fernand Foch, Edward Rydz-Smigł ismert igazsága: Versailles-ban nem békét, csupán fegyverszünetet kötöttek.

Nem csupán Hitler volt tisztában azzal, hogy a Rajna-vidék 1936. március 7-i sikeres megszállása révén Franciaországot minden tőle Keleten majd lezajló agresszióval szemben eszköztelen-né tette. Mégsem lett 1938 márciusában Berlint sújtó következménye Ausztria bekebelezésének, az Anschlussnak. Hitler azért volt oly végtelenül bosszús Horthy Miklós államfőre és társaira, mert hiába érezte-tudta, hogy lehetősége lenne Csehszlovákiát egyetlen csapással felszámolni. A „gyáva” magyarok miatt nem tudta azt megtenni. Azok ellenben nem vállalták a kigondolt színjátékban rájuk osztott szerepet. Azt, hogy először ők támadják meg északi szomszédjukat. A magyar vezetők Trianon gyermekei voltak. A történelemből tudhattak sok mindent rosszul, lehetnek akár némely dolgokban tudatlanok is, ám a korábbi, hatalmas vérvesztéseket okozó nemzeti tragédiákkal tisztában voltak. És nagyon elméjükbe vésődött a nagy német nyelvtudós filozófusnak, Johann Gottfried Herdernek azon nézete, mely szerint (mint a Kárpát-medencében hajdan élt számos etnikumnak) a magyarságnak is a sorsa a teljes pusztulás lehet – ha még egyszer rossz döntést hoznak.

Neville Chamberlain, Edouard Daladier Münchenben 1938. szeptember végén abban a balga hitben járult hozzá a Szudéta-vidék Csehszlovákiától történő elcsatolásához, hogy ezzel megmentették a békét. Hiszen Hitler minden néprajzi követelését ezzel teljesítették. A Führernek pedig – oly sokszor szónokolta – minden vágya csupán az igazságtalanságok orvoslása. Természetesen ismerték (ha el nem is olvasták) a hírhedt *Mein Kampf*-ot. Ám – zsongították magukat az ismert igazsággal – miért lenne Hitler kivétel, amikor a hatalom birtokában már oly sokan feledtek (és feledni fogják) ellenzékiként hirdetett radikális nézeteiket. Azért hittek ezen igazság sablonjában, mert képtelenek voltak átlátni, hogy a totalitáriánus nemzetiszocialista rendszernek éppen a fajgyűlölet, más nemzetek végtelen (majdani fizikai elpusztításuk esztelen vágyába torkolló) megvetése a lényege.

A történelem nem a ráció, sokkal inkább számos esetben a sérített önérzet, a téves helyzetértékelések nyomán született rossz döntések története is. Nem csupán Joszif Visszarionovics Sztálin orrolt meg azért, hogy nem lehetett döntőnként jelen Münchenben.⁴³⁹ Beck is ott akarta Lengyelországot látni.⁴⁴⁰ Miközben Hitler nem korrigálni, hanem pusztítani akart. Azért, hogy azután felépíthesse az *Übermensch* birodalmát. Ezek az – úgymond – „gyáva” magyarok azonban nem fogadtak neki szót Kielben. A magyar „gyávaság” akadályozta meg a Führert abban, hogy a brit premier arcába nevetessen: semmi szükség néprajzi megállapodásra, az *ultima ratio*, a fegyverek rögvest mindent elrendeznek.⁴⁴¹

A történelem fintora, hogy a gyávaság vádját a magyarok nem csupán a németektől, hanem a lengyel barátaiktól is megkapták.⁴⁴² Ha regényesen is, ám a lényegét illetően pontosan ad számot erről Hory András visszaemlékezése,⁴⁴³ s azt támasztják alá jelentései is. Tehát míg 1939 nyarán a lengyel fél még nem hajlandó a magyar–lengyel határ megszerzését célzó vezérkari megbeszélésekre,⁴⁴⁴ addig éppen miután az első bécsi döntés nyomán a magyar vezetést a németek, majd az olaszok is nyomatókkal óvják Kárpátalja elfoglalásától, Varsóban is a magyar – úgymond – gyáva magatartás miatt elégedetlenkednek. – *La Hongrie nous a lâché, „a mi gyáva magyarjaink” a szóbeszéd tárgya.*⁴⁴⁵

München után Hitler addigi nagy blöffje mögül mindinkább kilógott a lóláb. Hory is ír jelentéseiben a német külpolitika kétértelműségeiről, arról, hogy Varsóban mind több kétely támadt Beck külpolitikájának helyessége felől.⁴⁴⁶ München után Prága

⁴³⁹ Az 1939. augusztus 23-i szovjet–német megállapodás előzményei között München bizonyosan ott van.

⁴⁴⁰ Hory 1987: 252, valamint Hory 1939. február 1-i jelentése – K 63 1939–17/7–632.

⁴⁴¹ Hoensch 1967: 80. – „Ha a magyarok annak idején benne lettek volna a dologban – mondja a Führer Csáky István külügyminiszternek 1939. január 16-án –, akkor ő a szemébe nevetetett volna Chamberlainnek.” Wilhelmstrasse 1968: 149. sz. irat

⁴⁴² A lengyel edíció elkészítéséhez megismert Hory-jelentések pedig világossá tették számomra ezt a korábban nem gondolt összefüggést.

⁴⁴³ Hory 1987: 253.

⁴⁴⁴ Lásd erre Hory 1938. október 11-i, valamint az 1938. október 19-i jelentéseit – K 63 1938–17/7–348, 3620, 3621, 3638.

⁴⁴⁵ K 64 1939–17–57. Hory 1939. január 18-i jelentése.

⁴⁴⁶ Lásd – például – Hory 1938. december 6-i (Budapesten december 10-i dá-

ugyan sietve átadja Varsónak az igényelt területeket, ám ez a gyarapodás bagatell volt Berlin ereje növekedéséhez képest. És ezzel bizony tovább növekedett Lengyelország fenyegetettsége is. Ribbentrop 1938. október 24-én Józef Lipski berlini nagykövet előtt már egyértelműen bejelentette a Gdanskra/Danzigra való német igényt. Ebben a helyzetben növekszik meg Beck szemében a magyar–lengyel közös határ súlya, s vele a remény, hogy közelebb jutnak a „horizontális tengely” megvalósulásához, ellensúlyt képezhetnek Berlinnel szemben. Így lehet megérteni Varsó türelmetlenségét Budapest „tehetetlenkedésével” szemben. Ezért van az, hogy amikor 1939. január 5-én Beck Hitlerrel tárgyal Berchtesgadenben, akkor a Führernek bejelenti, hogy közös határt akar Magyarországgal. Mivel erre Hitler Gdansk/Danzig és a pomerániai autósztroda ügyét hozta szőnyegre, tehát megismétli Ribbentrop Lipski előtt tett október 24-i szavait, dermesztően világossá válik, hogy Berlin keményen Gdanskot akarja. A tárgyalások hangneme ugyan udvarias, ám a tartalma (Varsó számára) a kilátástalanságot sugallta. Becket – saját későbbi vallomása szerint – először fogja el a pesszimizmus.⁴⁴⁷

*

Folyton-folyvást veszedelmek ágaskodnak a história körül. Természetesen nem a múlt valósága körül, mert annak már semmi sem árt. A lényegi kérdés az, hogy miként lehet az elmúltat valóban hitelesen megismerni. Hiszen az ismeretszerzés közben folyton ott ólálkodik annak a veszedelme, hogy hiába tudunk megmennél többet egy-egy személyről, eseményről, országról, országok közötti kapcsolatról stb., tehát a történelem összetevőiről, szemünk előtt éppen a lényeg homályosul el. Mert az elmúltat a ma szemüvegén keresztül nézzük: korunk, nemzetünk, társadalmunk gyermekei vagyunk. Egyszerre vezetnek bennünket rokon- és ellenszenvek, azok fogságában tényeket negligálunk, vagy „csupán” túl- és/illetve lebecsüljük azok súlyát. Előadódhat, hogy a sok részlet ismerete éppen a nagy összefüggések pontos mibenlétét fedi el. És megfordítva: arra is van sok példa, amikor a történelem nagy folyamatairól alkotott kép bűvöletében vakká

tummal ellátott) jelentését. K 63 1938–17/7–4301.

⁴⁴⁷ Kovács 1971: 356, 365.

válunk a részletekben feltáruló valóság jelentőségével szemben.

Cinikus vélemény szerint emlékiratot azok írnak, akik már semmire sem emlékeznek. Az agykutatók ellenben arra figyelmeztetnek, s a hétköznapi tapasztalatok is arra vallanak, hogy az idősödő ember elméje éppen hogy élesen exponálja a régi emlékeket. Ám ez az expozíció nem azonos a fényképezőgép mechanikájával. Az emberi elme úgy exponálja a régmúlt képeit, hogy a rögzített képbe ilyen-olyan mértékben beúsznak a későbbi esztendőik élményei is. Azok az élmények, amelyek ugyancsak átformálják a múlt valós képeit. Az egyéni szerepkör gyakorta felnagyítódik, másoké kisebb lesz. A saját gyengeségek alig vagy egyáltalán nem látszanak, mások hibái felnagyíttatnak. És akkor még szólnunk kell az elfojtódás ismert, a túlélésünkhöz elengedhetetlenül szükséges élményéről. Minderre Hory András visszaemlékezései, s azon belül a most közelebbről vizsgált lengyelországi éveiről írott fejezetei is tanúbizonyságul szolgálnak.

(2015)

Századok 2016/1. 179–195.

BARCZA GYÖRGY ÉS A KÉT NAGY HÁBORÚ

Barcza György (1888–1961) a két háború közötti magyar diplomácia egyik kitűnősége. A két világháború közötti, a második világháború alatti magyar história világában tájékozottak előtt ismerősen és jól cseng Barcza György neve. Leginkább londoni éveivel,⁴⁴⁸ majd 1943 márciusától a háborúból történő kiválásunkat előmozdítani hivatott svájci tárgyalásaival, a német megszállás után megalakult Követi Bizottság vezetésével (kedvezőbb csillagállás esetén a másik Magyarország kormánya lehetett volna) vált részévé történeti közgondolkodásnak.

Ismertségének, elismertségének pályafutása az alapja. A róla rögzült képen ugyanakkor fontos – számos ponton félrevezető – szerepet játszik memoárja. Bár naplófolyama, hatalmas dokumentáció⁴⁴⁹ révén a diplomata minden ízében hiteles memoárt alkothatott volna, nem azt tette. Nem azt akarta.⁴⁵⁰ Miért? Mert e lényegi dolgok formálására hivatott férfiú pályája a nagy háborúk következtében először „csak” megroppan, majd összetörik. Harminc esztendő, amikor nagyobbik hazája, az Osztrák-Magyar Monarchia, s benne a kisebbik (ám a később megmaradt-hoz képest éppen nem kicsi) hona, a történelmi Magyarország belemegy a nagy háború elvesztésébe. Barcza az első csapásból még kilábal. Hamar fontos szereplője lesz a trianoni Magyarország külügyi garnitúrájának. Ám a még mindig csak 53 esztendő diplomata pályája végleg derékba törik, amikor 1941 tavaszán a magyar politikának elkerülhetetlenül választania kellett Németország és Nagy-Britannia között.

Semmivel sem tartotta magát kevesebbire – mondjuk – gróf Csáky Istvánnál, Bárdossy Lászlónál. Mikor semmilyen érdemi

⁴⁴⁸ 1938 májusától de facto 1941 áprilisáig képviselte hazánkat Ófelsége kormányánál. Felmentésére 1941. (nem elírás!) VIII. 30-án került sor, VIII. 31-től nyugdíjazták.

⁴⁴⁹ Az USA-beli Stanfordban lévő Hoover Intézetben tizenkét nagy dobozban őrzik hagyatékát. Ebből a visszaemlékezés három doboznyi, az 1914 elejétől 1947 végéig vezetett naplók hét dobozt (!) töltenek meg. Barcza 1994: II, 239.

⁴⁵⁰ Szavakban természetesen igen.

eszköz nem maradt kezében a második világháború örvényében vesztébe hulló hazája tragédiájának elhárítására, Kállay Miklós miniszterelnökről, Horthy Miklós kormányzóról is nagyon kemény szavakat formál, elégtételt akart. Legalább a memoárja révén csodálja az utókor, ha már az élete összetört.

Elérte célját. Nevezetessé vált visszaemlékezéseiben igen mély benyomást keltve fest képet koráról, s közben éles kritikát gyakorol az akkori magyar külpolitikáról. Memoárjának élénk visszhangját leginkább ez utóbbi alapozhatta meg. Hiszen belülről, az akkori hivatalosság legmagasabb köreiből jött az éles kritika. Hitelesnek tűnt, s kapóra jött azoknak, akiknek egyébként is az volt a törekvésük, hogy mennél előnytelenebb színben tüntessék fel a Horthy Miklós neve szimbolizálta Magyarországot. 1987-ben a *Magyar Történelmi Társulat* központi közlönyében, a *Századok* c. folyóiratban az emlékiratból részleteket közlő szerzőpáros azt állítja: a memoár élesen ütközteti a külszolgálati tapasztalatokat a hazai benyomásokkal, s a kép, amely e szembesítésből kikerekedik, nem apologetika a Horthy-korszak utolsó éveiről, hanem *polgári pozícióból megfogalmazott kritika*.⁴⁵¹ (Kiemelés – P. P.) Az Európa Kiadó szerint „személyét valóságos legenda övezi a magyar történeti és memoárirodalomban.”⁴⁵²

Am melyik memoárról beszélünk? Az 1946-ban⁴⁵³ vagy az 1924-ben írtól?

Természetesen az előbbiről. Hiszen az 1924-ben született, közel 180 oldalnyi visszaemlékezésről 2012-ig⁴⁵⁴ semmit sem lehetett tudni. Arról a hagyatékban tájékozódott John Lukacs sem tudott. Ő azt állítja, hogy „a naplók szövege harminchárom esztendőn hézagtalan, kivéve az 1941. január-májusi bejegyzéseket”.⁴⁵⁵ 2011 őszén az egész naplófolyamról szinte hiánytalan digitális másolatot kaptam.⁴⁵⁶ Így megtudtam: Barcza 1916 novembere és

⁴⁵¹ Barcza 1987: 355.

⁴⁵² Barcza 1994: I, 5. (Az idézett szavak a Kiadónak a kötet élére illesztett tájékoztatója első mondatában olvasható.)

⁴⁵³ „Visszaemlékezését 1946-ban, svájci tartózkodása közben diktálta gépbe” – írja az 1994-es kiadáshoz jegyzeteket és utószót író Bán D. András az utószóban. Barcza 1994: II, 224. A naplókat ellenben Barcza maga gépelte, sőt – az előbbieknél részben ellent mondva – John Lukacs szerint a memoár egy részét is. Uo. 240.

⁴⁵⁴ Pritz 2012

⁴⁵⁵ Barcza 1994: II, 240.

⁴⁵⁶ Ez a Hoover Intézetben saját kutatásaikat végző Balogh Margit és Bognár

1923. július 8.⁴⁵⁷ között *nem* vezetett naplót. Helyette azt tette, hogy Bécsben 1924 októberében megírta az 1919. október 31-ig tartó időszakra vonatkozó visszaemlékezéseit.⁴⁵⁸ Majd azokat beillesztette a naplófolyamba. John Lukacs ezt nem vette észre.

Az ismert memoár Svájcban 1946-ban több mint 1100 sűrűn gépelt oldalon,⁴⁵⁹ megkeseredett hangulatában⁴⁶⁰ keletkezett. A másik 1924 őszén Bécsben. Az 1916 novembere és 1923. július 8. között nem vezetett napló pótlására.

1983-ban a müncheni *Új Látóhatár* a svájci missziót elbeszélő részt publikálta.⁴⁶¹ 1987-ben a Századok az 1941 és 1943 között itthon eltöltött időt elbeszélő részletet tette közzé.⁴⁶²

Szabina révén történt. Mindkettőjüknek ez alkalommal is hálás köszönetet mondok. A kutatóútra Balogh Margit révén került sor, az anyagot Bognár Szabina fényképezte le.

⁴⁵⁷ Barcza Bécsből 1923. július elsején Rómába utazott. Megérkezve az örök városban, a Via Veneto-n lévő Palace szállóban július 9-én (az utat elejétől megelevenítve) kezdi ismét a gépeléssel a naplóírást. Immáron magyarul. Addig németül írt. Ahol az vélelmünk szerint szükséges, ott jegyzetben az eredeti szöveget is közöljük. - Roma 1/17. Itt és a továbbiakban az első szám a forrás oldalszámát, a perjel utáni szám a digitális felvétel számát adja meg.

⁴⁵⁸ Azért ezen időpontig, mert ekkor zárul le dániai missziója. Visszaemlékezésében először Barcza azt írja, hogy a Bécsből szeptember második felében megérkezett utasítás október elsejei időponttal rendelte el a követség bezárását, a következő lapon ellenben már arról számol be, hogy október 31-én volt utoljára az épületben. Ekkor vette le a falról I. (IV.) Károly császár és király képét, vette magához a zászlók közül a magyart, majd a közeli hidra ment és onnan a vízbe dobta a követség pecsétjeit. *Sic transit gloria mundi* – ezzel az ismert, ősrégi latin mondással zárja visszaemlékezését. Kopenhagen 179/83. és 180/84. Az 1946-os memoár is az október 31-i dátumot adja meg. Barcza 1994: I, 133.

⁴⁵⁹ Barcza 1994: I, 5.

⁴⁶⁰ Minden addigi erőfeszítése hiábavalónak bizonyult, a Vörös Hadsereg fel szabadította-megszállta új Magyarországgal semmi rokonságot nem érzett, s az nem is igényelte szolgálatait, míg a régi külügyi szolgálat számos más munkatársa – csupán néhány jól csengő nevet említve: Bede István, Kertész István, Szegedy-Maszák Aladár, Velics László – tovább folytatta munkáját.

⁴⁶¹ A svájci misszió. *Új Látóhatár* 1983/2–3.

⁴⁶² Barcza 1987.

Az 1994-ben, az *Extra Hungariam* sorozatban⁴⁶³ megjelent két-kötetes válogatás a lényeket tartalmazza.⁴⁶⁴

⁴⁶³ E sorozat lényegében a legutóbbi rendszerváltással egy időben indult meg az Európa Kiadó és a História folyóirat közös vállalkozásaként. Értéke, hogy számos fontos visszaemlékezést kapcsolt be a hazai közgondolkodásba. Ezen érték mellett ellenben ott van az a súlyos negatívum, hogy a széles körökhöz eljutott sorozat – miközben a tájékoztató, korrigáló jegyzetek révén a tisztánlátás érdekében is tett a Kiadó – számtalan ponton a történeti közgondolkodás deformációit is csontosította.

Mert a hazai történész szakmának egy vonatkozásban még az irodalomtudománynál is kedvezőtlenebb a pozíciója. Míg ott a textológia (számos jogos panasszal együtt) intézményes feltételrendszerrel rendelkezik, a mi szakmánkban a tudományos forráskiadásnak nem csupán szűkösek az adottságai, de vannak olyan területek, ahol ilyesmivel a modern korok kutatói semmiféle lehetőséggel nem rendelkeznek.

A memoár – amint azt e kötetben a 247–257. oldalakon részletesen taglaljuk – igen lényeges műfaj. Ugyanakkor a memoáriró a történész versenytársa is. Olyan versenytárs, akinek széles olvasói körök szemében – ismétljük – a historikussal szemben behozhatatlan az előnye. Ezt az előnyt tovább növeli az a tény, hogy a könyvkiadók, érthető piaci megfontolásokból, nemes egyszerűséggel szólva csupán addig a pontig érdekeltek memoárok szaktörténészek közreműködésével történő megjelentetésében, amíg mindez az olvasó számára azt sugallja, hogy a szakma figyelő szeme által ellenőrzött munkát vesz kézbe (= ad érte pénzt).

Ám az emlékiratok valóban mély és kifogástalan tudományos apparátussal történő kiadása anyagilag kifejezetten kontraproduktív. E lehetetlen helyzetben csakis a piaci szempontoktól függetlenített könyvkiadás tudna változtatni. Vagyis a széles körök számára történő könyvkiadás mellett ugyanannak a műnek a tudományos pedantéria szabályai szerinti edíciója is szükségeltetik.

Terjedelmes írásunk vélhetőleg bőségesen alátámasztja a fentieket.

⁴⁶⁴ A biztos szemmel válogató Antal Lászlónak köszönhetően az edíció értékét nagyban növeli még a mintegy 150 oldal terjedelmű, eredeti dokumentumokat sorakoztató *Függelék*. Kisebbik része már ismerős a *Diplomáciai Iratok Magyarország Külpolitikájához 1936–1945* című rangos sorozatból, két Teleki Pál-levél már ismerős a müncheni *Új Látóhatár*ból, ám a zöme új közlés. Sok dokumentum így lett ismerős Barcza György irathagyatékából, s igen értékesek azok a londoni Országos Levéltárból, a Public Record Office-ból való angol iratok, amelyek az időközben fájdalmasan igen korán elhunyt Bán D. András kutatásaiból kerültek itt első közlésre. Olyan dokumentumokról van szó, amelyek részben alátámasztják, s nem csekély mértékben már megkezdik az emlékirat kritikáját.

A kötet használhatóságát nem csupán Bán D. András utószava és jegyzetei segítik, hanem (a főszevegben említett tévedésével együtt is) a Barcza György írott hagyatékban kutatást végzett John Lukacs tájékoztatója is. (Barcza 1994: II, 239–243.) Bár az 1994-es kiadásban a hatalmas naplófolyamból csupán egy-egy rövidke részlet olvasható, már az is erősen sejteti: az emlékirat és a

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN⁴⁶⁵

Az 1946-os memoárt bizonyosan a megjelentetés, a mennél szélesebb, s messze nem csupán a hazai, hanem a külföldi közönség⁴⁶⁶ befolyásolásának szándékával írta, az 1924-es szöveg alapján bizonyosan nem a belátható időn belüli publikálás szándékával készült.⁴⁶⁷

Szaktudományos közhely, hogy az eseményekkel szinte egyidejűleg vezetett naplók forrásértékének megállapítása is komoly forráskritikai munkát igényel, ám az is bizonyos, hogy másfajta forráskritika szükséges a publikálás igényével íródott memoár hitelességének mérlegeléséhez, s másfajta vizsgálat kell az alapvetően önreflexiós célzattal megírt napló szövegéhez. Az 1924-ben gépelt⁴⁶⁸ napló-pótlék egyik skatulyába se illik. Az ismert memoárnál több esetben őszintébb, helyenként kifejezetten őszinte.

Két történetet idézünk fel ennek érzékeltetésére, majd rátérünk Barcza 1924-es, a memoárból természetesen hiányozó valomására.

1. 1917-ben hosszú tárgyalások nyomán a központi hatalmak fogságába került orosz, illetve Oroszországba került osztrák–magyar hadifoglyok legsúlyosabb egészségi helyzetben lévő töredéke kölcsönösségi alapon Dániában létesített fogolytáborokba érkezhettek. Itt az ellátás, s minden más az addigi szörnyűségekhez képest paradicsomi volt. A monarchiai hadifoglyokat befogadó tábort a Jylland-félszigeten (németül: Jütland-félszigeten) lévő Hald városka közelében állították fel. Egy alkalommal Barcza utazott el a megérkező foglyok üdvözlésére. Az esemény az ismert memoárban:

„Midőn később a tábort bejártam, az engem kísérő dán őrnagynak jelentették, hogy egy magyar közlegény öngyilkosságot akart elkövetni, amit azonban szerencsére megakadályoztak, de nem tudják, mi oka lehetett tettének, mert nem tudta magát megértetni velük. Azonnal felkerestem az illetőt, egy barna képű legényt.

napló közötti markáns különbségek lehetnek.

⁴⁶⁵ A 2011-es tanulmánykötetünkben ezt az időszakot már röviden bemutattuk. (Pritz 2011: 152–167.) Jelen szöveg az ez után született tanulmányok (Pritz 2012, Pritz 2012a, Pritz 2012b) alapján készült.

⁴⁶⁶ A magyar nyelvű szöveget Barcza franciára is lefordította.

⁴⁶⁷ Ellenben majdani olvasókkal Barcza ekkor is számolt.

⁴⁶⁸ Barcza eleve géppel írta a szövegeit.

Midőn magyarul szólítottam meg, ámulva nézett, majd kétségbeesetten panaszkodott, hogy elvették a hegedűjét, márpedig ő anélkül élni nem tud, mondotta, és szemét ellepték a könnyek. Cigány volt az istenadta, most már értettem a dolgot, megvigasztaltam, hogy hegedűjét vissza fogja kapni, vagy küldök neki egy másikat. Mindjárt megvigasztalódott és boldogan vigyorgott. Egy muzsikusból cigánynak hegedűje nélkül tényleg mit érhetett az élet!”⁴⁶⁹

Íme a tette kész, azonnal cselekvő diplomata. Természetesen adakozó, kilátásba helyezi az elvesztett hegedű pótlását. Fellépése sikeres: a könnyező cigány megvigasztalódik, vigyorg.

Az 1924-es elbeszélés így fest: „Tragikus eset történt egy magyar cigánnyal, akit a legénységi állományban, mint súlyosan sebesültet kicserélték. A transzporttal jött Oroszországból, és sikerült hegedűjét magával hoznia, de a Haldba vezető úton elvesztette szeretetett instrumentumát, s nem sikerült megtalálnia. Ez olyan boldogtalanná tette, hogy a transzport megérkezése után egy órával Haldban barakkja ablakkeresztjére felakasztotta magát.”⁴⁷⁰

A tragédiában Barczának az ég adta világon semmi szerep nem jutott. 1924-ben krónikásként tisztességesen lejegyzí a történetet, 1946-ban ellenben a tragédiából előállít egy – ahogy ma mondjuk – önfényező, valótlan mesét.

2. A másik történet az őszirózsás forradalom győzelmének éjszakájába, első napjába kalauzol bennünket. Történetesen Barcza éppen a magyar fővárosban időzik, s így szemtanúja néhány eseménynek. Ezek mélyen felháborítják, s (mindkét változat szerint) a lehető leggyorsabban visszautazik Németországon keresztül álmomáshelyére, egy immáron nem létező birodalom képviselőjére. A döcögő vonat ablakán át látja – írja 1946-ban – a „távoli tüzek vörösségét”. „Útitársam egy hatalmas ládán ült, melyről Berlinbe érve azt mondta nekem, hogy abban Mackensen balkáni hadseregének egész pénzkészlete van aranyban. Gratuláltam neki, hogy

⁴⁶⁹ Barcza 1994: I, 106.

⁴⁷⁰ „Ein tragischer Fall ereignete sich mit einem ungarischen Zigeuner, der im Mannschaftsstand als Schwerinvalide ausgetauscht wurde. Er kam aus Rußland mit dem Transport und es ist ihm gelungen seine Geige mitzubringen, aber auf der Fahrt nach Held verlor er sein geliebtes Instrument das nicht mehr wiederzufinden war. Dies machte ihm so unglücklich, daß er sich eine Stunde nach Eintreffen des Transportes in Hald auf das Fensterkreuz seiner Barakke erhängte.” Kopenhagen 59/148.

ezt a sok-sok milliót ily sikerrel átmentette.”⁴⁷¹

Az első világháborúban Románia szövetségesi hűségét megszegte, titokban megállapodott az antanttal, s a bús jutalom reményében háromszáz ezer fős hadsereggel Erdélybe rontott. A Monarchia hadereje csődöt mondott, a németeknek kellett segíteniük. Ők August von Mackensen tábornagy vezetésével úgy megverték a románokat, hogy nem sokkal később Bukarestet is elfoglalták. Aztán a bukás után a hajdan oly fényesen szereplő német hadsereg katonái Magyarországon keresztül szivárognak haza, Károlyi Mihály pedig a legendás tábornagyot kényszerűen internálja. Mackensen nevét sokáig széles körben nem csupán tényleges tettei, de az úgymond hálátlan magyar forradalom hamis legendája is fenntartotta. Szóval az elbeszélésnek súlya van.

Az 1924-es leírása részletesebb, felidézi az út hatalmas kockázatát, a nyomorúságos körülményeket. A Mackensen hadseregnek nem egy, hanem két tisztjével, s úgy utazott, hogy feje alatt a két tiszt egyik zsákja volt. Még jóval Berlin előtt, reggel, cseh földön megtudja, hogy a Mackensen hadsereg hét millió márkát tartalmazó pénztárán pihent. Ezért aztán bőven volt ideje cseh földön megijedni. Ha az ottani hatóságok rájönnek a dologra, akkor letartóztatják.⁴⁷² Nem kétséges, hogy az 1924-es visszaemlékezés idézi fel a múlt valóságát. A maga egyszerűségével, a kockázat súlyának még a cseh területen történt megismerésével, amelyben egy grammnyi aranyról sem volt szó. Véres kimenetele az ügynek annál inkább lehetett volna...

A vallomás súlya lemeréséhez tudnunk kell, hogy dániai életes élményei alapján Barcza György mindkét memoárjában igen nagy elismeréssel szól e kis ország, s általában Skandinávia társadalmi, lakossága polgárosult viszonyairól, demokratikus mentalitásáról. Mindkét szövegben összeveti a látottakat a hazai viszonyokkal, s rokonszenve egyértelműen az északiaknak kedvez.

Ennek alapján az lett volna a logikus, ha 1918 őszén – osztályos társai között sem egyedülállóan – a magyarországi polgári demokratikus forradalom szolgálatába szegődik. Azért, hogy az általa oly erősen kárhozott viszonyok kedvezőbbre változzanak.

⁴⁷¹ Barcza 1994: I, 117.

⁴⁷² Kopenhagen 146/49, 147/50. és 148/51. („Ich hatte nur wenig Gepäck mit, schließ die Nacht im Coupé auf einem Sack von welchem es sich herausstellte, daß er 7 Millionen Mark, die ganze Kasse der Mackensen Armee enthielt. Nicht ohne Angst fuhr ich weiter.”)

Barcza György nemhogy nem ezt tette, még viszonylag tárgyilagos leírásra sem képes. Nem csupán kígyót-békát mond – később még részletezzük – Károlyi Mihály forradalmáról. Jelentős mértékben valótlannul azt bizonygatja, az antant azért nem támogatta, mert nem volt képes a rátámadó szélsőséges erőket megfékezni.

Az 1919. februári, márciusi hetek kapcsán írja „most már nem a többé vagy kevésbé elfogadható békefeltételekről, hanem ott-honunk megmaradásáról és létlehetőségeink elvesztéséről volt szó.”⁴⁷³ Vajon miért? „Ha felosztják a földbirtokokat, akkor a magam és feleségem magánvagyonra minimumra olvad és vége az eddigi jólétnek.”⁴⁷⁴ Annak a jólétnek, amely csak nagyon keveseknek volt privilégiuma hazájában.⁴⁷⁵ Ám nem kellett attól tartania, hogy földönfutó lesz. Hiszen a polgári demokratikus forradalom kárpótlás mellett és 250 hold felett rendelkezett a földosztásról.

A nagy jólétnek ellenben valóban vége lett volna. 1924-ben íródott visszaemlékezésből tehát kristály tiszta, hogy számára nem a várható béke milyensége, hanem egzisztenciájának várható megroppanása okozta 1918/1919 fordulója körüli hónapokban a legnagyobb félelmet. A második idézetből pedig az világlik ki, hogy Barcza valójában messze nem tartotta olyan gyenge hatalomnak Károlyi Mihály rendszerét, mint aminek lépten-nyomon beállítja.

*

Az 1911 őszen pályáját az osztrák–magyar közös külügyi szolgálatban elkezdő, jóvágású, magas, karcsú fiatalember világlátását jelentős mértékben nemesi származású, előkelő, arisztokratákkal rokon családja formálta. Számára a közös külügyi szolgálat mentalitása, a (bel- és külhonban már sokak által ugyancsak éles kritikával

⁴⁷³ Uo.163/66. („Jetzt handelte es sich nicht mehr um mehr oder weniger annehmbaren Friedensbedingungen, sondern um den Bestand unserer Heimat und um den Verlust unserer Existenzmöglichkeiten.”).

⁴⁷⁴ Uo. 162/65.

⁴⁷⁵ Utaztában – s erre hivatásából adódóan gyakran kerül sor – Berlinben a Hotel Adlonban, Bécsben a Hotel Sacherben, Romában, a Via Venetón lévő Hotel Palace-ban, majd a második világháborúban Barcelonában vagy itthon a fővárosban a Hotel Ritz-ben, Bécsben a Hotel Bristolban szállt meg. Szóval számára ezek a méregdrága helyek jelentették a természetes életteret. (Amikor 1918 húsvétján Berlinben az Adlonban szállt meg, úgy találta, hogy ott a szobák és az ételek még „elviselhetőek” voltak. Uo. 124/27.)

illetett) ballhausplatzi szellem⁴⁷⁶ pozitív értékek hordozója. Akkori vilásképe szerint a Föld legnagyobb uralkodója, I. Ferenc József.⁴⁷⁷

Első külföldi állomáshelye 1914 elejétől Athén volt. „Ha tudtam volna, hogy milyen szörnyű három évet fogunk ott eltölteni, nem léptem volna Hellas szent földjére. Ez a három végtelen év, a leírhatatlanul szörnyű forráság, a görögök ellenszenvenessége, a hazától évekig volt elzártság, az utolsó évben az állandó életveszély, amelyben létünk ott lebegett, mindaz, ami akkor elviselhetetlennek látszott, most csupán emlék, mely mégis gazdagította életünket, és most visszapillantva sok érdekeset rejt magában.”

Maga és felesége számára a görög főváros emléke „rossz álmom”,⁴⁷⁸ ellenben a második állomáshely, Koppenhága maga volt az „oázis”, az „idill”.⁴⁷⁹

Eredetileg Barczának a görög főváros után nem Dániába, hanem Bulgáriába kellett volna mennie. A fordulatot háromféleképpen beszéli el. Ezeket azért is szemügyre kell vennünk, mert a diplomata itt tárja fel az 1924-es szöveg születését.

„Amikor felmentettek az athéni cs. és kir. követségen betöltött, 1914. január elsejétől 1916. szeptember 7-ig tartott szolgálatból, akkor a szófiai követségre osztottak be szolgálatra. Ezt a

⁴⁷⁶ Itthon a függetlenség káprázatában élő kurucgondolkodásúak számára volt a testület szupranacionális szellemisége ellenszenves, a Monarchia más tájain azok háborogtak ellene, akik a dualista építmény egyik örét látták benne, míg maguk kezdetben a Monarchia föderalizálásában, később az egész épület felrobbantásában látták a szebb jövőt. A külföld sok osztatú világában a többnyire jóval fegyelmezettebb, bürokratikusabb németek idegenkedve nézték a „ballplatziak” nem ritkán lezser bohémságát (az efféle vonásokról Barcza visszaemlékezései is tanúskodnak, lásd pl. Barcza 1994: I, 14–18.). Az angolszász világban ellenben az volt a döntő mozzanat, hogy ez az apparátus is azon működött, hogy a Monarchiát Berlin oldalán tartsa, s idővel a szövetség valójában olyan alárendelődést jelentett, amellyel szemben a Ballhausplatz érdeemben nem tett semmit.

⁴⁷⁷ Koppenhagen 1/90. – 1946-ban is igen nagy respektussal ír a volt uralkodóról, de már nem tartja a Föld legnagyobb uralkodójának. Barcza 1994: I. 91–92.

⁴⁷⁸ Barcza 1994: I, 89.

⁴⁷⁹ „Minden, de minden más volt Dániában, mint Görögországban, más, szebb, kellemesebb, jobb.” – olvashatjuk az 1946-os memoárban. (Barcza 1994: I, 95.) „Számunkra [...] Koppenhága olyan volt, mint a mese, bőséggel, fényvel, mozgalmassággal és jóléttel.” („Für uns [...] schien Kopenhagen wie ein Märchen an Überfluss, Glanz, Bewegung und Wohleben.”) „Zöld oázis, idilli sziget a háború tomboló tengerében.” – olvasható az 1924-es visszaemlékezésben. Koppenhagen 3/92, 63/152.

posztot nem szívesen vettem, mert nem akartam magamat kivonni kötelességem alól, amikor korosztályom és kollégáim többsége a háborúban ezekben az időkben a fronton volt. Bulgáriába történő elutazásomra – amely már teljesen elő volt készítve – azonban mégsem került sor, mert jelentősen kedvezőbb alkalmazásomra került sor a koppenhágai követségünkön, amelyet a legnagyobb örömmel fogadtam. Négy és fél évet töltöttem ott, részben mint osztrák-magyar követségi titkár, részben (a Monarchia összeomlása után) mint magyar ügyvivő. 1921-ben a követséget Stockholmbe helyezték át, ahol még egy teljes évet töltöttem. *Visszaemlékezéseimet ebben az időben helyben nem jegyeztem fel, most ellenben pótolni akarom azt a még élénken bennem élő benyomásaim alapján.*⁴⁸⁰ (Kiemelés – P. P.)

E mosolyt fakasztó sorok akaratlan kendőzetlenséggel mutatják, hogy hősünk csupán addig a pontig akart a frontra menni, amíg a szófiai küldetés réme fenyegette. Ellenben a jelentősen kedvezőbb koppenhágai missziót a „legnagyobb örömmel” fogadta el. Legtöbbször természetesen így gondolkodunk. „Csak” az emelkedett frázisokat ne emlegette volna...

Az 1924-es visszaemlékezésben a téma másutt is előbukkan. „Véletlen folytán változott ez meg, és Szófia helyett Koppenhágába osztottak be. Ha én annak idején *véletlenül* nem találkozom a Külügyminisztérium folyosóján báró Schlechta-

⁴⁸⁰ Valójában – mint fentebb jeleztük – ezekre az évekre már nem terjed ki a visszaemlékezés. Az 1919. október 31-ével zár. „Von meinem seit den 1. Jänner 1914 bis 7. September 1916 in Athen bei der dortigen k. u. k. Gesandtschaft innegehabten Dienstposten enthoben wurde ich zur Dienstleistung unserer Gesandtschaft in Sofia zugeteilt. Ich nahm diesen Posten nur ungern und deshalb an, weil ich im Kriege, zu Zeiten als meine Altersgenossen und Kollegen größtenteils an der Front waren mich meiner Pflicht nicht entziehen wollte. Meine Abreise nach Bulgarien, die schon vollkommen vorbereitet war, fand dennoch nicht stand, da sich im letzten Augenblick für mich doch eine andersweitige, bedeutend angenehmere Verwendung bei unserer Gesandtschaft in Kopenhagen fand, die ich freudigst annahm. Ich verbrachte dort vier einhalb Jahre, teils als österreichisch-ungarischer Legationssekretär, teils, nach dem Zusammenbruche der Monarchie in der Eigenschaft eines ungarischen Geschäftsträgers. Im Frühjahr 1921 wurde der Sitz der ungarischen Gesandtschaft von Kopenhagen nach Stockholm verlegt, wo ich noch ein ganzes Jahr verbrachte. Meine Erinnerungen aus dieser Zeit habe ich damals an Ort und Stelle nicht aufgezeichnet und will sie nunmehr nach den in mir noch lebhaft lebenden Eindrücken nachholen. – Wien im Oktober 1924 - Kopenhagen 0/89.

val, a személyügyi referenssel, aki aztán engem egészen váratlanul Bulgária helyett Dániába küldött, akkor Szófiában később egészen biztosan a közép-európai káoszba kerülünk, és a Monarchia összeomlása után minden azután bekövetkezett nehéz időt Magyarországon kell eltöltenünk. Így mi a szép, nyugodt Koppenhágában voltunk.⁴⁸¹ (Kiemelés – P. P.)

Az ismert memoár harmadik variációban adja elő az ügyet. E szerint Schlehta báróval ez ügyben Barcza György két ízben találkozott. Az első találkozon a személyügyi tisztviselő „tudatta vele”, hogy szabadsága lejártával Szófiába osztják be. 1946-ban Barcza köntörfalazás nélkül megírja: „mondanom sem kell, hogy Athén után egy újabb balkáni állomáshelynek semmit sem örültem.”⁴⁸² De „beletörődött” sorsába. Aztán amikor ismét Bécsbe érkezett, hogy Szófia előtt elbúcsúzzon, akkor „még eszembe jutott, hogy búcsúlatogatást illenék tennem a politikai osztály főnökénél, Forgács grófnál is.” És amíg a nagyúrra várakozott „arra ment Schlehta báró, ki engem meglátva, hozzám sietett, és azt kérdezte, vajon tudnék-e azonnal Koppenhágába utazni, s ha igen, oda fog beosztani. Boldogan biztosítottam, hogy azonnal indulok.”⁴⁸³

Életünkben, sorsunk alakulásában a véletlennek számos esetben valóban nagy szerepe van. És – minden exkluzivitásával – a külügyi szolgálatban is szület(het)nek merőben váratlan, az eltervezettet vastagon megmásító döntések. Vérünkéből fakad, ha azt látjuk, hogy sorsunk kedvezőtlen irányba fordul – és, ha tehetjük –, akkor természetesen minden tőlünk telhetőt megteszünk annak érdekében, hogy sorsunkat kedvezőbb irányba tereljük.

Így nem csodáljuk, hogy 1916-ban Barcza György nem akart beletörődni abba, hogy Szófiába vezényeljék. A politikai osztály vezetőjétől – úgymond – utolsó pillanatban felmerült búcsúlatogatásának meritumáról is másfajta gondolataink vannak. Azt, hogy

⁴⁸¹ Uo. 169/72. „Wäre ich damals nicht zufällig noch dem Personalreferenten Br. Schlehta am Gange des Ministeriums des Äussern in Wien begegnet der mich dann ganz unerwartet statt nach Bulgarien nach Dänemark sandte, so wären wir in Sofia dann später ganz sicher ins mitteleuropäische Chaos hineingerathen und hätten dann nach dem Zusammenbruche der Monarchie sicherlich all die schweren Zeiten, die darauf folgten in Ungarn verbringen müssen. So waren wir in schönen, ruhigen Kopenhagen...”

⁴⁸² Nem sokkal előtte egyenesen azt mondja, hogy hátuk mögött a görög fővárossal feleségével – Alexa bárónővel – úgy érezték magukat „mintha egy álmából, egy rossz álmából” ocsúdtak volna fel. Barcza 1994: I, 90, 89.

⁴⁸³ Uo. 90.

valójában egy vagy két megbeszélése volt Barczának ez ügyben báró Schlechtával természetesen már soha nem fogjuk megtudni. Ám amit korábbi bűvárkódásaink Barcza György jellemének gyengeségeiről felszínre hoztak,⁴⁸⁴ s amihez most a dán fővárosba történt áthelyezése háromféle módon történt elbeszélését eleve-nítettük fel, nos, mindezek ismeretében bizony igencsak megkockáztatónak tartjuk, hogy a Koppenhágába történő áthelyezés az akkoron követségi titkár tevőleges közreműködésével történt.

Feltevésünkben az is megerősít, amit 1946-os visszaemlékezésében az immáron magyar Külügyminisztérium vele kapcsolatos 1921. évi tervéről írt. Akkor ugyanis Belgrádba tervezték az áthelyezését. Az illetékesek tudhattak valamit arról, hogy diplomatájukat nem lehet olyan könnyedén ide-oda helyezgetni. Ezért a személyzeti főnök „óvatos levélben” értesítette a tervről. Barcza azonban – mint írja – „védekezett” a döntés ellen. Így kerül a „félvörös Ausztria” fővárosába, az ottani magyar követségre. Bécs azonban még ekkor is Bécs maradt, tehát megtörténhetett az áthelyezés.⁴⁸⁵

A történet – ismételjük – teljesen emberi. Csak az a hamis máz ne lenne rajta...

*

A görög fővárosban Barcza saját házában lakhatott, annak elegáns szalonjában fogadhatta vendégeit, s életének kellemességét népes személyzete szolgálta.

Ezzel szemben 1916 őszétől Koppenhágában – úgymond – „bérkaszárnnyában”, olyan környéken lakott, ahol a lakások csak három-négyszobásak voltak, maga Barcza egy egészen új ház negyedik emeletén olyan lakást bérelt, amely „nagyon szerény, de mégis tűrhető” volt. Tűrhető, hiszen volt villany, fürdőszoba és lift. Mivel átköltözésekor saját bútorai a görög fővárosban maradtak, ezért a bútorozottan bérelt lakásban egyhangú, sőt kimondottan ízléstelen alkalmatosságok vették körül. Ezen csak valamit enyhítettek a magukkal hozott fényképek, brokátok, szőnyegek.⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ Pritz 2011a, Pritz 2011b, Pritz 2012.

⁴⁸⁵ Barcza 1994: I, 152.

⁴⁸⁶ „eine zwar sehr bescheidene aber immerhin leidliche Wohnung”. Kopenhagen 6/95.

Az akkor négyszázezer lakosú dán fővárosról a diplomata 1924-ben, majd 1946-ban is igen meleg színekkel ír. 1924-ben így összegez: „Az ember azonnal látta, hogy ez az ország nem ismeri a háborút a maga összes nélkülözésével, semleges földön voltunk, ahol gazdagság és nyugalom uralkodott. Ez a mi szegény, kiéhezett, háborús rohanásban élő országaink után nagyon jót tett az embernek és a békeidőkre emlékeztetett.”⁴⁸⁷

1914-ig Dániában az Osztrák-Magyar Monarchia gyakorlatilag a két uralkodóház presztíziséért tartott fenn követséget. Ennek megfelelően a misszió a követből, egy beosztott diplomatából és egy irodai alkalmazottból állt.⁴⁸⁸ Munkájuk szinte alig akadt. A fáma szerint – „nem kitalált anekdota”, hangsúlyozza 1924-ben⁴⁸⁹ – a követ és beosztottja gyakorlatilag csak a pályaudvaron, akkor látták egymást, amikor az egyik elutazott, a másik pedig megérkezett. A követnek évente háromhavi szabadsága volt. Előfordult, hogy egy alkalommal az irodista elfeledte feladni a beosztott diplomatát visszarendelő táviratot, s így a követség irányítás nélkül maradt. Ezért azután volt mit csodálkoznia a munkában sem volt beosztottnak, amikor néhány hónap múltán megkapta a Ferenc József rend tisztí keresztyét. Kitüntetésének indoklása szerint az ügyvivői teendőknek a „legnehezebb időkben” tett eleget.

Volt olyan esztendő, amikor az éves teljes követségi táviratforgalom húsz – azaz húsz – darabra rúgott.⁴⁹⁰

A háborúban aztán a többi semleges országgal egyetemben Dánia is számottevő jelentőségre tett szert. A központi hatalmak és az antant közötti élet-halál harcban jó megfigyelőhelyé vált az ország. Érdemes lett a misszióknak több diplomatát állomásoztatni. Híreket szereztek be, azokat újságcikkek elhelyezésével törekedtek manipulálni; árgus szemmel olvasták a napisajtóból kielemezhető fontos híreket és összefüggéseket. Geopolitikai adottságai okán a dániai követségnek első helyen Oroszország, második helyen Nagy-Britannia megfigyelése volt a feladata. Míg Görögországban lényegében már a háború elején a központi hatalmak politikai csatát vesztek, az ottani követségen a munka abban csúcsosodott ki, hogy a görögöket a központi hatalmak

⁴⁸⁷ Uo. 3/92.

⁴⁸⁸ És ehhez jött még természetesen a segédszemélyzet. Uo. 7/96, illetve Barcza 1994: I, 96.

⁴⁸⁹ Uo. („es ist keine erfundene Anekdote”)

⁴⁹⁰ Uo. és 8/97.

várható győzelméről győzködjék, ekképpen akarták Athént legalább a formális semlegességben megtartani,⁴⁹¹ addig a hatalmas Németországgal szomszédos Dánia tényleges semlegességének megőrzése a diplomátáknak nem jelentett nagyobb feladatot. Hiszen az aprócska állam vezetői tisztán látták, ha nem maradnak tartalmilag is semlegesek, akkor a szomszédóriás Németország pillanatok alatt megszállja országukat. Ám a lakosság zöme ott is inkább az antanttal rokonszenvezett, s ez ellen lehetett valamit tenni diplomáciai síkon is.⁴⁹²

A követség létszáma tehát megnövekedett, de a színvonal azal vélhetőleg nem tartott lépést. Egyetlen konkrét esetből természetesen megengedhetetlen általános következtetést levonni, ám egy-egy súlyos tény elhanyagolása is hiba lenne. Elbeszéljük tehát, hogy a világháború kirobbanásakor Széchényi Dénes gróf⁴⁹³ a dán kormány szándékát kipuhatolandó felkereste Erik Julius Christian Scavenius külügyminisztert.⁴⁹⁴ Amikor a követ meghallotta, hogy a fogadó ország a legszigorúbb semlegesség álláspontján marad, akkor ezen tény feletti örömeiben világossá tette: ha valóban kitartanak a semlegesség mellett, akkor a háború befejezése után az 1864-ben elvesztett Schleswignél területi engedményekre számíthatnak Németország hálájaként. Scavenius természetesen a Berlin rovására kilátásba helyezett gesztusról Ulrich Brockdorff-Rantzau gróftól,⁴⁹⁵ az ottani német követet is tájékoztatta, a felháborodott követ pedig Berlinnek jelentett.

⁴⁹¹ A görögök viselkedéséről Barcza egészen szenvedélyesen ír. „Korlátlan politikai prostitúció”-t emleget, az ország „egész politikai függetlenségét önként feladta, s magát antant-gyarmattá alázta le.” Szerinte Görögország „becstelen” politikája még az antant részéről is – úgymond – megvetését váltott ki. Bár a görögök velünk szemben semlegességükről beszéltek, de nem akadályozták meg, hogy Athén utcán az antant ügynökei letartóztassák, sőt meggyilkolják állampolgárainkat. Uo. 11/100.

⁴⁹² „Dánia nemzeti aspirációk nélküli ország, vagy csaknem olyan, mert Schleswig kérdése nem játszik olyan szerepet, amely az ország semlegességét veszélyeztetné.” Uo. 9/98.

⁴⁹³ (1866–1934) 1909–1918 között vezette a követséget (Norvégiába is akkreditálták).

⁴⁹⁴ (1877–1962) 1913–1920 között volt külügyminiszter. Nem tévesztendő össze Harald Roger Scaveniusszal (1873–1939), aki 1920–1922 között külügyminisztere Dániának.

⁴⁹⁵ (1869–1928) A követ egyébként Schleswigben született, 1909–1912 között Budapesten főkonzulként szolgált, Koppenhágában 1912–1918 között volt követ, 1919-ben pedig néhány hónapon keresztül Németország külügyminisztere.

Barcza elbeszélése szerint – s annak pontosságában aligha lehet kételyünk⁴⁹⁶ – Brockdorff ugyan protokolláris alkalmakkor nem csupán a diplomácia szabályait tartotta be, sőt megőrizte velük szemben a tökéletes világfi megnyerő modorát, alig felülmúlható szívélyességét is, ellenben Széchényi Dénes soha többé nem tudta elérni, hogy a német követ azután valahol is vele együtt mutatkozzék meg.⁴⁹⁷

Barcza árnyalt képet fest a dán közvéleménynek a semleges-séghez való viszonyáról. A királyi udvar nagyon gondosan ügyelt az egyenlő távolságtartásra. A porosz királyi családdal való közeli rokonságát (Alexandra királynő született Mecklenburg-Strelitz hercegnő, a német koronahercegnő testvére) angol és orosz rokonságaival egyensúlyozza ki. A jelentős vagyonnal és politikai befolyással rendelkező nemesség ellenben alapvetően angol vagy francia orientációjú, csak néhány ház van telis-tele német rokonsággal. Az üzleti világ áruit Franciaországból és Angliából szerzi be, így rá van utalva ezen országok jóindulatára. A hadsereg ugyan nem feledi a poroszoktól elszenvedett nagy vereséget, azt a traumát, amikor 1864-ben Dánia elvesztette Schleswig, Holstein és Lauenburg hercegséget, ám ennek – meglátása szerint – alig van szerepe.⁴⁹⁸ Egyedül a tanultak és a még többet tanult tudósok világában van több szorgos híve Németországnak, miközben a sajtó, ha igyekszik is korrekt lenni, nehezen leplezi antantbarátságát.⁴⁹⁹

A semleges országok a központi hatalmaknak gazdasági szempontból is fontossá váltak. A hadigazdálkodás során mind nagyobb hiány keletkezett nyersanyagokban és termékekben. Ezeknek beszerzése (amely számos esetben kompenzációs ügyletek keretében volt csak megoldható), a gazdasági kapcsolatokat szabályozó egyezmények karbantartása, azok lehetőség szerint kedvezőbb megállapodásokra váltása sok munkát igényelt.⁵⁰⁰

A semleges országok kimondott kémközpontokként is fontossá váltak. Az egymással háborúzó országok ügynökei a semleges

⁴⁹⁶ Felesége révén Barcza rokonságban volt a követtel, aki ennek megfelelő melegséggel kezelte őt. Vö. Barcza 1994: I, 95.

⁴⁹⁷ Kopenhagen 15/104, 16/105.

⁴⁹⁸ Barcza nem említi, hogy a poroszok Ausztriával szövetségben győzték le Dániát.

⁴⁹⁹ Uo. 10/99. A svéd közvélemény közben döntően német-, a norvég pedig angolbarát.

⁵⁰⁰ Uo.

államok földjén keresztül jutottak célállomásukra. Míg német–francia viszonylatban Svájc vált első osztályú kémközponttá, addig német–orosz viszonylatban – fővárosaival és kikötővárosaival – egész Skandinávia töltött be hasonló szerepet.⁵⁰¹

Barcza György munkája is – protokolláris teendőin túl – zömmel a sajtófigyelés volt. Megérkezésekor nem tudott dánul, ám fölényes német, s az akkor még ugyan nem hasonló szintű, de nyilván jó angol nyelvismerete birtokában néhány hét alatt eljutott a dán napilapok megértésének szintjére. A beszélt nyelv ellenben – panaszoja – jelentősen nehezebb, mert a dánok kiejtése érthetetlen, „a szavakat félig elnyelik”. Ezen kívül – meglátása szerint – „nem nagyon gyors felfogásúak”, taxizásnál gyakorta bosszankodott azon, hogy a sofőr nem értette a megadott utcanevet, azt állandóan betűznie kellett.

Ellenben könnyedén boldogult az üzletekben, ahol csaknem mindenki beszél vagy legalább ért németül, „ha ezt a nyelvet nem is szívesen hallják” – füzi hozzá lakonikusan. Franciául ellenben „senki sem tud”.⁵⁰²

A sajtófigyeléshez szorosan kapcsolódott a naponta táviratilag megérkezett hadi jelentések, valamint a hazai újságok olvasása. 1916 késő őszenek – írja Barcza, valójában december elejének – legnagyobb hadi eseménye Bukarest bevétele volt, a követség tagjait a hír érthetően nagy örömmel és elégtétellel töltötte el.⁵⁰³

IV. Károly megkoronázására csupán a követ, gróf Széchenyi Dénes utazott haza. Barcza az ő és más szemtanúk elbeszélése, valamint a sajtó alapján ír a történelmi pompáról, az ezen alkalmából megmutatkozott „határtalan hazafias lelkesedésről”. Arról, hogy a ceremóniát megrendező gróf Bánffy Miklós az ünneplők teljes megrökönyödésére a fronton megnyomorodott, megcsonkult katonákból népes csapatot vonultatott fel, Barcza György bizonyosan értesült, ám azt nem jegyezte le.⁵⁰⁴ Csupán azt az ürmöt, a „nem okos és nem politikus” tettet említi, hogy

⁵⁰¹ Nem beszélve arról, hogy Oroszországból csak Skandinávián keresztül lehetett Franciaország, Anglia, Spanyolország és Amerika felé közlekedni. Uo. 14/103.

⁵⁰² Uo. 21/110. és 22/111.

⁵⁰³ A főváros bevétele december 6-án történt. Ezzel szemben aggodalommal olvasták a nehéz gazdasági helyzetről otthonról és Németországból érkező híreket. Uo. 22/111.

⁵⁰⁴ Bánffy 1943: 7–49.

az uralkodó pár még aznap visszautazott Bécsbe. Barcza György nagyon kedvelte a nép- és nemzetkarakterológiai fejtegetéseket – erről majd még bővebben is ejtünk szót –, s ennek jegyében úgy véli: gyerekjáték lett volna a fiatal király népszerűségét azzal megalapozni, hogy a királyi pár egy-két hétig Budapesten maradjon. Erre szerinte a „magyar nép” alapvető tulajdonságai adtak volna lehetőséget: jó szavakkal és szép gesztusokkal ez a nép „nem túlságosan nehezen” kezelhető.⁵⁰⁵

Amikor Barcza György a magyar népet említi, akkor szokásos módon a *nemzet* szinonimájaként használja a kifejezést.⁵⁰⁶ A valóságban ellenben csupán a magyar politikai nemzet *magyar ajkú* tagjai számára okozott csalódást az ifjú uralkodó valóban nem kifejezetten szerencsés cselekedete. Hiszen ennek a nemzetnek közel fele nem volt magyar ajkú, s az ő köreikben ekkorra bizony már alaposan tért nyert a különválás gondolata; számukra inkább reménykedést kelthetett IV. Károly elutazása. A koronázási ceremónia igen-igen távoli fényként természetesen a nép széles tömegeihez is eljutott, ám a korai elutazásról aligha problémáztak. Megvolt a maguk baja, mind cudarabb életkörülményeik súlya.

A Bukarestbe történt bevonulás után hat nappal, 1916. december 12-én a központi hatalmak a semleges országok útján közös jegyzékben megtették első békeajánlatukat az antantnak. A jegyzék konkrét békefeltételeket ugyan nem tartalmazott, és mérhetetlenül magabiztos hangneme (a központi hatalmak „bebizonyították legyőzhetetlen erejüket”, „az egész helyzet további sikerek reményeire jogosít”) minden volt csak nem olyan, amelyre az antant kedvezően reagálhatott volna. Hiszen a központi hatalmak számára csupán a pillanat volt kedvező, kilátásaik messze nem voltak azzal összhangban. Németország semmi hajlandóságot nem mutatott az általa elfoglalt belga és lengyel területek kiüríté-

⁵⁰⁵ Kopenhagen 23/112.

⁵⁰⁶ A „nemzet” mibenlétére az idők során hatalmas tudományos irodalom jött létre, ám aligha állítható, hogy érdemben tudta volna széles tömegeknek a nemzet időtlenségéről, a néppel azonos voltárol hitt meggyőződését megrendíteni. A tudományos irodalom utóbbi negyedszázados terméséből hatásában kiemelkedik Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* c. munkája (New York 1983), amelynek 1991-ben jelent meg az átdolgozott második kiadása, számtalan nyelven lefordították és 2006-tól magyarul is olvasható. Anderson 2006.

sére, így a december 30-i válaszjegyzék elutasító lett.⁵⁰⁷

Barcza a békeajánlat megtételéből, illetve annak elutasításából igen messzemenő következtetésekre jut. Ha akkor befejeződik a háború „nem csupán a kölcsönösen felesleges véráldozat és az európai kultúra értékeinek a végzetes pusztulása szűnik meg, de az a hatalmas, világméretű társadalmi háború is talán elkerülhető lett volna, amely ma tombol, legalábbis normális vágányokra terelődik. Ez büntény volt az európai civilizáció és a fehér faj ezer esztendő kultúrája ellen, amelyet lépésünk figyelmen kívül hagyása okozott. Ennek következményeit most nem csupán mi, legyőzöttek, de a magukat győztesnek nevezők is csaknem azonos mértékben szenvedik. Akkor a legitimitás elve Európában még megmenthető volt, a cári trón nem kerül a világot fenyegető kommunizmus lángjaiba, Közép-Európa nem vált volna Macedóniává, a politikai és gazdasági problémák kibogozhatatlan konglomerátumává.”⁵⁰⁸

E sorok 1924 októberében kerültek lejegyzésre. Megformálásukba az elhúzódó háború, a forradalmak és ellenforradalom, a békekötés, s minden nyomor alaposan belejátszott. Akkor csak azt lehetett pontosan tudni, hogy a vérontásnak nincs vége. A megállapítás leginkább azért figyelemre méltó, mert azt mutatja, hogy a diplomata egyfelől helyesen veszi észre a háború büntény jellegét, másfelől bő fél évtizeddel annak befejeződése után sem látja (természetesen messze nem egyedül, nézete általános felfogást tükröz) a kirobbanását okozó érdekek mély antagonizmusát, a hatalmas társadalmi mozgásokat, melyekből következően olyan

⁵⁰⁷ Galántai 1974: 296–298. Vö. Fischer 2009: 257–266.

⁵⁰⁸ Kopenhagen 24/113. („Hätte die Entente damals unser ehrlich gemeintes Anerbieten angenommen, so hätte nicht nur ein beiderseitiges überflüssiges Blutvergiessen und ein der europäischen Kultur verhängnisvolles Zerstörung von kostbaren Werten verhütet werden können, sondern jener grosse soziale Krieg der heute auf der ganzen Welt wütet wäre vielleicht vermieden, jedenfalls aber in normalere Bahnen geleitet worden. Es ist ein Verbrechen an der europäischen Zivilisation und an der jahrtausend alten Kultur der weissen Rasse damals durch die Nichtbeachtung unseres Schrittes verübt worden, an dessen Folgen jetzt nicht nur wir, die Besiegten, sondern auch die die sich «Sieger» nennen fast in gleichem Masse leiden. Damals wäre in Europa noch das Prinzip der Legitimität zu retten gewesen sein, der russische Zarenthron wäre nicht in den Flammen des weltgefährdenden Kommunismus aufgegangen, Mittel-Europa wäre nicht zu einem Mazedonien geworden, zu einem unentwirrbaren Konglomerat politischer und wirtschaftlicher Probleme die fast unlösbar erscheinen.”)

békére, amely a másik fél számára elfogadhatatlan engedményekkel lett volna azonos, nem volt reális esély.

Az 1924-ben készített memoár későbbi pontján is, amikor arról beszél, hogy 1917 nyara minden döntő változás nélkül ért véget, ugyanezt mondja. Tisztességes ajánlatunkat – úgymond – az ellenség magasról utasította el, s ezzel magukra vették a háború folytatásáért és mindazért a nyomorért a felelősséget, amely Közép-Európát elérte.⁵⁰⁹

*

„Már 1917 januárjában hallottunk arról, hogy a német hadvezetőség új harci eszközt vet be, amely főleg Angliát kereskedelmében fogja halálosan érinteni.” Így kezdi felidézni Barcza György a korlátlan tengeralattjáró háborút. Az ő feladata a norvég kormány tájékoztatása lett. Az utasításnak megfelelően 1917. február 2-án este 6 órakor jelent meg Christiániában (a mai Oslóban) Nils Claus Ihlen külügyminiszternél. Közlése a külügyminiszternek semmi meglepetést nem okozott, mert a német követől fél órával korábban már hasonló jegyzéket kapott. A Monarchia presztízse szerint cselekvő diplomata ettől függetlenül ismét „megindokolta” a tengeralattjáró háborút, azt, hogy a háború gyors befejezésének vágya teremtette. Magyarázta ugyan, hogy e lépés „semmiképpen sem irányul” a semleges államok érdekei ellen, jóllehet – ismerte el azonnal –, tudjuk hogy az tengeri kereskedelmük mozgásszabadságát érzékenyen érinti. A miniszter pedig a jegyzék átvétele közben a kereskedelmükre várható érzékeny károkat említette.⁵¹⁰

A német hadvezetőség – olvassuk a „napló”-ban – valóságos csodát várt a kiélezett tengeralattjáró háborútól. Azt remélték, hogy néhány hónapon belül Anglia teljesen elszigetelődik. Aztán az első hatások egészen mások lettek: az USA megszakította diplomáciai kapcsolatait a központi hatalmakkal, majd hadat üzent. A német sovínisztákat – így tovább – ez sem rendítette meg. Azt gondolták, csak papíron lesz háború, az amerikaiak maximum egy regimentet küldenek. Közben a dán és a norvég sajtó erőteljesen tiltakozott, a központi hatalmak (főleg Németország) elleni gyűlölet tovább növekedett. Konkrét alapja az indulatnak az volt,

⁵⁰⁹ Uo. 83/171.

⁵¹⁰ Uo. 29/118. és 30/119.

hogy a semleges országok hajói nem futottak ki a tengerre, következőleg csökkent az import, az pedig felhajtotta az árakat.

Mivel ellenségeit az antant a háború elejétől blokádnál tartotta, ezért a tengeralattjáró háborút Barcza utólag visszatekintve is – hiszen 1917-ben minden bizonnyal még inkább ezen az állásponton lehetett – indokoltnak tartja. A tekintetben már súlyos kétségeink vannak, hogy az eseménnyel egyidejűleg is úgy vélte: ha azonnal a háború elejétől tart a korlátlan tengeralattjáró háború, akkor talán sikert hoz. Ellenben a harmadik évben, nem elegendő eszköz birtokában nem lehetett eredményes.⁵¹¹

Az 1867. évi kiegyezés a Habsburgok birodalmának elaggott építményét alaposan megabroncsolta, de a századelő nemzedékében nem volt elég bölcsesség az elodázhatatlan reformok keresztülvitelére. Így a háború irgalmatlan terhe alatt a harmadik évre a Monarchia már alaposan recsegett-ropogott, a németektől való lemaradásának a következményei mind látványosabban megmutatkoztak. A hoppmesterek azonban évszázados rutinjuk szerint cselekedtek.

A koppenhágai követségre februárban jött meg a hír, hogy Albert Mensdorff-Pouilly gróf, volt londoni nagykövet⁵¹² az uralkodó képében rendkívüli küldetésben végigjárja a semleges országokat, hogy a trónra lépés köztudott tényét bejelentse, pedig arra az ég adta világon semmi szükség nem volt. A dán udvar tudta a dolgát. A pályaudvarra begördülő vonat húzta szalonkocsiból fáradt eleganciájával kilépő királyi képmást egész udvara élén a dán uralkodó fogadta ünnepélyesen. A Monarchia dualista szerkezetéből következően Mensdorff-Pouilly mellett természetesen magyar diplomatának is kellett lennie. Erre a szerepre Csekonics Iván grófot⁵¹³ jelölték ki.

A Habsburgok birodalmának fénye még utolsót lobbant a dí-

⁵¹¹ Uo. 30/119, 31/120. és 32/131. – Abban Barczának teljesen igaza van: azért bélyegezték meg a központi hatalmakat ennek okán barbárnak, mert elvesztették a háborút. Azt ellenben hozzáfűzhetné, hogy a minősítéstől függetlenül ez az eljárás a többi háborús eseménynél is embertelenebb volt.

⁵¹² (1861–1945) 1904–1914 között volt londoni nagykövet.

⁵¹³ Csekonics Iván (1876–1951) 1901-től dolgozik diplomáciai pályán. Az Apostoli Szentszék mellett, majd Szentpétervárott, Párizsban, Londonban, Washingtonban, Stockholmban, Berlinben, Bukarestben, Konstantinápolyban szolgált. A háború kirobbanása után rövid ideig a varsói főkonzulátuson tevékenykedik. A megszerveződő önálló magyar külügyi szolgálat keretében 1919 novemberétől a varsói képviselő, majd követség ügyvivője 1922 márciusáig. 1944-ben a németek Mauthausenbe hurcolták.

szes ceremóniákon. A csodaszép franciasággal beszélő nagykövet igencsak éreztette, hogy itt a „nagy nagykövet” egy apró ország szerény udvarának urához szól fáradtan előkelő gesztusaival. Mensdorff-Pouilly ezt annál is inkább megtehetette a francia nyelvvel hadilábon álló uralkodóval szemben, mert az kimondottan gyámoltalanul, szinte egészen megszégyenülten viselkedett.⁵¹⁴

Barcza György hitelt érdemlő őszinteséggel ír arról, hogy az 1917. évi oroszországi februári forradalom hírének eleinte nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget, mint ahogy a bolsevik szó jelentését sem fogták fel súlyának megfelelően. Ellenben amikor a cár lemondásáról értesültek, akkor már tisztán látták, hogy világtörténelmi jelentőségű eseményről van szó. Mindezt visszaemlékezése fonalával is érzékelteti. Az oroszországi események elbeszélését itt megszakítja, hogy részletesen előadja nép- és nemzetkarakterológiai megfigyeléseit.

*

Abból a tényből indul ki, hogy jóllehet a skandináv országok Közép-Európától alig egy-két napi útra vannak, mégis akik külföldre mennek, azoknak nem ez, hanem Olaszország, Franciaország vagy Svájc a szokásos úti céljuk. És akik egy luxuszgőzösön mégis elhajóznak a norvég fjordokhoz, felmennek egészen az északi sarkig, azok se lesznek ennek a vidéknek a jó ismerői. Saját példáját is megemlíti: még 1911 nyarán az Északi Jeges-Tengeren a Ferenc József földig utazott fel, közben néhány napot a skandináv országok fővárosaiban is időzött. Csak benyomásai lettek, alapos ismereteket majd csak az öt és fél esztendő diplomáciai munkája során szerez. Azok alapján állítja, hogy még az átlagosan képzetek is tökéletesen hamis nézeteket vallanak ezekről az országokról. Lényegük, hogy csupa kis országról lenne szó, eljegesedett, hóval fedett erdőkkel, kikötővárosokkal, kivétel nélkül szőke hajú és magasan művelt lakossággal.⁵¹⁵

Bár Dánia valóban kicsi ország, Svédország Európa egyik legnagyobb országa. A gyorsvonat 54 órán keresztül robog végig raj-

⁵¹⁴ Kopenhagen 33/122, 34/123/ és 35/124.

⁵¹⁵ Uo. 39/128. és 40/129. – Egyszer az egyik ismerőse úgy látta, hogy Barcza gyakran Stockholmban tölti vasárnapjait. Ez olyan – mondja joggal – mintha egy budapesti vagy bécsi Hamburgba vagy Firenzébe kirándulna vasárnaponként. Uo. 41/130.

ta. Másfél évtized során szerzett tapasztalatai alapján a népeket az északiak, a déliek és a köztük lévőek nagy csoportjára osztja. Az északiakat kiemelkedő lelki tulajdonságúaknak látja: becsületesek, megbízhatóak és kitartóak. Ellenben intelligencia, gyors felfogás és értelem tekintetében Európa más népeihez mérve döntően gyengébbeknek tartja őket. Ezzel szemben a déliek születésüknél fogva intelligensek, találékonyak, temperamentumosak, viszont a becsületesség, megbízhatóság és kitartás ritkábban jellemzi őket. A közép-európaiak pedig természetes átmenetet jelentenek e két népcsoport között.

A diplomata példákon keresztül igyekszik elmélete megalapozottságát alátámasztani. Ha az ember egy norvégnak túlságosan könnyen megérthető dolgot mutat vagy magyaráz, akkor mintegy negyed órába telik, amíg az illető tökéletesen megérti, miről van szó. Ha azonban megértette, akkor őszintén és nyíltan megmondja a véleményét. Ha ígér valamit, azt valóban betartja, ha nem ezt teszi, akkor tisztességes nemet mond.

A déliek csoportját először az olaszok példáján magyarázza. Az ott megkérdezett „néhány másodpercen belül”⁵¹⁶ teljesen megérti, mit akar tőle az ember, aztán gyorsan eldönti, hogy mit kell felelnie, majd érdeke szerint udvariasan igenlő vagy nemleges választ ad. Ellenben egészen más kérdés, hogy valóban azt gondolja, hogy valóban őszinte-e. A görög azonnal megérti, sőt kézmozdulatokkal jelzi, hogy miről van szó. Míg az ember beszél hozzá, azt mérlegeli, hogy milyen előnye lehet belőle. Mindezt Barcza György a társadalom különféle rétegeinél egyaránt megfigyelte. Egy görög diplomata maga az udvariasság. Mindent megígér, partnerének mindenben igazat ad és az ember elégedetten, ügyének sikerében távozik tőle. Aztán eltelnék napok és hetek, de semmi sem történik. Ha az ember a görögöt ígéretére emlékezteti, akkor a legudvariasabban újabb ígéretet kap, ha szemrehányást tesz neki, akkor megrendül, bocsánatot kér. Ismét eltelnék napok és ismét nem történik semmi. Sima visszautasítást ott a legritkábban lehet hallani, de legritkább az ígéretek beváltása is.⁵¹⁷

Skandináviában az embernek a legalaposabban kell az ügyet megbeszélni, a válasz gyakran csak néhány nap múlva születik

⁵¹⁶ Uo. 43/132. Bizonyosan tévedésként a német eredeti szövegben másodperc helyett „perc” olvasható.

⁵¹⁷ Uo.

meg, de az ember számíthat rá. Amit hallott, az úgy van, s az ígélet teljesül. Ha az északi tisztviselő valamit nem akar, akkor egyenes nemet mond. Az alakoskodás déli szokás és nem csupán a diplomáciai életet, a hétköznapiakat is alaposan megnehezíti. „Röviden szólva: az északi nem intelligens, de nagyon tisztességes és megbízható, a déli nagyon intelligens, gyakran zseniális, ellenben őszintétlen, megbízhatatlan és alattomos.”⁵¹⁸

A közép-európai mindezeket a többé vagy kevésbé szép tulajdonságokat festői összevisszaságban egyesíti és a lényege ezért a legnehezebben állapítható meg. E különbségek oka talán a klimatikus különbségekre és a faji keveredésekre vezethető vissza.

Barcza György igen figyelemre méltóan aláhúzza, hogy ő csupán mindezt leírja, azzal sem dicsérni sem elmarasztalni nem akar. Ezen alapállása birtokában kezdi a népek érzelmi életét, az úgynevezett – így mondja – erkölcsét, szokásait leírni. Az északi teljesen materialista, testéért él: evés, ivás, testápolás, sport és nem utolsó sorban a szerelem az, amely neki materiális élvezet, amelyben soha nem mond csődöt, s amelynek alaposan áldoz. Sehol nem esznek, isznak, tornáznak és szerelmeskednek annyit és oly nyíltan, mint Skandináviában. A szerelmen a diplomata az aktust érti, tehát az két testileg rokonszenvező fél nagyon gyakran mélyebb érzelmek nélküli találkozása. Férfiak és nők testi szeméremérzetet alig érznek, ápolják és formálják testüket, szépségüket nem takargatják. „Ez nem erkölcstelen, hanem inkább amorális, a szerelem szórakozási aktus, érzés és temperamentum nélkül, rafináltság és perverzitás nélkül.”⁵¹⁹

A nemek egyenrangúak. Gyakran előfordul, hogy érettebb éveikben a lányok szeretőt választanak, és előfordul, hogy férfiak házasságukig nem érintettek nőt. Ez nem csupán a népnél, hanem a felső rétegekben is így van.

A diplomata soha nem hallott arról, hogy Dániában vagy Svédországban párbajoztak volna. Egy alkalommal megkérdezte egyik ismerősét: mi történne, ha egy úriember a másikat nyilvánosan megsértené. – Az nem fordulhat elő, szólt a felelet. Ám, ha mégis

⁵¹⁸ „Kurz gesagt: der Nordländer ist nicht intelligent, aber-aber ehrlich und verlässlich, der Südländer sehr intelligent, oft génial, aber dafür -unaufrichtig, unverlässlich und heimtückisch.” – Uo. 44/133.

⁵¹⁹ „Dies ist nicht unmoralisch, sondern eher amoralisch, die Liebe ist ein Vergnügungsakt, ohne Gefühl und Temperament, ohne Raffiniertheit oder Perversität.” – Uo. 45/134.

megtörténik, akkor az illető a másiknak hátat fordít, majd feljelenti. Becsületsértésért, rágalmazásért a büntetés olyan magas, hogy mindenki jól meggondolja, akar-e ilyen ügyet. Az egyetlen eset, amikor egy északi embert elhagyja a nyugalma, ha túl sok alkoholt fogyaszt. De többnyire akkor sem lesz a nálunk megszokott kötekedés, verekedés, legfeljebb lármásabb lesz a hangulat.

A pincér, a sofőr és általában a kiszolgálók szidalmazása itt csaknem ismeretlen. Egyszer – meséli másodkézből – egyik kollégája fél óráig hasztalan várakozván egy étteremben odakiáltott a pincérnek: „Maga egy hülye”, de erre az nevetve mondta: „Nem hiszem uram”, s méltósággal elment.⁵²⁰ Érezhető rokonszenvenvel írja Barcza György, hogy Skandináviában valójában nincs olyan uralkodó osztály, amely jogot formálna az általános előírások felletti kiváltságokra. „Biztos vagyok benne – állítja –, ha Dánia királya a vonaton egy (nem) dohányzó⁵²¹ helyen rágyújtana, akkor a kalauz udvariasan, de határozottan figyelmeztetné, hogy hagyja abba, és az uralkodó a felszólításnak valószínűleg azonnal eleget tenne.⁵²² Nálunk ellenben – fűzi hozzá, nem habozva a párhu-

⁵²⁰ A személyzet egyáltalán nem alázatos, se a szidásra, se a borraivalóra, legfeljebb a jó szóra fogékony. Uo. 48/137.

⁵²¹ Uo. – Bizonyosan elírás, hogy a naplóban „nem dohányzó” helyett „dohányzó” olvasható.

⁵²² Mi továbbmegyünk ennél. Hiszen Barcza szemléletes példája csupán elképzelt, bár – messzemenően elismerjük – ebben a mivoltában is a skandináv viszonyokat kellőképpen tükröző. Ám éppen az ő visszaemlékezései másik pontját idézve a historikus Barcza György segítségével olyan esetet idéz fel, amely nem csupán valóságosan megtörtént, ám éppen a koronás fők világában esett meg. Arról van szó tehát, hogy az „Európa apósának” nevezett VIII. Frederik király 1912-ben váratlan halála messze nem a hivatalos verzió – egy hamburgi kávéházban szívinfarktusban halt meg – szerint történt. Barcza nyomán örömmel jelenthetjük, hogy az uralkodó idős korában is a nők nagy barátja volt. Következőleg Koppenhágából egészen Hamburgig utazott, hogy vágyait egy ottani örömházban csillapíthassa. S közben érte a szívhalál. Aztán a rendőrség kereste-kereste, s a bordélyban talált ismeretlen elhunyt személy fehéreneműjén lévő királyi monogram alapján vált csak kristály tisztán világossá, ám ebben a póre valóságában a jámbor polgárok számára közölhetetlen a király eltűnésének rejtélye. Barcza még azt is elbeszéli, hogy a volt uralkodó életét polgári egyszerűségben élte le. Naponta látták Koppenhágában. Gyakorta és megszokottan üldögélt az egyik sétányon kedvenc padján, és az ismert gyalogosokat beszélgetésre invitálta. Ám a historikus az eset kapcsán arra is felhívja tisztelt olvasójának figyelmét, hogy a korabeli skandináv világ demokratizmusa azt már nem viselte volna el, hogy az eset profán volta váljék világossá. Szükség volt a kávéházi mesére. Uo. 18/107. – Megjegyzendő, hogy

zamoto megvonni – a kivételes helyzetben lévők úgy gondolják, hogy rájuk az előírások nem vonatkoznak. Egy tiszt, egy tisztviselő, egy nemes stb. az előírások felett érzi magát, s felháborodik, ha betartására szorítják. Durván szidalmazták a felügyelőket és borraivalóval kísérlük meg céljukat elérni. Az előírásokat (tér viszsza elbeszélése fő vonalához) Skandináviában is kritizálják, de betartják. „Ez – mondja elismerő összegzéssel – az önmagát szigorúan fegyelmező tekintély elismerése és kultúrája.”⁵²³

Nem kétséges, hogy ha a sokszínű nemzeti közösségeket, vagy azok nagyobb részeit nem is lehet az egyének szerint változó jellemzőkkel leírni, mégis vannak jellemző vonások, amelyek az adott közösség kulturális sajátosságaiból adódnak, és amelyek a létfenntartás, az élet, az érvényesülés adott területen kialakult követési mintáiból következnek. Ezek olyan jelenségek, amelyek nem lehetnek értékelési alapok, de amelyeket a külpolitikának, a diplomáciának saját eredményessége érdekében figyelembe kell vennie. A német nemzetiszocializmus uralma azonban a legkeményebben értékítéletek alapjává tette a nemzetkarakterológiát, s ebből az ismert szörnyűségek adódtak. Következőleg 1946-os emlékiratában már nem ad helyt az efféle eszmefuttatásainak.

*

Barcza György a görög főváros nyarainak elviselhetetlen forrósága után nem tud betelni a nyár nélküli dán klíma örömeinek ismétlődő felidézésével. A hét-nyolc hónapos, hosszú, de nem túl kemény tél után május végén kirobbanó tavasz késő őszig tart. Ismeretlen a nyári forróság, nincsenek fűledt éjszakák, nincsenek égzengető zivatarok, a természet nyáron is friss és zöldellő marad. Az emberek megmámorosodnak, senki nem gondol az alváásra, az életet mindenki mennél jobban akarja élvezni. Koppenhága – a maga számtalan parkjával, fák szegélyezte utcáival, festői csatornáival – inkább egy nagy fürdőhely, mint főváros benyomását kelti. Tisztviselők, kereskedők, munkások és munkások ezrei és ezrei igyekeznek munka után, tehát öt és hat kö-

az 1946-os memoárban Barcza elbeszéli azt a valóban megtörtént esetet, amikor a kedvenc kutyáival vonatozó uralkodó a kalauz felszólítására az ebet a kijelölt helyre vitte. Barcza 1994: I, 99.

⁵²³ „Das ist Kultur und Anerkennung der Autorität durch grosse Selbstdisziplin.” Uo.

zött kerékpárral a part mentén hosszan elterülő közeli erdőkbe, hogy azután majd csak a sötétedés beálltával, hatalmas rajokban, a kerékpárra illesztett gyertyák fénye mellett, – messziről nézve mint szentjánosbogarak – térjenek meg otthonaikba. Közben sétálnak, teniszeznek, kerékpároznak, a közeli vizeken vitorláznak. A szerény belépődíjért látogatható, Tivolinak nevezett (a korabeli Európában először létesített) hatalmas szórakoztató parkban estétől éjszakáig lehet jó muzsika mellett olcsón étkezni, nagyobb pénzekért számtalan szórakozást igénybe venni...

A szombat déltől hétfő reggelig tartó hétvégeken aztán a főváros szinte teljesen kihál. Mindenki siet a természetbe, akinek nincs saját villája, vagy nincs meghívása, az a szabadban alszik. A félóránként közlekedő helyi érdekű vonatok viszik, majd hozzák az utasokat. A mesés szép tájban gyakran vörös téglából épült, zöld tetővel fedett, izgalmasan ízléses, praktikus villák és vidéki házak minden nagyságban sorakoznak. A nagyobbak mellett apró házak is vannak, amelyek – úgymond – gyakran csak három–négy szobásak. A házak előtti kertben hatalmas árbocon a dán lobogót lengeti a szél, s mindez még vidámabbá teszi a tájat. A szélesre vágott, jól megépített, első osztályú utak kémiai anyaggal portalánítottak. E sima, autóval is jól járható utakon gyalogos alig látható, mindenki kerékpározik.

A hosszú tavasz jelszava, hogy „szeretni és szeretni hagyni”. A szerelem az élet természetes tartozéka. Ahogy a napnak, az erdőknek, a virágoknak, a kék égnek örül az ember, úgy élvezi saját ifjúságát is. Diákok diáklányokkal mennek vidékre, választanak egy helyet a tengerparton, fürödnek, vajjas kenyérrel

picknikelnek, és a napon heverésznek. Ami a közép-európai ember számára szokatlan, az itt egyáltalán nem meglepő: a hullámokban gyakran látni ruhátlanul mindkét nemű fiatalokat. A meztelenség – mondja a visszaemlékező – a friss meleg levegőben feltétlenül egészséges, és a fiataloknál esztétikus látvány. Egy modern esti ruhába „felöltözött” hölgy sokkal erősebben hat az érzékekre, mint az egészen ruhátlan testek a természetben.

Barczától Közép-Európában számtalanszor kérdezték, igaz-e hogy Skandináviában az emberek egészen ruhátlanul fürdenek, és pedig nők férfiakkal? Válaszát azzal kezdi, hogy a strandlétesítmények zöme három, egymástól szigorúan elválasztott részre oszlik. Az egyik a nőknek, a másik a férfiaknak van fenntartva, a harmadik pedig közös. Az első kettőben a nők és a férfiak valóban teljesen meztelenül fürödnek, a közös részben a fürdőruha kötelező. A városi fürdőkben, gőzben, uszodákban bizonyos órákban a nők, más órákban a férfiak fürödnek ruhátlanul. Gyakran látni, hogy az uszoda melletti étteremben egészen meztelenül fogyasztó férfiakat szolgálnak ki. Ez – írja Barcza – először szokatlanul hat, de csodálatosan gyorsan megszokják, s később a felöltözötteknek egyáltalán nem tűnik fel. Stockholmban a központi strand melletti étteremben a nagyon csinos fiatal pincérnők fekete ruhában fehér főkötővel szolgálják ki a teljesen meztelenül megérkező vendéget, aki aztán jóllakottan e „svéd nemzeti kosztümben” megy cigarettát vásárolni, néz be a fodrászhoz frizurára, borotválkozásra, másutt képeslapot vesz, levelet ír – s teszi mindezt teljesen ruhátlanul. A nagy hotelekben, főleg Svédországban a fürdőt rendelő saját vendéget kívánságra asszonyok szappanozzák, kesztyűvel tisztítják, meleg törülközővel szárítják. Néhány esztendeje vezették be azt a szabályt, hogy e hölgyek nem lehetnek 40 évnél fiatalabbak.

A negyven éves korhatár értelme nem lehet kétséges: az annál korosabb hölgyek már nem hatottak a kor férfiúira. A széttekintés innen vissza és előre is feltétlenül indokolt. Visszafelé nem lehet nem gondolnunk Honoré de Balzac nevezetes *Harmincéves asszony* c., 1834-ben publikált regényére. A nagy regényíró főhőse, minő fájdalom, ekkor mondott búcsút élete hódító szakaszának. Mai világunkban ellenben örömmel láthatjuk azokat a hatvanhoz közeli, sőt azon túli hölgyeinket, akik még igencsak elbűvölik korosodó férfitársaikat.

És ha a történelem menetét „csupán” ebből a szegmensből szemléljük, akkor is megmosolyoghatjuk azokat az „elmélet”-gyártó kollégáinkat, akik a 20. század (egyébként sok szempontból valóban szörnyű) világát egészében mélyfekete mázba burkolják.

Kinevetnék azt a vendéget – kanyarodunk vissza elbeszélésünkhöz –, akinek mind e közben más gondolata támadna. A meztelen lét – írja összegzően – az északi emberek valami egészen normális, természetes sportja. Mindezt az ember csodálatosan gyorsan szokja meg, nézi s nem figyel rá.

Valóban így van. Íme – mondhatnánk – előttünk van egy olyan, világot járt, széles látókörre szert tett hazánkfia, aki élve a munkája adta lehetőségekkel világosan látja a demokratikus irányban fejlődő skandináv világ és a változásért kiáltó hazája mély társadalmi elmaradottsága közötti szakadékot. Ám 1918/1919 forradalmi – messze nem egyetlenként – Barcza Györgyöt is demokratikus érzület dolgában alaposan átformálták.

*

Barcza György az Osztrák-Magyar Monarchia bukásából, a forradalom kirobbanásából csak a zűrzavart látta, illetve azt, hogy kiváltója – úgymond – a „szélsőbaloldali agitáció” volt. A véleményét kulcsfontosságú módon formáló esetet 1946-os emlékiratában így írja le: „Zsebemben volt már a berlini hálókocsi jegye, hogy másnap visszautazom Koppenhágába, midőn este vacsorára menet egy kaszárnya előtt félig felnőtt suhancok hangos szitkozódására lettem figyelmes. Odanézve láttam, hogy ezek a kaszárnya kapuja melletti állami címet fessegetik le a falról, s azután, midőn a földre esett, lábbal tiporják. A posztoló katonák pedig ezt tétlenül szemlélték. Ez a kis esemény az őszi esőtől nedves pesti aszfalton a Monarchia összeomlásának szimbóluma volt. Vége volt a fegyelemnek, a kötelességtudásnak, elborzadva láttam, amint szuronyos katonák egykedvűen nézik, hogy ráncigálják a suhancok az utca sarkába az ország címet! Soha ezt a megdöbbenő első pillanatfelvételt az 1918. évi őszi összeomlásunkról el nem felejttem!”⁵²⁴

Az 1924-es emlékiratban hasonló szellemiséggel, s mégis másként fogalmaz. „Október utolsó napjaiban Budapesten voltam

⁵²⁴ Barcza 1994: I, 115., Pritz 2010: 343–344.

szabadságon és saját szememmel láttam a forradalom kitörését. Amikor az egyik este, október 31-én este 10 óra körül hazamentem, láttam amint egy csoport félig felnőtt legény a Veres Pálné utcában lévő laktanya címerét kurjongatva leveri és láttam, hogy az őrszem azt hagyja.”⁵²⁵ Az elbeszélésből tehát megtudjuk az incidens helyszínét is. Az említett laktanya a mostan V. (akkoron IV.) kerületi Veres Pálné utca 1. számú épülete, amely a cs. és kir. budapesti 4. hadtest törzsének adott otthont, s amelyet a hadtest 1890 és 1908 közötti parancsnokáról, Lobkovitz Rudolf tábornagról neveztek el.⁵²⁶ Az irodalmi eszközökkel dúsított 1946-os elbeszéléssel szemben Barcza nem vacsorára ment, hazafelé tartott.

„Az állami címer letépése szimbóluma volt a forradalomnak, és az a mód, ahogy az őrszem azt közömbösen nézte, az engem a nép érzületéről világosított fel.”⁵²⁷ Barcza itt nagyon is meglátja ennek az eseménynek a legmélyebb értelmét. A nemzet és nép közötti szakadékot. Mivel a nép elemi erejű felkelése fosztja meg (pontosabban szólva: megfosztani látszik) kiváltságos életétől, ezért a sok indulata, lejárató beállítása.

„Lukasics tábornok, akinek még voltak megbízható csapatai, ezen az éjszakán Schönbrunnba telefonált, és felhatalmazást kért, hogy a tömeggel szemben fegyvert használhasson. Károly király nem adott felhatalmazást, így Károlyi és elvtársai sikere biztosított volt.” Eddig az akkora általa még bizonyosan nem ismert tények közlése, majd azokból az alábbi következtetéseket vonja le: ha Lukasics nem kér engedélyt és lövet, akkor a dolgok a legnagyobb valószínűség szerint nem oly messzire jutottak volna, mint aztán jutottak. A régens⁵²⁸ gyengesége csaknem mindig a forradalom oka. Egy marék, parancsot mindenképpen teljesítő, bátor csapattal felkelők ezrei téríthetők észre. Aki ezeket a félig felnőtt suhancokat látta, akik Pesten az utca forradalmát csinálták – elmélkedik tovább –, alig érti meg, hogyan volt lehetséges forradalmat csinálni.

⁵²⁵ Kopenhagen 145/48.

⁵²⁶ Az épületet egyébként a két világháború között is Lobkovitz laktanyaként tartották nyilván. – Ezen adatokat Kiss Gábortól, a Hadtörténelmi Intézet Levéltárának munkatársától tudom, s közléséért őszinte köszönetet mondok.

⁵²⁷ Uo. 146/49.

⁵²⁸ Barcza a homo regiusnak kinevezett József főhercegre, az ő erőtlén szerepére utal.

Akik ellenben látták a többszázezer hazaözönlő katona indulatát, azok (messze nem csupán a tisztességes történészek, de maguk a kortársak is, például azok, akik Schönbrunnban az uralkodó körül voltak) tudták, hogy lehetséges ugyan egy marék, „mindenképpen parancsot teljesítő” katonával lövetni, ám azzal nem a rendet állítják helyre, hanem a poklok kapuit nyitják meg. A második világháborúban azután az első nagy háborúhoz képest is (a magyar sors szempontjából leginkább 1943–1944-ben) nagyobbra tárultak a poklok kapui. És Barcza György 1946-os memoárjában már nem ismétli meg ezt a nemes ötletét.

*

A Tanácsházán a Nemzeti Tanács ülésezett, „Károlyi és a zsidói” (írja tömény utálattal és valótlansággal), az utcán pedig ezek a suhancok jártak körben. A régi bátor katonák letépték katonai jelzéseiket és a Kossuth nótát énekelték. Az éjszaka gyakran gépfegyvert lehetett hallani, és amikor korán felébredt, szobájába testvérének „bátor huszára” jött be könnyezve, mert az utcán a bátorsági érdemérmét erőszakkal letépték. Akik ezt tették „félíg felnőtt zsidó suhancok” voltak, akik az egész háború alatt Pesten „dekkoltak”, miközben ő kinn a fronton az ő életüket és vagyonukat védelmezte. Ezek a „csibészek” mertek rátámadni. Amikor Barcza kiment a házból, azt látta, hogy az utcák tele voltak katonákkal, akik mind piros-fehér-zöld kokárdát és fehér virágot⁵²⁹ viseltek. A forradalom győzött és Tisza István a Hermina úti vilájában feküdt meggyilkolva.

„Minél előbb Koppenhágába, a családomhoz akartam jutni, ezért este egy bumli vonattal észak felé elutaztam.”⁵³⁰

⁵²⁹ Azt, hogy őszi rózsák voltak, nem említi. – 1946-ban már igen. Barcza 1994: I. 116.

⁵³⁰ Koppenhagen 146/49, 147/50. és 148/51. – Szó sincs tehát hálókocsiról. Annál inkább arról, hogy a cseh hatóságok ezután lezárták a határt, Barcza az utolsó vonattal jutott el Németországba. Az éjszaka a Mackensen-hadsereg két tisztjével utazott, feje alatt egyik zsákjukkal, aztán reggel megtudta, hogy a Mackensen-hadsereg pénztárán pihent. Ennek okán aztán – teljesen érthetően – megijedt, mi lesz, ha a csehek letartóztatják. („Ich hatte nur wenig Gepäck mit, schlief die Nacht im Coupé auf einem Sack von welchem es sich herausstellte, daß er 7 Millionen Mark, die ganze Kasse der Mackensen Armee enthielt. Nicht ohne Angst fuhr ich weiter.) Az 1946-os visszaemlékezés ezen a ponton is alaposan áttisztázódik. „Útitársam egy hatalmas ládán ült, melyről

1924-ben József főherceget gyengének látja, 1946-ban erősnek látatja. Ő volt az a személy, aki „igyekezett menteni, amit még lehetett”,⁵³¹ ám ebben – elbeszélésének ez az értelme – Károlyi Mihály és forradalma akadályozta. Róla így ír: Károlyi „személye a várva várt békét jelentette, ekkor már a népben azt a hitet tudta felkelteni, hogy a békét és nyugalmat csakis ő lesz képes nekik biztosítani és egyben az antant jóindulatát is.” A történeti valóság ezzel szemben az volt, hogy a nép egyrészt már nagyon régen vágyott a háború végére, ellenben békesség helyett leginkább a régi rend felforgatásával, ha úgy tetszik a bosszúállással volt elfoglalva, s az antant sem jó- sem rosszindulatával nem izgatta, lévén, hogy arról jószívről semmit sem tudott. Az antanttal – ha úgy tetszik: jóindulata remélt elnyerésével – nem a nép, hanem sokkal inkább az ország urai voltak elfoglalva, hiszen végső soron a győztesektől függött, hogy mekkora országnak maradhatnak birtoklói.

S ennek okán 1918 novemberében bizony a régi Magyarország prominensei igencsak felsorakoztak Károlyi Mihály mögött. Nem csupán megtartották miniszteriális állásaikat, hanem a jó ízlés határait messze túllépve bizonygatták a régi rendszerrel szemben régóta magukban hordott (állítólagos) ellenszenvüket, s túláradozó lelkesedéssel áradoztak az új világ iránti „mély” elkötelezettségükről.⁵³²

Batthyány Ilona grófnő írja 1918. november első napjaiban a levitézlett régi rend szimbolikus szereplőjének, az életét vidéken feltűtő ifjabb Andrassy Gyulának: „*A jelszó* Mihályt erősíteni, mert utána jön a bolsevizmus.”⁵³³ (Kiemelés – P. P.) A hölgy tehát nem saját nézetéről, hanem terjedő, általa is terjesztett jelszóról írt, amiről természetesen nem betű szerint, de a lényegről Barczának is tudnia kellett.

Berlinbe érve azt mondta nekem, hogy abban Mackensen balkáni hadseregének egész pénzkészlete van aranyban. Gratuláltam neki, hogy ezt a sok-sok milliót ily sikerrel átmentette.”

Ebben a pénztörténetben egyértelműen ez volt a valóság. A maga egyszerűségével, a kockázat súlyának még a cseh területen történt megismerésével, amelyben egy grammnyi aranyról sem volt szó. Annál inkább lehetett volna véres kimenete az ügynek. Lásd még a 280–281. oldalon írottakat.

⁵³¹ Barcza 1994: I, 116.

⁵³² Lásd erre például Garami Ernőnek, a polgári forradalom kereskedelemügyi miniszterének visszaemlékezéseit. Garami 1922.

⁵³³ MNL OL Andrassy-levéltár. Ifj. Andrassy Gyuláné naplója. 1918. november 16. – Idézi Hajdu 1978: 286.

Ám Barcza György messze nem egyedül, s ma is oly’ ismerősen visszaemlékezés helyett visszaemlékezésésként a bibliai időktől ismerős bűnbak-szindrómával operál. 1924-ben Károlyi Mihályt az akkor szokásosan, tehát útszéli módon rágalmazza. 1946-ban ezt nem teszi, ám a polgári demokratikus forradalommal szemben gyakorta hangoztatott valótlanságokat szívesen ismételteti.

„«Vous êtes tombés bien bas»⁵³⁴ – mondotta Belgrádban Károlynak Franchet d’Esperey tábornok, midőn Károlyi előtte megjelent, és azzal, hogy mi entente-barátok vagyunk (úgymond) előnyös békéért könyörgött.” – eleveníti fel igencsak ferdén az úriember nagyalásnyi Barcza György a belgrádi katonai konvenció megteremtésének történetét.⁵³⁵ Olyan történetet beszél el, amely a legszorosabban szakmájába vágó história volt, tehát, ha valakitől, akkor tőle ugyancsak elvárható lenne a tárgyszerűen korrekt előadás.

Károlyi Mihály valójában Belgrádban is tartással viselkedett, következőleg nem könyörögni, hanem tárgyalni ment. S hogyne tudta volna, hogy a francia főtiszttel való tárgyalása nem az a fórum, ahol a leendő béke kerül terítékre. A magyar kormányfő „csupán” azért utazott a szerb fővárosban állomásozó főparancsnokhoz, mert az akkor hazánkon keresztül készülődött a még fegyverben álló Németország délkeletről történő megtámadására. Néhány nappal korábban, november 3-án Padovában Viktor Weber tábornok ugyan aláírt az (egyébként akkor már nem is létező) Monarchia nevében egy általános fegyverszüneti megállapodást, ám e megállapodás (miért is tette volna abban a zűrzavarban és abban a rohanásban, az idő akkori szorításában?) nem konkretizálta a távolabbi Szent István-i Magyarországgal szembeni – értelemszerűen annak déli területeit érintő – demarkációs vonalat.⁵³⁶

Magyarországon akkor olyan társadalmi forradalom bontakozott ki, amelynek tartalmáról, természetéről Barcza Györgynek

⁵³⁴ Nagyon mélyre sülyyedtek. – „Vous êtes tombés si bas?” – „Ilyen mélyre sülyyedtek?” – olvasható az egész történet. Károlyi 1982: 139. És ha a főszereplő ezt a mélypontját sem takarja el a találkozóinak, akkor ennek okán is biztos felelet adható arra kérdésre, hogy melyik visszaemlékezés tükrözi hitelesebben a történetet.

⁵³⁵ Barcza 1994: I, 126.

⁵³⁶ A találkozó előtörténetére, lefolyására, korabeli visszhangjára, utóéletére Hajdu 1978: 137–145. A téma hatalmas szakirodalmából lásd Ormos 1983, Romsics 2007, Hornyák 2004.

semmiféle komolynak tekinthető ismeretei nem voltak. „Katon- és munkástanácsok alakultak orosz mintára” – írja 1946-ban a „visszaemlékező”. Ám egészen bizonyosan nem a visszaemlékezőnek, hanem annak az emlékiratírónak a sorait olvassuk, aki később olvashatott erről a históriáról. Megengedhetőnek véljük annak feltételezését, hogy leírásához Gratz Gusztáv széles körben ismert 1935-ös összefoglalását, vagy valamely általa korábban írt/szerkesztett munkát vett kézbe.⁵³⁷ Azért tartjuk így, mert az egész visszaemlékezés arról tanúskodik, hogy Barcza a forradalomból – mint idéztük – csak a felszínt, a zűrzavart látta meg. Ha egy csöppet elmélyed a katon- és munkástanácsok megalakulásának részleteibe, akkor legalább valamelyest megérti Károlyi Mihály azon döntését, hogy miért vitte magával Csernyák Imrét, a katonatanács elnökét. S akkor már azt is megláthatta volna, hogy a katonatanács emberének megpillantása ragadtatja a francia főtisztet becsmérő szavainak kimondására.

Erre a valótlanúságra épülnek rá Barcza – ismételjük: messze nem egyéni nézetet tükröző – újabb vaskos valótlan állításai, minősítései. „A helyzet naiv félreismerése volt Károlyitól azt feltételezni, hogy az entente egy ily frázisnak hitelt adva, győzelme gyümölcseit nem szakítja le, és velünk másképp bánik, mint szövetségeseinkkel. Ilyent csak egy külpolitikában abszolút járatlan ember hihetett, mint Károlyi Mihály.”⁵³⁸

Történelmi közhely, hogy Károlyi Mihály nagyot hibázott, amikor hosszú hónapokon át illúziót táplált az antanthatalmak hazánkkal kapcsolatos álláspontja iránt. Ám e tévedésével együtt is Károlyi Mihály az ország érdekét helyesen szem előtt tartva, az akkori konkrét katonapolitikai helyzetet helyesen mérlegelve, reálpolitikusként utazott Belgrádba.

Barcza Györgyöt alapvetően a forradalmakkal szembeni ellen-szenve akadályozza a Károlyival szembeni tárgyilagosságában. Tisza Istvánt elsíratva elmondja azt a tényt, hogy a volt miniszterelnököt figyelmeztették: utazzon vidékre, mert a fővárosban

⁵³⁷ Gratz 1935, Gratz 1921.

⁵³⁸ Barcza 1994: I, 126. – A jegyzetíró a következő szöveggel hidalta át diplomatikusan a Barcza-féle szöveg és a történeti valóság közötti szakadékot. „Károlyi vezette a delegációt, mely 1918. nov. 7-én Belgrádban Franchet d’Esperey-vel tárgyalt. A belgrádi fegyverszünetet – amely a Dráva–Maros vonaláig engedélyezte az antant előnyomulását – végül Linder Béla hadügy-miniszter írta alá.” Uo. 530–531.

élete nincsen biztonságban, ám arról nem tesz említést, hogy a mélyen vallásos, kálvinista hitű államférfiú utolsó szavai ezek voltak: „Ennek így kellett történnie.”⁵³⁹ A háború kitörése kapcsán pedig az emlékirat is tovább dagasztja azt a féligazságot, mely szerint Tisza „volt az egyetlen az akkori vezetők közül, aki 1914-ben kifejezetten ellenezte a háborút.”⁵⁴⁰ A jogot végzett, magasan pozicionált szakembernek ismernie kellett a közjogot, tudnia kellett, hogy 1914-ben alkotmányos monarchiában élt,⁵⁴¹ tehát a magyar miniszterelnök ellenjegyzése nélkül nem lehetett háborút kirobbantani. Ezért akkor fogalmazunk pontosan, ha a „visszaemlékező” által használt kifejezéssel élve azt mondjuk: egy héttel korábbi álláspontjával szemben Tisza István bizony kifejezetten támogatta a háborút.

A forradalom győzelmének első órájától Károlyi Mihály tudta: az országirányításhoz (s ebbe a külfölddel való kapcsolattartás kiváltképpen beletartozott) szakemberekre van szüksége. Barcza visszaemlékezései is bizonyoságul szolgálnak erre. „Egy barátom közölte velem, hogy Károlyi a Nemzeti Tanácsból üzeni nekem, hogy menjek azonnal oda, mert szükség van gyakorlott, külföldi kapcsolatokkal és tapasztalatokkal bíró diplomatára.” Barcza azonban nemet mondott. „Válaszom az volt, hogy nemcsak mint őfelsége kamarása, de mint cs. és kir. külügyi tisztviselő, aki esküt tett, nem állhatok mások szolgálatába. Az utcán ezalatt zajlott a forradalom. Kíéhezett katonák nekitámadtak a tiszteknek, letépték tiszti jelvényeiket, aki tiltakozott, azt leütötték. Megdöbbenve láttam, hogy ez már nem politikai akció, hanem teljes felfordulás, láttam, hogy olyan ár zsilipjét nyitotta meg Károlyi, mely el fog pusztítani, özönlteni mindent az országban, ami érték, ami becsület, ami magyar. Tehetetlen undor és utálat érzése vett erőt rajtam. Egy gondolatom volt már csupán, az, hogy el, el innen, mert ebben a hazában már úgy sincs mit keresnem!”⁵⁴²

Sokan voltak Barcza György osztály- és pályatársai között, akik másként gondolkodtak. 1918. december 13-án jelent meg

⁵³⁹ Többek között lásd Vermes 2001: 477. E szavakat ismerték a kortársak.

⁵⁴⁰ Barcza 1994: I, 116.

⁵⁴¹ Nagy tisztelettel és szeretettel rajzolja meg „Európa utolsó grandseigneurjének”, Ferenc Józsefnek az alakját. Ő volt – írja – „az úri gondolkodás, az igazságérzet, a kötelességteljesítés, az erkölcs megszemélyesítője.” Uo. 19.

⁵⁴² Uo. 117.

az önálló magyar külügyi igazgatásról szóló néptörvény. Ez ki-mondta, hogy a volt közös minisztériumok és egyéb intézmények magyar állampolgárságú alkalmazottait – addigi besorolásuknak és illetményüknek megfelelő – átveszik állásba, ha ezt óhajtják, és a Népköztársaságra a hűségesküt leteszik. A hívó szónak többben eleget tettek. Ez itthon sokaknak nem tetszett, mert olyanokat szerettek volna a Külügyminisztériumban látni, akik nem dolgoztak korábban a közös ügyek vitelében, akik – úgymond – „magyarabbak”.⁵⁴³ Akik így szemlélték a világot, azok Barcza Györgyért sem lelkesedtek. Ő ellenben nem ezen ellenszenv, hanem a saját ellenszenve okán ült vonatra, s ment vissza állomáshelyére. Egy olyan államot szolgálni, amely már nem létezett.

Itthon közben kiépül a Külügyminisztérium, Bécsben magyar követség kezdi el a munkát, s – mivel a békekötésig az országnak nem volt nemzetközileg elismert státusza, egyszerűen nem volt lehetőség követség létesítésére – Károlyi Mihály személyes megbízottai utaznak külföldre.⁵⁴⁴ A Külügyminisztériumban Barcza György kollégái, a „ballplatziak” lesznek a kulcsszereplők. 1919 februárjában a kinevezett tisztviselőknek majd felét, 44%-át ők adják. Károlyi Mihály addig számíthatott a régi Magyarország exponenseinek támogatására, amíg azok benne reménykedtek a Szent István-i Magyarország megmentésében. 1919 végén még gróf Apponyi Albert is közéjük tartozott. „Nem akarnék félreértetni – írja karácsonykor Károlyi Mihálynak -: reakcióról, a régi rendszerhez való visszafordulásról szó sem lehet. Benne vagyunk a nagy szociális világforradalomban, ami nálunk történik, csak ennek a világprocesszusnak egy helyi részlete”.⁵⁴⁵

Barcza tehát nem vállalt feladatot, visszautazott Koppenhágába, ahol felesége azzal fogadta, „hogy az ottani lapok a budapesti eseményekről úgy írtak, mintha ott véres forradalom ütött volna ki, tömeggyilkosságokkal pusztítással. Én tudtam, hogy ez a forradalom, melynek kitörésénél jelen voltam, véres nem volt, de talán sokkal rosszabb, mert hamis nemzeti álarc mögül évszázados értékeket pusztított el.”⁵⁴⁶

⁵⁴³ Lásd részletesebben: Pritz Pál: *A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története 1930-ig*. In: Pritz 1995: 38.

⁵⁴⁴ Ilyen missziót iparkodott vinni gróf Bánffy Miklós, gróf Sigray Antal, Miklós Ödön, Ignótus (Veigelsberg Hugó) és Fülep Lajos, a neves művészettörténész is.

⁵⁴⁵ Károlyi 1978: 357.

⁵⁴⁶ Barcza 1994: I, 118.

A „visszaemlékező” ez alkalommal is téved: bizony véres volt ez a forradalom. Valójában – bár minden vonatkozásban megnyugtató kutatások híján pontos számokat nem ismerünk, ám számos jel alapján elmondható, elmondandó: nem csupán a Tanácsköztársaság, és az annak nyomán berendezkedő ellenforradalom volt véres –, az őszirózsás forradalom időszakában sem kevés véres esemény történt.⁵⁴⁷ Mert Károlyi Mihály polgári demokratikus forradalmának jutott első helyen, hogy megzabolázza a négy éves tömegháború, hatalmas tömegek egyéni élete és érdeke szempontjából teljességgel értelmetlen háborúban felgyült véres indulatokat. Mert Batthyány Ilona grófnő és társai helyesen adták ki és terjesztették az említett jelszót: „Mihályt erősíteni, mert utána jön a bolsevizmus.” És Károlyi Mihály valóban ennek megfelelően cselekedett.⁵⁴⁸ A nép indulata akkor sok arisztokratának az életét kioltotta volna. Gróf Bethlen Istvánnak is menekülnie kellett az erdélyi Sámsondon lévő birtokáról. Családjával a közeli nádasban húzták meg magukat, hogy aztán a beálló sötétben Marosvásárhelyre menekülhessenek. A fővárosba felérkezve Bethlen István ellenben már biztonságban volt, s ott egy ideig Károlyi Mihállyal igyekszik együtt politizálni.⁵⁴⁹

Tehát az 1918-as polgári demokratikus forradalom keményen, véres erőszakkal, statáriummal védte a rendet, a magántulajdont a főváros és vidék népével szemben. Ha nem így lett volna, akkor vajon miért jelent meg november 8-án a Belügyminisztériumban a segítséget sürgető jegyzők küldöttsége azzal (az egyébként minden bizonnyal túlzó) állítással, hogy a 3200 jegyzőségből csupán néhány száz helyen maradt meg a jegyző, a többit elkergették, sok helyütt megölték.⁵⁵⁰

„Az évszázados értékek” üres szölamával nincs mit kezdenünk, ellenben nem hagyhatjuk szó nélkül a „hamis nemzeti álarc” felemlegetését.

⁵⁴⁷ Lásd részletesebben Hajdu 1968: 85–103. A Magyar Történelmi Társulat 2009. márciusi rendezvényén tartott előadásában Hajdu Tibor így fogalmazott: „A napjainkban másodvirágzását élő ellenforradalmi szemlélet egyenesen katasztrófaként, a magyar történelem mélypontjaként mutatta be (ti. a Tanácsköztársaságot – P. P.), többek között eltűzölve a ’vörös terror’ áldozatainak számát, amely pedig nemhogy a fehér terror, de az őszirózsás forradalom rendcsináló akciói áldozatainak számár sem haladta meg.” Századok Füzetek 2009/5. 5.

⁵⁴⁸ Innen is látszik a vádnak a képtelensége, hogy ő adta volna át 1919 márciusában Kun Bélának a hatalmat.

⁵⁴⁹ Romsics 1991: 71, 72–74.

⁵⁵⁰ Hajdu 1968: 98.

Akárcsak az előbbi gondolatmenetet folytatva is bizvást állíthatjuk: Károlyi Mihály forradalma minden szempontból nemzeti alapon állt. Jóllehet magát november 16-án népköztársaságnak deklarálta, sokkal inkább volt nemzeti, mint népi. Nemzeti a szó valódi, történeti tényanyag alapján megragadható értelemben, ami azt is jelenti, hogy a nemzetté válás hosszú-hosszú folyamata okán a nép és a nemzet között hatalmas szakadék tátongott.⁵⁵¹ Amikor a kormány az államhatalom erejével teremtett rendet, csillapította le a várost és a falut, akkor jelentős mértékben régi nemzeti alapon politizált. És régi nemzeti alapon állt, amennyiben érzelmi és taktikai okokból képtelen volt szakítani a Szent István-i Magyarország eszméjével.

Koppenhágában a követség átalakul felszámoló hivatallá. Erről az emlékirat érdekesen, hitelesen tájékoztatja az olvasót.⁵⁵² Figyelemre méltó mozzanat, hogy a Birodalom ugyan már nem létezik, a báró Ludwig Flotow (és nem báró Flotow Lajos⁵⁵³) vezette un. Felszámoló Külügyminisztérium ellenben tovább folyósít fizetést a megmaradó tisztviselőknek, tehát Barczának is, mint ahogy igencsak tipikusnak gondoljuk a visszaemlékező azon megjegyzését is, mely szerint fizetése kiadásainak „csak mintegy harmadát fedezte.”⁵⁵⁴ Igen, a korabeli külügyi szolgálat diplomá-

⁵⁵¹ Nép és nemzet mára sem vált eggyé.

⁵⁵² Barcza 1994: I, 118–127. – Az a szerzői korrekció ellenben, mely szerint nem ifj. Andrassy Gyula, hanem gróf Otto Czernin (Ottokar Czernin testvére) lett volna a Monarchia utolsó külügyminisztere, annak okán, hogy őt november 1-én IV. Károly kinevezte külügyminiszterre, nem több mint felszínes okoskodás, hiszen a jelölt – maga Barcza írja – két óra múlva visszaadja megbízatását. (119. o.) Itt a „visszaemlékező” ismét elköveti azt a hibát, hogy elfeledi: alkotmányos monarchiában ellenjegyzés nélkül nincs hatályos döntés. Az írásunk elején felhánytorgatott problémát e szövegrész jegyzetelése kapcsán is dokumentálhatjuk. A vonatkozó jegyzet szépen – ahogy a kiadói érdek diktálta illem kívánja – elbeszéli Otto Czernin életének alapadatait, „csak” éppen arról nem olvashatunk egy szót sem, hogy a memoárirónak igazán kár volt a jámbor olvasó tudását/tudatlanságát „továbbfejlesztenie”.

⁵⁵³ Ezek szerint a korabeli magyar nacionalizmus mosolyt fakasztó gyakorlata (mindenkinek a nevét megmagyarosították, így lesz Jules Verne kitörölhetetlenül Verne Gyula stb.) még arra a Barczára is hatott, aki egyébként – egész emlékirata is tanúsítja – olyannyira távol tartotta magát buzgó magyar nacionalista kortársaitól.

⁵⁵⁴ Uo. 123. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása nyomán komoly munkát jelentett a volt közös intézmények, így a külföldi missziók felszámolása. Ez úgy történt, hogy az ún. felszámoló külügyminisztérium irányításával e

ciai ágában döntően nem annak okán állomásoztak arisztokraták, tehetős emberek, mert – úgymond – a Monarchia ilyen korhadtan reakciós volt, hanem döntően annak okán, hogy az egyébként hétköznapi értelemben korántsem szűkmarkú illetményt is ki kellett az illetőknek a saját családi vagyonból egészíteniük. Mert nem egy esetben a költséges életvitel esetén lehetett/lehet fontos értesülésekhez jutni, egy állam nemzetközi presztízsét számtalanszor hatékonyabban lehet csillogó reprezentációval/ mint garasoskodó életvitellel gyarapítani.

Az időközben köztársasági elnökké választott Károlyi Mihály továbbra sem tett le arról, hogy Barcza tudását, ismereteit igénybe vegye. A jóval nagyobb úrnak született politikus ezt (korábbi visszautasítása után miért lett volna másként?) bizonyára nem szívesen tette, ám az ország kétségbeejtően nehéz helyzete megalkuvásra sarkallta. Az újabb refus-t elhárítandó azt az utat választotta, hogy Flotow-n keresztül kereste meg (nem tudjuk, hogy pontosan mikor, valamikor 1919. január második felében, februárban) a diplomatát, kérve, hogy a felszámoló közös miniszteren keresztül tájékoztassa őt főleg arról: „a semleges hatalmak és volt ellenfeleink mily véleményt táplálnak az új magyar rezsimmel szemben.”⁵⁵⁵

Károlyi kérése most elháríthatatlan volt. Hiszen a felszámoló követségi titkár olyan forrásból húzott fizetést, amiben a magyar adófizetők pénze is benne volt. Barcza természetesen nem azt írja, hogy ennek okán állt kötélnek, hanem magát erkölcsi magaslatra állítva indokolja választát: „úgy éreztem, kötelességem az, hogy hazámnak akkori rettenetes nehéz helyzetében, amennyire csak ottani szerény lehetőségeim engedik, segítségére legyek.”⁵⁵⁶ A kötelességérzetre történt hivatkozása – a novemberi visszautasítás ismeretében – felettébb üres, a lehetőségeinek szerény voltára történő utalás szintén nem meggyőző, a segítségben pedig nem volt köszönet. Hiszen fizetése, kapcsolatai, bevallottan nyugodt körülményei voltak. Aligha hihető, hogy lehetőségei szerényebbek lettek volna, mint (például) gróf Bánffy Miklósnak, aki – mint fentebb jeleztük, s akinek ebbéli tevékenységéről maga Barcza is ír⁵⁵⁷ – Károlyi emisszáriusaként törekedett hasznossá tenni magát.

missziók minimális létszámmal működtek a jelzett feladat elvégzésére bizonyos ideig tovább.

⁵⁵⁵ Uo.

⁵⁵⁶ Uo.

⁵⁵⁷ Uo. 124–125.

„Flotow útján – olvashatjuk – azt táviratoztam Károlyinak, hogy értesüléseim szerint, melyekben figyelembe vettem azokat is, melyeket a volt ellenfeleink táborából szerezhettem, az akkori magyar kormányban az entente nem bízik. Nem bízik – így a politikailag színezett, manipulatív, Barcza saját véleményét becsúsztató fordulat –, mert nem látja benne a kellő erélyt és hatalmat arra, hogy az összeomlás után felülkerekedett zabolátlan baloldali elemeket megfékezze, hogy velük szemben kellőleg fellépjen, és az országban a rendet ismét helyreállítsa. Addig, amíg erre a jelenlegi magyar rezsim nem szolgál bizonyítékokkal, vele szemben az entente és a semleges külföld is bizalmatlan lesz, és nem fogja az ő uralmát nálunk stabilnak tekinteni.”

Károlyi Mihály úriemberként válaszolt a semmire nem jó üzenetre. Megköszönte, s „újra felkért, hogy a jövőben is hasonló nyílt szellemben támogassam.”⁵⁵⁸ Károlyi nagyon jól tudta, hogy az antantnak Párizsban rendszerével szemben a fő problémája az ország megcsonkításával szembeni ellenállása és nem „az összeomlás után felülkerekedett zabolátlan baloldali elemek” megfékezésének elmaradása volt.

Az 1946-os emlékiratban Barcza a koppenhágai felszámoló követséggel⁵⁵⁹ kapcsolatban azt írja, hogy politikai munkájuk megszűnt.⁵⁶⁰ Ez valóban így volt. Az 1924-es emlékirat ellenben arról is szól, hogy az ügyvivő, gróf Konstantin Deym⁵⁶¹ politikai jelentések írására is kapott utasítást az újonnan létesült osztrák Külügyminisztérium számára. Deymnek azonban a legkevésbé sem volt rokonszenves az új osztrák rendszer és ezért soha nem írt politikai jelentést. „Magyarként természetesen még szigorúbban tartottam magam felszámoló feladataimhoz” – írja Barcza György, s ennek kapcsán beszéli el a Károlyi Mihállyal történt, az

⁵⁵⁸ Uo. 123–124.

⁵⁵⁹ Lásd erre még az 552. jegyzetben írottakat.

⁵⁶⁰ Barcza 1994: I, 122.

⁵⁶¹ A derék gróf úr – ahogy Barcza írja – az összeomlás pillanatában tulajdonképpen alig tudta, hogy melyik új országhoz tartozik. – Vajon osztrák, csehszlovák vagy német-e? – töprengett azonosságtudatán. „Én legalább tökéletesen tudatában voltam magyar nemzetiségemnek, és ha az új rezsimmel nem is szimpatizáltam, legalább az állampolgárságom a legkevésbé sem volt kétséges.” („ich war mit meiner ungarischen Nationalität wenigstens vollkommen bewusst und wenn ich auch mit dem neuen Régime nicht sympathisierte, so war meine Staatsangehörigkeit wenigstens nicht zweifelhaft.” Kopenhagen 158/61.

1946-os emlékiratban is előadott táviratváltását.

Nincs okunk arra – jöllehet a két távirat szövegét eddig nem sikerült fellelnünk⁵⁶² –, hogy az eset megtörténtét kétségbe vonjuk. Annál is inkább, mivel a két elbeszélés tartalma nagyjából azonos. Eltérés csupán annyi, hogy az 1946-os variáció most is irodalmisan színesebb.⁵⁶³ 1924-ben Barcza még jobban tartotta magát a szolid valósághoz. Tehát nem csupán arról ír, hogy (bizonytalan identitású Deym kollégájához hasonlóan) „semmi kedve sem volt” az új kormánnyal kapcsolatba kerülnie, de azt is megemlíti, hogy „nagyon kevés alkalmam volt” az információgyűjtésre, s azt sem rejti véka alá, hogy amit Károlyi Mihálynak válaszolt, az valójában az ottani USA-követtől nyert értesülésen nyugodott.⁵⁶⁴

*

A Magyarországi Tanácsköztársaság és a Vix-jegyzék közötti kapcsolatot természetesen Barcza is látja, ám a szokásos valótlansággal azt írja, hogy Kun Bélának Károlyi adta át a hatalmat,⁵⁶⁵ holott ő – alaposan téves hite szerint – szociáldemokrata miniszterel-

⁵⁶² A Külügyminisztérium 1918/1919-es iratanyaga igencsak töredékes (a forradalmi időknek sem irattermelése sem az megszületett iratok megőrzése érthetően nem szokott a történészeknek kedvezni), végleges válasz csak akkor lesz adható, ha minden olyan hely átvizsgálásra került, ahová ezek a táviratok, ha egyáltalán elkerültek, elkerülhettek. Ami bizonyosan állítható, az az, hogy a Károlyi Mihály levelezését tartalmazó okmánypublikáció- sorozat vonatkozó kötetében (Károlyi 1978) még Barcza György neve sem bukkan fel. És az is megemlítendő, hogy Hajdu Tibor Károlyi Mihály életrajzában (Hajdu 1978) sincsen nyoma az iratnak.

⁵⁶³ Gróf Bánffy Miklós is azok közé tartozott, akiket Károlyi Mihály azért küldött külföldre, hogy az ország akkori mérhetetlen elszigeteltségén valamelyest enyhítsenek, értesüléseket küldjenek haza. Bánffy dániai szerepléséről, sőt még arról is ír 1946-ban Barcza, hogy egy alkalommal ő hozta össze Bánffyt a koppenhágai magyarokkal, „vagy tizenöt” ottani kereskedővel, iparossal, üzletemberrel. Barcza 1994: I, 124–125.

⁵⁶⁴ „Durch den in Kopenhagen akkreditierten amerikanischen Gesandten informiert beantwortete ich die Depeche Károlyi in dem Sinne, dass die Entente dem gegenwärtigen ungarischen Régime nur sehr wenig Vertrauen zu schenken vermag, da unsere Regierung viel zu schwach sei und dem Drucke der radikalen Linken immer mehr nachgebe. Solange in Ungarn ein so schwaches und nachgiebiges Régime herrsche und die Ordnung und Sicherheit bei uns gewährleistet werden könne, kann die Entente der ungarischen Republik kein Vertrauen schenken.” Kopenhagen 157/60.

⁵⁶⁵ Barcza 1994: I, 127.

nőköt akart azzal, hogy az államfői tiszt továbbra is az övé maradjon. Amit pedig Barcza György a Tanácsköztársaságról elmond, abból jószerével csupán két mozzanatot érdemes felidézni. Az egyik arról szól, hogy a családjáért aggódó diplomata a budapesti német követségen keresztül kap megnyugtató értesítést: rendben vannak. Olyannyira, hogy az államosított zámori birtokuk élére a Tanácsköztársaság illetékesei Imre testvérét állították.⁵⁶⁶ Ez az eset is a magyarországi parasztság mély csalódottságnak okára vet fényt. Hiszen számukra a földosztás hozott volna döntő változást. A birtok államosítása, s annak élén az addigi tulajdonos vezetőként történő szemlélése nem jelentett különösebb élményt.

A család másik birtokán, apósánál Nógrádkövesden még ennyi sem történt. A szigorú és tetterős idős úrtól – Barcza szerint – félték.⁵⁶⁷ Ebben nem vagyunk annyira biztosak, ám akárhogy is történt, a terror elkerülte a családot. Politikai gyilkosságokról – emlékszik vissza – „csak keveset” hallottak, „úgy tűnt, hogy az új urak először a rablásra figyeltek”, nyolc millió magyar(!) került „néhány ezer zsidó”⁵⁶⁸ igája és terrorja alá. A proletárállam leírása egyhangúan ilyen színekben tobzódik. Tollát annyira az indulat vezeti, hogy Kun Béla tisztsége dolgában is vét: először az állítja, hogy ő lett volna az államfő, később ellenben már pontosan megjelöli külügyi népbiztosi tisztét. Elbeszélésének az a lényege, hogy beismeri: csak hírek és hallomások alapján ír.⁵⁶⁹

*

A román megszállás első heteiről is hallomások (valamint későbbi olvasmányai) alapján ír Barcza György, de szeptemberben két hétre Budapestre érkezett. A két visszaemlékezés nem jelentéktelen eltérésekkel hasonlít egymásra.

A második világháború utáni igen szűkszavú, s regényes. Az 1924-es jóval részletesebb, s – elhallgatásaival együtt is – sokkal pontosabb. Itt azonnal világos lesz utazásának a célja: körültekintően

⁵⁶⁶ Kopenhagen 165/68. – Aztán majd augusztus másodikán megjön Imrének a távirata, hogy a vagyon csorbítatlanul (unversehrt) megvan. Uo. 174/78.

⁵⁶⁷ Uo. Bankszámlájukat – olvassuk – természetesen zárolták, havonta csupán minimális összeget lehetett felvenni.

⁵⁶⁸ Színskálájuk a betegesen perverz idealistáktól az egyszerű szélhámosokig ívelt.

⁵⁶⁹ Kopenhagen 157/70.

tés és „személyes sorsa” iránti érdeklődés. Azt is elmondja, hogy a hazájába történő beutazásához Bécsben román vízumot kellett kérnie. Ő a sors iróniájaként említi, hogy egyik volt közös külügyi szolgálatos kollégájától kapja meg a szükséges dokumentumot, ám valójában (igencsak megértjük) egyáltalán nem volt képes az effajta higgadtságra: a Sacher szálló éttermében hozzá barátságosan közeledő volt kollégájával nem hajlandó kezet fogni.⁵⁷⁰

Budapestet „leírhatatlan állapotban” találja. A családdal sok estén át mesélték, cserélték ki élményeiket. A Nemzeti Casinóban a tagok a földszint néhány szobájában találkoztak, mert az egész házat a bolsevik uralom alatt összepiszkolták. Sok korábban elegáns és gazdag tagtársa „kopott” öltönyben üldögélt, „büdös” dohányt szívott, „csaknem élvezhetetlen” húst evett. „De éltünk és ez volt a lényeg.”⁵⁷¹

Amikor a Külügyminisztériumba érkezett, éppen akkor tartotta meg az újonnan kinevezett külügyminiszter, Sommsich József gróf⁵⁷² bemutatkozó beszédét. (1946-ban csak a királyi Vár nagy termeiben lézengő „egypár” emberről beszél.) Régi kollégák üdvözölték, megbeszélték a helyzetet és biztosítékot kapott, hogy Skandináviában lesz ügyvivő. Ezt az előzmények alapján „logikus”-nak, addigi munkája „kellemes” folytatásának mondja.

„Aki jött – „emlékszik” vissza 1946-ban – megfogták, leültették egy íróasztal mellé”.⁵⁷³ Éppen nem így lehetett. A szűkös anyagiakhoz képest voltak ott már bizony jó néhányan. (Abban ellenben Barczának minden bizonnyal igaza lehet, hogy dolguk „nem sok volt”.⁵⁷⁴) Leginkább azok, akik a forradalmak idején szolgálatot vállaltak. Ők most értelemszerűen kompromittáltak lettek. De megoldották helyzetüket. Olyan igazoló bizottság révén, amelynek minden tagja „kompromittált” volt. Ám megjöttek a nem kompromittáltak. Mint most Barcza György. Akik úgy gondolták, hogy ütött az igazság órája.

De az csak nem akart megszólalni.

⁵⁷⁰ Uo. 177/81. és 178/82.

⁵⁷¹ Uo. 178/82. – Ugyanez az 1946-os memoárban így fest: „A Casinóban a fenti termék még zárva voltak, néhány földszinti különszobában jöttek össze a tagok, itt ettek krumplicevest, köleskását és ami éppen volt.” Barcza 1994: I, 131.

⁵⁷² 1919. szeptember 11-től 1920. március 15-ig volt külügyminiszter.

⁵⁷³ Barcza 1994: I, 131–132., Pritz 2010: 351.

⁵⁷⁴ Barcza 1994: I, 132.

„Az új magyar Külügyminisztérium annak idején – állítja Barcza György – nagyon káros és nem mindig szerencsésen kiválasztott elemekből állt. Új diplomáciánk törzsét *természetesen* azok a magyar diplomaták képezték, akik a közös szolgálatban voltak és ebben az erkölcsileg magasan álló, előkelő testületben a szükséges gyakorlatot már elsajátították. Újonnan felvettek néhány személyt, akik a Földművelésügyi- és a Kereskedelemügyi Minisztériumnak a szaktudósítói voltak, akik ebben a minőségükben már hosszabb ideig külföldön voltak, és *valamelyest* az idegen nyelvekben járatosak voltak. Aztán még az egyes szaktárcáktól vettek fel tisztviselőket, hogy a jogi és gazdasági területen szerzett jártasságukkal ezeken a területeken dolgozzanak a minisztériumban.” (Kiemelések – P. P.)

Való igaz, hogy a garnitúra ebből a három elemből formálódott ki. Ám, ami Barczának természetes volt, az éppen nem volt természetes a hajdan volt szaktudósítóknak, akik magukat Barcza minősítésénél messze jobbnak tartották. De ők – a szaktudósítók – voltak kevesebben, még ha voltak is szövetségeseik. Azok, akik nem a közös szolgálatból, hanem a hazai miniszteriális gyakorlatból, vármegyei szolgálatból jöttek. (Nem szólva a hazai közvélemény széles köreiről, amelynek tagjai ugyancsak nem szívlelték ezeket az un. „ballplatziakat”, akiknek magyarságában fölöttébb kételkedtek, s ezért ugyancsak támadták azt a külügyi vezetést, amely nekik – úgymond – túlzottan nagy teret engedett.⁵⁷⁵)

A küzdelem pillanatnyi állása az lett, hogy „garanciát adtak” Barczának a skandináviai ügyvivőségre.⁵⁷⁶ Ennek ismeretében látható meg az 1946-os visszaemlékezés vonatkozó mondatának értelme: „Velem közölték, hogy csak utazzam vissza Koppenhágába, mert ügyvivői minőségben ott fogok maradni.”⁵⁷⁷ Csak menjen. És ebből következően aligha örülhetett meg „rendkívül”

⁵⁷⁵ Lásd minderre még e kötetben a Hory Andrásról szóló írást, főleg a 264–273. oldalon írottakat.

⁵⁷⁶ Miután Barcza október 31-én bezárta a követséget, másnap bejelentkezett Scavenius Erik dán külügyminiszternél, aki fogadta. Barcza közölte vele, hogy a magyar kormány őt bízta meg Magyarország képviselétével Dániában, Svédországban és Finnországban is, s hozzátette, hogy megbízólevelet nem tud bemutatni, „mert azt majd később küldik meg.” A külügyminiszter válaszában ugyan szót ejtette a bejelentés szokatlan módjáról, de mint régen ismert embert elismerte őt Magyarországra „de facto képviselőjének ügyvivői minőségben”. Barcza 1994: I, 134.

⁵⁷⁷ Uo. 132.

annak, hogy visszaküldték Dániába.

Barcza Györgyöt természetesen nem az akkori magyarországi mizerábilis viszonyok, hanem a remélt perspektíva vonzotta. Amely majd valóban megnyílik előtte. Hiszen 1925 októberétől a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, 1927 szeptemberétől pedig 1938 májusáig (az egész két háború közötti magyar diplomáciában páratlanul hosszú ideig) az Apostoli Szentszék mellett képviseli hazánkat, hogy azután a diplomáciai viszony Nagy-Britannia részéről 1941. április 6-án történt megszakításáig londoni követ legyen.

*

Barcza György informatívan, korrekten ír a koppenhágai követség 1919. október 31-én történt megszűnéséről, a bezárás szomorú eseményeiről, a Svédországra, Norvégiára és Finnországra is kiterjedő ügyvivőségéről, utazásairól tárgyalásairól, benyomásairól.⁵⁷⁸ Tárgyilagosan ismerteti a fehérterror okán vele szemben tartózkodóan viselkedő szociáldemokrata Karl Hjalmar Branting svéd miniszterelnökkel folytatott beszélgetését, amely kapcsán maga Barcza is elítélően ír erről a terrorról. Azzal együtt is, hogy utal „az ellenséges propaganda” felnagyító szerepére.⁵⁷⁹

A trianoni békeszerződés aláírásának az illetékességi körébe tartozó külföldi, azon belül kiváltképpen a dániai visszhangjáról igen érdekesen tudósít. Megtudjuk – például –, hogy a dánok „udvarias részvétet mutattak és sajnálkoztak a kemény béke miatt, de nem felejtették el megjegyezni, hogy bizony, aki a rossz oldalra áll, az így jár! A jövő háborúban, reméljük, már maguk is a jó

⁵⁷⁸ Uo. 133–147.

⁵⁷⁹ Uo. 140–141. Visszaemlékezése egy másik pontján azonban ennek el-
lentmond. A finnországi benyomásairól, a finn és magyar történelem közötti
párhuzamokon és eltéréseken elmélkedve Barcza azt írja, hogy míg a jóval
keményebb finn fehérterror felett a világ napirendre tért, „addig a magyar fe-
hérterror rémmesége még évekig kísértett a külföldi ellenséges propagandá-
ban.” Uo. 145. – Míg a külföldi magyarsággép formálásban ma is találhatók
ak bennünket alaptalanul negatív színben láttatni akaró ábrázolások, addig a
fehérterror tényeinek, nemkülönben a vörös terror tényeinek számon tartása
nem a propaganda, hanem a hiteles múltábrázolás témája. Való igaz, hogy e
tényeket innen-onnan túlnagyítják, ám a túlnagyítás tényének megállapítása
nem lehet alapja a fehérterror rémmesék világába való utalásának.

oldalon lesznek – tették hozzá.”⁵⁸⁰ Annál meghökkentőbb, hogy Barcza nemhogy nem töprengett el ezeken a véleményeken, hanem a békeszerződés aláírásáról a legszélsőségesebben szubjektív véleményt nyilvánítja: „[...] egész meggyőződése és politikai érzékem azt sugallta, hogy ezt a békét magyar embernek aláírnia sohasem lenne szabad.” Minden szakmai tudását, józanságát feledve így „gondolja tovább” diplomata képzettségével összeegyeztethetetlen álláspontját: „Az entente persze visszautasítasunk esetében katonailag megszállt volna, szabad kezet engedett volna bosszúra vágyó szomszédainknak, kik a hatalmukba került területeinken eléggé megmutatták, hogy mily érzelmekkel viselkednek irántunk és mily módszereket alkalmaznak, s éveken át a legnehezebb sors várt volna ránk. De minden szenvedést inkább vállaltam volna, mintsem hogy egy ily diktátumot aláírásommal szentesítsek és önként egyezzem bele. [...] Az entente megszállás nem tartott volna örökké, sőt sokáig sem, legfeljebb néhány évig, hiszen az entente is kimerült volna [...] és látva elhatározásunkat *talán* revideálta volna álláspontját [...] ha kibírtunk egy százötven éves török uralmat, úgy kibírtunk volna egypár éves entente vagy cseh–szerb–román uralmat is azzal a tudattal, hogy ezzel az ország jövőjét *talán* mégis megmentjük és az egész világ becsülését *biztosan* elnyerjük.”⁵⁸¹ (Kiemelések – P. P.)

A „talán” szó kétszeri előfordulása szerint Barcza haloványan vélhetőleg mégis érzekelte: valóságidegen messzi régiókba tévedt. Majd amikor még azt is megkockáztatja, hogy ezen ámokfutás biztosan meghozza „az egész világ becsülését”, akkor a képtelenségek e csúcspontja láttán azt mondhatjuk: Trianon hatásáról nem elegendő azt mondanunk, hogy annak a magyar kortársakra gyakorolt hatását mai ésszel már fel nem foghatjuk, hanem azt is, hogy ennek a hatásnak ilyen elképesztő következményei is voltak...

S még egy: a vizsgált visszaemlékezésnek mélységesen nagy ellentmondása, hogy az a diplomata írta le ezeket az ámokfutásos szavakat, aki a korabeli keresztény középosztályon belül talán a legkeményebben ostorozta Kállay Miklós második világháborús külpolitikáját, amiért nem merte vállalni a németekkel való szakítást, a szembefordulás kockázatát...

⁵⁸⁰ Uo. 150.

⁵⁸¹ Uo. 148–149. – Két évtizeddel később is Barcza Trianont „fércmunkának” tartja. Uo. 423.

„A külügyminisztérium személyzeti főnöke egy óvatos levélben tudatta velem, hogy Belgrádba helyeznek át” – olvashatjuk nem sokkal odébb.⁵⁸² Barcza ellenben – mint már idéztük – „védekezett” a döntés ellen. S az ekkor is eredménnyel járt. Barcza ugyan attól sem volt elragadtatva, hogy közbülső megoldásként a „félvörös Ausztria”⁵⁸³ fővárosa, Bécs lesz újabb állomáshelye, de mégis megkönnyebbült, hogy hazáját nem a Balkánon kell szolgálnia.

A húszas évek eleje Bécsének hangulatát, életkörülményeit igen érzékletesen idézi fel, sok valóságos elemét villantva fel a Monarchia szétdarabolása, a politikai határokból származó vámhatárok gazdasági életet sújtó, árakat felfelé mozgató hatásának, a társadalom végletes polarizálódásának, a fent élők pazarlásának, a lentiek nyomorának, a hat millió lakosúvá zsugorodott országhoz képest vízféjjé vált kétmillió Bécs lehetetlenségének. Ám az egész, sok szempontból valóban lehetetlen, s valóban későbbi nagy konfliktusokat generáló helyzet leírása, nemhogy azt teszi világossá, hogy Barcza 1946-ban mindenféle komoly forrásanyagot, korabeli naplóbejegyzéseit mellőzve⁵⁸⁴ diktálta gépbe visszaemlékezéseit, de azt is, hogy elbeszéléséből teljesen kiesett az a korábbi tudása, amellyel, mint gyakorló diplomata annak idején egész bizonyosan rendelkezett. A visszaemlékező nézőpontja – a legfinomabban fogalmazva – messze nem tükrözi a múlt valóságát.

Az antant – állítja – éket vert a Monarchia utódállamai közé. Rosszabb, mint a Habsburgok, akik ugyan a *divide et impera* elv alapján tartották sakkban a birodalom sokféle népét, de „ott voltak helyben és törődhetek az örökké felmerülő viszályok elsimításával, amihez sok évszázados gyakorlattal rendelkeztek. Az entente azonban szétdarabolta a Monarchiát és azután, mint aki dolgát kitűnően végezte, visszavonult, lefegyverezte Magyarországot és Ausztriát, közéjük is politikai éket vert a nyugat-magyarországi kérdéssel, és azután hagyta őket éhen halni, ő meg pihent babérja-

⁵⁸² Uo. 152.

⁵⁸³ A szociáldemokrácia „félvörösként” való látása és láttatása messze nem csupán Barcza felfogására vet életes fényt.

⁵⁸⁴ „Tudjuk – írja Bán D. András –, hogy Barcza több mint harminc évig naplót is vezetett, de nem bizonyos, hogy emlékei megírásakor rendelkezésére álltak a naplók. Vagy ha nála voltak is 1946-ban, nehezen elképzelhető, hogy a naplókra támaszkodva írta volna teljes emlékiratát. E kételyünket erősíti, hogy [...] nemegyszer eltéveszti a felidézett események időpontját: néha éveket téved.” Barcza 1994: II, 224. Részletes elemzésünk szerint a helyzet sokkal lesújtóbb.

in, azt híve, hogy most már örökre elintézte Közép-Európa népei millióinak sorsát. A kisantant, amely Franciaország találmánya volt, lett volna hivatva zsandárként felügyelni Ausztriára és Magyarországra, nehogy ezek népe valaha is ráébredhessen sorsára és kellemetlenkedhessék.”⁵⁸⁵

Történelmi közhely, hogy a győztesek alaposan elhibázták a békerendszert. Ám hatalmas feltárt forrásanyag, könyvtárnyi szakirodalom bizonyítja, hogy művük tökéletlenségével igencsak tisztában voltak. Tudták, hogy a németeket nem fosztották meg nagyhatalom voltuktól. Ezért féken tartásukra új szövetségi rendszert akartak, s ez tovább növelte számtalan érdekellentétüket. Így bontakozik ki az ún. Paléologue-féle kísérlet, amely olyannyira felbőszíti az utódállamokat, hogy kisantantta szerveződésük olasz bábáskodás mellett kezdődik.⁵⁸⁶ (Aztán az eleve elkésett átrendezési kísérlet kudarca nyomán valóban Párizs lesz a kisantant fő patrónusa, ám Eduard Beneš és társai bő másfél évtizeden át messze többek voltak, mint Párizs engedelmes „zsandárjai”: nem egy esetben alaposan tudták fékezni, formálni a francia nagyhatalom Duna-medencei politikáját.)

Egyébként a győzteseknek éppen elég nehézségük volt, érdekekkel messze nem esett egybe, hogy gondjaikat még különféleékek elhelyezésével is tetézzék. A magyar–osztrák viszonyt valóban megterhelte a nyugat-magyarországi kérdés, nem pontos a szakirodalomban sokáig élő felfogás, mely szerint a soproni népszavazással véglegesen megnyugodtak volna a magyar kedélyek.⁵⁸⁷

A határvidék hovatarozása valójában már a századforduló után vitássá vált. Az 1918. november 22-én kiadott osztrák államnyilatkozat Nyugat-Magyarország német településterületének

⁵⁸⁵ Barcza 1994: I, 159.

⁵⁸⁶ Barcza nem egyéni nézetét fogalmazza meg. *Térségünkben* általános volt e felfogás évtizedeken át. Csak a nyolcvanas évek kutatásai, Ádám Magda és Ormos Mária írásai tették világossá a fentieket.

⁵⁸⁷ Juhász 1969: 84. („A soproni népszavazás az egész versailles-i békemű szempontjából túlmutatott helyi jelentőségén. Az új osztrák–magyar határ lett a trianoni határok legbiztosabb szakasza. A két ország kölcsönösen belenyugodott a népszavazás eredményébe, illetve Burgenland elszakadásába. Kivéve a harmincas évek második felében bizonyos szélsőjobboldali agitációt, a burgenlandi kérdés többet nem merült fel komolyan mint revíziós probléma, nemcsak kormány szinten, de a közvéleményben is.”) A munka második, majd harmadik kiadásában is e vonatkozásban ugyanez a szöveg maradt. (Juhász 1975: 86, Juhász 1988: 84.) Az árnyaltabb beállításra lásd Tóth 2006.

ugyanolyan önrendelkezési jogot igényelt, mint amit Budapest minden más nemzetiségének már elismert. A következő hónapokban az osztrák belpolitikai erők radikálisabbá váltak, s ennek nyomán Karl Renner 1919. május 11-én bejelentette az osztrák igényt Nyugat-Magyarországra.⁵⁸⁸ Párizsban ekkor még elutasítóan reagálnak. Mivel azonban nagyon hamar világossá vált, hogy az osztrák állam életképtelensége, amelyre más összefüggésben maga Barcza is utal, azzal a veszéllyel fenyeget, hogy Kun Béla forradalom exportáló törekvése nem marad eredménytelen, ezért a győztesek hátrányunkra változtatták meg álláspontjukat.⁵⁸⁹

Egyébként a forradalmak bukása után Burgenland jövőjén túl a szomszédok között súlyos feszültség forrása volt az eltérő politikai berendezkedés. Az, hogy Ausztriában 1920 novemberéig a szociáldemokraták kormányoztak, s később is igen jelentős politikai erővel rendelkeztek.

Végül egyáltalán nem lényegtelen korrekció, hogy míg hazánkat a kisantant valóban karanténban akarta tartani, addig Ausztriát éppen magához szeretne volna édesgetni, magába a szervezetbe beléptetni. Az 1921 decemberében Csehszlovákia és Ausztria között a Prága közeli Lana-ban létrejött megállapodás volt az első lépés ebben az irányban. Ám ez a folyamat később elakadt, az osztrák belpolitika jobbra fordulása nyomán a magyar–osztrák viszony ellenben a közeledés jegyében fejlődött...

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

Barcza György kereken egy és egynegyed esztendeje a brit fővárosban képviselte már hazánk érdekeit, amikor a második világháború 1939. szeptember 1-jén kirobbant. A háború zömét – mint előjáróban jeleztük – már itthon tölti. Lesz még bőven mit feltárni életének ezen időszakáról, ám aligha kétséges, hogy köztörténeti szempontból életének a Londonból 1941 áprilisában történt

⁵⁸⁸ Soós 1971: 11–22.

⁵⁸⁹ Párizsban súlyos aggodalmakra adott okot az a tény is, hogy igen erős volt Ausztriában a Németországgal való egyesülés igénye, amit a győztesek mindenképpen el akartak kerülni.

Az éléskamra odaitélésével – hitük szerint – ezen a problémán is enyhítettek.

visszatéréséig⁵⁹⁰ tartó időszaka, annak összetevői az érdekesek. Tehát, hogy miként adja vissza a kölcsönt Bárdossy László kormányfőnek, illetve, hogy hogyan is történt bukása.

A lényegét rögvest elmondjuk. Annak idején Bárdossy László m. kir. miniszterelnök és megbízott külügyminiszter szemére lobbantotta Barcza György Londonból hazatért követének, hogy nevezetes 1941. április 2-i táviratával⁵⁹¹ hozzájárult Teleki Pál öngyilkosságához.

Barcza György pedig a Teleki Pál halála utáni napokat összefoglaló „jelentésével” erősítette a népbíróági perben Bárdossy László ellen emelt, életét kioltó vádat.

Bárdossy László Barcza György emberi tisztességét, szakmai tudását megkérdőjelező vádja valótlan volt,⁵⁹² Barcza György „összefoglaló jelentésének” számos eleme nem felelt meg a valóságnak.

Bárdossy Lászlónak négy esztendeje volt állításának a visszavonására. Nem tette.

A halál árnyékában is fenntartotta állítását.⁵⁹³

Az 1961-ben elhunyt Barcza Györgynek hosszú-hosszú esztendei voltak, hogy visszaemlékezéseiben korrigálja Bárdossy szerepére vonatkozó állításait, s ekképpen legalább közelebb kerüljön korabeli, Bárdossy számára kimondottan hízalgő szavaihoz, álláspontjához.

Nem tette.

A historikus ellenben az alábbiakban részletesen elbeszéli a történetet. Nem azért, mintha különösképpen hinne írása átütő erejében.

Egyszerűen csak azért teszi, mert ez a dolga.

S ha majd egyszer a távoli jövőben mindenki a dolgát fogja tenni, akkor még szebb lesz ez az egyszer megélhető földi lét.

*

⁵⁹⁰ A londoni évekre: Pritz 2011: 168–248.

⁵⁹¹ DIMK V, 681. sz. irat

⁵⁹² Lásd erre részletesebben Pritz 2011: 236–239.

⁵⁹³ A legkeményebben Bárdossy László a másodfokú tárgyaláson, az utolsó szó jogán elmondott beszédében fogalmazott: Teleki Pált „Barcza György valótlan tartalmú távirata ölte meg”. In: Bárdossy 1991: 335–336., és Bárdossy 1996: 395.

1957-ben jelent meg C. A. Macartney magisztrális műve Magyarország 1929–1945 közötti történelméről, amely mindmáig a legnagyobb egyéni teljesítmény ennek az időszaknak a feldolgozására.⁵⁹⁴ Minden bizonnyal a britek között ő ismerte a legalaposabban e korszak magyar szereplőit, akik közül számosan a legnagyobb készséggel segítették a birtokukban lévő iratokkal, levelezéssel, visszaemlékezéseikkel a brit professzort szintézise megszületésében. Macartney birtokolta – azt hitte: egyetlenként⁵⁹⁵ – az un. Szent-Iványi kéziratot, s Barcza György is rendelkezésére bocsátotta memoárját.⁵⁹⁶

Vélhetőleg nem haszontalan elmondanunk az olvasónak, hogy a Szent-Iványi-kézirat igen nagy becsben tartott forrása a Horthy-korszak kutatásának. Ennek az az oka, hogy Szent-Iványi Domoikos, diplomata, miniszterelnökségi államtitkár még a háború alatt megbízást kapott: fogjon hozzá a leendő béketárgyalásokon való magyar részvétel megalapozásához, gyűjtse össze a magyar külpolitika releváns forrásait. E megbízás jegyében a diplomata munkához látott, s olyan művet alkotott, amelynek ugyan vannak elbeszélő részei is, zömében azonban számtalan forrás sokszor csupán kifejezetten rövid összefoglaló szövegekkel ellátott együttese.

Mivel az 1944. márciusi német megszállás pillanatában Kállay Miklós miniszterelnök utasítást adott a kompromittáló iratok elégetésére, ezért a kézirat pótolhatatlan értékke vált, hiszen számtalan igen lényeges irat ekképpen csak itt maradt fenn.

A Szent-Iványi-kézirat egyik példánya a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában áll a kutatók rendelkezésére, s a Református Egyház Ráday Levéltárában is található másolata.

Nagy-Britannia a Jugoszlávia elleni német támadás napján, 1941. április 6-án szakította meg a diplomáciai kapcsolatot hazánkkal, ezt Sir Alexander Cadogan, a Foreign Office vezértitkára (tehát a külügyminiszter állandó helyettese) hozta a londoni magyar követ tudomására,⁵⁹⁷ majd másnap Sir Owen O'Malley, budapesti követ tudatta ugyanezt Bárdossy Lászlóval.⁵⁹⁸

A Macartney birtokában lévő Szent-Iványi-kézirat (tegyük azonnal hozzá: Barcza alapján), valamint a Barcza-émlékirat is

⁵⁹⁴ CAM

⁵⁹⁵ Macartney 2006: I, 13.

⁵⁹⁶ Uo. 16.

⁵⁹⁷ DIMK V, 703. sz. irat

⁵⁹⁸ Uo. 708. sz. irat

tartalmazza Sir Robert Anthony Eden külügyminiszter és Barcza április 16-i találkozójának leírását. Így a brit történész megtehet-e volna, hogy egybeveti a Szent-Iványi-kéziratban lévő Barcza-szöveget a Barcza- emlékirat vonatkozó helyével. Nem tette, hanem (nyilván azzal a logikával, hogy a volt londoni követ révén első kézből származó értesülést közöl) a memoár alapján írja:

„Barcza 8-án ugyanezt a közlést kapta Edentől, aki azt mondta neki, hogy «Magyarországnak örök szége lesz, hogy olyan országot támadott meg, amellyel mindössze néhány hónappal korábban kötött örök barátsági szerződést. Ha egy állam már nem ura akaratának és cselekedeteinek, legalább nem kössön olyan szerződéseket, amiket később megszeg. Teleki volt az utolsó, aki-ben Anglia megbízott. Utódainak tudniuk kell, hogy Anglia meg fogja nyerni a háborút, és a békekonferencián emlékezni fog Magyarország magatartására,»[...]»⁵⁹⁹

A 16-i dátum helyett azért lehet Macartney-nál nyolcadikáról olvasni, mert Barcza György emlékiratában tévesen hatodika helyett egy nappal későbbre, tehát hetedikére teszi a Cadogan-nel történt találkozóját, s aztán azt írja, hogy a „következő napok egyikén”⁶⁰⁰ kérte magához a külügyminiszter.

A „következő napok egyike” április 16. volt. Macartney nem nézte meg pontosan a szöveget, a „következő napok egyike” helyett „következő nap”-ot olvashatott, s így teszi nyolcadikára a találkozót, amely – ismételjük – minden bizonnyal 16-án volt.

*

Juhász Gyula *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941 c.* 1964-ben megjelent munkájában olvashatjuk: „Április 16-án ment a magyar követ búcsúlátogatásra Eden angol külügyminiszterhez. Eden ez alkalommal felszólította Barczát, hogy visszatérve Budapestre, közölje kormányával: «Az angol kormány egészen a legutóbbi időkig mindig arra törekedett, hogy megértse azt a kétségkívül nehéz helyzetet, melyben az ön kormánya kül- és belpolitikailag volt. Ennek a megértésnek nem egy tanújelét adtuk. Most azonban önök Anglia szövetségese elleni bázisul átengedték országukat Anglia ellenfelének és egyszersmind vele majd-

⁵⁹⁹ Macartney 2006: II, 14.

⁶⁰⁰ Barcza 1994: I, 500.

nem egyidejűleg megtámadták azt az országot, mellyel alig négy hónapja barátsági szerződést kötöttek. Ez örökös szégyene marad Magyarországnak. Ha egy ország már nem ura akaratának és függetlenségéről önként lemond, akkor legalább nem köt barátsági szerződést, melyet azután megszeg. Mondja meg otthon azt is, hogy erre majd Anglia a békekötéskor vissza fog emlékezni.» Mindehhez még hozzátette: «Teleki volt az utolsó, akiben még bíztunk, azokkal, akik ma hatalmon vannak, nem fogunk soha többé szóba állni.»⁶⁰¹

Súlyos, több mint világos szavak. A szaktörténész természetesen (?) meg akar győződni a szavak lelőhelyéről, s automatikusan megnézi a hivatkozást. Honnan is vannak ezek a súlyos szavak?

Uo. – olvashatjuk a vonatkozó, 179. jegyzetben. Tehát ugyanott. De hol „ugyanott”? – tehát nézzük meg az előző jegyzetet. Ott is az van, hogy: „uo.” No, akkor menjünk tovább vissza. A 177. jegyzetben kiderül a forrás: „Barcza összefoglaló jelentése.” Ezt már konkrét jelzés, csak éppen azt nem tudjuk meg, hogy hol olvasható ez az „összefoglaló jelentés”.

Tehát menjük tovább vissza.

A 176. jegyzetben „O.L. Küm. Szent-Iványi-kézirat. 586. l.” megjelölés található. Ebből tehát egyértelmű, hogy e roppant leminősítő, súlyos szavak forrását a 176. jegyzetben olvasható helyen kell ellenőrizni.

*

Juhász Gyula először 1969-ben készített szintézist az 1919–1945 közötti magyar külpolitikáról, amelyet átdolgozva és kibővítve 1975-ben is megjelentetett.⁶⁰²

E két kiadásban nem szerepelteti Barcza „összefoglaló jelentés”-ét.

1978-ban Juhász Gyula alapvető jelentőségű forráspublikációt tett közzé az 1943-as magyar–brit titkos tárgyalások történetéhez, s a szokásos módon bevezetővel (fundált bevezetővel, tehetjük hozzá) látta el az iratokat. Ebben az írásában ismét idézi az angol külügyminiszter üzenetét. A különbség csupán annyi, hogy a szöveg két része közötti saját összekötő szövegét („Mindehhez

⁶⁰¹ Juhász 1964: 325.

⁶⁰² Juhász 1969, Juhász 1975.

még hozzátette”) kivette, az idézet két részét három ponttal választotta el, ami egyértelműen azt üzeni az olvasónak, hogy olyan folyamatos szövegről van szó, amelyből a történetíró közbülsőleg kivett egy kevésbé lényeges részt.⁶⁰³

Juhász ezután tovább dolgozott a korszak külpolitikájának összefoglalásán, s 1988-ban kiadta annak harmadik, immáron a második világháború vonatkozásában alaposan kibővített változatát. Így abban minden változtatás nélkül, de munkája jellegének megfelelően forrásmegjelölés nélkül ismét felbukkan Eden üzenete.⁶⁰⁴

Romsics Ignác 1996-ban a brit külpolitika és a „magyar kérdés” 1914–1946 közötti történetét tekintette át a *Századokban*. Elbeszélése szerint Eden április 16-án Barczának „kertelés nélkül tudomására adta, hogy a Jugoszlávia elleni támadás «örökös szégyene marad Magyarországnak», s hogy arra «Anglia a békekötéskor vissza fog emlékezni.»” Nála a forrás egyfelől szintén a Szent-Iványi-kézirat 586. oldala, s e mellett már támaszkodik Barcza emlékiratának 1994-es edíciójára, amely nagyjából egybeesik a Szent-Iványi-kézirattal. Ezen nincs semmi okunk csodálkozni, hiszen a nevezetes kézirat vonatkozó helye az ő „összefoglaló jelentés”-ét tartalmazza.⁶⁰⁵

Czettler Antal 1996-ban németül publikált monográfiát a Teleki-kormány külpolitikáról, munkája a következő évben magyarul itthon is megjelent, s abban szintén a Szent-Iványi-kézirat 586. oldalát forrásként megjelölve idézi Eden április 16-i üzenetének lényegét.⁶⁰⁶

1998-ban a Fülöp Mihály – Sipos Péter szerzőpáros publikált (jegyzetek nélküli) áttekintést a 20. századi magyar külpolitiká-

⁶⁰³ Juhász 1978: 25. Itt a vonatkozó 30. sz. jegyzet így szól: „Barcza összefoglaló jelentése. O. L. Szent-Iványi-kézirat. 586. old. Idézi *Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája. 1939–1941. Akadémiai Kiadó 1964. 225. old.” A hivatkozott szöveg nem a 225., hanem a 325. oldalon található. A lényeg azonban az, hogy itt is a Szent-Iványi-kézirat 586. oldala a forrás.

⁶⁰⁴ Juhász 1988: 254.

⁶⁰⁵ Romsics Ignác: *A brit külpolitika és a 'magyar kérdés' 1914–1946*. In: *Századok*, 1996/2., illetve újraközölve: Romsics 1996: 111. Romsics forrásként Juhász 1978-as munkájának jelzett helyét adja meg, valamint (mint a főszövegben jeleztük) Barcza visszaemlékezését. Az idézet helye: Barcza 1994: I, 500–501.)

⁶⁰⁶ Czettler 1997: 313. A szerző e mellett Macartney szóban forgó munkáját is (természetesen az angol verziót) megadja lelőhelyként. Barcza 1994: II, 8.

ról. Eden „üzenetének” lényege itt is megtalálható.⁶⁰⁷

Ugyancsak 1998-ban hagyta el a nyomdát időközben fájdalmasan korán elveszített ifjú kollégánk, Bán D. András (gazdag brit forrásanyagra is támaszkodó) kismonográfiája, amely az 1938–1941 közötti magyar–angol kapcsolatok világát elevenítette fel. Mi sem természetesebb, hogy Eden „üzenetéről” itt is olvashatunk. Forrása lényegében szintén a Szent-Iványi-kézirat. Esetében Juhász 1988-as munkája tolmácsolásában, s azzal a kiegészítéssel, hogy (Romsics Ignáchoz hasonlóan) szintén utal a Barcza-émlékiratra, amely – úgymond – „nem ugyanezekkel a szavakkal, de azonos tartalommal” tartalmazza az angol külügyminiszter szavait.⁶⁰⁸

Ennek a hivatkozásnak külön nyomatékot ad az a tény, hogy a szerző az angol forrásanyag ismeretében is elégségesnek tartotta csupán a magyar kútfők megadását.

S végül, messze nem az illusztris szerzőkhöz való boldog csatlakozás, sokkal inkább a szükséges önkritika okán meg kell említenünk e sorok íróját is, aki a 20. századi külföldi magyarságképről értekező írásában szintén idézi a súlyos szavakat.⁶⁰⁹

Fél évszázadnál több idő historiográfiáját tekintettük tehát át, s összegző megállapításunk: a Szent-Iványi-kézirat 586. oldalán található az „ősforrás”.⁶¹⁰

A Szent-Iványi kézirat 586. oldalán azonban nem a londoni, hanem a washingtoni magyar követség (értelemszerűen merőben más tartalmú) jelentése olvasható...

*

Az 1945. januárjában Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezményben Magyarország vállalta, hogy háborús bűnöseit megbünteti. Így a népbíróági perek lefolytatói számára is fontos forrás lett a Szent-Iványi-kézirat.

⁶⁰⁷ Fülöp – Sipos 1998: 234–235.

⁶⁰⁸ Bán D. 1998: 135–136, és uo. a 300. jegyzet. A szerző a találkozót (nyilvánvaló elírásként) április 17-re teszi.

⁶⁰⁹ Limes (Tatabánya) 2008/2. 9.

⁶¹⁰ Macartney munkája időben még „ősibb” forrás, ám a magyar szakirodalom Juhász 1964-es művére épít, s ebbe Czettler csak részben tartozik bele, mert az ő említett munkája eredetileg németül, a külföldi olvasóközönség számára készült.

Terjedelme 1030 oldal. Hét részre tagolt, az egyes „részek” fejezetekre oszlanak, s az egészet gazdag Függelék zárja. A Bevezetés az előzményekkel foglalkozik, az Első rész a Tanácsköztársaság bukásától tárgyalja a históriát. Bennünket a hat fejezetre tagolt Hatodik rész érint. Ennek a címe: *Bárdossy László és Magyarország belesodródása a második világháborúba. 1941. április 3 – 1942. március 9.*, s azon belül a IV. fejezet (*Magyarország belesodródása az angol–amerikai–német⁶¹¹ háborúba. 1941. április – 1941. december 18.*).

Az Eden–Barcza találkozót itt kell keresnünk. Az említett IV. fejezet a 658. lapon kezdődik és a 685. lapon ér véget.

Szent-Iványi tudta, hogy az olvasót érdemben kell segítenie ebben a betűtengerben való eligazodásában. Ennek jegyében munkáját nem csupán részekre, azokat pedig fejezetekre tagolta, de azt is megtette, hogy a szövegtükör bal oldalára un. élőfejeket illesztett, amelyekben röviden jelzi a szöveg tartalmát.

Az említett IV. fejezet első sora mellett *Előzmények* mutató látható, a szöveg pedig így szól. „Láttuk (lásd: 578. o.), hogy Anglia április 7-én⁶¹² megszakította a diplomáciai viszonyt Magyarországgal. Az angol érdekek magyarországi védelmét és képviselőt az Amerikai Egyesült Államok budapesti követsége vette át.”

Ezután idézőjelbe⁶¹³ illesztve következik egy mintegy hat és fél oldalas szöveg,⁶¹⁴ amelynek elején a margón ez áll: „*Barcza összefoglalja a Teleki Pál halála utáni napok eseményeit, április 3–16.*”

Nos, Juhász Gyula ezen élőfejből desztillálta az „összefoglaló jelentés” terminus technikust, s az 1964-es könyvében elindult hosszú útjára.

Juhász Gyula 1964-es könyve előtt két esztendővel jelent meg

⁶¹¹ Nem elírás: a Szovjetunió nem szerepel a címben.

⁶¹² Az említett helyen 8. olvasható, valójában pedig a szakításra (mint fentebb írtuk) 6-án került sor. A kézirat egyébként is hemzseg a gépelési elütésektől, helyesírási hibáktól. (Ez utóbbiak jelentős részének az volt az oka, hogy a használt írógép klaviatúrája nem tartalmazott „í” és „ü” betűt.) A helyesírási hibákat minden esetben kijavítottuk.

⁶¹³ Nem könnyű az idézőjeleken eligazodni, mert az idézett szövegen belüli számtalan idézetet Szent-Iványi nem teszi dupla idézőjelbe. Magunk azonban az olvasó segítése végett a szükséges helyeken dupla idézőjelbe tesszük a szövegeket.

⁶¹⁴ Tehát Barcza szövege (ha úgy tetszik „összefoglaló jelentése”) a 664. oldal közepén fejeződik be.

a *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945.* c. idővel méltán nevezetessé vált aktapublikáció-sorozat első kötete. 1982-ben látott napvilágot az V. kötet, amely az 1940–1941-es időszakot tárgyalja.⁶¹⁵

Nem kétséges, hogy Barcza György „összefoglaló jelentés”-ének e kötetben is kell szerepelnie.

S valóban ott van az összefoglaló jelentés.⁶¹⁶

„Csupán” a Szent-Iványi-kézirat agyonidézett dokumentuma és az 1982-ben közölt dokumentum szövege nem azonos.

Nemhogy nem azonos, még beszélő viszonyban sincs egymással a kettő.

A távolság közöttük nagyjából és egészében akkora, mint Barcza György korabeli jelentései és az 1946-ban írott memoárja közötti különbség.⁶¹⁷

Terjedelmi okokból nem tehetjük meg, hogy a volt londoni követ két jelentését ez alkalommal módszeresen egybevevessük, a lényegét azonban igen röviden megfogalmazhatjuk. Míg a Szent-Iványi-kéziratban található Barcza szövegekben az Edennel folytatott április 16-i találkozóról, a lord drámai hangvételűre hangszerelt üzenetéről két variációban is lehet olvasni,⁶¹⁸ s ugyancsak két (egyébként nem csekély eltéréseket tartalmazó) variáció adja elő Barcza György kísérletét, hogy Winston Churchill révén érje el a hadiállapot elkerülését; addig a május 8-i, saját kezűleg aláírt, a dolog természetének megfelelően igen terjedelmes, már Budapesten készült összefoglaló jelentésében Barcza nemhogy ezekről nem ír, de a szakítás egészét is gondosan kerüli.

⁶¹⁵ DIMK V.

⁶¹⁶ DIMK V. 779. sz. irat

⁶¹⁷ Míg a Szent-Iványi-kéziratba bekerült Barcza-szöveg keletkezésének körülményeiről lényegében nem tudunk semmit, addig a tényleges összefoglaló jelentés dolgában sokkal jobban állunk. Tudjuk, hogy azt a volt követ már itthon, 1941. május elején készítette el. Ennek a jelentésnek az Országos Levéltárban megvan az impuruma, s megvan a tisztázata is. A tisztázatot Barcza tintával aláírta.

⁶¹⁸ Először a 660–661. oldalon, majd a 664–665. oldalon. Juhász 1964 a 664–665. lapon lévő szöveget idézi, abban ellenben a Teleki-dicséret nincs benne, azt a 660. oldalról idézi, de nem egészen pontosan. „Teleki volt az utolsó, aki-ben mi bízunk, azokkal, akik most hatalmon vannak, soha többé szóba nem állunk, ezt kérem, vegyék tudomásul és vegyék (eddig a 660. o.) tudomásul azt is, hogy mi győzni fogunk és majd a béketárgyalásoknál Magyarország eme magatartására vissza fogunk emlékezni.” (661.o.)

Mindezzel természetesen messze nem akarjuk kétségbe vonni, hogy a velünk, magyarokkal nem kimondottan szimpatizáló lord kemény hangon (bár messze nem ily végletes szavakat használva) beszélt a búcsúzó magyar követ előtt az „otthoniakról”, az egész korabeli magyar külpolitikáról.

S azt sem gondoljuk, hogy a Churchill miniszterelnökkel kapcsolatos história ne lenne valami alapja, bár annak tartalmát illetően joggal lehetnek súlyos kételyek.

Lojkó Miklós kutatásai teljes mértékben alátámasztják ezt a felfogást. Ismeretünk szerint ő használja először Eden-nek a találkozóról aznap készített feljegyzését. E szerint Eden azt mondta Barczának: „a britek nem fogják elfelejteni az árulást, amely hosszú időre megbélyegzi Magyarország nemzeti becsületét.” Majd amikor Barcza Eden megértését kérte Magyarország dilemmájával kapcsolatban (a németek megfenyegették Magyarországot, hogy az erdélyi revíziós nyereségét elveszíti) Eden azt válaszolta, hogy „a kormányzó inkább megszegte az aláírását mintsem, hogy ellenálljon a német nyomásnak”, és hogy „semmi olyan körülményt nem tud elképzelni, amely ezt a magatartást igazolná. Teleki gróf – folytatta Eden – úgy érzett, ahogy mi itt éreztünk, és mindnyájan részvétet érzünk iránta.”⁶¹⁹

Arról ellenben, hogy Teleki volt az utolsó, akiben még bíztak, azokkal, akik ma hatalmon vannak, nem fognak soha többé szóba állni, valamint a leendő békekonferenciáról nincs szó az angol iratban.

Tehát mi „csupán” azt mondjuk, hogy az a Barcza György, aki a diplomáciai kapcsolatok megszakításának napján a londoni magyar követségen járt neves történészt, C.A. Macartneyt úgy tájékoztatta: „amíg Horthy és Bárdossy a posztjukon maradnak, addig kötelességének érzi, hogy a diplomáciai kapcsolatok megszakadása esetén visszatérjen Magyarországra, mert a kormányzónál és a miniszterelnöknél «nem ismer jobb magyarokat»⁶²⁰ – az bizony nem tartotta szükségesnek Eden szavait Bárdossynak jelenti.

És így a kései, a Szent-Iványi-kéziratba bekerült „jelentése”, bizony feljelentéssé vált.

⁶¹⁹ Eden O'Malley-nek 1941. IV. 16. FO 371/26603/C3891/123/21.) Lásd Lojkó 2004: 224. 21. lábjegyzet. – Köszönettel tartozom Hegedüs Gyulának, aki Lojkó Miklós előadására felhívta figyelmem.

⁶²⁰ Bán D. 1998: 133. Sajnos a szerző nem adja meg fontos állításának lelőhelyét.

A Szent-Iványi-kéziratban található „jelentés” és az autentikus jelentés között nincs megfelelés.

Ellenben a „feljelentés” és a memoár között van tartalmi megfelelés.

Miért ne lenne?

Mindkettőnek az volt a célja és értelme, hogy törleszthessen Barcza György.

Megtorolja Bárdossy Lászlón a tőle elszenvedett mély sérelmet.

Alábbiakban a Szent-Iványi-kéziratban olvasható szöveg témánkba vágó részét vesszük szemügyre.

„Teleki haláláról az egész angol sajtó szokatlan melegséggel írt. *«Életét adta oda, hogy megmentse hazája becsületét»* vagy *«Egy politikus, aki gentleman is»* ilyen és hasonló felírásokkal ellátva jelentek meg életrajzi adatai és a sajtó egyhangúan elismerte, hogy Teleki minden erejével hazája függetlensége és becsületéért harcolt, de ebben a harcban idegei összeomlottak. Churchill kabinetfőnökét küldte el hozzám részvétét kifejezni. Megállapíthatam, hogy ezen a napon ismét népszerűek voltunk Londonban. Fordulóponton voltunk. Ha akkor még megállunk és a németeknek egy erélyes *«eddig és nem tovább»*-ot kiáltunk oda, akkor mindent megmenthettünk volna.⁶²¹ A minden alatt értem az or-

⁶²¹ Két megjegyzést fűzünk az elmondottakhoz. 1. Az emlékirat vonatkozó része ezzel tartalmilag azonos, ám szövegszerűen messze nem esik egybe a

szág jövőjét és becsületét. De én sajnos sejtettem, sőt majdnem tudtam, hogy ehhez nem lesz meg az erő, a bátorság és a politikai előrelátás Budapesten. Tudtam, hogy Teleki bizonyára mindent megkísérelt, ami emberileg lehetséges volt, de alul maradt. Most már csak egy törekvésem volt, az, hogy ha már a diplomáciai viszony megszakítása be is fog következni, legalább Anglia részéről a hadüzenetet kerüljük el.⁶²²

Budapestről akkor azt az utasítást kaptam Bárdossytól, hogy katonai akciónk, melyet Jugoszlávia ellen elhatároztunk, nem irányul ama Jugoszlávia ellen, mellyel barátsági szerződést kötöttünk, mert az ott bekövetkezett rezsimváltozás és Horvátország kiválása folytán az új Jugoszlávia már nem azonos azzal, mellyel mi szerződöttünk. Továbbá, hogy katonai⁶²³ akciónk csakis az eredetileg Magyarországhoz tartozott területek visszaszerzésére irányul és mi ezen terület határait nem fogjuk átlépni. Ezt a magyarázatot közöltem a Foreign Office-ban,⁶²⁴ de ott erre nekem azt felelték, hogy Jugoszlávia megtámadását az angol kormány szerződésszegésnek tekintené és mivel Jugoszlávia Anglia szövetségese, melynek garanciát adott, ennek következményeit le kell majd vonnunk.⁶²⁵ Megbeszéléseket folytattam jugoszláv kollégámmal és sürgősen táviratoztam Pestre. Azt javasoltam, hogy ne katonai erőkkel vonuljunk be a Bácskába, hanem várjunk egy ideig, és azután csak közigazgatási erőkkel (csendőrség) és tiszt-

kettő. 2. Barcza történelemszemlélete ilyen volt. (Lásd erre az első világháborús részen belül a polgári demokratikus forradalom elkerülhetőségére vonatkozó fejtegetését a 298. oldalon, valamint a trianoni békeszerződés aláírásának megtagadhatóságára vonatkozó felfogását 325. oldalon.) Az egész második világháborút is szerinte megakadályozhatták volna az angolok, egy ilyenféle felkiáltással.

⁶²² Emlékiratában Barcza György a drámaszerkesztés ősi szabályai szerint konstruál ellentétet a korabeli magyar hivatalos Magyarország és Teleki Pál között. Az előbbi a valóságosnál jóval negatívabbra, Telekit pedig a valóságosnál jóval pozitívabbra rajzolva. Most ellenben önfényezése jegyében Barcza nem veszi észre, hogy ekképpen Teleki nagy tettének a jelentőségét takarja homályba.

⁶²³ Eddig tart a 658. oldal.

⁶²⁴ Itt a margón „*Akciónk Jugoszlávia ellen*” Az élőfej elhomályosítja azt a tényt, hogy a Barcza-szöveg itt még messze nem fejeződött be.

⁶²⁵ Bizonyosak vagyunk abban, hogy Barcza a nevezetes április 2-i távirat szövege alapján konfabulálja a történetet. Az egész história értelme Bárdossy lejárata.

viselőkkkel szálljuk meg ezt a területet.⁶²⁶ Így nem háború lesz, hanem csak rendcsinálás és az ottani magyarság védelme lesz a cél.⁶²⁷ De mindez nem használt,⁶²⁸ a honvédség bevonult a Bácskába, ezzel oly helyzetet kreálva, mely abszolút háború volt.

Tudtam, hogy most már mi sem segít, és vártam, hogy a külügyi hivatalba kéretnek, hogy velem a szakítást közöljék.⁶²⁹ Ekkor még sikerült érintkezésbe lépnem Churchill úrral, kinek rövid memorandumban fejtettem ki a helyzetet.⁶³⁰ Hivatkoztam a német nyomásra, a megszállással való fenyegetésekre, az ország elpusztulására, legjobbjaink letartóztatására, kivégzésére, az ország teljes tönkretételét. (sic!)⁶³¹ Utaltam arra is, hogy mi csak a tollunk elszakított, mindig magyar tulajdonban (törökök, Habsburg igazgatás) lévő terület visszaszerzését kívánjuk és tovább nem is fogunk Jugoszláviába behatolni.⁶³² Végül arra kértem Churchillt, hogy ha már elvi okokból a diplomáciai kapcsolat megszakítása elkerülhetetlen, legalább hadat ne üzenjen Anglia nekünk, mert erre semmi konkrét ok sincs. Churchill ezt felelte: «Maguk magyarok olyan rokonszenves emberek, de az Istenért, miért állnak következetesen a rossz oldalra! Előre láttam, hogy hová fog a politikájuk vezetni, az örökös engedékenységek a németek követeléseivel szemben oly lejtő, melyen – mint az Önnek már megmondtam – megállás egy ily hosszú háborúban nincs és nem is lehet. Utóvégre csak az ország becsülete és jövője számít. Azért mert a németek kegyeiből visszakapták a Felvidéket és Erdélyt, eladták

⁶²⁶ Történetének elbeszélése közben Barczában nem merült fel: a meglehetősen harcias szerbek önszántukból aligha nézték volna tétlenül az efféle magyar akciót.

⁶²⁷ Szemmel látható Teleki valóságos konstrukciójának a hatása. „Csak” éppen e vonatkozásban az angolok reakcióját hagyja figyelmen kívül, míg másfelől elbeszélése zömében alaposan épít erre az angol reakcióra.

⁶²⁸ Biztosan állítjuk, hogy Barcza semmiféle ilyen táviratot nem küldött Budapestre.

⁶²⁹ Nem kellett várnia, mert bekérése, a diplomáciai viszony megszakításának bejelentése – mint a főszövegben jeleztük – már 6-án délután megtörtént.

⁶³⁰ Itt a margón: „A szakítás. Beszélgetés Churchill és Eden-nel”

⁶³¹ Elírás: Barcza naplója megmaradt–meg nem maradt részében „tönkretételére” kifejezés olvasható. Bán D. 1998: 134.

⁶³² Barcza úgy beszél, mintha a németek és a szerbek nem is lettek volna szereplői ennek a történetnek. S azt is el kell mondanunk, hogy a Teleki Pál által elgondolt, majd a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács 1941. április 1-i ülésén ebben a szellemben hozott határozattal szemben a magyar honvédség azután mégis mélyen behatolt Szerbiába.

magukat nekik, pedig mondhatom magának az ilymód visszaszerzett⁶³³ területekért igen nagy árakat fognak fizetni nekik. Önök nem ismernek minket és nem Amerikát. Mi győzni fogunk, dacára annak, hogy kezdetben a látszat más volt. Győzni fogunk, mert hallatlan erőt fogunk kifejteni, emberben, anyagban, de kitartásban és jellemben is erősebbek leszünk mint bármely más nemzet. Tudom, hogy ha jól és okosan jelentett. (Sic!) Ön barátunk és mi az Ön barátai vagyunk. Ön sohase hazudott nekünk, de emellett mindég őszintén magyar maradt és lojális volt kormányával, de velünk szemben is. Ön mindég számíthat a mi barátságunkra és jóindulatunkra, bárhol van is. Kérését teljesíteni fogom, nem lesz hadüzenet, de a szakítást sajnos nem kerülhetem el, mert erre elvi okaim vannak.»

Megköszöntem neki szavait és csak arra kértem, hogyha majd az angolszász oldal győzött, ami felől mindég, még a Dunquerk utáni sötét napokban is meg voltam győződve, arra kérem, adjanak nekem alkalmat és módot arra, hogy vele és azokkal, akik Anglia részéről elérhetőek lesznek nekem, érintkezésbe léphessek, mert hazámnak így kívánnék újra használni. Ezt megígérte, de hozzátette, hogy sajnos az összes magyar vezető-tényezőkhöz vetett bizalmát és becsülését elveszítette, de tudja, hogy azért vannak nálunk még sokan olyanok is, akik a szabadság, az önérzet és az állami függetlenség hívei, majd ezekkel fogunk azután (sic!) beszélni, – fejezte be.

Sokkal kínosabb volt már utolsó találkozásom Eden úrral, ki magához kéretett, hogy velem a szakítás tényét közölje.⁶³⁴ A szakítás engem nem lephet meg, mondotta, mert nekem előre megmondották, hogy az mely esetben fog beállni.⁶³⁵ Mondja meg, kérem, otthon, mondotta Eden, hogy Magyarországnak örökös szégyene lesz az, hogy egy oly' országot támadott meg, mellyel pár hónappal ezelőtt örökös barátsági szerződést kötött. Ha egy állam már nem ura akaratának és cselekedeteinek, akkor legalább ne kössön oly szerződést,⁶³⁶ melyet azután megszeg. Teleki volt az utolsó, akiben mi bízunk, azokkal, akik most hatalmon vannak, soha többé szóba nem állunk, ezt kérem vegyék

⁶³³ Eddig a 659. o.

⁶³⁴ Cadogan vezértitkár ezt április 6-án megtette.

⁶³⁵ A „mondotta” szó végéről minden bizonnyal lemaradt a gépelés során az „m”.

⁶³⁶ Nehezen olvasható, mert erre a szóra nyomta valamikor az illetékes levéltáros az *Országos Levéltár K szekció* bélyegét.

tudomásul és vegyék⁶³⁷ tudomásul azt is, hogy mi győzni fogunk és majd a béketárgyalásoknál Magyarország eme magatartására vissza fogunk emlékezni. Egy oly országot, mely nemzeti becsületét semmibe se veszi, nem érdemel tekintetbe vételt. (Sic!) Mi végtelen türelmesek voltunk Önökkel szemben, elnéztük, hogy vezető államférfiaik beszédekben, sajtójukban mint szidalmaznak minket, mint gúnyolnak ki, és mint szolgálják ki a németeket, elnéztük, mert tudtuk, mily nehéz helyzetben vannak. Más államnak már régóta hadat üzentünk volna, de magukkal kivélt tettünk, éppen azért, mert tudtuk nehéz helyzetüket. De ami most történt, az már sok, hátba támadni egy barátot, mely Anglia szövetségese, ezt nem tűrhetjük el.⁶³⁸ Ezen rendkívül ingerült hangon mondtak után Mr. Eden még a következőket jegyezte meg. Jól tudom, mondotta, hogy Ön mindent elkövetett, hogy az angol–magyar viszony nemcsak a régi jó maradjon, hanem még barátságosabbá is váljon. Tudom, hogy Ön kormányának mindég a valóságot jelentette, és minden szépítés és elhallgatás nélkül közölte vele ama figyelmeztetéseket és aggályokat, amelyekkel az angol kormány a magyar kormány külpolitikáját szemlélte. Önt semmi felelősség nem terhelheti abban, ami bekövetkezett.⁶³⁹ Önről itt Londonban mindenki tudja, hogy Angliának hűséges és megbízható barátja. A felelősség teljesen azoké, akik Magyarországot ebbe a szegyénteljes helyzetbe hozták és nemcsak nemzeti becsületét, de jövőjét is eljátszották.⁶⁴⁰ Én Önt egyénileg biztosítom a mi teljes bizalmunkról és rokonszenvünkről és remélem, hogy egyszer ismét együtt fogunk dolgozhatni a béke, az emberi szabadságjogok és mindkettőnk hazája javára.⁶⁴¹

Azt válaszoltam a külügyminiszternek, hogy mindazt, amit velem közölt, természetesen kötelességem lesz kormányomnak jelenteni. Mivel a diplomáciai viszony sajnálatomra Anglia elhatározásából ezzel megszakadt, engedje meg, hogy közléseinek politikai részére már ne is feleljek,⁶⁴² mert politikai missziómat e per(c)

⁶³⁷ Eddig a 660. o.

⁶³⁸ Nincs bezárva a meg sem nyitott idézőjel.

⁶³⁹ Barcza György így „tisztázza magát” Bárdossy László vádja alól.

⁶⁴⁰ Itt már a bosszú is benne van a szövegben. Hogyan is írhatta volna ezt le Barcza a május 8-i jelentésében?

⁶⁴¹ Íme az ideális diplomata portréja.

⁶⁴² Eden 608. sz. jegyzetben említett irata szerint Barcza igyekezett az angol külügyminiszterben megértést kelteni hazája nehéz helyzete iránt.

ben megszűntnek kell tekintenem. Arra kérem csupán, hogy az én és követségem⁶⁴³ tagjainak, valamint a velem hazautazni kívánó magyaroknak ebben segítségére legyen, azokat a magyarokat pedig, akik közül sokan hosszú idő óta élnek már Angliában, és akik alkalmazkodnak a fennálló rendszabályokhoz, és akik tudtommal kivétel nélkül megbízható emberek is, vegye védelmébe, hogy azok ne legyenek üldöztetéseknek kitéve.⁶⁴⁴ Ezt Eden úr azonnal meg is ígérte, azt mondva, hogy Anglia oly ország, melyben mindenki, legyen az baráti vagy ellenséges nemzet tagja, mindaddig, amíg rendesen viselkedik, teljes biztonságban érezheti magát és folytathatja hivatását.⁶⁴⁵ Végül még azt mondtam Edennek, hogy azok a barátságos szavak, melyekkel személyemről beszélt, igen meghatottak és ezért neki őszinte hálámat fejezem ki.

A szakítást követő napon az angol kormány egy ún. *White Paper* /hiv. közlemény/ adott ki, melyet minden követség is megkapott. Ebben az a közlés olvasható, hogy Magyarországot Nagy-Britannia kormánya az ellenségtől megszállt területnek /enemy occupied/ területnek tekinti. A magyar pénzügyi követeléseket pedig zárolja.

Utolsó beszélgetéseimben a vezető angol államférfiakkal már csak az az egy törekvésem volt, hogy ha már Magyarország viszonya Angliához a budapesti kormány magatartása miatt teljesen és végleg el is romlott,⁶⁴⁶ legalább azt a rokonszenvet és bizalmat, amelyben az angol politikusok engem egyénileg részesítettek, el ne veszítsem. Azt reméltem, hogy azáltal, hogy ezt a személyes kapcsolatot megmentem, talán egyszer még használhatok hazámnak. Ezért minden felesleges politikai vitától és rekriminációtól tartózkodtam, mert az akkor már amúgy is teljesen hiábavaló lett volna. Az angol hivatalos körök, elsősorban a Foreign Office velem és a követségemhez tartozó tisztviselőkkel azon idő alatt,

⁶⁴³ Eddig a 661. o.

⁶⁴⁴ Nem volt ilyen szép a valóság. Emlékirataiban Barcza leírja, mint intrikált az angoloknál katonai attaséja, Utassy Loránd ellen. Barcza 1994: I, 498, 580.

⁶⁴⁵ Bán D. András kutatásai tették világossá, hogy Londonban annak idején élt egy Lónyay Károly nevű gróf, aki Eduard Beneš ügynökeként nem csupán a magyar politika, de annak londoni exponense, Barcza György ellen is sikeresen intrikált. Olyannyira sikeresen, hogy az egyébként is magyarföbiával megvert Sir Robert Vansittart, ekkor a külügyminiszter főtanácsadója az egész magyar követséget (és így értelemszerűen az úgymond „meleg rokonszenvvel” övezett Barcza Györgyöt is) „gyanús csürhé”-nek nevezte. Barcza 1994: II. 307. – Lónyayra lásd legújabban: Ablonczy 2011.

⁶⁴⁶ Utólagos nézet. Lásd erre a főszövegben írottakat.

melyet a szakítástól egészen elutazásomig még Angliában töltöttem /2 hétig/⁶⁴⁷ a legnagyobb előzékenységgel és udvariassággal bántak. Személyes kapcsolataim megmaradtak ugyanolyan barátságosaknak, mint azelőtt, hivatalos munkámban semminemű akadályt nem támasztottak, számjeltáviratokat az utolsó napig küldhettem, mozgási szabadságom semmiben nem volt⁶⁴⁸ korlátozva és az elutazásom körül mindenki a segítségemre volt. [...] ⁶⁴⁹

A fentiekben összefoglalóan és csak az egyes kiemelkedőbb mozzanatok felemlítésével vázoltam az angol–magyar kapcsolatok történetét 1938-tól 1941-ig, midőn londoni m. kir. követi megbízatásomból kifolyólag alkalmam volt azokat közvetlenül észlelheti és azok alakulásában tevőlegesen is részt venni. Egyes személyes mozzanatokat kizárólag a célból jegyeztem fel, hogy ezáltal a kép teljesebb legyen, de azért is, mert az angoloknál a személyes kapcsolatok rendkívül nagy szerepet játszanak a politikában”.

Aztán másfél sorra Szent-Iványi Domokos veszi át a szót: „Budapestre megérkezvén Barcza beszámol Edennél és Cadogannál (sic!) tett búcsúlátogatásáról: ⁶⁵⁰ És megkezdődik az ismétlődés.

„Eden: «Sajnálom, hogy a helyzet úgy alakult, hogy kénytelenek voltunk a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal megszakítani és különösen, hogy Ön most elhagyja Angliát. Kérem, mondja meg kormányának, hogy az angol kormány egészen a legutóbbi időkig mindig arra törekedett, hogy megértse azt a kétségekívül nehéz helyzetet, melyben az Ön hazája kül- és belpolitikailag volt. Ennek a megértésnek nem egy tanújelét adtuk. Most azonban Önök Anglia szövetségese elleni katonai bázisul átengedték országukat Anglia ellenfelének és egyszersmind vele majdnem egyidejűleg megtámadták azt az országot, mellyel alig 4 hónapja barátsági szerződést kötöttek. Ez örökös szégyene marad Magyarországnak. Ha egy ország már nem ura akaratának, és függetlenségéről önként lemond, akkor legalább nem köt barátsági szerződéseket, melyeket azután megszeg. ⁶⁵¹ Mondja meg otthon azt is, hogy ⁶⁵² erre majd Anglia a békekötéskor vissza fog emlékezni.»

⁶⁴⁷ Ez megfelel a valóságnak.

⁶⁴⁸ Eddig a 662. o.

⁶⁴⁹ A további részét az „összefoglalónak” terjedelmi okból nem idézzük.

⁶⁵⁰ A margón megint előfejt, ami tovább zavarja azt a képet, hogy még mindig nem fejeződött meg Barcza „összefoglaló jelentése”.

⁶⁵¹ Az első variációban „szerződés”-ről és nem „szerződések”-ről van szó.

⁶⁵² Eddig a 664. o.

Barcza: «[...] miután[...] Itteni politikai megbízatásomat befejeztnek tekintettem és politikai munkámat beszüntettem, azért is korrektebbnek tartom Önnel politikai vitába többé nem bocsátkozni.»

Eden: «Biztosíthatom Önt, hogy mink itt a Foreign Office-ban, de az Ön számos angol barátja is jól tudjuk, hogy Ön személyileg nem tehet arról, ami bekövetkezett és hogy Önnek kiváló érdemei vannak az angol–magyar kapcsolatok fenntartása körül. Ezért biztosíthatom Önt arról is, hogy ha a jövőben velünk bármikor valamit közölni akar, ezt mindig szívesen meghallgatjuk és remélem, hogy a háború után ismét találkozhatunk.»

Barcza: «Köszönöm [...] és talán lesz még idő, midőn élni is fogok azzal az ígérettel, melyet ön nekem most tett.»

Cadogan⁶⁵³ [...] «hangsúlyozta előttem azt, hogy ő már kezdetől fogva akkor, midőn a német csapatokat Magyarországon átengedtük Romániába, nekem őszintén megmondta nézetét, és előre jelezte az angol kormány álláspontját. Ez az volt, hogy ameddig a német csapatok Magyarországon Románia felé csak átvonultak (sic!) anélkül, hogy az ország területén tartózkodtak volna, az angol kormány, bár ez a tény közvetve egy ellene irányuló barátságtalan aktus volt, nem kívánt nekünk nehézségeket okozni. Normális időkben, tette hozzá Cadogan, már maga ez a tény is elégséges lett volna arra, hogy Anglia nekünk hadat üzenje, vagy legalább is arra, hogy velünk való kapcsolatait megszakítsa. Azonban az angol kormány ismerte Magyarország nehéz helyzetét, melyet nemcsak kül-, de belpolitikai okok még kényesebbé tettek, és ezért szemet hunyt az események felett. Ő azonban nekem előre nyíltan kijelentette, hogy amennyiben a magyar kormány az ország területét hadibázisul átengedné Angliának ellenfelei számára, hogy azok ezen területről intézzenek támadást Anglia szövetségesei ellen, úgy ez esetben Anglia sajnálatára kénytelen lesz diplomáciai viszonyát hozzánk megszakítani. Mint⁶⁵⁴ Nagyméltóságod tudja, a vezértitkár eme közléseit annak idején táviratilag jelentette is.»⁶⁵⁵

«Midőn magyar haderők a német hadsereggel majdnem egyidejűleg behatoltak Jugoszlávia területére, Cadogan, ki velem a

⁶⁵³ Ez minden magyarázat nélküli váltás!

⁶⁵⁴ Eddig a 665. o.

⁶⁵⁵ Ez a foszlány (amelynek egyébként csak akkor van értelme, ha a *jelentette* szó helyett *jelentettem* szót olvasunk) *olyan* mintha egy 1941 áprilisi jelentés része lenne. Itt sem mondhatunk mást: amíg nem kerül elő, addig joggal feltételezhetjük, hogy soha nem létezett.

szakítás tényét közölte, azt is kijelentette, hogy az angol kormány ama tényből, hogy a magyar hadsereg a németekkel együtt egy oly államot támadott meg, mellyel nemrég örökös barátsági szerződést kötött, kénytelen azt megállapítani, hogy Magyarország nyíltan és saját elhatározásából, tehát a kényszer legcsekélyebb jele nélkül aktív állott Anglia ellenfele mellé.⁶⁵⁶ Midőn erre azt kérdeztem tőle, hogy ezzel azt akarja-e mondani, hogy Anglia részéről most már hadüzenettel is számolnunk kell-e, Sir Alexander /Cadogan/⁶⁵⁷ igennel felelt, de megjegyezte, hogy ez még nincs eldöntve. Ezt a beszélgetést kötelessége(m) volt Nagyméltóságodnak leplezetlen nyíltsággal jelenteni.»⁶⁵⁸

Itt, a 666. oldal derekán, ebben a töredékes idézeteket sorjá-
zó részben a Churchill-história is megkapja a második előadását. Azért kell idéznünk, mert még cifrább, még regényesebb voltával az előző variációval szemben még súlyosabb kételyt kelt.

A történet első variációjában az olvasható, hogy találkozóra való várakozás közben kereste Barcza a miniszterelnökkel való találkozót. Most a história a Cadogannel folytatott beszélgetése után játszódik.

„A vezértitkárral lefolyt eme beszélgetésem után elhatároztam, hogy megkísérlem legalább azt megakadályozni,⁶⁵⁹ hogy Anglia részéről hadüzenetet kapjunk. Ezt csakis Churchill úr után véltem elérhetőnek. (sic!) Egy megfelelő titkos közvetítő személyiség útján sürgősen egy memorandumot juttattam el⁶⁶⁰ Churchillhez, melyben a miniszterelnöknek nagy nyíltsággal és nem minden Anglia szerepét illető kritika nélkül megmagyaráztam kül- és belpolitikai helyzetünket Trianontól mostanáig, és melynek konklúziójában utaltam arra, hogy politikailag sosem állott fenn semmiféle egyenes konfliktus Anglia és Magyarország között, és hogy

⁶⁵⁶ Ebből a szövegből halványan sem látszik az április 2-i Barcza távirat. Ebből azonban nem arra következtetek, hogy Bárdossynak lenne igaza, hanem arra, hogy Barcza lelkét oly mértékben megülte Bárdossy vádja, hogy elfojtotta magában korábbi tudását.

⁶⁵⁷ Minden bizonnyal Szent-Iványi beszúrása – P. P.

⁶⁵⁸ A szövegben „kötelességem” helyett „kötelessége” olvasható. Így annak nincs értelme. Ha „kötelességem”-nek olvassuk, akkor igen, s akkor nem vitás, hogy Bárdossy a címzett. Ám amíg nem kerül elő a jelentés, addig ezt a szöveget nem tartjuk hitelesnek.

⁶⁵⁹ Itt a margón: „Barcza memoranduma Churchill-hez”

⁶⁶⁰ Az első variáció szerint létrejött a találkozó és Barcza átadta a memorandumot.

semmi jogi vagy politikai kényszerűséget nem látok fennforogni arra, hogy Anglia most nekünk még hadat is üzenjen.⁶⁶¹ Mint közvetítőm még aznap éjjel velem közölte, Churchill úr memorandum átolvasása után azt üzenete nekem,⁶⁶² hogy a magyar követnek tulajdonképpen igaza van, minket angolokat is igen súlyos hibák és mulasztások terhelnek a múltban; Magyarország utóvégre mindig nyíltan hangoztatta revizionista igényeit⁶⁶³ és most ha a magyar csapatok csakis azon jugoszláviai területet szállják meg, melyek azelőtt mindig Magyarországhoz tartóztak, ezt emberileg meg lehet érteni. Politikailag sajnálatomra⁶⁶⁴ nem tehetek egyebet, minthogy a diplomáciai kapcsolatokat megszakítsam, de addig, amíg a magyar csapatok nem kerülnek a hadszíntéren az angol csapatokkal szembe, hadüzenetre tényleg nincsen ok.⁶⁶⁵ A magyarok különben is nagyon rokonszenves emberek.”

„Midőn utolsó látogatásomra Cadoganhoz búcsúzni mentem, ő közölte is velem, hogy hadüzenet ellenünk nem terveztetik. A Churchill-el váltott üzenetemről természetesen sem a Foreign Office-ban, sem senki másnak nem szóltam ...”

„Szabadjon itt azonban rámutatnom arra, hogy magatartásunk megítélésében igen nagy szerepet játszhatott az a körülmény is, hogy éppen akkor érte Angliát a jugoszláviai, majd a görögországi és az észak-afrikai katonai kudarc, ami lélektanilag nem kis mértékben járult hozzá a légkör általános készültségéhez [...] Churchill és Cadogan határozottan megértést mutattak, de Eden és a Foreign Office többi magas rangú tisztviselője, kiket még ma is egy kínai fal választ el a külvilágtól, és akik semmit sem tanultak és semmit sem felejtettek a múltból, ismét csak az ő megszo- kott merev álláspontjukat foglalták el.⁶⁶⁶ Ha a háború tényleg még oly soká fog tartani, mint azt Angliában majdnem mindenki hiszi, a sok esemény folyamán még annyi víz fog lefolyni a Themze és

⁶⁶¹ Itt nem az a tartalma a memorandumnak, mint az első variációban.

⁶⁶² Ezek szerint Churchill azon nyomban, még az éjszaka elolvasa Barcza irományát!

⁶⁶³ A hivatalos magyar politika a békeszerződés aláírásától 1927 őszéig nem tartotta célszerűnek revíziós igényeinek hangoztatását, majd a világgazdasági válság szorításában egészen Gömbös Gyula 1932 őszén kormányfővé történt kinevezéséig szintén hallgatott a témáról.

⁶⁶⁴ Eddig a 666. o.

⁶⁶⁵ A hadi állapot 1941. december 6-án állt be.

⁶⁶⁶ A különbség valóban létezett, ám a megértés nem volt elegendő a diplomáciai kapcsolatok fenntartásához.

Dunán is és annyi személy belpolitikai változás is (sic!) lesz még az angol közéletben, hogy ez a ma még határozottan súlyos erkölcsi elítélés, melyben ott részünk van, addig bizonyára el fog, ha nem is egészen, de némileg mégis mosódni [...] Teleki gróf miniszterelnök tragikus halála nekünk az angolszász világban igen nagy, sőt oly szolgálatot is tette, melynek értékét ma még fel sem becsülhetjük, de melynek nemcsak erkölcsi, de politikai hasznát esetleg később még majd tapasztalni fogjuk.” /282. r.p.V. 9. Lond. Bp. 3.pol. V.9./⁶⁶⁷

*

Összegzően és a dolgok lényegéről beszélve: 1941. április 6-án Nagy-Britannia megszakította a diplomáciai viszonyt hazánkkal, mert a korabeli magyar politikai vezetés a Délvidék elfoglalásával a vele ellenséges Németország oldalán lépett akcióba. Ebből következően Eden a búcsúzó Barcza Györgyön keresztül kemény szavakat intézett Budapesthez, ám azt Barcza akkor nem foglalta írásba.

Naplójára is (?) támaszkodó kései „jelentésében” alapos túlzásokat engedett meg magának, ám mindazzal együtt is a lényeget illetően – ti., hogy Anglia nem fogadja el Magyarország délvidéki akcióját – nem másított.

S ekképpen a lényeget illetően a történetírás sem tévedett.

Ám a szakszerűség javítása terén vannak teendőink...

Barcza György hazai életének kezdete – és ami annak előtörténetéből még kimaradt

A Londonból hazaérkezett Barcza György nyomott, keserű hangulatban töltötte heteit.⁶⁶⁸ Rossz közérzetét tovább rontotta a számára „teljesen idegenszerű és elszomorító légkör.” Most is láttató erővel ír: a hazai világban a „teljesen németimádók [...] felemelt karral üdvözölték egymást”, a merőben másként gondolkodók ezeket elkerülték és „megvetéssel nézték le”. A két szélsőség kö-

⁶⁶⁷ A jelzet valós, hiszen követi az előző napon aláírt összefoglaló jelentést. Megkockáztathatónak véljük, hogy a népbíróági perhez vették ki őrzési helyéről, míg a május 8-i jelentés azért maradt a helyén, mert nem lendített volna a per célján: Bárdossy Lászlót halálra kell ítélni.

⁶⁶⁸ Az első kötet minden szempontból pontos záró mondata így hangzik: „Mögöttem volt Anglia és előttem az aggasztó jövő.” Barcza 1994: I, 507.

zött volt a szokásosan óvatos, többféle árnyalatú többség.

Voltak a „teljesen beijedtek”, akik „a szájukat sem merték kinyitni”, mások „az első óvatos körülnézés után, ha a közelben senki gyanús nem volt, megszólaltak”. A legtöbb óvatos „állását, jövedelmét, egyéni érdekeit, családját féltette, és nem mert szint vallani, magyarul mondva lapult!” Van ebben a leírásban eleve túlzás, s erre a memoáíró még alaposan rádupláz, amikor a szomorú jelent éles vonallal választja el a megszépített múlttól: „a magyar társadalom háromnegyed része valami módon elveszítette emberi függetlenségét és ezzel önérzetét is. Ez volt az «európai új rend» Hitler és magyar követői által meghonosított új légköre.”

Barcza „undorral és mélységes szégyennel” tapasztalta ezt.⁶⁶⁹

A korabeli magyar valóság messze nem így festett. Hitlernek ugyan valóban voltak számosan követői, hangosak voltak, a magyar parlament 260 székéből nagyságrendileg mintegy félszázban (volt mikor többen, volt mikor kevesebben) ők ültek. A hatalmat azonban nem ők birtokolták, s bár valóban megvalósítottak volna egy Hitler új rendjével, ha nem is azonos, de azzal mégis rokon világot, ám azt mégsem teheték meg. Belpolitikailag azért nem, mert a kormányzat (annak ellenére is, hogy a pártjában is bőven akadtak szélsőségesek) azt nem engedte, külpolitikailag pedig azért nem, mert (minden, Horthy Miklós szimbolizálta „feudális” Magyarországgal szembeni averziójával) Hitler tudta, hogy ez a garnitúra kevésbé volna hasznos birodalma háborús célkitűzései számára.

„Kivétel a Nemzeti Casino volt, ahol még a magyar szabadság, önérzet és igazán hazafias felfogás uralkodott, pedig az volt állítólag a feudalizmus úgynevezett fellegvára. Itt a tagok kilencven százaléka önérzetesen és bátran viselkedett, barátaim örömmel üdvözöltek, kikérdeztek és hallgatták, amit mondtam. Lehetett ugyan közöttük Bárdossy néhány kéme is, mert mindarról, amit ott mondtam, Bárdossy feltűnő gyorsan értesült.”⁶⁷⁰

A Nemzeti Casinóban valóban többségben lehettek azok, akiknek mentalitása különbözött a kormányzatétól, azonban ez nem a háborúba lépéssel kezdődött, hanem jóval korábban eredt. Egyszerűen arról volt szó, hogy a két háború közötti Magyarországon – ezt akár az 1927-ben visszaállított Felsőház összetétele

⁶⁶⁹ Barcza 1994: II, 9.

⁶⁷⁰ Uo.

is mutatta⁶⁷¹ – a (vagyonukat, presztízszüket különben megőrző) feudális kiváltságosoknak már nem volt az első világháború előttivel azonos politikai helyük. Való igaz, hogy nagy fenntartással kezelték a kormányzat külpolitikáját, megőrizték volna a Nagy-Britanniával való jó viszonyt. A kormányzat területi revíziós politikáját azonban ők sem utasították el. Márpedig a Hitler erejéből elért területi változások kötötték az országot mind szorosabban Berlinhez. S mivel a német–angol viszony háborús konfliktussá fajult, ezért lehetetlenség volt mindkét birodalommal egyszerre jó viszonyt ápolni.

Barcza elbeszélése több szempontból valótlan. Mivel a magyar társadalom – úgymond – háromnegyed része vesztette el a függetlenségét, ezért a maradék egynegyedét nem lehet hitelesen megjeleníteni a Nemzeti Casinóval. Hiszen ez a kis létszámú, igencsak zárt társas kör töredékét sem adta a negyedik negyednek. A Nemzeti Casino valóban nem volt a magyar feudalizmus fellegvára, hiszen a magyar feudalizmus a jobbágyfelszabadítással 1848-ban megszűnt. Ám az itt maradt feudális mentalitás egyik fellegvárát bizony ez a kör képezte. Még a szintén tehetősek más származású, mentalitású (s a hivatalos Magyarországgal számos esetben szintén elégedetlenkedő) elemei sem léphettek be oda. Számukra az Országos Kaszinó nyújtott az előbbihez hasonló fórumot. S akkor még szót sem ejtettünk azokról a valóban széles körökről, akiknek életviszonyai semmiféle kaszinózásra nem nyújtottak lehetőséget, s akiknek többsége számára az effajta kérdések teljesen idegenek, ismeretlenek voltak.

Minden kormány, ha nem akar légüres térbe kerülni, gyűjti a politikájával kapcsolatos fontos véleményekre vonatkozó értesüléseket. A politikai rendszertől, az adott kormány jellegétől függ, hogy milyen módszerekkel születnek meg ezek az információk. A Bárdossy-kormány nem kémekkel dolgozott, s főleg nem a Nemzeti Casinóban helyezte el azokat. A volt londoni követ pedig korábbi súlyát elveszítette, s ezért hamis, amit a memoár sugall.

*

Barcza György a magyar–angol diplomáciai kapcsolatok 1941. április 6-án történt megszakítása után nem csupán bukott diploma-

⁶⁷¹ Püski 2000., Püski 2015

ta, de személyesen is rossz viszonyban volt Bárdossy Lászlóval.

A Bárdossy-perről publikált kötetek, Barcza emlékiratai, s rövid szakirodalmi utalás alapján eddig az volt tudható, hogy a követ nevezetes, 1941. április 2-i távirata árnyékolta be kapcsolatukat.⁶⁷² Ellenben joggal gyanakodhatunk előzményekre. Hiszen az életben a személyes kapcsolatok megromlása is többnyire hosszabb folyamat révén következik be. Minden esetben eleve adott egyfajta szimpátia vagy annak a hiánya. Szerepet játszhat az eltérő származás, az eltérő életút, azonos életpálya esetén pedig a politikai kapcsolatok eltérő megítélése.

A két diplomata a háború kimenetelét, s ezzel kapcsolatban az angol–magyar viszonyt is merőben másként látta. Ennek oka semmiképpen sem a közvetlen angliai tapasztalatok meglétében, illetve hiányában keresendő, esetleg inkább az összegyűjtött tapasztalatok jelentős eltéréseiben. Mert ilyen különbség alig, s ha mégis, akkor az Bárdossy javára létezett. A miniszterelnök–külgügyminiszter korábban 1930. március elsejétől 1934 októberéig volt a londoni követségünk első beosztott tisztviselője. Barcza György 1938. május 25-től vezeti a londoni missziót.

Barcza ugyan – ismételjük – semmivel sem tartotta magát kisebbnek 1941. február elejétől miniszterévé magasodott kollégájánál, de azt tárgyilagosan aligha vélhette, hogy az ő tehetségét Bárdossy képességei alulmúlták volna.

Bárdossy kifinomult diplomáciai képességét a magyarbarátsággal aligha vádolható Sir Robert Vansittart, a brit kormány diplomáciai főtanácsadója, 1930 és 1938 között állandó külügyi helyettes államtitkára is elismerte.⁶⁷³

A külügyminiszterre avanszált Bárdossy – mostani tudásunk szerint

⁶⁷² Lásd az 593. sz. jegyzetet. – Memoárjában Barcza György így emlékszik: „Midőn a szakítás után májusban Pesten Bárdossyval beszéltem, azt mondta, hogy az a sürgönyöm, melyet Teleki az öngyilkosságot megelőző estén kapott meg, a miniszterelnökre igen mély benyomást tett, úgyhogy sajnálatára meg kell mondanom, hogy Teleki ideg-összeroppanásában s aznap éjjel elkövetett öngyilkosságában nekem is szerepem volt.” Barcza 1994: I, 486.

A szakirodalomban Czettler Antal érintette röviden németül 1996-ban, magyarul 1997-ben megjelent könyvében az elmérgesedett személyi viszonyt. „Amikor Barcza hazatért Londonból, Bárdossy őt tette felelőssé Teleki haláláért, amivel vérig sértette a kötelességét teljesítő londoni követet. A népbíróság előtt Bárdossy erősen eltúlozva azt állította, hogy Barcza sürgönye ölte meg Telekit.” Czettler 1997: 306.

⁶⁷³ Lukács Zs. 2001: 245–249.

– először március 12-én, fő vonulatában az angol külpolitikát Barcza György számára kritizáló levelében bírálja Barcza felfogását.⁶⁷⁴

Erre a követ január 28-i terjedelmes jelentése adott alkalmat. Igen fontos kiemelnünk, hogy nem hogy nem Bárdossynak, de nem is a Külügyminisztériumnak jelentett. Csáky István 1941. január 27-én váratlanul meghalt, Teleki Pál miniszterelnök még aznap megbízást kapott a külügyminiszteri teendők ellátására is. Barcza jelentése pedig mindennek másnapján készült el.⁶⁷⁵

Az új magyar külügyminiszter számára a jelentés gazdag tartalma szemmel láthatólag nem volt lényeges. Annál inkább felkeltette figyelmét a német csapatok magyar területen történt átengedésével kapcsolatban a jelentésben rögzített londoni bíráló. Azt hevesen elutasította, s közben áttételesen kritikát gyakorolt követének tevékenysége felett is.

Ezért vissza kell nyúlnunk a német csapatok hazánkon történt átvonulásának kérdéséhez.

A második bécsi döntéssel Adolf Hitler Németországa (Olaszország szekundálása mellett) országnyi területet juttatott vissza a trianoni Magyarországhoz. Cserében a legtermészetesebb módon követelhettek egy sor dolgot. Ezek egyike a német csapatok magyar területen Romániába történt átvonulása volt.

Otto von Erdmannsdorff német követ szeptember 28-án terjesztette elő az átvonulási kérelmet. A kedvező magyar választ 30-án továbbíthatta Berlinbe a német diplomata.⁶⁷⁶ A német „tan-

⁶⁷⁴ DIMK V, 621. sz. irat

⁶⁷⁵ Uo. 559. sz. irat „Nagyméltóságú gróf Teleki Pál úrnak, m. kir. miniszterelnök, külügyminiszter, stb. stb. stb.” – olvasható a levél címzése. (MNL OL K 64 1941–2–100.) Az iratra március 8-án Bartheldy Tibor, ekkor a miniszteri kabinet vezetője tintával ráírta: „Miniszterelnök úr és Miniszter úr látták”. (Ezen információt az irat végén a DIMK V. is közli. A forráskiadványban elütésből következően a 2. tétel és a 100. irattári szám közötti kötőjel elmaradt, s így a 843. oldalon félrevezetően 2100-as jelzet olvasható.)

A kabinetfőnöki rájegyzés alapján vélhetőleg nem túl merész a következtetés, hogy Teleki Pál a jelentést csak ezekben a napokban adhatta ki a kezéből. Így arra Bárdossy nemhogy késlekedve, hanem szinte azonnal válaszolt. A londoni követségen a jelentésre 1/1941. pol. jelű iktatószámot írtak, a Külügyminisztériumban pedig 1941. március 13-án adták a 100/res.pol. számot. Tehát azután, hogy a miniszterelnök előző nap válaszát megírta, s azt szintén ezen a számon érkezették.

⁶⁷⁶ Juhász 1988: 239. valamint Czettler 1997: 191. (Czettler Antal munkájának értéke, hogy áttekinti a kérdés historiográfiáját, az abban fellelhető ellentmondásokat.) – O'Malley október 9-én azt jelentette a Foreign Office-nek „egy

csapatok”⁶⁷⁷ elvileg a román hadsereg korszerűsítését szolgálták. Valójában a német terjeszkedés, a Szovjetunió elleni felvonulás volt az értelmük. És jöllehet az angol–szovjet szövetség ekkor még nem létezett, de az angolok és a németek között már komoly légi háború, a „*Battle of Britain*” dúlt. Ez a magyarázata annak, hogy bármennyire képtelenek voltak ezt Budapesten megérteni, London igen érzékenyen reagált a német lépésre, s nagyon nem szívesen vette annak magyar részről történő előmozdítását.

A német csapatok magyar területen történt átengedésével kapcsolatos angol bírálólat

A budapesti brit követ, St. Clair O'Malley október 9-én kereste fel ez ügyben első ízben Csáky István külügyminisztert. A *Reuter* hírügynökség által terjesztett hírek kapcsán kérdezte: igaz-e, hogy Erdélyen keresztül egyenruhás fegyveres német alakulatok vonultak volna be Romániába?

A külügyminiszter a hírt egyszerűen valótlanságnak mondotta, s annak cáfolatát ígérte. „Lehetséges, hogy SS és SA alakulatok a bukoviniai és besszarábiai németek repatriálására polgári ruhában átutaztak valahol Magyarországon, de hivatalosan erről sincs tudomásom” – mondotta. A diplomácia nyelvén ezzel elismerte az átutazás tényét.

A követ tovább szorongatta a külügyminisztert: mit csinál a magyar kormány, „ha később zárt német alakulatok egyenruhában és fegyveresen, hadianyaggal felszerelve át akarnának vonulni Magyarországon keresztül Romániába”?

– „Aligha kívánhatja bárki is, hogy azt fegyveresen akadályozzuk meg.” – válaszolta erre Csáky.

Pedig a történelem kegyetlen természete jegyében az angol kormány ezt tartotta volna helyesnek.

– „Nincs kizárva – mondotta O'Malley –, hogy úgy mint az olaszok az Egyiptomban átvonuló vagy tartózkodó angol csapatokat támadják, az angol légi haderő megtámadja a Magyarorszá-

barátjától” kapott értesülés alapján, hogy a berlini magyar követség 6500 tranzitvízumot adott ki szeptemberben, s civil ruhás németek vonultak át az országon. Bán D. 1998: 109.

⁶⁷⁷ Sok helyütt – hívjuk fel ismét, bár vélhetőleg nem átütő sikerrel a figyelmet – tévesen tankcsapatokról lehet olvasni, mert csupán elírásról, a nyomda ördögének a művéről van szó.

gon átvonuló német csapatokat.”

Csáky nem fogadta el a párhuzamot. Hivatkozott Románia semlegességére, az Angliával fennálló normális diplomáciai kapcsolataira. „Senkinek semmi köze ahhoz – szögezte le határozottan, a brit–német háború tényét semmibe véve –, hogy Magyarország milyen feltételek mellett engedi át területén egy baráti államnak fegyveres alakulatait egy semleges országba. Azonfelül Magyarországnak nem érdeke, hogy Romániában felfordulás legyen. A német csapatok jelenléte ebben a forrongó országban pedig ránk nézve is a békét és nyugalmat jelenti.”⁶⁷⁸

Csáky azonban nagyon jól tudta, hogy az angol–román viszony messze nem normális. Két nappal korábban Barcza jelentette: „angol–román viszony angol alattvalók letartóztatása és bántalmazása miatt annyira feszült, hogy mint hivatalos körökből bizalmasan értesülők, diplomáciai viszony megszakításának terve komolyan mérlegeltetik.”⁶⁷⁹ Ezt azért is fontolgatják, mert a „teljesen német befolyás alatt és a Vaszgárda terrorja alatt álló román kormány” hasonló lépését akarják megelőzni.⁶⁸⁰

Az angol követtel történt találkozója után még aznap este befutott Barcza újabb számjeltávirata, amiből Csáky megtudhatta: Sir Alexander Cadogan az angol–román viszonyt „rendkívül feszült”-nek mondotta. Ennek oka angol állampolgárok letartóztatása és német csapatok Romániába érkezése. Ha bebizonyosodik – mondotta partnere –, „hogy Románia magát vak eszközül adta németeknek, úgy angol követ további otléléte céltalan és diplomáciai viszony meg lesz szakítva.

⁶⁷⁸ DIMK V, 410. sz. irat Csáky 1940. október 9-i napijelentése. – Erdmannsdorff budapesti német követet Csáky másnap tájékoztatta az angol követtel való találkozásjáról, annak tartalmáról. „Az angol követ megfelelő megjegyzésére azt felelte, senkinek semmi köze hozzá, hogyan és milyen feltételek mellett vonulnak német csapatok Magyarországon keresztül egy olyan államba, melyel Anglia diplomáciai kapcsolatokat tart fenn. Magyarország csak üdvözlí a német csapatok romániai állomásoztatását, mivel – ellentétben az angol szándékokkal – nem áll érdekében, hogy ott nyugtalanság és bolsevizmus keletkezzék.” Wilhelmstrasse 1968: 359. sz. irat

⁶⁷⁹ A diplomáciai viszony 1941. február 15-én szakadt meg, ám 1940. július 23-ától Londonban már nincs román követ. Organizarea 2006: 551–552.

⁶⁸⁰ DIMK V, 405. sz. irat Barcza még arról is ír, hogy az angol sajtó „híven közli” a magyarok kiutasításáról és a magyar megtorló intézkedésekről szóló híreket. „Hangulat Románia ellen igen felháborodott. Economist egyenesen légi bombázással fenyegeti Bukarestet.”

Amennyiben német csapatok Magyarországon át dunai úton mentek, úgy azért nézete szerint magyar kormányt nem lehet felölőssé tenni. Budapesti követ még nem jelentett.

Magyarországról véleménye, hogy nekünk Erdély visszaszerzése fontos volt, panaszai nem voltak, beszélgetés legbarátságosabban folyt.⁶⁸¹

⁶⁸¹ Uo. 411. sz. írat Mindenkor roppant nehéz egy olyan (nagy)követ helyzete, aki beszorul saját kormánya/országa és a fogadó állam közötti eltérő érdekek szövevényébe, illetve úgy kell kormányának (kül)politikáját szolgálnia, hogy annak helyességéről nincs (számos esetben nem feltétlenül azonnal, inkább csak az idő múlásával) meggyőződve.

Ez történt Barcza Györggyel is. Közismert tény, hogy a történésznek ugyancsak ébernek kell lennie a követi jelentésekkel szemben (is), hiszen azok még a legjobb esetben is úgy tükrözik a fogadó ország (kül)politikáját, hogy maga a fogalmazó (vagy csupán aláíró) diplomata igencsak tekintettel van felettesei véleményére, politikai vonalvezetésére is. Mondjuk mindezt annak kapcsán, hogy a főszövegben idézett mondat igencsak ellentétben áll a második bécsi döntésről kormányfői szinten már szeptember 5-én nyilvánosan megfogalmazott angol állásponttal, mely szerint Anglia azt nem ismeri el.

Ha elolvassuk a memoáriró Barcza beszámolóját az angol visszhangról (ugyanis az emlékirat szerint az átvonulást a követ nem csupán Cadogannek, hanem Edennek is bejelentette), akkor bizony más hangvételű brit álláspont-ról értesülünk: „válaszuk az volt, hogy Románia már nem lévén Anglia szövetségese, az angol kormányt a dolog közvetlenül nem érinti, csodálkoznak azonban, hogy Magyarország egy román kívánság iránt egyszerre ilyen előzenységet mutat. (A memoár szerint Csáky azt üzenete Londonba, hogy román kívánságra egyeznek bele a német csapatok küldésébe. – P. P.) Abból tehát csakis arra következtethetnek, hogy Magyarország és Románia is mind jobban német befolyás alá került, és a német követelésekkel szemben nem tud vagy nem akar függetlenségének fenntartása érdekében fellépni. Ugyanakkor Mr. Eden a legkategorikusabban közölte velem, hogy egészen más lenne az eset, ha német csapatok magyar területen egy oly állam elleni harcra vonulnának át, amely állam Nagy-Britannia szövetségese. Egy ilyen átvonulás megengedése részünkről Anglia ellen barátságtalan cselekedet volna, melynek következményeivel számolnunk kellene. Ez a nyilatkozat gyakorlatilag azt jelentette, hogy ha Magyarország megengedné azt, hogy német csapatok magyar területen Jugoszlávia ellen vonuljanak át, úgy Anglia Magyarországgal megszakítaná a diplomáciai viszonyt, sőt talán hadat is üzenne nekünk.” (Barcza 1994: I, 481.) Vélemünk szerint mindkét elbeszélés egyoldalú, ám ez alkalommal a jelentés állhatott közelebb a valósághoz. A memoár szövegét azért közöljük ilyen terjedelmesen (ám csupán itt a jegyzetben), mert az ebben a terjedelemben a szakirodalomban a diplomáciai jelentés helyett kapott interpretáló szerepet. (Bán D. 1998: 109.) A kérdés mérlegeléséhez vélhetőleg nem lényegtelen szempont, hogy ebben az időpontban Eden nincs az angol külügy szolgálatában; mint a főszövegben majd írjuk, 1940. december 22-én lesz külügyminiszter.

Október 23-i számjelsürgönye második részében⁶⁸² Barcza jelenti: „német csapatoknak Magyarországon keresztül való szállítása különösebb feltűnést nem keltett, mert sajtó kiemelte, hogy az Dunán és levegőben történt. Svédországon át haladó csapatok esete annak idején itt csak diplomáciai tiltakozásra adott alkalmat és kommentároktól tartózkodtak. Most rólunk csak azt állapították meg, hogy teljesen Berlin befolyása alatt állunk és az magyarázza átszállítást.

Velem szemben hivatalos helyen átszállítás kérdését fel sem hozták.⁶⁸³ Kérek tájékoztatást, hogy angol követ ezzel szemben tiltakozott-e és milyen választ kapott?”⁶⁸⁴

A két háború közötti magyar diplomáciai kar tagjai (is) joggal panaszkodtak sokat információszegénységük miatt. Az idők során ezen enyhítettek. Az adott helyzetben abszolút evidens volt a londoni követ tájékoztatása. Ám Csáky István mindent a német győzelemre feltevő külpolitikája jegyében egyáltalán nem bizonyos, hogy ennek az evidenciának a Dísz téren akkor teret engedtek. Ami ellenben bizonyos: Barczának két hét elteltével sem volt tudása budapesti kollégája lépéséről.⁶⁸⁵

Mindenesetre O'Malley október 31-én ismét felkereste a magyar külügyminisztert, hogy közölje: „tudomása van arról, hogy három német hadtestet szállítottak Magyarországon keresztül Romániába.”

Egyben hozzáfűzte: „ugyan nincs megbízva azzal, hogy démarche-t tegyen a magyar kormánynál ebben az ügyben, azonban szóbelileg közölte, hogy nem szabad azt hinnünk, hogy az angol kormány szemet huny (condone) a csapatok magyar területen való átszállításával szemben.”⁶⁸⁶

Vélhetőleg nem lényegtelen elmondanunk: O'Malley kimondottan magyarbarát volt, messze nem gyarapította a kisantant-ba-

⁶⁸² Az első részben az angol–német légi csatáról írt.

⁶⁸³ Ez az állítás nincs összhangban az október 9-i sürgönyével, amelyben a főszövegben idézett mondatot („amennyiben német csapatok Magyarországon át dunai úton mentek, úgy ezért nézete szerint magyar kormányt nem lehet felelőssé tenni.”) adja Cadogan szájába.

⁶⁸⁴ DIMK V, 432. sz. irat

⁶⁸⁵ Csáky a találkozóról – amint az a napijelentés végén olvasható – a miskolci hadtestparancsnokot, Littay András altábornagyot azzal a kéréssel tájékoztatta, hogy azt „hozza a német hadvezetőség tudomására”, továbbá előadta azt a miniszterelnöknek és a budapesti német követnek is. Uo. 410. sz. irat

⁶⁸⁶ Uo. 448. sz. irat Csáky október 31-i napijelentése.

rát angol diplomaták táborát.⁶⁸⁷

Ismeretes módon november 20-án Magyarország elsőként csatlakozott a szeptember 27-án aláírt német–olasz–japán háromhatalmi szerződéshez. Barcza két nappal később két (a számjelsürgöny műfajához képest) viszonylag terjedelmes jelentést küldött a Dísz térre. Az elsőben a londoni szovjet nagykövet, Ivan Mihajlovics Majszkij véleménye tolmácsolásával a szovjet külpolitikáról adott igencsak hiteles (bár Budapesten minden bizonnyal könnyű kézzel ad acta tett) rajzot.⁶⁸⁸ E szerint a szovjet külpolitika a kivárás álláspontján van. A német–angol légi háború a szemben álló feleket oly mértékben pusztítja el, hogy „Oroszország jelen pillanatban aránylag gyenge haderejével akkor egyedüli hatalmi

⁶⁸⁷ Bán D. 1998: 65. Bátonyi Gábor idézi Sir Owen O'Malley C. A. Macartney-hoz intézett, 1951-ben kelt levelét, benne lesújtó véleményével a brit kormányról, amely „soha nem értette meg Magyarország mint állam vagy nemzet természetét vagy problémáinak jellegét, és soha nem volt meg a hajlandósága, hogy őszinte legyen Magyarország iránt.” Bátonyi 1999: 225. – Macartney kifejezetten azzal vádolja a brit követet, hogy tovább erősítette a magyar külpolitikai gondolkodás irrealizmusát. Barcza György sorsdöntő 1941. április 2-i távirata kapcsán így ír. „Ez a távirat egyáltalán nem felelt meg annak a benyomásnak, amelyet a vágyálmokat kergető magyar gondolkozásmód kialakított O'Malley-re építve: annak a benyomásnak, hogy a britek meg fogják érteni a magyarok helyzetét és ügyét.” Macartney 2006: I, 619.

Nincs kizárva, hogy e róla terjedő vélekedés volt az oka annak, hogy a Foreign Office számára küldött 1941. április 4-i jelentése szerint éppen ellenkező módon beszélt volna Horthy Miklóssal. E szerint ugyanis azt mondta volna „ha a kormányzó belemegy egy ilyen korrupt üzletbe Németországgal, vagy a magyar sakálként tevékenykedik a német oroszán mellett egy állam ellen, amellyel most írt alá örökbarátsági szerződést, Magyarország nem várhat sem szimpátiát sem irgalmat egy győztes Angliától és Egyesült Államoktól”. Sőt még azt is állítólag hozzátette, hogy a kormányzó „maga idézi fejére a jól megérdemelt megvetést és gyalázatot”. Idézi Juhász 1978: 25.

A kérdés tehát bizonyosan további kutatást igényel. Annál is inkább, mert Macartney ugyane helyen azt írja, hogy Barcza György szóban forgó sürgönye „hosszú” lett volna. E sürgönyt eredetijét a történetírás nem ismeri. Azt a nevezetes Szent-Iványi-kéziratból, tehát másolatból szokás idézni. (DIMK V, 681. sz. irat – a Szent-Iványi-kézirat keletkezésére lásd a 330. oldalon, valamint a 761. sz. jegyzetben írottakat.) Az ismert szöveg a számjeltávirat műfajában sem hosszú. Fejtörésre ad okot, hogy a jelen tanulmányunkban később idézett terjedelmes 1941. május 23-i Barcza-naplóbejegyzésből az derül ki: a Teleki Pál számára este átküldött példány – ahogy Barcza fogalmaz – átszilizált volt.

⁶⁸⁸ Majszkij szavait Barcza az ottani török nagykövet, Aras Tevfik Rüstü révén ismerte meg. Úgy véljük, hogy sem Rüstü sem Barcza nem csorbította a szovjet álláspontot.

tényezővé válhat általában nyomor és kommunista izgatás által aláaknázott egész Európában. Ezért szovjet egyelőre egyik oldalon sem köti le magát és csak veszélytelen területi terjeszkedés útján bővíti ki befolyását kontinensen.” Majszkij szerint egyik fél sem fog győzni. A történész hozzáfűzi, hogy valóban így történt: Hitler azért fordult Moszkva ellen, hogy a Szovjetunió legyőzésével üsse ki London kezéből annak szárazföldi kardját, vagyis a Szovjetuniót.⁶⁸⁹ Rüstü ehhez annyit tett hozzá, hogy Moszkva számára az lenne a „legnagyobb csapás”, ha „Németország Angliával hamarabb kiegyezne”. Erre ellenben – fűzte hozzá – nincsen kilátás.

Barcza még azt is megírta, hogy Rüstü szavai szerint a török politika „Oroszországhoz igazodik.”⁶⁹⁰

Az aznapi másik jelentésében Barcza a háromhatalmi szerződéshez történt magyar csatlakozás⁶⁹¹ sajtóvisszhangját rögzíti. Kitűnő stílusát megcsillogtatva tömören, pontosan adja vissza a lényegét: első helyen azt, hogy a háborús viszonyoknak megfelelően a demokratikus angol sajtó a kormány álláspontját tükrözi. „Kommentárok egybehangzók és központi irányításra vezethetők vissza. Általában nem ellenségesek; konstatálják, hogy lépés adott helyzeten alig változtat, mert csak nyílt elismerése földrajzi helyzetből eredő kényszerűségnek, amelyben nyomás folytán fokozottan fel kellett adnunk külpolitikai függetlenségünket.”

Aztán a sajtószemle jól mutatja, hogy demokratikus országban a sajtóirányítás sem jelent egyszólamúságot, a kormány politikájával szembeni kritikátlanságot. „Érdekes *Times* megjegyzése,

⁶⁸⁹ Pritz 1999: 131.

⁶⁹⁰ DIMK V, 484. sz. irat

⁶⁹¹ Barcza fogalmazása szerint a „tengelybe való belépésünk”-ről volt szó. A fogalmazás tükrözheti a korabeli szóhasználatot, visszaadhatja a követ kritikáját, de a helyzetet bizonyosan nem jellemzi tárgyilagosan. Hiszen az 1945 előtti világban mérhetetlenül nagyobb különbség volt a nagyhatalmak klubja és az abba nem tartozó országok között, mint ami 1945 óta immáron szinte természetes. (Természetesen világért sem szeretnénk rózsaszín képet festeni ezekről a viszonyokról, „csupán” azt mondjuk, hogy legalább formailag változott meg a helyzet lényegesen.)

Szóval a németek eredetileg egyáltalán nem tervezték a háromhatalmi blokk kibővítését, s amikor megváltozik az álláspontjuk, akkor változik a fent jelzett alapállás. Ebből következőleg a blokkhoz csatlakozni lehetett ugyan, de az nem volt azonos az egyenrangúságot sugalló belépéssel. (Vö. még az 681. sz. jegyzetet.)

hogy 'behódolás oka, hogy Közép-Európában nem volt megfelelő angol ellensúly'. *Daily Telegraph* utal Románia példájára, amelyben Magyarország osztozni fog. *Daily Mail* megjegyzi, mint 1914-ben, most is rossz lóra tettünk. *Daily Herald* és *Mirror Foreign Office*-t okolja tétlenségért. *Manchester Guardian* azt állítja, hogy hiú remény a magyarok részéről azt hinni, hogy külpolitikai alárendelés mellett belpolitikai helyzetünket fenntartjuk.

Angolok azt mondják, hogy belépés első következménye, hogy külföldi kölcsönök kamat fizetését egész egyszerűen felfüggesztettük és márkát felértékeltek.⁶⁹²

November 27-én Barcza ismét átfogó helyzetértékelésbe ágyazza a november 20-i magyar lépés visszhangját. Az általános értékelés lényege a brit pozíciók szilárdságának a hangsúlyozása. A magyar lépés kapcsán nem csupán a megértést foglalja ismét szavakba, de hozzáfűzi: „feltűnően kezd terjedni az a beismerés”, hogy a békeszerződés eredendő bűnén túl az antant húsz éven át „semmit sem tett ezen helyzet orvoslására és, hogy Anglia magára vessen, amiért két évtizeden át elmulasztotta hatalmát latba vetni” a békeszerződés békés revíziója érdekében.⁶⁹³

A londoni követ sürgönyének számjeloszlopaiból csak másnapra formáltak a Dísz téren olvasható szöveget. Csáky István pedig éppen november 27-én tartott emelkedett hangvételű, a magyar csatlakozási lépés okait „feltáró”, azokat látványosan szélesnek tűnő, valójában inkább csak a nemzetiszocialista propaganda-szólamok eszköztárával varázsolt panorámába illesztő beszédet. Ebben a szónoklatban nem volt, nem lehetett helye azoknak a szempontoknak, amelyeket a londoni követ jelentései ismételték.⁶⁹⁴ A külügyminiszter ugyan megkísérelt szavainak egyéni ízt, sőt hatalmas történelmi távlatot is kölcsönözni, ám attól előadása szemernyi sem került közelebb ahhoz a könyörtelen valósághoz, amelybe mondanivalóját – a külügyi bizottság ülései nem voltak nyilvánosak – illesztenie lehetett/kellett volna. Az antant győzelmét – vallotta – kezdettől fogva a római Aetius Attila felett aratott utolsó nagy győzelmének tekintette. A catalaunumi vereség után néhány esztendővel azonban Attila kardja „végleg” szétverte a

⁶⁹² DIMK V, 485. sz. irat

⁶⁹³ Uo. 495. sz. irat

⁶⁹⁴ Az aznapi londoni sürgöny késedelmes megfejtésének ugyanúgy nem volt súlya, mint magának a jelentésnek.

római birodalom „konjunkturálisan összetoborzott hadait.”⁶⁹⁵

Szóval Adolf Hitler és szövetségesei végleg győzelmet arattak...

Miközben a minimálisan tájékozott megfigyelő is tudta, hogy az angol–német háború nem dőlt el, az USA németek elleni fellépésével reálisan kellett számolni, s a legóvatosabb feltételezés mellett is mérlegelni kellett (volna) a német–szovjet barátság perspektívatlanságát.

Beszédében Csáky nem győzte hangsúlyozni, hogy a csatlakozásra Ribbentrop „baráti magatartásának köszönhetően”, „néhány heti diplomáciai erőfeszítés után” került sor.⁶⁹⁶ Csáky természetesen ez alkalommal is beszélt az ország (elképzelt) *primus inter pares* szerepéről, az azt fenyegető veszélyekről, ám a csatlakozás kiváltotta súlyos kockázatot is teljes egyértelműséggel megemlíttette. A dokumentum rövid szövege ugyanakkor nagyító alatt sem árul el ilyesmit, Csáky pedig a nemzetközi viszonyok tényleges bemutatását is kerülte. A súlyos kockázatot Ribbentrop szavaival idézte fel. E szerint „ha Magyarországot bármely oldalról támadás érné, akkor a szövetséges három nagyhatalom hazánk védelmére siet, ha pedig a három nagyhatalmat olyan állam támadná meg, amely eddig a konfliktusban nem vett részt, akkor Magyarország szolidáris lesz a megtámadott hatalmi csoporttal.”

Íme itt a magyarázata annak, hogy Magyarország akkori urai miért indokolják meg majd rendre a háromhatalmi szerződéshez történő csatlakozással a Szovjetunió, a Brit Birodalom, az USA elleni hadba lépést, mikor betű szerint ilyen kötelezettség nem állott fenn.

Csáky ugyan azt állítja, hogy „a kormány erős megfontolás után” vélte úgy, hogy „ezt a kockázatot vállalnunk kell a várható előnyök reményében”, valójában azonban sem az akkori sem a korábbi kormányok tagjainak nem volt olyan külpolitikai horizontjuk, hogy ezek az „erős megfontolások” kormányülésen történtek volna. Ezt minden esetben csupán a külpolitikát intéző néhány ember tette meg.

„Erős megfontolások”-ról ellenben – újból és újból ismételjük – szó sem volt.⁶⁹⁷

⁶⁹⁵ DIMK V, 498. sz. irat 757.

⁶⁹⁶ Uo. 753.

⁶⁹⁷ Könnyű lenne azt mondani, hogy ahhoz – mondjuk – Barcza György óvását kellett volna mérlegelni. A források azonban arra intenek, hogy a londoni követ annak idején az ilyen tartalmú gondolatait inkább csak a vele hasonló-

A tényleges döntéseket keresztül vivők ugyan igen kevesen voltak, ám a korabeli hivatalos Magyarországtól roppant erős felhatalmazásuk volt.

Pszichológiailag e felhatalmazás a politikai elit hagyományos külpolitikai iskolázatlanságából táplálkozott. Annak tagjai eleve elismerték: olyasmiről van szó, amihez nem értenek, tegyék az ilyesmit azok, akiknek ehhez van tudásuk.

Mentalitásukból is az következett, hogy ne lássanak túl a Berlin és Róma uralta Közép-Európán.

A legdöntőbb azonban az ország alapos megnagyobbodásának tényéből következett. Lehetett számtalan valótlán legenda, híresztelés ezzel kapcsolatban, a lényegét azonban tudták. Azt, hogy a kedvező változásokat a tengely hozta meg.

*

A csatlakozás után három nappal Csáky körtáviratban adott iránymutatást a misszióvezetőknek. Első helyre (mélyen eltagadva a magyar kezdeményezés tényét⁶⁹⁸) Ribbentrop felszólítását tette, azt életbevágó érdekünknek mondta. A háborúról – nem konkretizálva az ellenfeleket – azt írta, hogy a Birodalom ugyan annak „megrövidítésére” törekszik, de katonailag és gazdaságilag azt „akár évekig” is folytathatja, „ha arra kényszerítik.”⁶⁹⁹

Barcza 30-án kapott lehetőséget a Cadogannel történő találkozóra. Partnere ekkor is a korábbi jelentésekben előadott megértéssel viszonyult a követett magyar politikához. Új ebben a szövegben a brit diplomata részéről a szomszédokkal történt, számunk-

an gondolkodó Teleki számára vetette papírra. Tanulmányunk anyagában az egyik ilyen lényeges jel a főszövegben említett, s Bárdossy kritikáját kiváltó 1941. január 28-i levele. Lehet esetleg azt mondani, hogy Barcza György úgy vélte: teljesen reménytelen vállalkozás lenne minisztériumi feljebbvalóit igazáról meggyőzni. „Csak” ennek Barcza korabeli jelentései mondanak ellent. Azokból ugyanis akkor valahogy a hivatalos magyar politikai vonallal szembeni hűvös távolságtartásnak kellene kitűnnie. Ezzel szemben e jelentésnek inkább az igencsak lelkes odaadásról tanúskodnak. Jelen kötet anyagán kívül lásd még Pritz 2011: 223.

⁶⁹⁸ Sztójay berlini magyar követben támadt a gondolat, hogy eminens magyar érdek a csatlakozás.

⁶⁹⁹ DIMK V, 488. sz. irat Végül (nem éppen összhangban a beharangozott nagy sikerrel) a „minden alapot” nélkülöző ellentétes hírekre reflektálva „megelégedéssel” állapította meg, hogy a „magyar–német viszony változatlanul jó.”

ra kifejezetten hízelgő egybevetés. E szerint Cadogan sajnálja, „hogya a lépésünk két olyan állam csatlakozásával egyidejűleg történt, melyek egyike sem ura elhatározásainak.”

A történész némi kétkedéssel olvassa e szavakat. Mert eszébe ötlenek Barczának azok a későbbi, költött fordulatai, amelyeket majd Eden külügyminiszter szájába ad, a vele 1941. április 16-án történt búcsulátogatásán.⁷⁰⁰ Ahogy akkor a pályája derékba törésén búslakodó, Bárdossy László által emberi és szakmai tisztességében megalázott diplomata a külügyminiszter szavainak torzításával út memoárjában a magyar külpolitikán, hasonlóképpen csak éppen ellenkező előjellel, de lényegében ugyanazzal a fogalmazási fordulattal torzítja el most a korabeli magyar diplomáciába harmonikusan belesimuló diplomataként Cadogan szavait. Tehát most annak érdekében, hogy jelentésével Budapesten jó érdemjegyet szerezzen.

Barcza itt a magyar külpolitikával történő teljes azonosulása jegyében mutat rá Cadogan előtt arra, hogy „mi 20 éven át nyíltan hangoztattuk nemzeti követeléseinket, de Anglia ezen idő alatt semmit sem tett függő kérdések békés elintézése érdekében. Most midőn végre megfelelő alkalom nyílt területi követeléseink békés elintézésére, ezt mindenkinek meg kell értenie.” Partnere ezt megértette, a követ pedig „nyomatékosan” hangsúlyozta reményét, hogy a „hagyományos angol–magyar rokonszenvet jelenlegi politikai szükségszerűségek nem túlságosan befolyásolják, és hogy nagy súlyt helyez diplomáciai viszonyaink zavartalanul folytatására.”⁷⁰¹

Azután a memoárríró Barcza majd nem csupán teljesen elfeledi a magyar külpolitikával való ily’ lendületes azonosulását, hanem éppen az angol szempontok megértésével, a „minden tartását vesztett” magyar politika ostromozásával tűnik ki.⁷⁰²

A következő hetekben, amikor a német–brit konfliktus mind jobban kiterjedélyesedett, 1941. január 30-án Cadogan terjedelmes levélben szegezte le (Barczán keresztül) Budapest számára, hogy nem volt köze az első bécsi döntés megszületéséhez,⁷⁰³ akkor sem változott meg a követ alapállása. 1940. december 22-től Sir Anthony Eden lett az új brit külügyminiszter, Barcza 1941. január

⁷⁰⁰ Lásd a 330–334 oldalon írottakat.

⁷⁰¹ DIMK V, 504. sz. irat

⁷⁰² Pritz 2011, Pritz 2011a

⁷⁰³ DIMK V, 561. sz. irat

9-én tett nála bemutatkozó látogatást, s ez alkalommal is azon reményét fejezte ki a brit diplomácia új irányítójának, hogy „most már okultak a múlt tévedéseiből, és elismerik, hogy tartós béke csakis igazságon alapulhat és hogy Duna-medencében Magyarország van hivatva azt a helyet ismét elfoglalni, amely őt megilleti.”

Jól jegyezzük meg tehát: 1941 elején, igencsak bőséggel a második világháború kirobbanása után, amikor a német–brit légi háború öldöklő küzdelmei már hónapok óta tartottak, a londoni magyar követ, akit memoárja alapján a közgondolkodás a korabeli magyar külpolitika horthysta politikai eliten belüli ostromozójaként tart számon, nem csupán azt a kemény magyar kritikát viszi tovább, mely szerint az angoloknak okulniuk kell(ene) „a múlt tévedéseiből (értsd: nem juttatták érvényre a békés revíziót – P. P.), és elismerik, hogy tartós béke csakis igazságon alapulhat és hogy Duna-medencében Magyarország van hivatva azt a helyet ismét elfoglalni, amely őt megilleti.”⁷⁰⁴

Ha nem lenne ez kellőképpen világos, akkor ismételjük meg: a diplomata, a Külügyminisztériumnak jelentő Barcza György sem mérlegelte reálsan, hogy a második világháború, a német–brit légi háború ténye már régen felülírta a békés revízió programját, a jövőt a háború kimenetele szabja meg. Nem, ő is azok táborába tartozott, akik mélyen meg voltak győződve a Szent István-i Magyarország visszaállításának lehetőségéről és szükségességéről, 1941 elején még Barcza György is történelmi szükségszerűségnek tartja a Kárpát-medencei magyar szupremácia visszaállítását.

Követi jelentés...

A háborús Európában jelentéstételi kötelességének a londoni követ hónapokon át csak táviratokkal tudott eleget tenni. Január végén ellenben, amint írja: „biztos út”-ra tett szert,⁷⁰⁵ sort kerített a fentebb már említett, terjedelmes (nyolc gépelt oldalas⁷⁰⁶) jelentésének megírására és elküldésére. Az – ismételjük – Teleki

⁷⁰⁴ Uo. 543. sz. irat

⁷⁰⁵ Ez vélhetőleg azt jelentette, hogy nem külügyminisztériumi futár hozta a levelet. Ezért feltételezzük, hogy a levél közvetlenül Teleki Pál kezébe került, s hetekig nála is maradt.

⁷⁰⁶ Az irat értelemszerűen másolat. A nyolcadik oldalon öt és fél sor van. Mivel az első oldalon a szöveg szokásos módon lentebb kezdődik, ezért a terjedelem mintegy hét oldal.

Pálnak szólt, aki a január 27-én kapott megbízatását február 4-ig látta el. Bárdossy február 4-én vette át a tárcát, s bár csupán bő hónappal később, március 12-én válaszolja azt meg, ennek döntő oka az lehetett, hogy ezekben a napokban jutott annak birtokába.

Kétség nem férhet hozzá, hogy a választ a miniszter nem csupán aláírta, hanem azt maga írta.⁷⁰⁷

Beszámolójában a követ Nagy-Britannia katonai, bel- és külpolitikai, valamint gazdasági helyzetéről részletes képet festett. A magyar–brit viszonyra is kitért természetesen, s bemutatta a brit politika ezzel kapcsolatos megosztottságát.⁷⁰⁸

A jelentés erősen elütött a számjeltáviratok tartalmától. Ennek az okát abban látjuk, hogy jelentését a Dísz téri külügyi apparátus megkerülésével közvetlenül Teleki kezébe juttatta el.

A történész természetesen tévedhet, ám az kétségtelen tény, hogy később a jelentés az apparátus, s vele együtt az utód külügyminiszter birtokába került. A jelentés alaphangja, egész mondanivalója lényegében az angolok háborús teljesítményének apoteózisa, minden sorából áradt a meggyőződés, hogy ezt a háborút az angolok nem veszíthetik el.⁷⁰⁹

Az első sorok a hadi helyzetet ecsetelik: „A téli időszak beálltával a repülőtémadások némileg alább hagytak. London ellen csak ritkább éjjeli támadások voltak, ezek az utóbbi időben főleg tűzbombák leszórása által okoztak a Cityben jelentős károkat. [...] Az ipari városokban a károk számottevők. [...] Az elmúlt hetekben az angol légi védelem új taktikájaként már angol vadászgépek éjjel is felszállottak, és többször sikerült nekik a támadókat elűzni, miért is az éjjeli támadások főleg London ellen sokkal rövideb-

⁷⁰⁷ A dokumentumkötet Bárdossy válaszánaál visszautal Barcza jelentésére, a követ jelentésénél ellenben homályban hagyja, hogy a kötetben Bárdossy válasza is megtalálható.

⁷⁰⁸ DIMK V, 559. sz. irat 840–841. K 64 1941–2–100. Bárdossy válasza Barczának 1941. március 12-én. A DIMK V. szerint a jelzet: Küm. res. pol. 1941–2–100. Mivel a DIMK V. az írja, hogy *Eredeti tisztázat*, ezért egy dologról beszélünk. Bárdossy válasza értelemszerűen másolat. Az első oldal széle nagyon töredezett. A többi jó. Lásd még a 675. sz. jegyzetet.

⁷⁰⁹ Jóllehet német jelentés tartalmazza, tehát abból valamennyit vissza kell venni, ám széles hazai körök ezzel merőben ellentétes felfogását Csáky István így fogalmazza meg a budapesti angol követ előtt 1940 októberében: „[...] nemcsak ő személyesen, de az egész magyar nemzet sem vár sokat Angliától, még abban a lehetetlen esetben sem, ha Anglia a háborút megnyerné.” Wilhelmstrasse 1968: 359. sz. irat

bek voltak, mint azelőtt. Az angolok folytatták sorozatos éjjeli légi támadásaikat a németek parti kikötői és belföldi központjai ellen, és nemrég már nappali támadásokat is intéztek ezek ellen. [...] A londoni közönség az immár 5 hónapja tartó légítámadásokat eddig még mindig igen nagy bátorsággal, figyelemmel és jó idegekkel állja. [...] A mindennapi élet, üzletek és gyárak üzeme Londonban bámulatos kitartással és vasakarattal folyik. Minden hivatal, üzlet, bank és vállalat decentralizáltatott, és amint valamely épület bombázás folytán használhatatlanná válik, az üzemet azonnal folytatják a főváros környékén vagy a távolabbi vidéken elhelyezett irodákban, ipartelepeken stb.”⁷¹⁰

A budapesti sajtó annak idején – amint azt majd Barcza memoárjában teszi bírálóan szóvá – sokat cikkezett a romhalmazzá bombázott Londonról. Jelentésében nyilvánvalóan erre is célozva írja: „azon külföldi sajtóhírek abszolút valótlanságáról, melyek már hónapok óta Londont füstölgő romhalmazként állítják be, hol minden élet megszűnt és a lakosság pánikban él, itt mindenki azonnal személyesen meggyőződhet. Jövő történelme London lakosságának elszánt, hazafias kitartással állandó életveszélyben elviselt szenvedéseit, pompás fegyelmét, sportszerű kitartását és önfeláldozó testvériességgel egymásnak nyújtott segítségét a háború egyik legnagyobb erkölcsi hőstettének és az angol faj kiválósága legnagyobb bizonyosságának fogja minősíteni.”⁷¹¹

A világháború további alakulásáról véleményeket ütköztetve ír a követ: „Sokan azt hiszik, hogy a németek az olaszok katonai kudarcainak hatása alatt igen nagy erőket fognak a közeljövőben a Középtenger (ti. a Földközi-tenger – P. P.) felé irányítani, részben Olaszországon keresztül, részben a meg nem szállt francia területeken, valamint esetleg Spanyolországon erőszakkal keresztülhatolva és talán a Balkánon is. [...] mások azt is várják, hogy a támadás [...] délen és egyidejűleg az angol szigetszoport ellen északon egyidejűleg nagy erővel fog megtörténni, mégpedig oly közeli időpontban, amikor az amerikai segítség még nem érte el annak teljességét.”⁷¹²

A viszonylag rövid belpolitikai áttekintésében Churchill to-

⁷¹⁰ DIMK V 559. sz. irat 833.

⁷¹¹ Uo. 834. Itt Barcza még bölcsnek tartotta a magyar sajtót németeknek kedvező elfogultságát nem említeni.

⁷¹² Uo. 835.

vábbra is töretlen népszerűségét, a hadviselés következményeként megvalósult hatalomkoncentrációt emeli ki: „Churchill népszerűsége és pozíciója továbbra is igen erős. [...] Ma már [...] itt is mindjobban diktatórikus módszerek érvényesülnek, mert az államhatalmat gyakorló kormány a köz- és magánélet úgyszólván minden részére ráteszi a kezét, és a magántulajdont teljesen igénybe veszi háborús célokra.”⁷¹³

A gazdasági helyzetet ecsetelve is Anglia határtalan erejét sugallja. „Élelmiszer vagy bármely közszükségleti cikk hiányáról Angliában beszélni tisztára propagandisztikus mese. [...] A vendéglők, üzletek, mulatóhelyek zsúfoltak – jelei Anglia hihetetlen gazdagságának.”⁷¹⁴

Az igen részletes külpolitikai szemle a brit–USA,⁷¹⁵ a brit–szovjet,⁷¹⁶ a brit–spanyol reláció után, megelőzve minden mást (így a francia relációt is), negyedikként Romániával foglalkozik. „Románia itt de facto megszállt területnek tekintetik, körülbelül ugyanúgy mint Szlovákia. A román helyzet ziláltsága, a Vasgárda garázdálkodása és az Antonescu-kormány kétszínűséggel párosult tehetetlensége itt is nyilvánvaló. Romániával szemben azonban itt még ma is az a felfogás, hogy az tulajdonképpen Anglia szövetségese, mely mihelyt felszabadul a német uralom alól, azonnal ismét Anglia pártjára fog állni.”⁷¹⁷

Németország várható vereségét konkrétan Barcza egy árva szóval sem említi. Ám mégis azt sugallja, amikor azt írja, hogy a békét Anglia és Amerika „együtt fogják megkötni”. Gazdasági kérdésekben az USA, a kontinens politikai kérdéseiben ellenben „elsősorban Anglia lesz mérvadó.”⁷¹⁸

... és miniszteri válasz

⁷¹³ Uo.

⁷¹⁴ Uo. 836.

⁷¹⁵ Ha megindul a német invázió, akkor az USA azonnal az angolok segítségére siet. „Amerika ma már teljesen Anglia szövetségeseinek tekintendő.” – olvashatók a nagy súlyú kijelentések.

⁷¹⁶ A Szovjetunió kapcsán azzal a kiegészítéssel ismétli meg fentebb idézett jelentését, hogy belpolitikailag „a kommunizmusnak itt talaja nincsen, mert az általános jólét itt mindig nagyobb lesz, mint bárhol máshol Európában”.

⁷¹⁷ Uo. 837.

⁷¹⁸ Uo. 838.

Teleki Pál rengeteget őrlődött abban a feloldhatatlan ellentmondásban, ami az országra az angol–német háborúból következett. A váratlanul meghalt Csáky Istvánt felváltó Bárdossy László ellenben lényegében elődjéhez hasonlóan látta a világot. Tehát a revízió Magyarországot a tengelyhez kötötte, a háborút pedig a németek nyerik meg. Az angolokkal szemben tele volt dölyfös sértettséggel, mert azok nem értik meg helyzetünket. Ezért a jelentés üzenetét nemhogy nem volt hajlandó megérteni, de kifejezetten ingerelte követének világlátása, állításai, hangvétele. Így jelentésének zömét (ha úgy tetszik: lényegét) egyetlen kurta tőmonddal elintézte.

Azt – úgymond – „érdeklődéssel” olvasta.⁷¹⁹

Következőleg terjedelmes válasza nem a jelentés lényegére (azzal semmit sem akart kezdeni), hanem a magyar politikával kapcsolatos brit bírálatot tartalmazó elemekre reflektál. Ez volt az, amelyre „különös figyelmet” szentelt.

Bárdossynak – mint látni fogjuk – súlyos kétségei voltak a tekintetben, hogy Barcza a magyar politikát ért brit bírálatokkal kellő eréllyel szállt volna szembe. Jó diplomata módjára ellenben beosztotta bírálatát éppen nem korholással, hanem (álságos) elismeréssel kezdi: „Nincs kétségem abban, hogy Nagyméltóságod minden alkalommal, amikor arra szükség van, megtalálja és érvényesíti is azokat az érveket, amelyeket Magyarország magatartása miatt angol részről emelt kifogásokkal szemben felhozhatunk.” E dobantóról fordul a célegyenesbe: „a rend kedvéért mégis helyesnek tartom, ha egyenként foglalkozom ezekkel a kifogásokkal.”

A külügyminiszter szerint Barcza azt írja, hogy az „intranzi-gensebb angol tényezők véleménye szerint «Magyarország de facto ellenfelévé vált Angliának és ezzel eljátszotta minden jogát arra, hogy angol–amerikai győzelem esetén más elbánásra számíthasson, mint Anglia nyílt ellenfelei.»”⁷²⁰

Jelentésében ellenben Barcza *intransigens*-t ír, tehát nincs ott semmi középfook. A külügyminiszteri levél ezen passzusát önmagában lehetetlen megérteni. Annak okát csakis a későbbi részekkel való egybevetés világítja meg.

„Erre az állításra – folytatja Bárdossy – az szolgálna alapul, hogy «a magyar kormány tettekkkel bizonyította volna be, hogy Anglia

⁷¹⁹ Uo. 621. sz. irat 930.

⁷²⁰ Uo. 930.

ellenségei közé állt, tette volna ezt elsősorban azzal, hogy a német csapatok és hadianyag átvonulását területén nemcsak minden tiltakozás nélkül megengedte, de az átvonulást elő is segítette.»

A jelentésben szó szerint ilyen szöveg ellenben nincs. Mielőtt bemutatnánk azokat a szövegrészeket, amelyekből Bárdossy az „idézetet” megkomponálta, el kell mondanunk, hogy a vonatkozó gondolatmenet élén a követ leszögezi: „*Magyarország helyzetének és szerepének jelenlegi itteni megítélésére természetesen a tengelypaktumba való belépésünk volt mérvadó.*”⁷²¹ Ezen (a „belépésünk” kifejezést nem tekintve) alapvető helyes állítás interpretálását illetően a követ abból indul ki, hogy az angol politikában e tekintetben két csoport létezik. Az egyikhez „a háborút a végtelenségig folytatni és győzelem esetére a legkíméletlenebb békét diktálni” akarók tartoznak. A másikhoz pedig azok, akik nyugodtabban, reálsan gondolkodnak, és belátják a múlt hibáit.

Barcza jelentése hosszan ecseteli az egyik, majd a másik csoport álláspontját. Bárdossy számára mindkét csoport *intransigens*, a kettő közötti különbség okán lesz az első az intranszigensebb.

Mit is ír erről az elsőről Barcza, amiből Bárdossy kompozíciója keletkezett?

„Magyarország egy ideig politikailag, minden külső nyomás dacára is, ügyesen, de amelletts becsületesen is lavírozott a két hadviselő fél között, magát egyiknek sem kínálta fel s nem adta el. Eddig a pontig minden rokonszenvet megérdemelt. Midőn azonban külső erőszak alkalmazása nélkül, sőt önálló elhatározásának hangsúlyozásával nyíltan csatlakozott a tengely-paktumhoz,⁷²² ezzel önszántából Anglia ellenfelei mellé állt. Ez lehetett részéről helyes vagy helytelen politika, de mindenesetre ezáltal Anglia ellenfelei közé állt be és most már ilyennek is tekintendő, annál inkább, mert ezt számtalan hivatalos nyilatkozaton kívül tettekkkel is bizonyította, mint pl. a német csapatok és hadianyagoknak nemcsak minden tiltakozás nélküli, hanem még elő is segített átszállítása által területén. Így Magyarország de facto ellenfelévé vált Angliának és fog válni Amerikának is, mihelyt az

⁷²¹ Uo. 559. sz. irat 840.

⁷²² Ilyen nem volt, ez az ún. háromhatalmi szerződés. Ugyanakkor a „csatlakozás” kitétel valóban pontos. Ez tükrözi a múlt valóságát, s nem a másutt olvasható azon állítás, mely szerint Magyarország belépett volna a paktumba. Az 1945 előtti világ a nagyhatalmak zárt klubja. Abba – ismételjük – képtelenség volt belépni, legfeljebb csatlakozni lehetett.

Angliához csatlakozik, ami csak idő kérdése.”⁷²³

A szöveg meglehetősen ismétlő jellegű, s aligha kétséges, ott bujkál benne Barcza véleménye is. Ennek lényege, hogy az „intranszigensebb” brit tényezők szerint Magyarország de facto ellenfelévé vált Angliának, következésképp eljátszotta minden jogát arra, hogy brit–amerikai győzelem esetén más elbánásra számíthasson, mint Anglia nyílt ellenfelei. Ezt a kemény angol álláspontot a magyar kormány azzal váltotta ki, hogy tiltakozás helyett még segítette is a német csapatok átvonulását.

Ez bőszítette fel Bárdossyt, aki a követ megérzett beállítódása helyett sokkal inkább a kormány álláspontjával való lelkes azonosulást, és annak jegyében az „intranszigensebb” angolok befolyásolását várta el. A jelentés sorai közül azonban éppen az ellenkezőjét, azt olvasta ki, hogy a londoni követ a magyar politikát (terve szerint Teleki Pálon keresztül) a londoni szempontok akceptálására ösztönzi.

A német csapatok és hadianyag átszállítása ügyében – írja Bárdossy – nemrég feljegyzést adott át a budapesti brit követnek.⁷²⁴ Ezen (Bárdossy levele mellől hiányzó⁷²⁵) feljegyzésnek a lényegét a magyar diplomácia akkori feje úgy foglalja össze, hogy „az adott körülmények között s tekintve, hogy Románia ma sem hadviselő állam, a nemzetközi jog semmilyen írott vagy gyakorlatban tiszteletben tartott szabályait nem sértettük meg.”

Emlékezzünk vissza Csáky O'Malley-nek szeptember végén mondott büszke szavaira: „Senkinek semmi köze ahhoz, hogy Magyarország milyen feltételek mellett engedi át területén egy baráti államnak fegyveres alakulatait egy semleges országba. Azonfelül Magyarországnak nem érdeke, hogy Romániában felfordulás legyen. A német csapatok jelenléte ebben a forrongó országban pedig ránk nézve is a békét és nyugalmat jelenti.”

A feljegyzésben foglaltak kiegészítéseként Bárdossy kiemeli,

⁷²³ Uo.

⁷²⁴ A feljegyzést a levéllel Barcza is megkapta.

⁷²⁵ Juhász Gyula 1964-ben úgy írt erről a jegyzékről, mintha az a Magyar Országos Levéltárban a külügyminisztériumi levéltár magyar–angol relációjában lenne fellelhető. (Juhász 1964: 284–284.) A Juhász Gyula által megadott lelőhely azonos azzal a jellel, ahol Bárdossy levele található meg. Ott ellenben nincs meg ez a jegyzék. A monográfia után majd két évtizeddel napvilágot látó dokumentumkötet ellenben közli az iratot, s a jelzet fényt is derít a rejtélyre. Juhász a Szent-Iványi kéziratból vette át nyomtatásra. Lásd DIMK V, 595. sz. irat

hogy a román kormány még a második bécsi döntés napján kérte a német katonai erők Romániába küldését. Ezt a román kormányt az intranzigens brit tényezők is legálisnak tartják. Bárdossy konokul azt ismételteti, hogy e német erők romániai jelenléte „nyilvánvalóan” nem irányult sem Anglia, sem szövetségesei ellen.⁷²⁶ „Sokkal inkább olyan esetleges orosz szándékok ellen – írja –, amelyek Romániát ma is változatlanul nyugtalanítják. Minthogy a román kormány érthető okokból nem hozhatta nyilvánosságra azt, miért kéri német csapatok kiküldését, ezt a kérést abba a formába öltöztették, hogy a román kormánynak a hadsereg átképzéséhez és átszervezéséhez van német oktatócsapatokra szüksége. Sem ez a magyarázat, sem a tényleges ok nem sérthette Angliát, de az angol kormány február 11-éig hivatalos formában nem is emelt a csapatszállítások ellen kifogást s normális diplomáciai összeköttetésben maradt Romániával.”⁷²⁷ Teljesen érthetetlen tehát, hogy még olyan intranzigens angol tényezők is szigorúbban ítélik meg a magyar kormány eljárását, mint a brit kormányét, amely a német csapatok felvonulásában február 11-ig⁷²⁸ nem látott ellenséges ténytet. Hogyan várhatta józanul bárki is, hogy a magyar kormány a német csapatok átszállításának tervével szembesze-güljön és nyilvánvalóan súlyos, sőt végzetes következményeket felidézve megkísérelje ezt megakadályozni ugyanakkor, amikor

⁷²⁶ „A román kormány – írja Bárdossy –, még pedig a II. Carol király által kinevezett, tehát az intranzigens angol tényezők véleménye szerint «legális» román kormány még a bécsi döntőbírói határozat napján kérte a birodalmi kormánytól, hogy Romániába német katonai erőket küldjön. Tette ezt ezért, mert az Oroszország és Magyarország javára végrehajtott területi retrocessiók után érthetően mélyen felzaklatott román közvélemény számára biztonságot akart teremteni abban a tekintetben, hogy az országnak további csonkítástól nem kell félnie. A román kormánynak a bizonytalanná váló belpolitikai helyzet miatt is szüksége volt erre a biztosítékra. A német katonai erők kiküldése Romániába ehhez képest nemcsak a legális román kormány kérésére történt, de nem irányult nyilvánvalóan sem Anglia, sem szövetségesei ellen.” K 64 1941–2–100.

⁷²⁷ Ezen a napon szakította meg Nagy-Britannia Romániával a diplomáciai viszonyt. Lásd erre Barcza másnapi számjeltáviratát, amelyben elmondja, hogy a brit külügyminisztériumban kiemelték előtte: „Különbséget tesznek megszállás (Románia és esetleg Bulgária) és ellenséges csapatok átengedése (Magyarország) között. Amennyiben azonban német haderők *bárhol is* letelepednek és ottan katonai objektumokat létesítenek, azok tekintet nélkül illető állam különbeni magatartására angol repülőgépek által jogosan támadhatók.” DIMK V, 572. sz. írat

⁷²⁸ Itt így írja.

az angol kormány a csapatokat befogadó Romániával még a diplomáciai viszonyt sem tartotta szükségesnek megszakítani.

Amikor az átszállítás kérdése először felmerült és ezt követően még hosszabb időn át, szó sem volt arról, hogy a Romániába küldött csapatok Anglia ellen felhasználtassanak. Sőt amikor a háború a Balkánon is megindult, illetve amikor az olasz–görög konfliktus Olaszország számára kedvezőtlenül alakult, a Német Birodalom magatartása, nevezetesen az, hogy a német–görög diplomáciai viszonyt nem szakították meg, továbbra sem adott okot annak a feltevésére, hogy a romániai német csapatokat Anglia ellen kívánnák igénybe venni.”

Az éles logikájú Bárdossy egyvégtében a kérdés formállogikai fonákságán lovagol, s közben ügyet sem vet a sokkal lényegesebbre. Tudniillik arra, hogy a történelemben messze nem az adott helyzet formális logika szerinti megítélése, hanem sokkal inkább az érdekviszonyok mentén történő felfejtése a lényeg.

Tehát az adott esetben az, hogy az Angliával háborúzó Németország csapatai hazánkon történő átengedése a brit birodalom életébe vágó érdeket sértett.

Ilyen egyszerű volt a képlet.

Ám azt a briliáns észjárású magyar külügyminiszter képtelen volt megérteni. Messze nem annak okán, hogy pillanatnyilag elbutult volna. „Csupán” hazája valódi és vélt érdekeinek szövevénye állt homlok egyenest szemben a brit érdekekkel, miközben a valódi és vélt német érdekekkel nagyfokú egybeesés mutatkozott.

A továbbiakban – állítja Bárdossy – Barcza azt jelenti, hogy „intransigens angol körök véleménye szerint Románia helyzete más mint Magyarországé, mert oda «a németek fegyveres erővel hatoltak be, az államfőt és a legális kormányt eltávolították és az az ország fizikai kényszer alatt áll.»”

Barcza szövege ellenben pontosan így hangzik: „Románia helyzete – mondják az illetők – más. Románia ugyan teljesen német vazallus, de a németek oda fegyveres erővel hatoltak be, a legális kormányt és államfőt eltávolították és az ország fizikai kényszer alatt cselekedett és áll ma is.”⁷²⁹

„Miért is – ugyanezen angol vélemény szerint, írja Bárdossy – «a román népet sajnálni lehet, de továbbra is Anglia barátai közé kell számítani»”. Barcza jelentése ellenben így pontos: „Amíg ez

⁷²⁹ DIMK V, 559. sz. irat 840.

tart, a román népet sajnálni kell, de ennek dacára Anglia barátai közé számítható.”⁷³⁰

A gyomorbeteg, most is türelmetlenül indulatos Bárdossy képtelen a figyelmes olvasásra:

„Előre kell bocsátanom, hogy ez a vélemény az, amelyet a legnagyobb meglepetéssel olvastam, s amely nemcsak az így nyilatkozó angol körök rosszindulatát, de nagyfokú tájékozatlanságát is elárulja. Mindenekelőtt is meg kell állapítanom, hogy Magyarország és Románia között mindkét állam Angliával szemben tanúsított magatartása tekintetében semmiféle párhuzamot vonni nem lehet.

Kétségbevonhatatlan tény, hogy Nagy-Románia nagyrészt Angliának köszönhette megalakulását és létét s hogy 22 éven át Anglia politikai és gazdasági támogatásában is állandóan része volt. Mégpedig sokszor éppen Magyarországgal szemben és Magyarország rovására. Azt, hogy viszont Magyarország mennyit köszönhetett a világháború utáni angol politikának, csakugyan felesleges itt újból elmondanom. (Bárdossy itt nem a sokszor tapasztalt húszas és harmincas évekbeli angol jóindulatra, hanem gúnnyal a megcsonkításban vitt döntő szerepükre gondol. – P. P.) Az angol közvélemény tehát teljes joggal más magatartást várhatott volna Romániától, mint Magyarországtól. S ha a két ország magatartását tisztán angol szempontból is csak félig-meddig igazságosnak látszó elbírálás alá vonja, akkor lehetetlen, hogy a mérleg ne Magyarország javára billenjen.”

Bárdossy ismét téved, mert újfent szem elől téveszti az érdekek szerepét. Az angol politikát első helyen az érdeke, és nem az „igazság” vezényelte. A németek bombázták. Ezzel kezdődik a jelentés, a témát Barcza plasztikus részletességgel taglalja. Bárdossy ezen teljesen elsiklik, holott nem lett volna szabad azon elsiklania, hiszen a leendő győztes megpróbáltatásairól van szó. Magyarország pedig attól a diktatúrától kapott fél országnyi területet, következőleg került tőle a korábbinál is sokkal keményebben függő viszonyba, amelynek pilótái bombázták az angol földet, várost, falut, embereket. Ez írt felül mindent ekkor Angliában.

A magyar nagyúr, a sok szempontból egyébként is sértett ember csak a maga logikája mentén diktálta sorait a gépirókisaszszonynak. Miközben nem kétséges, hogy a szűkebb összefüggésben Bárdossynak megvolt a maga igazsága:

⁷³⁰ Uo. és 621. sz. irat 931.

„A Nagy-Románia megalakulásához nyújtott és 22 éven át biztosított angol támogatás korántsem tartotta vissza, de nem is feszélyezte Carol királyt és kormányát abban, hogy már 1937-től kezdődően mindinkább messzebbmenő kapcsolatokat építsen ki a Német Birodalommal. Carol király volt az, aki még 1937 decemberében a közismerten németbarát Goga Octavianra bízta az ország kormányát, s amikor ennek kormányzási kísérlete csődöt mondott, a német nemzeti szocializmushoz és az olasz fascizmushoz hasonló rendszert épített ki, amely tulajdonképpen a király személyes és korlátlan diktatúrájával volt egyértelmű. A király diktatúráját végrehajtó kormányoknak az volt egyik legfőbb céljuk, hogy a német–román, illetve az olasz–román kapcsolatokat kiépítsék és mind szorosabbra fonják. Ennek a törekvésnek egyik emlékezetes állomása az 1939 márciusában megkötött német–román gazdasági szerződés, amely Romániának úgyszólván egész gazdasági termelését Németországnak szolgáltatta ki. A román kormány 1939 májusában még bizonyos huzavona után elfogadta ugyan az angol és francia kormány részéről felajánlott garanciát – mert azt visszautasítani vagy elhárítani nem merte –, de ugyanakkor még áldozatok árán is tovább kereste a német kormány jóindulatát. Ezt a célt szolgálta, hogy az 1939. év márciusában kötött német–román gazdasági szerződést 1940 májusában jelentékenyen kibővítették. A Romániával szemben olyan elnéző angol tényezők úgy látszik, elfelejtik, hogy Carol király és kormánya 1940. július 1-én osztentatív visszautasította az angol kormány garanciáját s hogy a birodalmi kormány kívánságának eleget tegyen. 10 nap múlva a Népszövetségből is kilépett. Nem sokkal utóbb a román kormány ugyancsak német kívánságra a Balkán Szövetségből folyó kötelezettségeit is megszüntnek jelentette ki. Történt mindez annak a királynak, illetve kormányának elhatározásaként, amelyet a Nagyméltóságod előtt a fentiek értelmében nyilatkozó angol tényezők Románia «legális» kormányának tekintenek. Ezekben a cselekményekben tehát szükségszerűen a román nép állásfoglalását kell látni.

Az események rendjének szándékos, vagy ha nem az, hát akkor felületes összekavarása, ha bárki is arról beszél, hogy a németek először fegyveres erővel hatoltak be Romániába és azután az államfőt és a legális kormányt eltávolították.

Az igazság az, hogy a román államfő eltávolításában a német

csapatoknak nemcsak hogy nem volt semmi részük, de Carol király lemondásakor német csapatok még egyáltalában nem is voltak Romániában. Köztudomású tény, hogy a notórius korrupciója és erkölcstelen életmódja miatt általánosan gyűlölt királyt egy mondva csinált puccsal Antonescu tábornok mondatta le. Mégpedig a francia- és angolbarát Liberális Párt és az ugyancsak angol és francia összeköttetéseket ápoló Nemzeti Parasztpárt feltétlen helyeslése és erkölcsi támogatása mellett. A király eltávolításában a németbarát Vaszgárdának sem volt komoly része, amivel nem akarom azt mondani, mintha a Vaszgárda nem helyeselte volna szintén Carol lemondatását, de tette ezt teljes összhangban a román közvélemény minden rétegével. Maga Antonescu tábornok állapította meg, mégpedig ismételten, hogy a király lemondatását az országban megnyilvánuló általános kívánságnak megfelelően egyedül ő hajtotta végre, anélkül, hogy ehhez akár a hadsereg, és még kevésbé a Vaszgárda segítségét bármiképpen is igénybe vette volna.

A történetekre jellemző, hogy még az úgynevezett «legális», azaz a Carol király által kinevezett kormány tagjai is kivétel nélkül azt ajánlották a királynak, hogy távozzék az országból. Német fegyveres erőszakról tehát ebben a tekintetben beszélni nevetséges felületesség, vagy szándékos és tudatos megmásítása az eseményeknek.

Csupán a király lemondása után kezdődött meg a német csapatok eleinte lassú ütemű bevonulása az országba és ha tekintetbe vesszük azt, amit már a fentiekben kiemeltem, hogy ez a király által kinevezett legális kormány kifejezett kérésére történt, akkor *józanul* arról sem lehet beszélni, hogy «a németek fegyveres erővel hatoltak be Romániába», ahol általános örömmel és megkönnyebbüléssel fogadta őket az orosz támadás lehetőségétől és egy belső felfordulástól rettegő közvélemény. Ha már most az intranzigens angol tényezők ezek után azt mondják, hogy Anglia győzelmének esetén a kontinens új rendjét Anglia hű szövetségesei: a csehek és megszállott barátai: a románok jogos érdekeinek messzemenő figyelembevételével fogják megállapítani, akkor ugyanezek az angol tényezők ne csodálkozzanak azon, ha a magyar közvélemény ekkora elfogultsággal szemben más irányban keresi a maga valóban jogos érdekeinek védelmét. Ezt az álláspontot csak megerősíti az, ha Nagyméltóságod szerint azok is, akik egy kiegyezéssel béke lehetőségében még hisznek, úgy ítélik meg a helyzetet, hogy ebben az eset-

ben Angliát Magyarország sorsa aligha fogja érdekelhetni.”⁷³¹

✱

Ezeket a szavait – többször említettük – a külügyminiszter 1941. március derekán vetette papírra. Tehát még jóval a végzetes lépés, a Szovjetunióval történt hadi állapot bekövetkezése előtt. Aztán majd a külügyminiszter hamarosan miniszterelnök is lesz, majd tizenegy hónapos végzetes szereplése után az államfő és mögötte a hivatalos Magyarország megvonja tőle a bizalmat. Bukása után Bárdossy értelemszerűen már csak igen szerény tényező. Annál inkább tényező ellenben az az általa is osztott felfogás, amelynek hívei az utolsó pillanat (az ország 1944. márciusi megszállása) után is odatapasztják a magyar sajkát a német gályához. Mert azt mondták, ha a kontinens új rendjét intranzigens angol tényezők a csehek és a románok érdekeinek messzemenő figyelembevételével fogják megállapítani, akkor ne csodálkozzanak azon, ha a magyar közvélemény ekkora elfogultsággal szemben más irányban (értsd: a németek oldalán) keresi a maga valóban jogos érdekeinek védelmét. És ezt az álláspontot csak megerősíti az, ha egy kiegyezései béke hívei sem törődnek Magyarország sorsával.

✱

A március 12-i Bárdossy-levél ismeretében vélhetőleg a korábbiánál messze jobban érthető a nevezetes, 1941. április 2-i Barcza-távirat⁷³² okozta dráma.

Bárdossy már néhány órával a halál felfedezése után felelősségre vonó táviratot küldött Londonba: „Jelentse azonnal táviratilag, hogy 58. számú táviratában foglaltakkal Nagyméltóságod személyes véleményét juttatta kifejezésre, avagy pedig a jelentetteket valamely angol személyiségtől hallotta-e és igenlő esetben kitől.”⁷³³

⁷³¹ Uo. 621. sz. irat 933.

⁷³² Uo. 681. sz. irat

⁷³³ Uo. 689. sz. irat Macartney a kérdést alaposan túldimenzionálva azt írja, hogy Bárdossy „komoly vizsgálatot folytatott abban a vonatkozásban, hogy Barczának volt-e felhatalmazása a 2-i üzenetére.” Macartney 2006: II, 12. – Komoly vizsgálat ugyan nem volt, de ez az egyetlen távirat is bőven elégséges volt arra, hogy a miniszterelnök követének emberi tisztességébe, szakmai tudásába alaposan belegázoljon.

A mélyen leminősítő kérdésre Barcza másnap délben adott kínzó sérelme feletti felháborodását magába fojtó, tényekre szorítóköző tömör választ. Annak tartalma ugyan nem volt egészen pontos, mégis a korábban hazaküldött jelentéseivel együtt meggyőzően dokumentálja azt, hogy pontosan tájékoztatta kormányát.⁷³⁴

A diplomáciai kapcsolatok angol részről történő megszakításával számolva, a közöttük kialakult feszültség ellenére Bárdossy arra kéri Barczát, hogy állásáról „semmi esetre se mondjon le”, mert Írországba szeretném áthelyezni.⁷³⁵ Egy pillanatra Bárdossy lényegében visszavonja a vádat, s elismeri, hogy Barcza „jelentése szerint a hadüzenet lehetőségével is számolnunk kell.”

Aztán amikor a tények irgalmatlan ereje semmivé foszlatja az április elsején Teleki részvételével kialakított formulát, sor került a diplomáciai kapcsolatok megszakítására,⁷³⁶ az ír fél nem akkreditálja Barczát, akkor – memoárjában írottakkal szöges ellentétben – a követ az Amerikai Egyesült Államokba való távozás tervét fontolgatja. Számláját az angol kormány zárolja, annak feloldását hiába kérelmezi. A sok kudarcot szenvedett férfiú Lisszabonon keresztül tér haza. Memoárjával ellentétben még ekkor sem tervezi a szolgálatból történő kiválását. Mutatja ezt az a tény, hogy a portugál fővárosban az ottani német követet is felkerekíti, s amikor az azt tanácsolja neki, hogy hazatérőben Berlinben keresse fel a Wilhelmstrassén Ernst von Weizsäcker államtitkárt vagy Ernst Woernannt, a politikai osztály vezetőjét (önfényezésére jegyében Barcza olvasójának azt írja, hogy Ribbentrop külügyminiszter ármányos meghívása elől kellett kisiklania), akkor Barcza külügyminisztere döntéséhez folyamodik.⁷³⁷

A volt londoni követ valamikor május első napjaiban érkezett

⁷³⁴ DIMK V, 693., 580., 570., 573. sz. iratok

⁷³⁵ Uo. 699., 700. és 702. sz. iratok – C.A. Macartney valótlannal állítja azt, hogy Barcza azon indítványára, mely szerint Angliában maradna, „azonnal hazahívták és engedtlensége esetén a nyugdíja elvesztése fenyegette volna.” Macartney 2006: II, 8.

⁷³⁶ A hadüzenet ellenben – ismételjük itt is – akkor elmaradt, arra majd december elején kerül sor.

⁷³⁷ K 64 1941–2–235. A válasz csak piszkozatban maradt fenn, s jól láthatóan először csak az első mondatot akarták elküldeni. „Amennyiben Barcza nem hangoztatta volna német követ előtt, hogy Berlinen keresztül szándékozik hazautazni, kíváncsnak tartanám, hogy ne Berlinen át utazzék. Bárdossy.” Itt az aláírás áthúzva, s így folytatódik a szöveg: „Amennyiben német követ berlini útról már tud, felkeresheti német külügyi hivatalt. Bárdossy.”

meg Budapestre.⁷³⁸ Emlékiratában olvassuk: „Bárdossy csakhamar fogadott. Részletesen előadtam neki Eden külügyminiszter üzenetét, amiben aligha lehetett öröme. Vázoltam azt a hangulatot is, mely Magyarország iránt Angliában akkor keletkezett, amikor Jugoszláviát megtámadtuk. Kötelességem volt mindent úgy, ahogy volt, neki elmondani.”⁷³⁹

A memoár igencsak egyoldalú beállításával szemben ebben a beszélgetésben elsősorban nem Bárdossynak, hanem éppen Barczának nem volt öröme. Az előbbit ért bírálatokról a memoár bőven tudósít, ám arról, hogy a kormányfő-külügyminiszter ez alkalommal mondja el élőszóval, szemtől szembe az ő szakmai tudását, emberi tisztességét megkérdőjelező szavait – nos, arról egy hangot sem ejt.⁷⁴⁰

A Barcza-émlékirat 1994-es kiadása kapcsán írásunk elején már korrigálnunk kellett John Lukacs azon állítását, mely szerint Barcza naplója „harminchárom esztendőn át hézagtalan” lenne. Most azon eljárást kell kifogásolnunk, ahogy az – úgymond – naplóból „ízelítőül” néhány „kiragadott szemelvény”-t közöl. Mert itt sem veszi észre, hogy Barcza félrevezeti.

„1941. május 23. Bárdossyt harmadnap kerestem fel. Udvariasan fogadott, majd szemrehányásokat kezdett tenni, azt mondván, hogy túlságosan angol befolyás alá jutottam, nem látok tisztán, és hogy legutóbbi sürgönyeim egyike, melyet még Teleki olvasott, részben oka volt annak, hogy Teleki öngyilkosságot követett el. Erre kikeltem persze, azt felelve, hogy nem kellettem én ahhoz, hogy Teleki lássa, hova jutunk a korlátlan németbarátság útján. [...] Utálattal mentem el.”⁷⁴¹

Ennek alapján az olvasó nem alap nélkül tételezhetné fel, hogy

⁷³⁸ Emlékiratában Barcza azt írja, hogy április 18-án utazott el Londonból Liszszabonba, ahol tíz napot, majd Budapestre hazatérőben Madridban két napot töltött. (Barcza 1994: I, 505–507.) Madridból repülővel érkezett Stuttgartba, s onnan másnap Budapestre. Így május első napjaitól lehetett itthon.

Tényszerűen azt tudjuk, hogy összefoglaló jelentését Barcza György Budapestén május 8-án írta meg. Lásd DIMK V, 779. sz. irat

⁷³⁹ Barcza 1994: II, 11.

⁷⁴⁰ Van, amikor a hallgatás beszédesebb a szónál. Az a tény, hogy éppen ezen a helyen nem ejt szót az öt ért vádról, mutatja: képtelen volt feldolgozni sérelmét. Ugyanerre vall az a tény is, hogy Teleki halálának elbeszélése keretében sem ír a vádról. Az jóval korábban bukkan fel a memoárban; ugyanakkor sok helyütt említetlenül viaskodik azzal.

⁷⁴¹ Uo. 241–242.

a találkozóra május 23-án, tehát csak a követ hazaérkezése után mintegy három héttel került sor. Mérlegelve a miniszterelnökök-ügyminiszter leterheltségét, valamint Barcza munkanélkülivé válását ez teljesen reálisnak (lenne) mondható.

Ám mégsem így történt.

Ennek megmagyarázását John Lukacs idézett „tájékoztatója” azon részének idézésével kell kezdenünk, amely a napló keletkezéséről szól.

„A naplók szövege harminchárom esztendőn át hézagtalan, kivéve az 1941. január-májusi bejegyzéseket: Barcza ezt a részt kollégájánál, Wodianer Andor akkori lisszaboni követnél hagyta, nem kívánta magánál tartani az akkor németek ellenőrizte területen hazautaztában. Ezenkívül hiányzik az 1941. június 21-i és 22-i bejegyzés is.”⁷⁴²

A Hoover intézet archívumában őrzött napló 1941. évi kötetében a 181. oldalon név nélkül az alábbi szöveg olvasható:

„B. Gy. ezt írja:

’Az 1-től a 182. oldalig terjedő rész az 1941. január 1-től írt feljegyzéseimet foglalja magában.

(London-Lisszabon)

E rész külön Lisszabonban maradt.”⁷⁴³

Ezzel szemben az említett levéltárban a 182. oldaltól van meg a napló. Azt Barcza 1941. május 23-án gépelte le Budapesten a „Dunapalotában” vagyis a Duna parti Ritz szállodában. Ez a május 23-i bejegyzés kerekén három gépelt oldal terjedelmű. John Lukacs ebből vette ki „ízelítőül” a május 23-i dátummal jelzett részt. Azt a részt, amely tehát nem a 23-i nap történéseit, hanem az időközben tovaszaladt majd’ kerek hónap lejegyzésre fontosnak tartott eseményeit visszatekintően rögzíti.

A tisztánlátáshoz az egész szöveget kell idézni.⁷⁴⁴ Azért is, hogy a forrásközlés gyengeségéből, a kipontozásból nem ritkán következő tévedések veszélye (ismételten) világos legyen.

„Naplómat itt folytatom. *Összes naplóimat* Lisszabonban hagytam egy ládában Wodianernél, mert nem tartottam ajánlatosnak magammal hozni Budapestre, hol a német és magyar politikai rendőrség egyszer kezeit rátehetné. Naplómat 1914 óta írom,

⁷⁴² Uo. 240.

⁷⁴³ Box 6, 1941–1944. 1941/181.

⁷⁴⁴ Ez alkalommal is a szöveget a mai helyesírás szerint közöljük.

a londoni idők feljegyzései ugyancsak nem német vagy pronémet olvasók számára íródtak. Egyszer talán majd visszakapom Lisszabonból *írásaimat és naplóimat is*, addig pedig folytatom feljegyzéseimet.” (Kiemelés – P. P.)

A kiemelt részek tehát egyértelműen jelzik, hogy 1941 áprilisában Barcza nem csupán „az 1941. január–májusi bejegyzéseket” hagyta Lisszabonban, hanem az összeset, sőt a tartalmilag meg nem határozott „írásait” is. „*Az 1941. január–májusi bejegyzések*” megfogalmazás egyébként nem felel meg a valóságnak, mert egyrészt Barcza a bejegyzéseit legkésőbb Lisszabonban befejezte, tehát „májusi” bejegyzéseket nem hagyhatott Lisszabonban, másrészt pedig május 23-án Budapesten készített egy visszatekintő feljegyzést.

Jelen ismeretünkkel nem tudunk arra kérdésre válaszolni, hogy mikor kapta vissza Barcza a Lisszabonban hagyott anyagát, s akkor miért nem kapta vissza az 1941. január–április közötti naplót.

„Lisszabonból du. 3-kor indulva másnap reggel Madridban voltunk. Velem jött Jankovich István mint titkár és Koós Ádám, ki futárúton volt. Madridban a szép Ritz hotelben szálltam meg, mely a pesti Ritz Dunapalotához rendkívül hasonlít. Azonnal a szembeni Pradóba siettem a Velasquez és Goyákhoz. Micsoda remek! A Velasquez, Goya, Ribers, Grecók legszebb művei egymás mellett másod- vagy harmadrendű művekkel nem keverve.⁷⁴⁵ Andorkánál lunch, majd másnap repülön via Barcelona, Marseille, Lyon, Stuttgartba. A repülés ezúttal sem volt kellemetlen, reg(gel) 8-kor indulva 9-kor Barcelonában voltunk, kopár hegyes táj vonult el alattunk, néha egy-egy völgyben levegőlyukba esett a gép, de egészében véve nem túl sok ilyen kisebb zuhanásféle volt. Barcelonában a repülőtéren afrikai melegben sétáltunk, majd a kék tenger felett tovább teljesen sima repüléssel. Marseille-től Lyonig, majd Stuttgartig már kellemetlenebb volt az út, felhős az ég és sok léglyuk. Stuttgartban hajsza a vasútra, éjjel Bécsbe, ott reggeli Bristolban, délután 3-kor Pesten. Családom várt, boldogan

⁷⁴⁵ Az emlékiratban Barcza madridi időzéséről így ír: „Szerettem volna néhány napot Madridban is tölteni, de azután kétnapi ottlét után mégiscsak siettem haza. Spanyolország és Madrid akkor még a polgárháború nyomait viselte magán. Mindenhol látszott az általános nyomor, lerongyolódás, áru- és élelmiszerhiány.” Barcza 1994: II, 507. – Nem nehéz vélhetőleg meglátni, hogy a kétfajta elbeszélés együtt adja meg ennek a madridi két napnak a plasztikus rajzát.

öleltem meg őket, hiszen oly rég nem voltam velük.⁷⁴⁶ Mindjárt figyelmeztettek, hogy vigyázzak, ki előtt mit mondok, Pest tele van német spicikkel! London után szokatlan⁷⁴⁷ volt ez nekem. Az első napok családi összejövetelekkel teltek el. Casinóban persze körülvettek, kikérdeztek. Azt hiszem, minden óvatosságom dacára is világosan megmondtam mindenkinek, hogy a németek a háborút rettenetesen el fogják veszíteni, sikereik kezdetbeliek, a túloldal, melyhez Amerikát is kell már számítani emberben, pénzben, nyersanyagokban, de jellemben és elszánt kitartásban is erősebb. Legtöbbször igazat adtak nekem, páran fejüket csóválva kissé hátrább vonultak. ...⁷⁴⁸ Ezek voltak vagy a langyosak vagy a németbarátok. De ilyen kevés volt.

Bárdossyt harmadnap kerestem fel. Udvariasan fogadott, kikérdezett, majd szemrehányásokat kezdett tenni, azt mondva, hogy túlságosan angol befolyás alá jutottam, nem látok tisztán, és hogy legutolsó sürgönyeim egyike, melyet Teleki még elolvastott, részben oka volt annak, hogy Teleki öngyilkosságot követett el. Erre kikeltem persze, azt feelve, hogy nem kellettem én ahhoz, hogy Teleki lássa, hova jutunk a korlátlan németbarátság útján.⁷⁴⁹ Bárdossy elmondotta, hogy amikor táviratom(at) Teleki a külügyben elolvasta, másolatot kért. Este 9-kor átküldték neki a miniszterelnökségre táviratom *átstilizált* szövegét. Ebben a táviratban újra jelentettem Telekinek, hogy Eden külügyminiszter már hetekkel azelőtt közölte velem, hogy ha mi a németeket területünkön átengedjük, ha katonai berendezéseinket nekik átadjuk, vagy ha velük együtt támadnók meg Anglia egy szövetségesét (ez esetben Jugoszláviát), úgy Anglia a dipl(omáciai) kapcsolatot velünk meg fogja szakítani, sőt esetleg hadat is üzen nekünk. Ha ezt megtennők, fűztem hozzá, az egész angolszász világ előtt mint a magyar–jugoszláv örökös barátsági szerződés megszegői, tehát szószegők fogunk szerepelni. Teleki aznap éjjel lett öngyilkos, reggel, midőn halottan rátaláltak, táviratom ott feküdt ágya

⁷⁴⁶ Ezt a részt az emlékirat nyomtatott változata kihagyással így adja vissza: „Madridból repülőgépen via Barcelona-Marseille-Lyon Stuttgartba érkeztem. [...] Másnap délután Budapesten voltam, hol várt a családom, melyet oly régóta nem láttam.” Barcza 1994: I, 507.

⁷⁴⁷ Eddig tart a 182. oldal.

⁷⁴⁸ Nem kihagyás. Barcza központosítása.

⁷⁴⁹ Eddig tehát a John Lukacs által közölt rész. Innen a kihagyott részt idézzük.

melletti asztalán. (Kiemelés – P. P.)⁷⁵⁰

Bárdossyval ezután elég heves vitám volt. Ő azt állította, hogy a németek oly erősek, annyira megszervezettek, katonai erejük oly átütő, hogy győzni fognak, de ha nem győznek, a túloldal sem győzhet, Európát és Közép-Európát biztosan a németek fogják uralni igen sokáig. Így mi egyebet nem tehetünk, mint a németekkel menni. Majd elgondolkozott és azt mondta ...⁷⁵¹ ha pedig nem lenne nekünk igazunk, úgy itt vagytok ti angolbarátok, akkor majd ti csinálhatjátok a dolgokat tovább. Rászóltam, hogy ez könnyelmű játék a nemzet életével, mert ha végig a rossz oldalon maradunk, eljártsszuk jövőnket. Ez nem kártyaparti két ember között, hanem léha játék a nép és az ország létével. A németek retentő vereséget fognak szenvedni, én ezt nem hiszem, de tudom, akkor pedig mi is a megvertek között leszünk. Bárdossy erősödött, hogy a németeket nem lehet, az ország is megvan erről győződve stb. stb.⁷⁵²

Majd londoni személyi dolgokról volt szó. Rosszallását fejezte ki, hogy két titkárom, Zsilinszky⁷⁵³ és Almássy⁷⁵⁴ ottmaradtak. Azt feleltem, hogy én mindkettőjüket felhívtam, hogy velem térjenek haza, de ők semmi esetre se, voltak erre hajlandók, és utóvégre erőszakkal nem cipelhettem el őket onnan magammal.⁷⁵⁵ Almássy esetében pedig ő maga táviratilag hozzájárult, hogy Almássy Kálmán ott maradjon. Ezt vitatni kezdte, majd azt mondta, hogy majd megmutatja ő, hogy az lesz, amit ő akar, egyszerűen behívátja katonának Almássyt, és ha nem jön, katonaszökevénné válik. Hogyan jöjjön, mondtam én, hiszen ma utazni nem lehet, pláne magyarnak Londonból Pestre? Ez neki mindegy, felelte ő, a «törvény ma jogot ad nekünk mindenre, amit akarunk». Nem akartam tovább vitatkozni, mert láttam, ez mily hiábavaló lenne. Megvolt átkodva, vakon bízott a nációban, és ő, aki volt Londonban is,

⁷⁵⁰ Eddig a 183. oldal.

⁷⁵¹ Nem kihagyás. Barcza központosása.

⁷⁵² A beszélgetés ezen részét a memoár lényegében hasonló módon adja elő. Barcza 1994: II, 11–12.

⁷⁵³ Zsilinszky Antalról van szó. A londoni követség követségi titkára.

⁷⁵⁴ Almássy Kálmán grófról van szó. Szintén a londoni követség követségi titkára.

⁷⁵⁵ Az emlékiratban Barcza így ír: „Zsilinszky és Almásky közölték velem, hogy Angliában szándékoznak maradni. Sokáig beszéltem velük, latolgatva a lehetőségeket pro és contra.” Barcza 1994: I, 499.

utálta az angolokat. Nyilván mert rá sem néztek akkor.⁷⁵⁶ Utálkozva mentem el.”⁷⁵⁷

Barcza összefoglaló jelentésének legendája...

Emlékiratában Barcza azt írja, hogy Eden külügyminiszter április 16-án tett szavait annak idején jelentésben hozta kormánya tudomására.⁷⁵⁸ Ezt a jelentést azonban nemhogy nem írta meg, de azt a Bárdossyval folytatott heves vitájában sem hozta szóba.

Ezek után azon sem csodálkozhatunk, hogy londoni küldetését összefoglaló 1941. május 8-i jelentésében sincs nyoma a brit külügyminiszterrel folytatott találkozásának.

Am jóval később,⁷⁵⁹ vélhetőleg már a háború után készít Barcza György egy „jelentést”, amely a historiográfiában évtizedekig úgy rögzült, mintha ez lett volna a londoni időszakot lezáró „Összefoglaló jelentés”. Holott az valójában Bárdossy László népbírósgái felelősségre vonását segítő feljelentés lett.

Azért mondjuk ezt és így, mert ez a Barcza-szöveg (és nem az autentikus május 8-i) került be az un. Szent-Iványi-kéziratba.⁷⁶⁰ Ismételjük: abba a nagy becsben tartott 1030 oldalas szövegkorpuszba, amelyet Szent-Iványi Domokos volt diplomata, 1939–1941 között volt miniszterelnökségi osztályvezető állított össze

⁷⁵⁶ Ennek mérlegeléséhez lásd a 351. oldalon korábban írottakat és a kapcsolódó 673. sz. jegyzetet.

⁷⁵⁷ Box 6, 1941–1944. 1941/184.

⁷⁵⁸ Barcza 1994: I, 500–501.

⁷⁵⁹ Ennek feltárásamégalaposkutatást, s vélhetőleg nem kevés szerencsét igényel.

⁷⁶⁰ C. A. Macartney „csupán” azért bírálható, hogy a forráskritika minimumát sem alkalmazta. Pedig a birtokában volt Szent-Iványi-kéziratban (erre lásd a következő jegyzetet – P. P.) lévő Barcza-szövegek némileg figyelmes elolvasása is világossá teszi azok vaskos ellentmondásait. Szent-Iványi esetében már az a kérdés is feltehető, hogy miért a hamis Barcza-szöveget vette be gyűjteményébe a rendelkezésére álló hitelessel szemben. Két (vélt) okot említünk meg. Az egyik Barcza befolyásoló hatása, a másik pedig a saját sérelme. Lásd erre szintén a következő jegyzetet. Juhász Gyula esetében pedig az a kérdés vethető fel, hogy amikor a DIMK V. kötetébe (nagyon indokoltan) beválogatta a május 8-i keltezésű jelentést, akkor jegyzetben miért nem oldotta fel az 1964-es könyvével való nem csekély ellentmondást. A hatvanas évek magyarországi korszelleme több mint elégséges magyarázatát adja Barcza apokrif szövege használatának. A nyolcvanas évek jelentősen más világában a korrekció ellenben minden további nélkül elvégezhető lett volna. „Csupán” önkritikára lett volna szükség.

olyan magyar diplomáciai iratokból, amelyek jelentős része az ország német megszállásának pillanatában (életeket, magyar érdekeket védendő) elégettetett, s így megmaradásuk csupán ennek a kéziratnak köszönhető.⁷⁶¹

„Hangsúlyoztam – írja Barcza –, hogy egészen addig, amíg a németekkel együtt nekitámadtunk Jugoszláviának, az angol kormány és közvélemény határozottan megértő, türelmes, sőt jóindulatú álláspontot foglalt el. Azután megítélésünk egyszerre megváltozott, megtámadtuk Anglia egyik szövetségését, politikailag tehát teljesen és aktívan az ellentáborba álltunk át, erkölcsileg pe-

⁷⁶¹ „Szent-Iványi Domokos miniszterelnökségi államtitkár gróf Teleki Pál utasítására hozzákezdett azoknak a külügyi okmányoknak az összegyűjtéséhez, amelyek a békekonferencián a magyar külpolitika igazolásául szolgálhattak. Elsősorban német-magyar vonatkozású iratokról volt szó. Ezek felhasználásával írta meg „*A trianoni Magyarország külpolitikája*” c. munkáját, amelynek kézírata megmaradt. A munka voltaképpen rövid összekötő szövegekkel az összegyűjtött külügyi okmányok szó szerinti másolatait tartalmazza. Forrásértéke azért jelentős, mert a közölt iratok tetemes részének eredetije megsemmisült. A kézirat megbízhatósága a fennmaradt okmányok alapján hitelesíthető.” – írja Juhász Gyula „*Magyarország külpolitikája 1919–1945*” c. sokszor idézett munkájának mindhárom kiadásában. (1969: 363–364, 1975: 421–422, 1988: 467.) A második és harmadik, átdolgozott kiadásban is rögzített téves állításokkal szemben Szent-Iványi Domokos Teleki Pál életében nem volt államtitkár, s a tőle kapott megbízás nem erre a feladatra szólt.

Szent-Iványi Domokos diplomatát Teleki Pál 1939 nyarán a Miniszterelnökségre helyezi és megbízza egy osztály megszervezésével. Az osztály feladata a külföldi magyarság-kép tárgyilagosságának a segítése, s egyben a mind jelentősebb német nyomással szemben a magyar közvélemény tartásának az erősítése. Egyik önéletrajzi vázlatában Szent-Iványi így ír: „Bárdossy miniszterelnök, Antal, Hóman és Ullein-Reviczky unszolásának engedve szét-töri a Tájékoztató Osztályt és Szent-Iványt Ullein-Reviczky felügyelete alá helyezi. A Tájékoztató Osztály romjaiból (ember és könyv-anyag, kiépített vonalak, stb.) Hóman felépíti a Teleki Pál Tudományos Intézetet, Antal a Propaganda Minisztériumot, Ullein-Reviczky pedig a Sajtó-Osztályhoz csatolt Kulturális Osztályt. Szent-Iványt később egyszerű levéltári munkával bízzák meg.” A Református Egyház Ráday Levéltára. Bp. Szent-Iványi Domokos iratai. 4. doboz. Egy másik vázlatában a volt diplomata így ír: „Sz. I. legjobb barátai közül ekkor már Teleki és Darányi halottak voltak. Egy másik igen közeli munkatársa, Bárczy István azonban több barátjával együtt (jórészt Teleki Pál és munkaköréből) keresztyülvitte, hogy Sz. I. a titkos iratok feldolgozására vonatkozó megbízást megkapja.” (Uo.) Ebből arra lehet következtetni, hogy Bárcziházi-Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár befolyásolta Kállay Miklós miniszterelnököt Szent-Iványi Domokos megbízására. Így a munka valamikor 1942-ben kezdődhetett.

dig helyzetünk talán még rosszabb volt, mert a megtámadott Jugoszláviával kötött barátsági szerződésen aláírásunk tintája még meg sem száradt.” Mindezt Barcza természetesen „leplezetlenül” mondta el Bárdossynak.⁷⁶²

Így az emlékirat. Valójában azonban Barcza egyfolytában remélt olvasójához beszél, hiszen ebben a „beszédben” a Bárdossy számára evidens, részben pedig valótlan dolgok keverednek, következőleg azok a találkozón így – láthattuk a május 23-i részletes naplóbejegyzését – aligha hangzottak el.

A brit kormány Magyarországgal szembeni politikája messze nem volt ily egyszerű és egyértelmű. Ha valaki, akkor azt leginkább maga Barcza György tudta. Tudását azonban nem akarta megosztani nagyon is remélt majdani olvasóival. Mert derékba tört életéért – ismételjük – elégtételt akart. Elégtételt a korabeli magyar politika intézőin. Horthy Miklóson, Kállay Miklóson, de leginkább Bárdossy Lászlón. S mivel számára már „csak” a múlt megmésztása maradt, hát azt tette.

Tette ezt részben a Teleki Pál halála utáni napokat összefoglaló „jelentésével”, amely igen lényeges ponton „támasztotta alá” a népbíróági perben Bárdossy László ellen emelt, életét kioltó vádat; részben pedig memoárjával. Memoárjával, amely úgy fest a volt kormányfő-külgügyminiszterről igen kedvezőtlen képet, hogy mindeközben a hozzá fűződő akkori tényleges viszonyát elhallgatja.

Mindezzel szemben Barcza György korabeli tényleges fel fogását a londoni magyar követségen a neves történész, C.A. Macartney előtt a szakítás napján tett szavai fejezik ki. E szerint „amíg Horthy és Bárdossy a posztjukon maradnak, addig kötelességének érzi, hogy a diplomáciai kapcsolatok megszakadása esetén visszatérjen Magyarországra, mert a kormányzónál és a miniszterelnöknél «nem ismer jobb magyarokat.»”⁷⁶³

*

Egy diplomatát azért tartanak el (az adófizetők pénzéből) az államok, hogy feletteseinek „mindent úgy, ahogy volt” mondjon el. Ez ugyan evidencia, ám a dolgok számtalan esetben mégsem így

⁷⁶² Barcza 1994: II, 11.

⁷⁶³ Lásd a 620. sz. jegyzetet.

történtek, történnek és bizonyosan a jövőben sem fognak minden esetben így megtörténni.

Azután a pályafutásukat befejezett fontos személyek, amikor papírra vetik visszaemlékezéseiket, rendre azt ígérk olvasóiknak, hogy „mindent úgy, ahogy volt” beszélnek el. És teszik ezt azon az alapon, hogy ők jelentik a leghitelesebb forrást, hiszen „első kézből” beszélnek olyasmiről, amiről a historikus „csak” a források és a szakirodalom alapján tájékoztathatja olvasóját.

Az olvasó pedig számtalan esetben valóban a memoárszerző elbeszélése alapján látja majd a múltat, s kétkedéssel figyeli a történész „okvetetlenkedését”.

Mindazonáltal számos okból a történész – az egyébként az emlékiratokat is mint fontos forrásokat hasznosító szakember – (lehet) az, aki a nem historikusok számára leginkább képes a múlt valóságának leghitelesebb megmutatására.

Egyszerűen azon okból kifolyólag, mely szerint a már régen modern (és ettől modern) világnak az az alapállása, hogy a dolgok akkor vannak a helyükön, akkor kerülnek a helyükre, ha mindenki azt teszi, amire képzettsége van.

Lábbelít a cipész készítsen, betegséget az orvos gyógyítsa, jogot a bíró szolgáltatson. És így tovább.

Tehát a múltról első helyen a historikus beszéljen.

Esetünkben arról van szó, hogy a történész dolga módszereken és meggyőzően feltárni a „mindent úgy, ahogy volt” jelentő diplomata és a „mindent úgy, ahogy volt” emlékező ugyanő, de immáron már memoárszerző elbeszélése közötti egybeeséseket, különbségeket, helyenként (vaskosságuk ellenére is bizony éppen nem egyszerűen, éppen nagyon sok ismeretet, idegőrlő körülményt igénylő munkával) kimutatható súlyos eltéréseket.

Amint azt Barcza György esetében is tettük.

A valóságban hosszú volt az út, amíg a korabeli magyar külpolitikát híven szolgáló Barcza Györgynél betelt a pohár, s Bárdosy Lászlóval történt 1941. május eleji találkozójukon úgy beszélt felettessel, amelyben annak „aligha lehetett öröme”.

Mert akkor már valóban eldöntötte, hogy nem marad a szolgálatban, visszavonul.

A döntése azonban messze nem azzal a határozottsággal történt, ahogy az emlékiratban tükröződik. És az emberi sorsok megpróbáltatásai iránt valamelyest empátiát érző történész ezt

teljes mértékben megérti. Ám megértése nem vezethet oda, hogy ne mondja el, az emlékiratíró ez esetben (is) csupán ígéri, de nem valósítja meg a hiteles elbeszélést.

Bizony számos esetben csalfa egeket fest.

...és a valódi összefoglaló jelentés

Választott témánkban a dolgok csak akkor zökkennek a maguk helyére, ha befejezésképpen végre alaposan szemügyre vesszük azt az 1941. májusi 8-i jelentést, amely valóban arról nyújt képet, hogy a hazájába visszatért, s egyben a szolgálattól búcsút intő, de mindeközben a hatalma teljében lévő miniszterelnök-külgyminiszternek jelentő Barcza György miképpen is összegzi angliai tapasztalatait. Egyben arra is feleletet keresünk, vajon ebben a jelentésben a volt londoni követ mennyiben van összhangban részletesen taglalt január 28-i jelentésével, s vajon reflektál-e ebben Bárdossy László brit külpolitikát szenvedélyesen bíráló, s ezzel együtt követét is kritizáló március 12-i dokumentumára?

A négy fő fejezetre tagolt jelentés első része a hadi-, a második a belpolitikai, a harmadik a gazdasági, a negyedik pedig a külpolitikai helyzettel foglalkozik, hogy azután végső következtetéseit szintén négy pontban foglalja össze.

Az első fejezetben Barcza igen pontosan írja, hogy invázió lehetőségéről „beavatottabb körök” azon a véleményen vannak, hogy arra nem kerül sor. Mert rendkívül kockázatos vállalkozás lenne, s esetleges kudarca „az ellenfél tekintélyén olyan végzetes csorbát ejtene, melyet egy diktatúra alig viselhetne el.”⁷⁶⁴

Minden bizonnyal a korábban kapott kritikától inspirálva Barcza az angol haderőről szóló értesüléseit annak előre bocsátásával kezdi, hogy e tekintetben „természetesen egy külföldi, különösen pedig tengelyhatalmi követnek rendkívül nehéz és kényes dolog volt megbízható információkat beszereznie”. És azt is leszögezi, hogy mondandója „sok oldalról lekontrollált” értesüléseken nyugszik. Ezek szerint Angliának kétmillióós tényleges hadereje van, amelyet az ún. „home guard”-ok, vagyis önvédelmi csapatok 1,7 millióós létszáma egészít ki. Értékük – hangsúlyozza – „sokkal

⁷⁶⁴ DIMK V, 779. sz. irat 1100. A legsemlegesebb fogalmazásra törekedve Barcza a németeket nem nevezi meg nevükön, őket egyszerűen „ellenfélnek” mondja.

magasabb, mint más nemzetbeli hasonló alakulatoké.”⁷⁶⁵

Anglia balkáni katonai kudarcáról és észak-afrikai visszavonulásáról szólva az írja, hogy általános nézet szerint „mindezek az események csak epizódok, melyek lehetnek kellemetlenek, de végeredményben nem döntőek.” Mert „a háború csak most lépett akut fázisába [...] rendkívül sokáig, 5–8, sőt 10 évig is el fog tartani”. Eden és Cadogan is hangsúlyozta előtte, hogy „senki sem becsüli le [...] Németország igen nagy katonai erejét.” Azonban, „ha a németeknek nem sikerül a háborút az év folyamán, azaz gyakorlatilag véve ez év őszig teljesen megnyernie, úgy azt már sohasem fogja megnyerhetni.” Jelentésében Barcza több alkalommal megismétli azt a bizonyosnak tartott feltételezést, mely szerint az USA be fog avatkozni a háborúba Anglia oldalán, s így e két hatalom „az ellenfél légi erejének öt sőt tízszeresével is fog rendelkezni.” Eden „és minden más tényező” Barcza azon felvetésére, hogy akkor a szövetségesek Németországot és Európát rommá fogják bombázni, s ez „mily igazságtalan és borzalmas” Európa államai és nemzetei számára, „melyek közül egyetlen sem harcol közvetlenül Anglia ellen” azt a feleletet kapta, hogy „ezt rendkívül sajnálják, de más megoldást nem tudnak elképzelni”, hacsak közben békét nem kérnek. De a „jelenlegi német rezsimmal Angliában ma senki sem hajlandó”.⁷⁶⁶

A belpolitikai helyzet rajza a januárinál most sokkal részletesebb. Ennek keretében még nagyobb elismeréssel, irodalmi hangulatfestő eszközökkel⁷⁶⁷ szól Churchill személyi nagyságáról, rendkívül fontos szerepéről, de közben nemhogy nem tér ki, még csak meg sem ismétli azon fontos megállapítását, mely szerint (ismételjük) „ma már [...] itt is mindjobban diktatórikus módszerek érvényesülnek, mert az államhatalmat gyakorló kormány a köz- és magánélet úgyszólván minden részére ráteszi a kezét, és a magántulajdont teljesen igénybe veszi háborús célokra.” A londoni lakosság légitámadások idején tanúsított hősiességét a januári jelentésének hőfokán, de annál jóval részletesebben ecseteli.

⁷⁶⁵ Uo. 1101.

⁷⁶⁶ Uo. 1103.

⁷⁶⁷ „Igazi angol, akinek nincsenek idegei, aki esténként bizonyos alkoholmeny-nyiség elfogyasztása után szivarra gyújtva félelem nélkül a kísérő detektívek kétségbeesésére gyalog járja be London ama részeit, ahol a bombák legsűrűbben estek, beszélget a munkásokkal, teázik a kantinokban és a végső győzelmet hirdeti.” Uo. 1104.

Megítélése szerint „a levegőből sem Londont sem Angliát elpusztítani az eddigi támadásokkal, de sokkal nagyobb méretűekkel is majdnem lehetetlen.” Befejező mondatai a halovány kételyt is eloszlatják. Ha mégis sor kerülne invázióra, s az sikerrel járna, akkor sem lenne vége a küzdelemnek, mert ez esetben a birodalom Amerikával együtt folytatja a küzdelmet. A király és a kormány „Kanadába helyezné át székhelyét”, s így folytatódna a háború.⁷⁶⁸

Az egyébként igen rövid gazdasági fejezet is arra a szólamra van hangolva, hogy ezt a háborút a brit birodalom nem veszítheti el. Az élelmiszer ellátás nehézségeit taglalva is a hangsúlyt a gazdagságra helyezi, az iparcikkekről szólva pedig egyszerűen úgy fogalmaz, hogy „a bőség ma is tart.” A kereskedelmi hajózást érintve elismeri a tengeralattjáró háború „igen komoly” hatását, „az elsüllyesztett hajótér igen számottevő és nyugtalanító” voltát, de ennek ellenére „a blokádnak hatékonyságáról ma beszélni még nem lehet. [...] több ezer (sic! – P. P.), a kérdéssel hivatásszerűleg foglalkozó személyiség kijelentése szerint Anglia ma úgy hadi, mint gazd. szempontból még abszolút ura a tengereknek.”⁷⁶⁹

A külpolitikai fejezet témái természetesen számottevően eltérnek a januárban írottaktól, hiszen maga a helyzet is számottevően módosult. Ám az alapkérdésben – tudniillik, hogy „Amerika ma már teljesen Anglia szövetségeseinek tekintendő” – a két jelentés teljesen egyszólamú. Az alapgondolatot Barcza most így fogalmazza meg: „A háborút Anglia és Amerika mint egy zárt angol-szász egység vívják már ma is meg, ez az egység azután mind szorosabbá fog válni és a háború végén talán egy teljes angol-szász birodalom kialakulására fog vezetni.”⁷⁷⁰

Jól tudjuk, hogy a brit–USA viszony messze nem volt ilyen idillikus. A második világháborús együttműködésnek Washington alaposan megkérte az árát, s annak révén a brit világbirodalom lehanyatlott, az USA ellenben világhatalmi pozícióra tett szert.⁷⁷¹ Ezt a tudást természetesen méltánytalanság lenne Barcza Györgyön számon kérni. Hazánk sorsa szempontjából nem ezeknek a meg nem látott különbségeknek, hanem a hitleri Németországgal való együttműködésnek volt meghatározó jelentősége. És míg

⁷⁶⁸ Uo. 1107.

⁷⁶⁹ Uo. 1107–1108.

⁷⁷⁰ Uo. 1109.

⁷⁷¹ Lásd legújabban Rees 2011.

ezt az ekkoron már Bárdossy László vezette magyar külpolitika mesze képtelen volt a maga súlya szerint mérlegelni, addig azt Barcza György teljes világossággal tudta.

E nagy különbség, s az ezzel járó alul maradottsága okozta keserűség vezethette arra, hogy Anglia és a korabeli Európa viszonyát túlonként leegyszerűsíti.⁷⁷² „Európát ma már Londonban teljesen az ellenfél által megszállt nagy meghódított területnek tekintik.”⁷⁷³

*

A hosszú jelentést tömör, éles szavakból összeácsolt négy konklúzió zárja. Az első szerint a brit birodalom ereje töretlen, a tengeri haderő fennáll, a légi haderő „növekszik, veszteségei nem döntőek.”

A második következtetése szerint Angliában mindenki „tisztában van azzal, hogy ez a háború ma már egy ideológiai élet-halál harc, mely [...] Anglia és Amerika és az ellenfeleik által megszállt Európa, tehát a demokráciák és a diktatúrák között folyik.”

A harmadik pont veleje, hogy a háború a végső győzelemig tart, tehát kiegyezéssel béke nem lesz, s a súlypont Londonról már áttevődött Washingtonra.

Végül a negyedik pont Európa gazdasági és szociális katasztrofáját jövendöli, s ebben a pontban Magyarországot is nevesíti. Abban az értelemben, hogy e végzetet csak „belátható időn belül bekövetkező kibékülés menthetné meg.” Erre azonban Barcza „angol–amerikai részről semmi lehetőséget, azaz hajlandóságot nem lát”.⁷⁷⁴

Összegzően tehát azt mondhatjuk, hogy a május 8-i jelentésében a búcsúzó követ nem Bárdossy március 12-i levelére reflektálva, hanem közvetett módon mond lesújtó bírálatot a korabeli magyar külpolitikáról. A január 28-i és a május 8-i jelentés összhangot mutat. Az utóbbi ellenben tartalmazza a fentebb bemutatott igen kemény négy konklúziót is, ami a januári iratban értelemszerűen nem lehetett benne. Mindazonáltal az igazi nagy különbség abban van, hogy míg a január környéki hónapokban küldött egyéb jelentései belesimulnak a korabeli magyar külpolitikába, s az attól jelentősen elütő szemléletű 28-i jelentését ki-

⁷⁷² Effajta gondolatmenetet Teleki Pál számára januárban nem adott elő.

⁷⁷³ DIMK V, 779. sz. irat 1109.

⁷⁷⁴ Uo. 1109–1110.

fejezetten csak Teleki Pál számára írta meg; addig most, amikor már valóban eldöntötte, hogy kiválik a szolgálatból, amikor az effajta kettős nyelvezet már mindent értelmét elvesztette, akkor a követ ezen belső (minden bizonnyal hosszú, s bizonyosan számos ellentmondással szegélyezett folyamat során kialakult) meggyőződésének leplezetlenül, a januári jelentésénél is lényegesen részletesebben, immáron valóban összegző módon ad hangot.

Feleslegessé vált immáron a hazai fülekhez való alkalmazkodást megkívánó, s sokáig gyakorolt (az emlékirataival oly sikeresen eltakará) taktika: a jelentés „mindenkié”, tudniillik minden fontos illetékesé lett a Külügyminisztériumon belül.

E fülek túlnyomó hányada ellenben ekkor erre a hangra a Külügyminisztériumban süket volt.

És leginkább ez volt a helyzet magával a miniszterelnök–külügyminiszterrel.

Az ő baja neki ekkor egészen más volt.

Munkatársai vélhetőleg már asztalára tették Werth Henriknek, a Honvéd Vezérkar főnökének május 8-i keltezésű memorandumát. Azt az ismert iratot, amellyel a tábornok azt akarja elérni, hogy a várhatóan kirobbanó német–szovjet háborúban Magyarország habozás nélkül Adolf Hitler birodalma mellett fegyveresen vegyen részt.⁷⁷⁵

(Öt korábbi tanulmányom – Pritz 2011a, Pritz 2011b, Pritz 2012, Pritz 2012a és Pritz 2012b – alapján ebben a formában most jelenik meg először.)

⁷⁷⁵ Uo. 778. sz. irat A dokumentum eredetije nem maradt fenn. Szövegét csupán a Szent-Iványi-kéziratból ismerjük. Így érkeztetésére sincs adatunk.

KRITIKUS PONTON

TURBUCZ DÁVID ÉS A HORTHY-KULTUSZ*

A történetírás történetében járatosak tisztában vannak az-
al, hogy jóllehet a témaválasztás a szerző szuverén joga,
messze nem véletlen, mikor mely téma kerül feldolgozás-
ra. És a feldolgozás módja is, jóllehet e téren is igen jelentősek a
történész habitusának a következményei, számottevő mértékben
tükrözi a megszületés korának körülményeit.

Turbucz Dávid azon kevés számú fiatal historikusaink közé tar-
tozik, aki eddigi írásaival – s köztük leginkább a *Napvilág Kiadó*-
nál 2012-ben publikált Horthy Miklós életrajzával – a szakmán
túli körökben is jól csengő nevet szerzett magának.

A Horthy-monográfia megírása során szerzett tudása fontos
előfeltétele volt annak, hogy jelen kultusztörténeti úttörő vállal-
kozását sikerrel oldja meg. Következőleg az opponens ezért már
előjáróban elmondhatja, hogy jó szívvel javasolja a szerző szá-
mára a PhD-fokozat megadását.

Turbucz Dávid értekezésével ismét tanúbizonyságát adta lan-
kadatlan szorgalmának, módszeres munkavégzésének, a téma
primér forrásanyaga megkutatásán túl a vonatkozó szakirodalom
inter- és multidiszciplináris szemlélettel történt összegyűjtésének,
színvonalas feldolgozásának.⁷⁷⁶ Állításainak hitelét 31 táblázattal,

* Opponensi vélemény Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1919-1944 c.* PhD értekezéséről.

⁷⁷⁶ A felhasznált és hivatkozott irodalom felsorolását szakszerűen a levéltári, múzeumi és kéziratári forrásokkal kezdi, s azok köréből ma már természetesen nem hiányozhat (nála sem hiányzik) az internetes források köre. A szokásos rend okán, s már csak abból adódóan is, hogy a szerző a téma szempontjából igen nagy figyelmet fordított a sajtóra, helyes lett volna a felsorolást a médiával folytatni. Bizonyára szerencsés lett volna az emlékiratok, naplók, visszaemlékezések és a szépirodalom szétválasztása, bár ez az eljárás is elfogadható. Annak is van jogosultsága, hogy a Horthy Miklós életrajzok és propagandakiadványok egy cím alá kerültek, hiszen a korszakban tudományos életrajz nem született a kormányzóról. Ám az bizonyára csak pillanatnyi figyelmetlenség műve, hogy ide nyer besorolást Kosáry Domokos 1943-ban publikált *Magyarország története*, valamint Szekfű Gyula nevezetes *Három nemzedéke*. Ráadás ez utóbbinak az 1989-es edíciója végképp kirí az együttesből.

6 grafikonnal számszerűen is igyekezett bizonyítani.

A munka az értekező próza szabályai készült. Könnyen olvasható, sok helyütt lebilincselően érdekes. Jó szerkesztő képességgel a szerző úgy építette elbeszélése szövegébe rengeteg tudásából a lehetséges legtöbbet, hogy a munka nem vált terjengőssé, a szerző nem veszett bele lényegtelen részletekbe. Szinte végtelen szorgalmának egyik jeleként említem, még az 1939–1944 között itthon készült 212 játékfilmet is átnézte, hogy megállapíthassa: azokból öt kapcsolható a Horthy-kultuszhoz. (201.) A Horthy-kultuszt nem csupán leírja, hanem annak társadalmi súlyát összehasonlítások révén is gondosan mérlegeli. Például egyfelől megállapítja, hogy a fogyasztási felületeken az irredenta-kultuszhoz mérve gyakorisága messze szerényebb, ám rögvest hozzáfűzi, hogy az egyik magyar sors kártyán (több ilyen is volt forgalomban) a kormányzót ábrázoló kártya pontértéke a honfoglalással, az államalapítással, Nagy Lajossal, Hunyadi Mátyással volt egyenértékű. (205.)

„Kutatásaim során – olvashatjuk a szerző önvallomását – nem azt kívántam rekonstruálni, hogy milyen ember is volt Horthy Miklós, bár bizonyos pontokon *értelemszerűen* ez nem kerülhető meg, hanem azt, hogy milyen képek befolyásolhatták 1914–1944 között a kortársak véleményét a kormányzóról.” (Kiemelés – P. P.) (17.) Ezzel a felfogással szemben szerencsére, pontosabban szólva a szerző tudása okán értelemszerűen több a történeti tényanyag ebben a munkában, mint amit ez az önvallomás feltételezni enged. És ez értelemszerűen azért fontos, mert a kortársakat döntően nem a kultusz, nem a kultuszmesterek által rájuk öntött Horthy-kép, hanem az befolyásolta, hogy milyen ember is volt a fővezér/kormányzó, és milyen a rendszere. Mert az úgynevezett egyszerű emberek, kortársak bár természetesen sok mindent nem ismertek, ismerhettek Horthy Miklós hús-vér valóságából, ám a cselekedetein, rendszerének alakulásán keresztül a lényeges dolgokat nagyon pontosan tudták. Jót és rosszat egyaránt.

*

Fontos megállapításának tartom – sok egyéb mellett – annak tisztázását is, hogy Imrédy Béla volt az első, aki az „országmentő” Horthy arcélére rárajzolta az „országgyarapító” vonást is. (197–

198.) Magam hozzáfűztem volna, hogy ezzel a hízelkedéssel Imrédy minden bizonnyal az iránta ellenszenvet érző, igencsak hiú kormányzónál akart leginkább jó pontot szerezni.⁷⁷⁷ Közben pedig nemigen törődött azzal, mit tesz a nemzeti öntudattal.

Éppen a komáromi bevonulás napján, november 6-án Babits Mihály *Áldás a magyarra* címmel verset publikált a *Pesti Napló*-ban. A költemény első versszaka így szól:

Ne mondjátok, hogy a haza nagyobbodik,
A haza, a haza egyenlő volt mindig
ezer év óta már, és mindig az marad,
mert nem darabokból összetákolt darab:
egytest a mi hazánk, eleven valami!
Nem lehet azt csak úgy vagdalni, toldani.

Nem kétséges, hogy ez a hang elveszett az országgyarapítót dicsőítő, fékevesztett akkori hangorkánban. Ám érdemesnek tartanám azt megvizsgálni, hogy a *doctus poeta* figyelmeztetésével kik értettek egyet. A későbbi másik miniszterelnök, Bárdossy László bizonyosan így gondolkodott. Halála árnyékában is bírálja majd a másik felfogást. Mert – fejtegette perében – az államhatár olyan, mint két ház között a kerítés. Ahogyan a fához tartozik és mindig annak része marad a szomszéd kertbe átnyúló ág, ugyanúgy a magyarság része maradt a Trianonban elveszett terület is.⁷⁷⁸

A volt kormányfő a vádbeszédnek a délvidéki bevonulást kárhoztató részére válaszolva fejti ki hasonlatát. Egyben – az első bécsi döntést az 1941. évi drámával összemossa – konkrétan is utal „az őszintén pacifista, de magyar Babits Mihály” hajdani háborgására: „miért nevezik egyesek «országgyarapításnak» azt, ami a vér és a természetes összetartozás alapján kerül hozzánk vissza!”⁷⁷⁹

Mindezt az értekezés szerkezete okán is említem. Annak

⁷⁷⁷ Turbucz Dávid helyesen utal előadásában Imrédynek a politikai rendszer átalakítását célzó törekvéseire. (197.)

⁷⁷⁸ Bárdossy 1991: 221. és Bárdossy 1996: 279.

⁷⁷⁹ Uo. A fogalmazási fordulat – „az őszintén pacifista, de magyar Babits Mihály” – döbbenetes módon mutatja annak a propagandának az erejét, amely pacifizmus és nemzeti között láttatott valójában nem létező árkot. Aki esetleg azt gondolja, hogy csupán a múlt egyik eltűnt rekvizitumát szemléljük, az nézzen utána annak: hová tűntek a középiskolai tananyagból Várnai Zseni költeményei.

ugyanis három nagy pillére a „nemzetmentő”, az „országépítő” és „országgyarapító” Horthy Miklós. A szerző ezekre építi mondanivalójának zömét. E rendező elv természetesen jól követhető és ugyancsak látványos. Az idézőjeles megoldással a disszerens egyben a maga – nagyon is szükséges – kritikáját is világossá teszi; jól látható a távolságtartása ezekkel az oly bűvös erejű állandó jelzőkkel szemben. Ám pontosságra törekvő szerző esetében – márpedig Turbucz Dávid bizonyosan az – feltétlenül indokolt lenne az egyes jelzők tartalma terén történő különbségtétel.

A nemzetmentő jelzőnek (ha messze nem is kultuszmesterek sugallta mértékben) kétféle értelemben is volt valóságfedezete. A fővezér, majd kormányzó valóban vitt szerepet abban, hogy 1918–1919 után megerősödjön az a nemzet, amelynek a kezéből (ha nem is az 1918-as polgári demokratikus forradalom) ám a Magyarországi Tanácsköztársaság bizonyosan kivette a hatalmat.⁷⁸⁰ És ha a fővezérnek nem is, ám a kormányzónak bizonyosan volt szerepe abban, hogy a szó teljes értelmében vett, ha nem is a győztes nagyhatalmak, ám a szomszédok által bizonyosan fenyegetett nemzet az elszigeteltség esztendeiben állja a sarat.⁷⁸¹

Az országépítő jelzőnek is volt fedezete. Döntően abban az értelemben, hogy a kormányzónak volt bátorsága szembe fordulni a keresztény középosztály öt sokáig magasra emelő prominenseivel, akik közben jelentős részt vakok voltak a korabeli Európa realitásaival szemben. Mint köztudott, a kormányzó a nagybirtok és a nagytóke hatalmát modernizált alakzatban konszolidálni akaró Bethlen István mögé állt, s ezzel jelentős mértékben mozdította elő azt a gazdasági, társadalmi konszolidációt, amely révén hazánk az első világháború gazdasági pusztításait jóval gyorsabban heverte ki, amint az majd a második világháború pusztításainak terén bekövetkezett.

Ám az országgyarapító állandó jelzővel szembeni szükséges szerzői fenntartáshoz az idézőjel aligha elegendő. Két okból sem elegendő. Az egyiket szebben és jobban aligha tudnám megfogalmazni ahhoz képest, ahogy azt Babits Mihály, majd Bárdossy

⁷⁸⁰ Tehát annak a nemzetfelfogásnak a jegyében beszélek, mely szerint azok a nemzet tagjai, akik a javak birtokosai, illetve igazodnak a fennlévőkhöz.

⁷⁸¹ Ennek a jelentőségét szokásos dolog lebecsülni, akár semminek venni. Ám a valós történelmi térben gondolkodva az akkori ellenzéknek nemhogy nem volt esélye a nemzeti érdekek védelmére, hanem a dolgok logikája mentén esetenként oly mértékben a kisantant járszalagjára került, hogy arról a cinikus Eduard Beneš is egy alkalommal elítélően nyilatkozott. Lásd a 262. jegyzetet.

László megtette. Ezzel természetesen nem takarnám el azt a tényt, hogy mindkettejük szavaihoz van hozzáfűzni való. Hiszen mindketten egyben az integrális revízió álláspontján vannak, miközben annak a nagy háború elvesztése nyomán soha nem volt, nem lehetett realitása. Ám legalább nem süllyedtek le az országgyarapítás zavarosságának a mocsarába.⁷⁸²

A másik ok az, hogy Horthy Miklós semmilyen értelemben nem volt országgyarapító. Talán lehetett volna – mondjuk – akkor, ha szót fogad Adolf Hitlernek 1938. augusztus 23-án a Grill hajó fedélzetén, s parancsára Magyarország megtámadja Csehszlovákiát.⁷⁸³ Nincs hiteles történelmi felelet arra, hogy mi lett volna ennek a következménye. Ha *München* nézőpontjából szemléljük a kérdést, akkor talán siker. Ám, ha a májusi válság a kiindulópont, akkor bizonyosan nemzeti tragédia. A historikus csak azt mondhatja, hogy Horthy Miklósnak és környezetének józanságát a májusi válság inspirálta.

Visszahozhatott volna a kormányzó a Trianonban elveszett területből lényeges darabot, ha a müncheni egyezmény, s magyar–csehszlovák, komáromi tárgyalások nyomán elfogadja Prága területi ajánlatát. Ám erről az ajánlatról Kánya Kálmán külügyminiszter a kormányzót – tisztában lévén az északi szomszédot megvető mentalitásával, s nemkülönben a korabeli hazai külpolitikai gondolkodás fogságában – vélhetőleg nem is tájékoztatta.

A területi változások döntően Adolf Hitler Németországának – természetesen saját jól felfogott érdekeiket követő, az árat velünk vastagon megfizettető⁷⁸⁴ – akaratának a következményei.

Szóval Horthy Miklós minden revíziós siker esetében csak talmi szerepet játszott. És ez a szerep a hiúságában mind mélyebben elvesző embernek a szerepe volt. Ezekben az esztendőekben veszt el a magyar hadsereg vezetőivel szembeni realizmusát. Ezekben az esztendőekben alapozódik meg így az 1944. október 15-i kiug-

⁷⁸² Joggal feltételezhetően a briliáns észjárású Imrédy Béla is tisztában lehetett ezzel. Szóleleménye nem szellemi színvonalának, hanem taktikai törekvésének a megfelelője.

⁷⁸³ Erre lásd részletesebben – például – Pritz 1995: 291–333.

⁷⁸⁴ Ezen – saját több korábbi írásomat is korrigálandó – nem azt kell érteni, hogy mily sok mindennel fizetett a korabeli magyar kormányzat a területi változásokért. Hanem azt, hogy néhány esztendő múlva szükségszerűen elenyésző sikerekért adott az 1945-től csonkánál is csonkábban maradt ország és nemzet irgalmatlanul nagy árat.

rési kísérlet majdani nem csupán kódolt kudarca, hanem egyben tragikomédiája is. Ezért az „országgyarapító” Horthy körüli szörnységek leírása közben vastag ecsetvonásokkal kell az olvasót tájékoztatni a közvélemény már nagyon régen nem reális külpolitikai tájékozottsága tovább elcsenevészedéséről. Előtérbe kell állítani azt a (a szövegben implicate természetesen benne lévő) tényt: a kormányzónak nemhogy nem volt soha szava, hogy az eget ostromló valótlanságokkal szemben csillapítóan hasson, hanem az érzelmek tengerét még tovább korbácsolta.

Természetesen nem arról van szó, hogy mindezzel a szerző ne lenne tisztában. Ám előadását a tudásával erőteljesen át kellene itatnia. Mondom ezt azért, mert – például – az első bécsi döntés után történtek több oldalon való leírásába csupán egyetlen helyen, ott is csupán gondolatjelbe zárt fél mondattal történik utalás a nemzetközi erőviszonyok figyelmen kívül hagyásáról. (198.)

Az értekezés szerkezetét végül azért is vitathatónak tartom, mert az nincs összhangban a szerző azon felfogásával, mely szerint „a Horthy-kultusz története két fő szakaszra osztható.” (295.) Nem tartom az értekezés színvonalához méltónak azt az eljárást, amelynek jegyében a szerző az értekezés szerkezete és a múlt valósága közötti vaskos ellentmondást egy lábjegyzetbe eldugott mondattal véli elintézhetőnek. („A disszertáció szerkezetében ez a felosztás azért nem érvényesül, mert Horthy Miklós személyéhez kötött három fő jelzöt választottam elsőszámú rendezőelvének.” – uo. 10. sz. lábjegyzet.)

*

A disszerens szerint Horthy Miklós kultusza „az 1918–1920 között történtek (háborús vereség, Tanácsköztársaság, román megszállás, Trianon stb.) következményeként értelmezhető.” (293.) Ez inkább csak nem szerencsés fogalmazás, hiszen az értekezés gazdag anyagával dokumentálja, hogy egészében e kultuszra a Horthy-rendszer nyomta rá leginkább a bélyegét. Másként fogalmazva: a rendszer jellege és az itt felsoroltak között időbeli különbség van. A felsorolt tényekből sem következett kizárólagos meghatározottsággal, hogy a két háború közötti magyar politikai rendszer minden eresztékében olyan legyen, mint amilyené vált. Például az 1920-as választások nyomán adva volt egy agrárdemokratikus

berendezkedés lehetősége, amelyet Bethlen István rekesztett el (nem csekély segédlettel, benne a kormányzói tevékeny közreműködéssel) az 1922-es választójogi rendeletével.⁷⁸⁵

Azzal az állítással szemben, mely szerint „a Horthy-kultusz már 1919 őszén létezett, központi üzenete, a vezérkép számos eleme és a rítusok egy része már akkor megjelent”(uo.) valójában csupán azt lehet történetileg hitelesen elmondani, hogy 1919 őszén e kultusz elemei már valóban kialakulóban vannak. Ezzel a megfogalmazással és nem az indító tömönddal van összhangban a mondat második, hosszabb fele. Tehát a kultusz „központi üzenete, a vezérkép számos eleme és a rítusok egy része már akkor megjelent.”

Mivel a történeti kutatás évtizedek óta tisztázta, s a legutóbbi kutatások újabb tényekkel támasztják alá, hogy Horthy Miklós mögött 1919 őszén az a keresztény középosztály állt, amely messze nem volt elragadtatva Tisza István bukott rendszerétől, ezért e tudás kamatoztatása helyett elégtelen a kultusz kialakulása kapcsán csupán „a magyar társadalom bizonyos csoportjai”-t említeni. Pontosan e középosztály volt az, amelynek tagjai „már akkor tőle (ti. Horthytól – P. P.) várták az elveszített nemzeti nagyság – a történelmi Magyarország – helyreállítását”. 1919 őszének helyzete – amint azt a disszerens természetesen jól tudja – messze nem volt oly készen, ahogy azt a következő mondat sugallja. A leírtakkal szemben a vezér személye körül még nem volt „felépített kultusz”, az csak felépülőben volt. A politikai berendezkedés inkább csak Gömbös Gyula és elvbarátai fejében élt, s az majd – közismerten Bethlen István és köre akarataiból – jelentősen másként alakul.

Azt a helyes megállapítást, mely szerint „a vezér személyébe vetett hitet, mint minden vezérkultusz esetében, folyamatosan, rendszeresen igazolni is kellett”(uo.), kíváltképpen az összegzésben – amelynek minden szempontból félreérthetetlennek kell, kellene lennie – annak a lényeges változásnak a felemlítésével kell pontossá tenni, hogy ennek a jeles munkának a terhét 1923-tól azok veszik át, akik 1919 őszén még nemhogy nem építik a majdani kormányzó kultuszát, hanem inkább Siófokon arra figyelmeztetik őt, hogy a fehérterror bátorításával-eltűrésével rongálja a magyar jövőt. Amikor pedig a rendszer konszolidálódik, akkor a korábbi kultuszépítők ezen irányultságú lendületét ala-

⁷⁸⁵ Lásd erre részletesebben ebben a kötetben a *Helyzetfel(nem)ismerés és helyzetki(nem)használás* c. írást.

posan csillapítja Horthy pálfordulása. Közismerten tükrözi ezt a hangulatot Kozma Miklós azon naplóbejegyzése, mely szerint a kormányzó „narkotizált bábú” benyomását kelti.⁷⁸⁶

A disszerens joggal teszi fel a kérdést, vajon „milyen mértékben tekinthető újszerű jelenségnek a Horthy-kultusz és mennyiben támaszkodott a világháború előtti uralkodói reprezentációra, Ferenc József kultuszára, esetleg más kultikus hagyományra.” (299.) Válasza, mely szerint a diszkontinuitáson van a hangsúly, történetileg hiteles. Ellenben erősen korrigálandó azon részmegállapítása, mely szerint Horthy „kultuszának megjelenése nem függ össze az államfői pozíció betöltésével”, mert – úgymond – az államfői pozíció betöltése „még nem volt napirenden, amikor már vezérkultusza volt a fővezérnek” (uo.).

Kezdjük megint azzal, hogy a vezérkultusz – az értekezés gazdag anyagából láthatóan, ám e fogalmazás sugallatával ellentétben – egy folyamat révén jött létre, azt becsvágyó elmék kelesztették-dagasztották szorgalmasan. És akik ezt tették, azok bizony nagyon hamar államfői hatalmat álmodtak Horthynak. Már csak azért is, hogy nekik se kelljen abban a nyomorúságosan marginális helyzetben kucorogniuk, amelybe a háború elvesztése, majd 1918–1919 forradalmi révén vegetáltak. Mint jól tudott, katonai diktatúrában gondolkodtak.⁷⁸⁷ A diktátor pedig nem valamely föléje helyezendő-helyezett uralkodónak lett volna a kegyeltje, ha-

⁷⁸⁶ Kozma Miklós 1923. augusztus 23-án a kormányzónál tett látogatásáról készített naplójegyzetében írja: „A kormányzó már nem az, akit én ösmertem fővezéremül. Sok keserű csalódáson ment azóta át. Sokszor megütötte a kezét. De ez nem ok arra, hogy minden aktivitást feladjon, mert ma, és ez nemcsak egyórás kihallgatásának az impressziója, egy narkotizált bábúvá változott. Saját egyéniségét engedte annyira elszínteleníteni, hogy ma, miután mások fejével nem lehet, mások szavaival gondolkodik.” A számtalan helyen idézett kijelentés forrása: *Iratok II*, 326. - Turbucz Dávid természetesen nem csupán ismeri, hanem hasznosítja is Kozma naplóbejegyzését. „Csak” némileg felületesen. A 16. képen ábrázolt Horthy-képeslap kapcsán állítja szembe Kozma 1923-as és 1938-as naplóbejegyzését. (161.) Magától értetődően nem a kontraszt felvillantását kifogásolom. „Csupán” azt mondom, akkor lett volna az elbeszélés ezen helye is kellőképpen történeti, ha elmondja Kozma pálfordulását. Azt, hogy annak idején Gömbös oldaláról átváltt Bethlen vonalára. Aztán, amikor Gömbösnek felívelt a csillaga, akkor régi kapcsolatait kamatoztatva lesz belügyminisztere. Így az előadás nem csupán megragadó, hanem megfelelően elmélyült is lesz.

⁷⁸⁷ Lásd erre e kötetben részletesebben *Horthy Miklós és a katonai diktatúra* c. írást.

nem egyben maga az államfő. Az a tény, hogy a nemzeti hadsereg fővezéréként Horthy már augusztus derekán ledobja magáról a kormányzati kötelmeket, is ezt támasztja alá.

Turbucz Dávid munkája bevezetésében, majd a befejezésében is korrekten hangsúlyozza, hogy Horthy „vezérkultusza hatékonyságának, sikerességének vonatkozásában [...] a kutatások elvégzésére eddig nem került sor.”(303.) Naplókából, levelekből, egyéb egykorú feljegyzésekből bizonyára sok érdekes dolgot ki lehetne hámozni. Ám, ha megőrizzük józan szemmértékünket, akkor azt kell mondanunk, hogy az efféle munka eredménye bizonyosan nem lesz arányban a befektetett – hogy ne mondjam – elfecsérelt energiával. Hiszen a lényeget – értékes értekezése megírásával – a jelölt elvégezte.⁷⁸⁸ A többi pedig az igencsak alaposan feltárt

⁷⁸⁸ Magam inkább az értekezés publikálása előtt e szöveg némely vonatkozását gondolnám még elmélyíteni.

Néhány példát említek. A szerző Técsy Vilmos 1934-ben közzétett munkájáról helyesen mondja el annak számos valótlanágát. Azt is megtudjuk, hogy a kiadvány 30 fillérbe került, tehát igen nagy volt a példányszáma. Ám nem azt az érdekes, hogy a jelentéktelen Técsy minél több magyarral akarta bölcsességét megismertetni. Sokkal inkább az a kérdés, hogy ki(k)nek a megbízásából volt lehetősége erre a nagy tetre, ki(k)től kapott pénzt arra, hogy elmeszüleményével rongálja a nép egyébként sem helyes történeti tudatát.(174.)

Nem az érdekes, hogy ő – úgymond – a kormányzót „igaz valójában” gondolta beállítani. Sokkal inkább az érdekes, hogy mekkora volt „az alattomos sugdosók” száma, társadalmi hatásuk. Hiszen ezt akarta Técsy elerőltetni. És azt sem lényegtelen, hogy Técsy tudja/tudni véli: ezek az alattomos sugdosók „az átlagember színvonalára” akarják Horthy Miklóst állítani. Nem kérdés, hogy Horthy felette volt az átlagembernek, s az sem kérdéses, hogy messze nem volt olyan hős, mint amelyet a kultuszteremtők sugalltak. A kérdés az, hogy volt-e ennek a törekvésnek érdemi hatása? Vagy csak annyi történt, hogy a nép a maga bölcsességével tűrte az újabb hazugságot? Tudta, hogy az is el fog múlni.

Nem tudjuk meg a Doblhoff Lily írta könyv megszületésének hátterét, s Magyar Kelemen rövid életraja kapcsán is csupán annyi a fontos információ, hogy a könyvet kiadó *Magyar Egyetemi Nyomda* „jelentős kormányzati támogatással rendelkezett.”(176/641.)

Sándor József 1938-ban megjelent közel hatszáz oldalas genealógiai munkája kapcsán Turbucz Dávid elmondja, hogy az magánkiadású munka. Ám mivel a szerző nemes buzgalmaiban nem kisebb célt, mint azt akarja elérni, hogy világos legyen: a kormányzóban az Árpádok vére csörgedez, ezért nem az a döntő kérdés, hogy ezt a zöldséget elhatároljuk a kormányzati propagandától, amelynek érvrendszerében – úgymond – „az Árpádokkal való rokonság nem található meg” (178.), hanem sokkal inkább az, hogy a demokratikus hagyományokban igencsak szegényes magyar társadalom altalaja az ilyen és hozzá

köztörténetből megállapítható. Tehát az, hogy az 1923-ra konszolidálódott hatalmi struktúra belülről többé nem volt megdönthető.

Ahhoz a nemzetközi körülményeknek kellett megváltozniuk, s kellett hozzá egy olyan (kül)politikai vonalvezetés, amelyet számos objektív körülményen túl a messze nem elkerülhetetlen szubjektív hibák, népellenes bűnök is formáltak.

Abban, hogy a rendszer belülről megdönthetlenné vált, abban éppen a kezünkben lévő értekezés jóvoltából részleteiben is pontosan tudhatóan a kormányzó kultuszának is megvolt a maga korlátozott szerepe. Korlátozott szerepről van szó, mert döntő az államhatalom törvényes ereje volt. S annak mögötte mindvégig ott volt az erőszakszervezet, amely garantálta, hogy a másfajta rendet álmodók álmaik birodalmában maradjanak.

Eddigi ismereteink alapján is tudjuk, hogy e kultuszt a fenn és középen lévők között is számosan csak mosolygással, kézlegyintéssel intézték el. Azt az állítást – például –, mely szerint Horthy Miklós lett volna a „gyémánttengely, mely körül az ezeréves gépezet forog”(279.),⁷⁸⁹ köreikben komoly ember nem vette komolyan. Az orbitális füllentés valótlanásával első helyen természetesen maga a kiötlője lehetett tisztában. Azok pedig, akik számos okból nagyon nem jól érezték magukat ebben a világban, azoknak bőven elegendő volt, hogy a pohár aljára nézzenek. S amit gátlásaiktól megszabadultan mondtak – bizonyára sokkal többen, mint a megismertek, közöttük a feljelentettek –, az kristály tisztán mutatja e kultusz hatásának vaskos korlátait.

Értekezése anyagával gazdagon dokumentálja, összegző megállapításaival a szerző világosan elmondja, hogy e kultusz társadalmi–politikai hatása egyértelműen abba az irányba hatott, hogy a magyar nemzetnek csak azok a tagjai, tehát csak azok tartoztak bele a nemzetbe, akik igenelték a kultusz Horthy Miklóst magasztaló, s az ő hús-vér valóságával számos vonatkozásban nem egyező, sőt számos vonatkozásban azzal ellentétes énjét. Turbucz Dávid tisztában van témája történet- és nemzetpolitikai jelentőségével. Igen rokonszenves vonása, hogy véleményét nem rejtí véka alá. Ez azért is üdvözlendő, hiszen a legutóbbi (tehát 1989–1990-ben lezajlott) rendszerváltás óta a vélemények korlátlanul szabad kifejezhetősége jegyében köztudottan hatalmas viták dúlnak a tri-

hasonló szervilizséget is képes volt, képes szárba szökkeníteni.

⁷⁸⁹ A korszak írófejedelme, Herczeg Ferenc leleménye.

anoni Magyarország története, benne a fővezér, majd kormányzó formátumának, szerepének megítélése körül. És mivel a történelem messze nem csupán az értelem története, az egymásnak feszülő érdekek csatazájában számtalanszor megfigyelhető, hogy a társadalmi tudatból azok az értelmes tudáselemek is kihullnak, amelyeket valamikor (nem kevés munkával) sikerült beleplántálni, ezért felesleges lenne vérmes reményeket táplálnunk, hogy e kitűnő munkából minden bizonnyal belátható időn belül megjelenő könyv⁷⁹⁰ érdemben tisztítaná a társadalom tudatát. Erről nem a szakma, s konkrétan nem a jelölt tehet.

És e tény ellenére természetesen a munkát folytatni kell.

*

Amikor hatalmon van, akkor Horthy Miklós „nemzetmentő, országépítő, országgyarapító”. Amikor bukott ember lesz, akkor – még messze a kommunista diktatúra előtt – a nemzet sorsának megrontója, sírásója. Aztán a múlt század hetvenes, nyolcvanas éveiben, ha valaki akarta (és persze megbékélt a csekély példányszámú publikálás adottságával), akkor árnyaltan, hitelesen írhattott e rendszerről, s annak államfőjéről. Az elmúlt negyedszázad demokratikus szabadsága révén szabadon lehet beszélni a volt kormányzó értékeiről, miközben a személye köré szőtt kultusz történetietlen kellékei is az arra fogékonyak számára elevenné váltak. Az ettől meglepetten megriadtak nem csekély része visszamenekült a fővezért/kormányzót lejárató klisék fedezéke mögé. Az óriási ricsajban nagyjából ott tartunk, hogy a józan, mértéktartó hangú megnyilatkozások hatékonysága többnyire alig nagyobb a hetvenes-nyolcvanas évek lehetőségeinél.

Mindennek a vizsgálata ellenben messze túlnyúlik az értekezésen, amelynek értékeiről az opponens befejezésképpen is nagy elismeréssel nyilatkozik.

(2014)

⁷⁹⁰ 2015 végén megjelent.

WINTERMANTEL PÉTER ÉS A JAPÁNOK*

Wintermantel Péter diplomáciatörténeti kutatásait bő évtizede figyelem érdeklődéssel. Ezt nem csupán a témakör, hanem azért is teszem, mert saját magam is évtizedeken át igazgatási, hivatali tevékenységem mellett törekedtem szaktudományos eredményekre. Tehát saját tapasztalatom is van arról, hogy nem kimondottan könnyű mindkettőt az elvárható módon végezni, elvégezni. Miközben az is tény, hogy sok haszonnal is járhat az efféle kombináció, hiszen a források tartalmáról valós képet jobban tud(hat) az nyerni, aki hivatalnokként maga is ír és olvas olyan dokumentumokat, amelyek később a levéltárak mélyére kerülnek.

A bírálatra bocsátott értekezés szerves folytatása a jelölt eddigi kutatásainak. Az eljárási rend értelmében a tél folyamán már volt alkalmunk munkahelyi vitán a kéziratról véleményt mondani, s már akkor az a vélemény formálódott ki, hogy értékes munkáról van szó, amely – a szükséges átdolgozások nyomán – alkalmas a benyújtásra. Nos, a mostani szöveg azt mutatja, hogy Wintermantel Péter a javításokat elvégezte, és a szükségesnek tartott kitekintés megírásával olyan művel jelentkezett, amelyet a magam részéről nem csupán a vitára tartok alkalmasnak, hanem egyben jó szívvel javasolhatom a fokozat megadását.

Eddig a magyar–japán diplomáciai kapcsolatok 1945 utáni első két évtizedének története historiográfiánk kevésbé feltárt területe volt, s ezen a téren hoz az értekezés kedvező változást. Mivel az 1945 utáni magyar–kínai, magyar–észak-koreai és magyar–indiai kapcsolatokról több tanulmány és dokumentumkötet is napvilágot látott az elmúlt években, ezért joggal mondható, hogy e munka révén általában az ázsiai relációról is alaposabb képet nyertünk.

Gazdag az értekezés forrásbázisa. A levéltári források magyar oldalról igen kiterjedtek, japán oldalról ellenben – sajnos – egészen minimálisak, ami értelemszerűen azt jelenti, hogy ezen kútforók majdani megismerése révén a megrajzolt kép több ponton

*Opponensi vélemény Wintermantel Péter: *A magyar–japán diplomáciai kapcsolatok két évtizede: 1944–1964.* c. PhD-értekezéséről.

módosulhat. Ám a lényegét tekintve aligha. Ezért ezzel együtt is a munka fő erényét az anyaggazdagságában; a feltárt források szakszerű előadásában, a szerző azon törekvésében látom, hogy a történeti folyamatokat a maguk összetettségében, tehát differenciáltan igyekezett megragadni.

„Mivel a magyarországi harcok 1945. áprilisi befejezése – olvashatjuk például – hónapokkal megelőzte még a Japánnak szóló szovjet hadüzenetet, az 1944 decemberében megalakult debreceni Ideiglenes Kormány nem üzent hadat a korábbi szövetségesnek. Tekintettel arra, hogy ebben a helyzetben nem került sor a két ország között a diplomáciai kapcsolatok tényleges megszakítására, nemzetközi jogi szempontból a magyar–japán diplomáciai kapcsolatok az 1945–1959 közötti másfél évtizedben sem szakadtak meg, még ha lényegében szinte minden szinten, és politikai, gazdasági, illetve kulturális téren is egyaránt szüneteltek.”(75.)

A szerző természetesen tudatosan törekszik a bilaterális kapcsolatok elbeszélésénél folyton fenyegető veszedelem, az egyoldalúság, a horizonthiány elkerülésére. Ennek jegyében nem csupán az ezen időszakban oly nagyon fontos Moszkva, hanem Peking befolyására is figyel. Hiszen ez utóbbi ereje adott esetben még abban is megmutatkozott, hogy 1956-ban, amikor Budapest a Japánnal való kapcsolatok rendezését célzó tárgyalások főtárgyalójának a kiemelkedően fontos Szántó Zoltánt szemelte ki, akkor Peking Csou En-laj szavával mondott nemet. Budapesten megértették az üzenet, a pekingi követség tanácsosa lett a főtárgyaló. (106–107.)

Jól kamatozott a munkában a disszerensnek az előző korszak búvárlása során felhalmozott tudásanyaga is. Ennek az értékét azért emelem ki, mert a historiográfiában bizony nem ritkán tapasztalható ennek az ellenkezője. Annak összes negatív következményével. „Összefoglalóan elmondhatjuk – olvashatjuk például a tokiói magyar külképviselet 1960-as újranyitása kapcsán –, hogy [...] a megelőző évtizedben a budapesti külügyi (és párt-) vezetés Japánnal kapcsolatos legfőbb közvetlen információs forrása a pekingi nagykövetség volt. Ezzel lényegében megfordult az az 1939 és 1945 között fennálló helyzet, amikor Japánból látta el a magyar külügyi szolgálat a Kínában élő magyarok érdekképviseletét és tájékoztató-kulturális anyagokkal történő ellátását, valamint Tokió gyakorolta a felügyeletet a világháborús években

működő kínai és mandzsúriai tb. konzulátusok felett is.”(98.)

Előjáróban említést tettem a hivatali–diplomáciai és történészi munka egymást segítő vonásáról. Jó példa erre az értekezésben az a passzus, ahol az olvasó megtudja: „A két ország külügyminisztériumai közötti együttműködés szorosabbá fűzésére már az első években megkezdődött az a mai napig is tartó gyakorlat, hogy a területi (fő)osztályok vezetői diplomáciai futárút keretében látogatnak el a partnerországba, és ott misszióvezetőjük társaságában politikai konzultációt folytatnak a fogadó állam külügyminisztériumában. Tudomásunk szerint az első ilyen konzultációs futárútra japán részről 1960 októberében, magyar oldalról pedig 1964 februárjában került sor.”(140.) E szövegrésznek nem csupán konkrét tartalma, hanem annak okán is van értéke, hogy a történész a múlt históriáját nem megdermedt kövületként, hanem mába érő vonulatként mutatja be.

Ellenben arra is van példa a disszertációban, amikor e kapcsolódás kedvezőtlenül befolyásolja a történészi előadásmódot.

Wintermantel Péter helyesen állapítja meg, hogy 1957 novemberében Kádár János jó érzékkel vette észre: a *Japán Szocialista Párt* nem elsősorban a magyar érdekek felkarolása, hanem saját kormányképessége erősítése végett ajánlotta fel közvetítő szerepét a két ország közötti diplomáciai viszony rendezésére. Helyes meglátását ellenben nem a szakma szabályai szerint, tehát nem tiszta világossággal, hanem a mindenhol fellelhető veszedelmekkel szemben felvértezett diplomata tónusában fogalmazza meg: „Figyelemre méltó (olvassuk), hogy Kádár János – napjainkban is helytállóan tűnő – értékelése szerint ez a közvetítő szerep nem elsősorban hazánknak szólt: a pártfőtitkár úgy vélte, hogy a JSZP saját kormányképességének alátámasztására szorgalmazza «a Szovjetunióval, a népi Kínával és általában a szocialista országokkal való jó viszony» meglétét.” A politikában, a diplomáciai életben számtalanszor a tegnapi igazságok idővel hamissá lesznek, s a hamisnak hirdetett dolgok idővel megigazulnak. A mi szakmánkban ellenben a fő problémát nem ez a relativizmus jelenti, hanem az, hogy miként lehet keservesen sok munkával, kellő elméleti tudás birtokában, az uralgó korszellem sokszor rontó hatásával dacolva idővel egyre tisztább, hitelesebb, valóban időtálló megállapításra jutni. Ám ami helyes volt száz

éve, az ma is helyes, s száz esztendő múlva is helyes lesz.⁷⁹¹

És még mindig ennél e témánál maradva: Wintermantel Péter nagy figyelemmel olvassa a forrásokat, a szakirodalmat, s ha hibára, netán vélt hibára lel, azt felemlíti. Ezt teszi Kádár János szóban forgó beszéde kapcsán is. A vonatkozó lábjegyzetben írja, hogy a főtitkár „következetlenül hol japán szociáldemokrata, hol japán szocialista politikusokról beszél”. Való igaz a szócsere, ám a következetlenség megemlítése mégsem helytálló. Ha elmélyed a szocialista, kommunista, szociáldemokrata szavak tartalmában, e kifejezések használatának történelmi fordulóiban, akkor nem ír következetlenségről. Vagy csupán szárazon megemlíti a nyelvhasználati módot, vagy – ez lenne a szakmailag mélyebb – elmagyarázza az olvasónak, hogy miért használja a politikus a *Japán Szocialista Pártra* váltakozva e két kifejezést.

A szovjet szuronyok hegyén hatalomra jutott Kádár-rezsimet a nyugati világban a teljes külpolitikai elszigeteltség vette körül. Ezt természetesen a szerző is tudja, tehát „csupán” nem kellően körültekintő fogalmazásnak tudjuk be, hogy magyar diplomáciai küldöttség 1957 nyarán tett, valóban páratlanul gazdag, nyolc ázsiai és afrikai országot érintő útját a szerző úgy állítja be, mint amely a „kádári Magyarország diplomáciai mozgásterének tágítását célozta” volna. (119.) Valójában ekkor a kádári Magyarország – ahogy azt a 20. századi magyar külpolitikáról szóló egyik összefoglalás szerzői találóan mondják – karanténban volt. A karantén pedig éppen nem arról nevezetes, hogy az abban lévőeknek mozgásterük lenne. Éppen, hogy nem mozoghatnak. Tehát ekkor nem tágításról, hanem valamiféle mozgástér megteremtéséről volt szó, s ezt a turné valóban eredményesen segítette.

Tehát merőben két dologról van szó.

A kapcsolódó jegyzetben a szerző érdekesnek mondja, hogy „mindeközben Fudzsijama japán külügyminiszter az 1957. évi ENSZ közgyűlési felszólalásában az ENSZ Alapokmányának reformját sürgette a világszervezetnek a magyar forradalom kapcsán az előző évben mutatott erőtlenségére hivatkozva.” (119. o. 433. sz. lábjegyzet.) Magam inkább azt mondanám, hogy az említett turné messze nem véletlenül nem foglalta magába Japánt. A Szarka Károly külügyminiszter-helyettes vezette delegáció Indiát, Burmát, Indonéziát, Nepált, Ceylont, Szíriát, Egyiptomot

⁷⁹¹ Lásd erre még e kötet *Bevezetőjét*.

és Szudánt, tehát nemrég még gyarmati sorsban volt országokat látogatott végig, mert ezekben az országokban nem alaptalanul számíthatott a magyar kormány támogatásra. Japán ellenben a nyugati demokráciákkal való viszony szorosabbra fűzésének útját járta, természetes, hogy az elemi erejű magyar népfelkelés és szabadságharc mellett foglalt állást.

Fudzsjama felszólalásában ebben az értelemben sincsen semmi érdekes. Abban az értelemben ugyanakkor természetesen érdekes, hogy a munkában (amelyben csak érdekes dolgokról szabad és kell írni⁷⁹²) említést érdemelt.

Szóval röviden szólva: az értekezés értékéhez képest semmitmondó a felszólalást csupán érdekesnek említeni.

Annak a rejtélynek a titkát pedig, hogy közben Japán nyitott volt a diplomáciai kapcsolatok felvételére, a gyakorló diplomatának vélhetőleg felesleges fejtegetnem.

Már a munkahelyi vitában is kritikai éllel tettem szóvá, most kifogásomat a KSH-tól vett számadatokkal alátámasztva ismétlem meg: 1952–53-ra erős túlzás ezt írni: „Mivel a Magyar Népköztársaság már kiterjedt nyugati gazdasági kapcsolatrendszerrel rendelkezett, és mintegy húsz kapitalista állammal bonyolított a nemzetgazdaság szempontjából egyre nagyobb fontossággal bíró, sokrétű külkereskedelmi forgalmat, a Japánnal kölcsönös előnyöket magában rejtő áruszállítások beindításának lehetősége azonnal kedvező fogadtatásra talált Budapesten.”⁷⁹³ (83.) Természetesen, ha azt nézzük, hogy 1945-ben az országnak lényegében nem volt külkereskedelme, akkor – például – az 1953-as adatok (5722 millió devizaforintos behozatal, 5848 millió devizaforintos kivitel) valóban „kiterjedt” és „sokrétű” kapcsolatrendszert sugall. Ám, ha csupán – mondjuk – az 1975-ös mintegy tízszeres számokhoz mérjük az akkori teljesítményt (61537, illetve 52139), már világos, hogy minimum a viszonylag szót beillesztésére van szükség. Ám egy modern szemléletű diplomáciatörténeti munkából nem hiányozhat a korabeli gazdaságpolitika, s magának a nemzetgazdaságnak akár csupán néhány szavas, ám a lényeget mégis felvillantó bemutatása.

⁷⁹² Lásd erre még a Grósz András értekezése kapcsán a 441. oldalon írottakat.

⁷⁹³ Nem beszélve arról, hogy a megadott jelzet (*Magyarország külkereskedelmi kapcsolatai a kapitalista államokkal*. Budapest, 1951. július 2. MNL OL XIX-J-1-j-Kína 45-64-001157, 6. d.) aligha támaszthatja alá a főszovegben írottakat.

A történész is – hitem szerint – érző ember, aki meglátja a história kegyetlen természete mögött az élhető életéért küzdő embert, akit a számtalanszor rája zúdított szenvedések, háborúk és háborús pusztítások végtelenül sújtottak, sújtanak. Az erre fogékony historikus pedig ennek az együttérzésének elbeszélésében hangot ad. Nem kell ehhez sok. Adott esetben elég egy-egy szavacska is. A disszertáció kétségtelen érdeme a társadalmi folyamatok fel-fel-villantása is. Ennek jegyében olvashatunk – például – arról, hogy 1953-ban „a Postaügyi Minisztérium pedig intézkedett a Japán és Magyarország között 1945 óta szünetelő posta- és táviróforgalom helyreállításáról.” (84.) A kapcsolódó, tömören is sokat mondó jegyzetből az olvasó megtudja: „1945 után a postaforgalmat Magyarország a világ valamennyi országával helyreállította, kivéve Japánt és Spanyolországot, amelyek esetében ehhez a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nem járult hozzá. 1953 tavaszán Budapest és Tokió között történtek már telefonos próbabeszélgetések is, ám végül a japán kormány nem engedélyezte a távbeszélő-forgalom megindítását.”

Ebből a mondatból tehát megtudjuk, hogy az ország felett főhatalmat gyakorló SZEB⁷⁹⁴ az egyszerű emberek mindennapjaiba is – legtöbbszörre bizonyára szükségtelenül - beavatkozott, valamint azt is, hogy a telefonálásoknak nem Rákosi Mátyás terror-rendszere, hanem a polgári demokratikus berendezkedésű Japán állt éveken át az útjába. Magam – hogy kritikámnak is hangot adjak – így tartanám megfelelőnek az idézett szövegrészt: a Postaügyi Minisztérium pedig *végre* intézkedett a Japán és Magyarország között 1945 óta szünetelő posta- és táviróforgalom helyreállításáról.

A Kádár-rendszer ugyan minőségileg különbözött az 1956 előtti viszonyoktól, a társadalom kiegyezett a rendszerrel, ám a rendszer legitimitása a sokáig folyton gyarapodó jóléttel, a szabadság kis köreinek engedélyezésével megvásárolt legitimitás volt. Következőleg soha nem vált olyan szilárdná, hogy mellőzhette volna a szovjet csapatok jelenlétét. Ezért meglehetősen felszínes az, ahogy ezt a fájdalmas kérdést a szerző – csupán az általa kikutatott források elbeszélésével – előadja.

⁷⁹⁴ Szövetséges Ellenőrző Bizottság – a győztes hatalmakat képviselő, a békeszerződés aláírásáig a magyar állam főhatalmat gyakorló testület. Elnökét a Szovjetuniót jelölte, mint ahogy – mondjuk – Olaszországban az ottani SZEB-nek az élére a szövetségesek jelölték elnököt.

„Ugyan csak egy tréfa erejéig – olvassuk –, de úgy tűnik, hogy Japán szoba került Hruscsov és Kádár 1957. márciusi 21-i találkozásán is. A Magyarországon „ideiglenesen állomásozó” szovjet csapatokkal összevetésben a szovjet pártfőtitkár jelezte magyar partnerének: a kölcsönösség jegyében neki az ellen sincs kifogása, hogy magyar csapatok tartózkodjanak Moszkva alatt, vagy védjék a Szovjetunió határát esetleg Japán felé „a szocialista tábornak a japán imperializmus elleni kollektív védelme céljából”. Talán Hruscsov ezen fricskája magyarázza, hogy Kádár miért tartotta fontosnak külön is felhívni japán vendégei figyelmét arra, hogy a magyarországi konszolidáció eredményei a látszat ellenére nem a szovjet csapatok magyarországi jelenlétének köszönhetők: „Én ezeknek a japán embereknek azt mondtam: „önök bizonyára úgy gondolják, hogy Magyarországon szovjet csapatok vannak, itt népköztársaság van, a szocializmus épül, de azért van népköztársaság, s azért épül szocializmus, mert itt szovjet csapatok vannak. Mert ezt a propagandát vitték maguk felé. De – és őket is figyelmeztettem a történelmi múltra – egyet ne felejtessenek el, akik a magyar nép magatartását helyesen akarják megítélni, hogy [...] a magyar munkásosztály — s mindjárt hozzáteszem —, a magyar falu dolgozó népe 40 esztendővel ezelőtt kezdte meg harcát a szocialista társadalomért és 40 esztendeje harcol érte. [...]”(121.)

Szóval el kell mondani – s erre a rendelkezésre álló szakirodalom elegendő segítséget nyújt – hogy éppen ebben az időszakban az agyafűrt Nyikita Szergejevics Hruscsov annak a politikai húzásának bázisán tréfálkozik a magyar csapatok Moszkva alatti tartózkodásának elképzelt lehetőségével, hogy (összefüggésben a megszületett döntéssel, mely szerint Romániából kivonják a Vörös Hadsereget) álnok ajánlatot tesz Kádár Jánosnak. Az ajánlat pedig nem kisebb horderejű, mint a szovjet csapatok Magyarországról történő kivonása. A magyar vezető azonban messze nem úgy látta dolgokat, amint azt ő „ezeknek a japán embereknek” elmondta. Kádár János nagyon jól tudta, hogy sem a magyar munkásosztály, sem a magyar falu valójában nem „a szocialista társadalomért” harcolt. Sokkal inkább egyszerűen egy élhetőbb élet reményében beletörődött a kiépülő Kádár-rendszer uralmába. S biztonsága érdekében az új hatalom bizony a társadalom megfékezése érdekében egyáltalán nem tartotta elegendőnek, hogy

véresen megtorolja azoknak a bátorságát, akik (egy valódi néphatalom érdekében) 1956 elemi erejű népfelkelése, majd szovjetellenes szabadságharca keretében kezét emelték a rendszerre. Kádár János nagyon is tudja, hogy nem fogadhatja el a hruscsovi ajánlatot. És ekképpen 1957. május 27-én magyar–szovjet szerződést írnak alá az itt állomásoztatott szovjet katonai erő jogi helyzetéről.

Összefoglalóan azt tudom mondani, hogy a felhozott gyengeségek és hiányosságok bizonyára nem orvosolhatatlanok. Azok kisebbségben vannak az értekezés erényeihez mérve. Ezért amikor megismétlem a fokozat megadására vonatkozó javaslatomat, egyben annak a reményemnek is hangot adok, hogy a kellően kijavított szöveg mielőbb könyv alakban a szélesebb közönség előtt is megismerhetővé válik.

(2014)

EILER FERENC ÉS HARTA

Gezeget garba, lábogat bad alá – mondta este ujjongva a hartai, óvodából haza érkezett kislány, ezzel akarván bizonyítani édesanyjának, hogy ő már tud magyarul. A hartai óvodában ugyanis a gyermekek egymás között és a dajkával németül, ám az óvónővel – ezen a szinten – 1918 után magyarul beszéltek.

Jetzt muss ich nicht mehr napszámba gehen – mondta nagy fellegzéssel az a hartai asszony, akinek férjét felvették hajósnak. A matrózok keresete havonta 200–240 pengő volt 1940 körül. S aki ennyi keresett (jól tudjuk), az már könnyen viccelt. Nem beszélve arról, hogy a matróz hozzátartozói utazási kedvezményt is kaptak, tehát az asszony nem csupán nagyokat lélegzett, gyakran utazott ekképpen a pesti piacokra, hogy ezt-azt eladjon, s ekképpen megélhetésüket (természetesen rengeteg munkával) kicsit, de számukra mégis oly jól érezhetően könnyebbé tegye.

Az emberfia csak örvendezik és szomorkodik, amikor Eiler Ferenc újabb értékes könyvét lapozgatja. (Esetleges félreértéseket elkerülendő rögvest elmondom, hogy a szomorkodásnak semmi köze a könyvhöz. Annak döntően a politika az oka, amely a társadalom történeti tudatát folyton tovább rongálja, s szinte áthághatatlan falat emel az efféle értékes könyvek szélesebb nyilvánosságot kedvezően befolyásoló hatása elé.)

Örvendezik az olvasó, hogy tehetség, szorgalom révén milyen hatalmas az a tudás, amelyet a múlt birodalma megismerhetősége terén birtoklunk. Hiszen bármennyire is sok munkája van a szerzőnek ebben a kötetben, a korrekt jegyzetapparátus révén az olvasó számára az is világos, hogy mily komoly segítséget jelentett mindaz a tudáskincs, amit már előtte a néprajz, történelem és általában a társadalomtudomány a témában felhalmozott. A kiűnő Fél Edit 1935-ben publikálta *Harta néprajza* c. munkáját, Gallé Tibor 1983-ban szerkesztett szerény című, de annál jobban hasznosítható könyvet *Adalékok Harta történetéhez* elnevezéssel.

A sor természetesen folytatható lenne, de most inkább arról szóljunk, hogy az ilyen és hasonló előzmények nyomán csak úgy születhetett meg az originálisan új munka, amelyet divatos szóval lehet ugyan akár interdiszciplinárisnak is nevezni, ám én mégis

egyszerűen csak azt mondom, hogy ez történettudományi munka. Azzal az eszköztárral, amely nélkül jó ideje egyszerűen nem lehet maradandó históriát írni. A széles értelemben felfogott szakirodalom (emberi mértékig lehetséges módon történt) áttekintésén túl rengeteg a levéltári bűvárlással felszínre hozott anyag, imponálóan gazdag a nyomtatott statisztikai adattömeg, s igen sokat emel a munkán a szerzőnek a mai Harta lakói némelyikével az anyaggyűjtés során készített beszélgetésfüzére. A teljes szövegeknek csak töredékét látja az olvasó, ám az olyan értékes, hogy bizonyosak lehetünk: a szerző érdemi megszólalásra, s nem mellébeszélésre ösztökélte interjúalanyait.

Nagyon sok finom megfigyelésben gazdag ez az egyébként messze nem túlírt, hanem nagyon is fegyelmezetten megfogalmazott, s közben korszakokon átívelő, az olvasót a jelenbe érintető karcsú kötet a körületekintően kiszemelt település társadalmáról, életviszonyairól, szokásairól, vallásáról, hétköznapijairól, a nagy- és helyi politika „áldásos” hatásáról.

Remek módon érzékelteti a *Bildungsverein* és a *Bund* (tehát az 1924-ben létrejött Magyarországi Német Népművelődési Egylet és az 1938-ban alakult náci szellemiségű *Volksbund der Deutschen in Ungarn*) közötti nagy-nagy különbségeket, azt, hogy az utóbbi „helyi, olykor arrogáns tagtoborzó akciói, a ki-mondottan a szervezeti tagság számára fenntartott rendezvények, az evangélikus lelkésszel szembeni elutasító alapállás, a németországi Hitlerjugend-gyerekek pénzért történő elszállásolása, s főleg az SS-toborzásokban és a SS-sorozásban való részvétel a harmincas évekhez képest sokkal inkább megosztotta a hartai német társadalmat.”(85.)

Közben arra is nagyon ügyel, hogy a *Volksbund* tagjai közötti nagy-nagy különbségek is látható legyenek. Nincs tér a további részletezésre. A lényeg, hogy mindezek alapján válik igazán hitelessé mindaz, amiről a kötet egyik leglényegesebb kérdése szól.

Tudniillik a község lakossága (s rajta keresztül a hazai német-ség) azonosságtudatának a kérdése.

A szerző e tekintetben is támaszkodhatott értékes munkákra, szakirodalmi előzményekre. Magam itt most közülük Bindhoffer Györgyi és Gerhard Seewann munkásságát említem meg, de a sor itt is folytatható lenne. A hartaiak azonosságtudata egy modern nemzet előtti állapotot rögzített. Igen lényeges Eiler Ferenc azon

megállapítása, hogy ez így van a többi magyarországi német falu esetében is, hiszen így válik világossá az, hogy amikor Hartáról olvasunk, akkor valójában messze kilépünk ebből a dunavecsei járáshoz tartozó községből, s természetesen a járás határait is messze elhagyjuk.

A szerző szép világossággal megmagyarázza, hogy az evidenciaként megélt hartai német önazonosságba „nem épült, mert nem is épülhetett be a német nemzettudat”.(20.)

Hartát behelyettesítetjük a számos más német község bármelyikével. „Németországra – olvassuk tovább a hiteles szavakat – nem tekintettek anyaországgént, mivel a közösség tagjainak ősei a németországi területekről elvándorolva, új állami főhatalom alá kerülve szükségképpen kimaradtak a német nemzetté válás 19. századi közös történelmi élményéből.” Ezzel a felfogással harmonizál Bindhoffer Györgyi idézett összegzése: „[...] a haza mint élettér és tapasztalati keret, a megélhető, belakott és elsajátított tér, a helyhez való ragaszkodás és földhözkööttség, a megélt idő, az emlékezetben megélt történelem, a kollektív cselekvés mind Magyarországra vonatkoznak.”(20.)

„A hartaiak számára – szűri le Eiler Ferenc a maga következtetését – tehát ebben az összefüggésben mindenekelőtt a lokális identitás volt meghatározó, ami természetszerűleg együtt járt a közös múlt, nyelv és vallás tudatával.”(20.)

Az 1920-as évekig – Eiler Ferenc minden bizonnyal jó meglátása szerint – három olyan fontos esemény történt, amely a magyar állami politika szövetébe fonta a helyi politika szálait, s az eseményekbe való bekapcsolódással, a közös élményekkel tovább erősítette a magyar államra összpontosító patriotizmust.

Az 1848/49-es szabadságharcban a falu 134 nemzetőrt állított ki. Kár hogy nincs a könyvben viszonyítási szám, csupán azt olvashatjuk, hogy ez a falu erejéhez képest „rendkívüli” mértékű volt. Mindenestre ez számomra azt erősíti, amit eddig is gondoltam Szekfű Gyula nevezetes, a *Magyar Szemlé*ben 1937-ben publikált, Schittenhelm Ede Buda visszavívásakor életét vesztett honvédtüzér alakján keresztül a magyarországi németeknek méltó emléket állító, s egyben a jövőt óvni akaró írásának hitelességéről.⁷⁹⁵

⁷⁹⁵ Szekfű írását közli Balogh 2002: 609–617. A derék honvédtüzér sírköve nem csupán ma is látható az Alvinczi u. és Bimbó út találkozásánál, azt évente

Csak keserű szomorúsággal tudom megidézni a sok szempontból szintén értékes, indulatból ugyan kőtyagosnak kikiáltott, ám valójában inkább zseniális Szabó Dezső⁷⁹⁶ erre válaszként közölt, Szekfű Gyula emberi tisztességébe is mélyen belegyalogoló írását.⁷⁹⁷ Mert Szabó Dezső úgy vált meg korábbi penetráns antiszemitizmusától, hogy azt penetráns németellenességgel helyettesítette. Holott bőven elég lett volna, ha fulmináns indulatai gerjesztette tüzét a hitlerábra zúdítja, s értelmiségi módjára különbséget tesz a náciizmus és a németiség között, de ha már erre nem volt képes, akkor legalább valamit meglát abból, ami most nekünk a magyarországi németek azonosságtudata kapcsán itteni asztalunk.

Visszatérve a derék hartaiakhoz – a másik fontos esemény az első világháborúban való részvételük volt, amelyről a háború utáni esztendőekben a falu tíznél is több kocsmájában végeláthatatlanul beszélgettek. Megtehették. A második nagy háború után ellenben – mint jól tudjuk, s mint itt is olvashatjuk – már nem.

A harmadik fontos esemény pedig a Magyarországi Tanácsköztársaság s annak leverése volt, amely a falu társadalmának egy részét már igencsak megosztotta.⁷⁹⁸ És éppen ennek a megosztottságnak az okán nem oszthatom maradéktalanul a szerző azon következtetését, mely szerint ezen események „a közösségben rögzítették és tudatosították [...] a magyar államhoz, a politikai nemzethez való tartozás tényét”. (23.)

A magyar államhoz való viszony dolgában természetesen igen. Ám más a helyzet a politikai nemzettel való viszony dolgában. Hiszen a politikai nemzettel való viszonyt a Tanácsköztársaságoz való – a szerző által is rögzített – megosztottság bizonyosan nem erősítette egyértelműen. Vélelmezem, hogy Trianon hatása a világháborús emlékeket is átszínezhette, hiszen Trianon nyomán – amint arról szintén hitelesen szól a kötet – a hivatalos nemzeti-ségpolitika szándékát a politikai nemzet sokkos állapota alaposan megbénította. És az a hartai németek számára aligha volt örvendetes.

Sajnálatos, hogy az Argumentum Kiadó (egyébként a hazai tudományos könyvkiadás egyik bástyája) névmutató nélkül bo-

friss koszorú díszíti.

⁷⁹⁶ A sok szempontból szintén kitűnő Hatvany Lajos kedves minősítése.

⁷⁹⁷ Ede megevé ebédem. In: Szabó 2003: II, 626–702.

⁷⁹⁸ A Magyarországi Tanácsköztársaságra lásd e kötet írását.

csátotta szárnyaira e kötetet. (*Eiler Ferenc: Németek, helyi társadalom és hatalom. Harta 1920–1989. Argumentum, 2011. 221 oldal 2800 Ft.*)

(2011)

A Közép-Európai Intézetben 2011. április 19-én tartott könyvbemutatón elhangzott szöveg szerkesztett változata. Magyar Tudomány 2012/ 8. 1019–1022.

GYARMATI GYÖRGY ÉS A RÁKOSI-KORSZAK*

Ne tagadjuk: szeretjük a frappáns, tömör megfogalmazásokat, ha a lényeg röviden és egyszerűen érthetően tárul elénk. Ezért van az, hogy egyébként igencsak összetett, bonyolult, számtalanszor egymással ugyancsak vitatkozó alperiódusokra bontható korszakokat a közgondolkodás (és ahhoz igazodva a történetírás is) kiemelkedően magas helyre jutott közszereplők nevével jelöl meg – nemigen törődve azzal, vajon valóban a névadó gyakorolta-e a szóban forgó időszakra a legmélyebb hatást.

Innen nézve Gyarmati György könyve már címével is sikerre ítéltetett.⁷⁹⁹

Miközben annak szövege számos vonatkozásban szakszerűtlen, súlyosan kifogásolható. A rendelkezésre álló időben csak azt tudom elmondani, hogy miért okoz szellemi kárt ez a cím. (Maga a szöveg kevésbé, mert ily’ hosszú olvasmányokat csak nagyon kevesen rágnak végig.) De az nem igényel sok időt, hogy megtudjuk: a Rákosi-korszak 1945-től 1956-ig tartott.

Nos, azért történt szellemi kártétel, mert Rákosi Mátyás végtelesen negatívan csengő neve elfedi azt a tényt, hogy 1945-ben sok szempontból a korábbtól merőben jobb időszak nyílt meg. Mert 1945-ben hazánkban népi demokratikus forradalom bontakozott ki. E kifejezésnek természetesen semmi köze ahhoz az eltorzított

*Az MTA Doktori Tanácsa megtisztelő felkérésének eleget téve bírálatot készítettem Gyarmati György: *A Rákosi-korszak, 1945–1956*. címmel 2010-ben benyújtott MTA doktori értekezéséről. Véleményemet 2012. május 11-i dátummal adtam le a Doktori Tanács Titkárságán. Az bárki által elolvasható az MTA honlapján. (http://real-d.mtak.hu/424/10/Pritz_P%C3%A1ll.pdf – Letöltés 2016.03.02.) A téma fontosságára tekintettel határoztam el, hogy az Intézet konferenciáján (ld. erre az írás végén olvashatóakat – a szerk.) tartandó előadásomban összegzően is elmondom véleményem e műről, amely időközben a Rubicon Ház Bt. gondozásában megjelent. Írásomat nem jegyzeteltem le, hiszen a bizonyításra, a részletekre kíváncsi olvasó az MTA honlapján a véleményemet teljes terjedelemben elolvashatja. (Az érdeklődők dolgát tovább könnyíti az, hogy a szöveget más internetes felületek is átvették.)

⁷⁹⁹A Rákosi-korszak. Rubicon, Bp., 2011.

értelmezéshez, amelyet majd 1948–1949-től adnak neki. Amikor-ra teljesen kiépül a népet és a demokráciát egyként megcsúfolva magát népi demokráciának nevező terror-rendszer.⁸⁰⁰

1944–45-ben az országban azokon a részekén, melyeket a német hadsereg feladni kényszerült a nép közvetlen hatalmi szervei kezdtek kiépülni. Erről a könyvben szinte semmi nem olvasható. Ami mindebből itt feldereng, az még Platón nevezetes barlangjába bevetült fényenél is jóval kevesebb. Nincs ezen mit csodálkozni, hiszen a téma iránt ma lényegében sehol sincs empátia. Az okok szerteágazóak, idő szűke miatt elegendő az évtizedeken át uralgott vulgármarxista propaganda ellenhatására utalunk. A lényeg azonban az, hogy mindez egészében a mát, s nem az akkori helyzetet tükrözi. Azt a világot sokkal inkább Szekfű Gyula nevezetes, *Forradalom után* c. munkája idézi élénk. E munkának – jól tudjuk – vannak vaskos elrajzolásai. Ám azok aligha adnak mélységet Gyarmati Györgynek arra, hogy azt teljesen említetlenül hagyja. Márpedig ezt teszi, miközben irodalomjegyzékében (a fontos és magvas munkák társaságában) sorra bukkannak fel csupán néhány oldalas, s ráadásul a tudományos ismeretterjesztés műfajából való írásocskák.

Ha egyesek kényes ízlését borzolja Szekfű Gyula nevének említése, Kerényi Károly neve hallatán tán-tán megenyhülnek. Nos, a klasszika filológiában maradandót alkotott tudós saját koráról is hiteles véleményt nyilvánított. „Miként az első világháború után beköszöntött az ország függetlensége, most szinte hihetetlen gyorsasággal a nép nyert függetlenséget. Ha meghagyják neki, akkor a nép – először a magyar történelemben – átveszi a felelősséget Magyarország fejlődésének új korszakáért.” Jól tudjuk, nem hagyták meg neki. De a fordulat jelentőségét – amelynek fényében tarthatatlan 1945-től tartó Rákosi-korszakkal zsibbasztani honfitársainkat – az idézet hüen kifejezi.

*

Nem szabad rezignálnak lennünk attól, ha tudjuk: a múltat mindenkor az éppen uralkodó korszellem ilyen-olyan hatása alatt szemléljük. Közismert cinikus mondás szerint nem lehet, vagy

⁸⁰⁰ Lásd e kötetben az *Európa és Magyarország* c. írás befejező részét a 122–124. oldalakon.

csak nagyon nehezen lehet a múltat előre látni. Ám annak az értelmiséginek – nota bene tehát nem szellemi zsoldosnak – aki már többet tud változó korok változó történelmi tablóiáról, lehet biztos eszköze ezen torzító hatás kiküszöbölésére.⁸⁰¹

A legutóbbi, tehát a politikai intézményrendszerben 1989–1990-ben lezajlott rendszerváltás nyomán un. levéltári forradalom zajlott le. Mérheteretlenül sok dokumentum fényében lehet szemlélteni a korábban uralkodott történelemszemlélet állításainak valótlanságait, legalábbis aránytévesztéseit. És közben az inga igencsak kilendült a másik irányba. E kilengés egyik jól fejlett példánya e könyv állítása, hogy a Rákosi-korszak 1945-ben kezdődött. Különben messze nem első, messze nem egyedüli álláspont. Összefoglalásról, mások által már hasonlóan megfogalmazott nézet újrafogalmazásáról van szó.

Egy állítás igazságtartamát azonban – jól tudjuk – nem az jelzi, hogy hányan mondták, mondják. Hanem a múlt valóságához való viszonya szabja meg. Ha meg akarjuk érteni azt, hogy milyen idők is jártak hazánkban akkor, amikor Hitler katonái már véres fejjel elvonultak, Sztálin katonái pedig 180 ezer (ismétlem: 180 ezer főt) veszítve megérkeztek, s persze arra is valóban kíváncsiak vagyunk, hogy ki is volt valójában Rákosi Mátyás, ez az 1948–49-től 1953 nyarán bekövetkezett részleges bukásáig népével szemben szinte korlátlanul nagy hatalommal, az őt a kommunisták élére állító Moszkvában pedig száználmasan csekély eszközökkel rendelkező figura; akkor természetesen döntően az ország nemzetközi helyzetét, s ezt a nemzetközi helyzetet formáló nagyhatalmak egymáshoz való viszonyát kell tekintetbe vennünk.

Nos, az a közismerten alapvető (ám mégis így-úgy félreismert) tény, hogy a Hitler oldalán háborút veszített országot a Vörös Hadsereg foglalta el. Ez sokaknak felszabadulást, s még többeknek nem felszabadulást hozott. Ebből a tényből, s nemkülönben az 1943. novemberi teheráni csúcstalálkozóból következően az ország tartósan Moszkva hegemoniája alá került. A hegemón helyzet azt jelentette, hogy az amerikai–angol behatolásnak semmi esélye nem lehetett (miközben itthon a szokásos csodavárás jegyében sokak ringatták magukat illúziókban). Ám amíg Washington ki nem ebrudalta a mérheteretlen veszteségek nyomorította Szovjetuniót a hangzatosan *Európai Újjáépítési Program*nak

⁸⁰¹ Lásd erre e kötet *Bevezetőjét*.

elkeresztelt, Marshall-tervként elhíresült segélyprogramjából, addig Sztálin nem akarta kommunista diktatúra kieroszakolásával a bajait tetézni.

Megelégedett azzal, hogy kommunista exponensei mind erősebb hatalmi pozíciókat vívjanak ki a formálisan polgári demokratikus erőterben. A honi belpolitikai küzdelem pedig úgy zajlott, hogy miközben Rákosi Mátyás az unos-untig emlegetett taktikájával szalámitza derekasan ellenfeleit, közben fél szemmel, valószínűs rettegéssel mindig a moszkvai széljárást figyelte. A magyar nép úgy került néhány esztendőre egy terror-rendszer fogságába, hogy mindeközben nagy vezére bármikor lecserélhető, tehát szármalman kiszolgáltatott figura egy birodalom sakktábláján.

*

Bibó István vélhetőleg tévedett, amikor elhíresült metaforájával „dúvad-állam”-nak aposztrofálta Rákosi Mátyás országlását. Szűcs Jenő igen pontosan fogalmazott, amikor azt írta, hogy „Bibó István nem történettudós, hanem tudós politikai gondolkodó volt”. Más alkalommal Szűcs arról beszélt, hogy Bibó „nem történettudós [...] a történelemnek mégis szerves helye van életművében.” Nos, mindezzel összhangban (ám egyszerre perlekedve a bibói életművet idealizáló, illetve azt a homályba úzó beállításokkal) nem nagy bátorság kell annak kimondásához, hogy Bibónál egyszerre vannak jelen a hallatlanul mély történetpolitikai megállapítások, s azok a gondolatok is, amelyeket semmiféle mélyebb történettudományi elemzés nem támaszt alá.

Tehát nem hinném, hogy a dúvad-állam metafora hüen adná vissza a Rákosi-rendszer lényegét. Miközben e leírás nagy kifejező erővel utal a diktatúra terror-jellegére, homályban hagyja azt a tényt, hogy a dúvad mindenütt értéket pusztít. A Rákosi-rendszer ellenben amikor összetörte a magyar társadalom 1945 előtti kasztos jellegét, s az azzal mélyen összefonódott vérforraló kasztos mentalitást is, akkor éppen a pusztításban felettébb hiba lenne értékpusztítást felfedezni. Nem beszélve arról, hogy ezzel szoros összhangban főleg a magyar dolgozó osztályok, főleg a parasztság társadalmi–művelődési felemelkedése elől eltakarította azokat a sorompókat, amelyek 1945 előtt oly masszívnak bizonyultak.

És itt kell megemlítenem azt szót, amit ma már jó, ha tükörfordításban értenek, ám valódi tartalmáról igen-igen kevesen tudnak. A *Vogelfrei*-ről beszélek. Annak a Veres Péternek a nyomában, aki *vogelfrei* volt a Horthy-korszakban, s akinek a nevét ma a homályból matatjuk elő. Ilyen a világ. Ha Wass Albertnek, Tormay Cecile-nek áll a zászló, akkor ne csodálkozzunk ezen a Veres Péter körüli homályon.

De, ha demokratikus értéktételezésűek akarunk valóban lenni, ha nem akarunk Gyarmati György nyomán zsákcában botorkálni, jó tudnunk: ezeknek az éveknek a múltat vonzó, újra csak ezekkel a tehertételekkel nyomorított világa megérthetetlen Veres Péter nélkül.

„*Vogelfrei*

Ezt az ellenszenves és magyarra lefordíthatatlan szót a Horthy-korszakban tanultam meg, mikor én magam is „*vogelfrei*” voltam. A szó nyelvtani értelmében „szabad madár”-t jelent, de magyarországi értelme: törvényen kívül állni. Egész életemben 1919 nyarától, a forradalom bukásától kezdve, törvényen kívül álltam. Borzalmas sors volt: csak most látom igazán. Se jog, se törvény, se bíró: mindig lapulni, mindig kussolni, az igazságot félve, vagy körülírva, vagy elbujtatva kimondani, vagy fogcsikorgatva magamba nyelni: ez volt az életem.

De ez még hagyján. Bennem is volt ugyan már egy csendőridegesség és beteges undor kakastoll, szurony és hivatal iránt, de a feleségemben ez az undor hidegrázássá, az apró gyerekimben meg rémületté fokozódott. [...]

Nem a gyűlölködés szításáért, nem bosszúvágyból írom meg ezeket, hanem azért, mert amióta pártelnök vagyok, a kétségbeesett emberek, illetve asszonyok engem is felkeresnek, hogy segítek, hogy mentsem meg, vagy szabadítsam ki azt, aki nekik kedves. Akire ma azt mondják, hogy nyilas vagy fasiszta, az elveszett ember, az előtt bezárul minden kapu, az ma „*vogelfrei*”.

[...]

Mondom, én értem és érzem a sorsukat, és ismerem a sírást és a fogaknak csikorgatását. Segíteni nemigen tudok. Ez a történelem. Egyetlen megoldás: a szenvedni tudás. A bűnösök és ártatlanok mindig együtt szenvednek: a mi korunk és mi nemzetünk se kivétel. Gyenge vigasz a szenvedőknek. Igen; de én nem is vigasznak szántam, csak azért, hogy megmondjam: a keserű ég alatt viseld ember a sorsodat.”

Bibó tehát a dúvad-állammal tévedett. Ám aligha tévedett, amikor sírfeliratáról rendelkezett: „élt 1945–1948 között”.

Gyarmati György könyvének címe, s egész munkájának szeleme azt sugallja, hogy egészítsük ki ezt a kívánságot. Tehát: *Élt 1945–1948 között – a Rákosi-korszakban, a presztalinizálás időszakában*

Ne tegyük.

(2012)

Előadásként elhangzott az ELTE BTK Történeti Intézete 2012. november 8-9-én megrendezett konferenciáján. A tanácskozás abból az alkalomból került megrendezésre, hogy 235 éve jött létre az Egyetemes és Oknyomozó Történelem Tanszék a Budai Királyi Magyar Tudományegyetemen.

Historica Critica, Tanulmányok az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Történeti Intézetéből. (Szerk. Manhercz Orsolya) ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2014, 365–368.

BARÁTH MAGDOLNA ÉS A HRUSCSOV-KORSZAK*

Újabb terjedelmes okmánypublikációval gyarapodott hazánk szovjet időszakának a kutatók és a korszak iránt mélyebben érdeklődők számára elérhető forrásbázisa. Ez alkalommal is Baráth Magdolna jóvoltából, akinek már eddig is számos lényeges forrásközlést, s főleg a magyar–szovjet kapcsolatok témakörében mozgó sok-sok, ismereteinket gazdagító részfeldolgozást köszönhetünk.

Gyakorlott, fáradhatatlanul szorgalmas kutató munkájáról van szó, akinek keze alól ez alkalommal is gazdagon jegyzetelt, értő bevezetővel ellátott munka került az olvasó elé.

A cím és a tartalom között összhang uralkodik. A kötetben 219 olyan forrás található, amelyeket Baráth Magdolna orosz levéltárakban tárt fel, s amelyek 90%-ban a budapesti szovjet nagykövetek, a maradék mintegy 10%-ban a misszió más diplomatái magyar vezetőkkal folytatott beszélgetéseit tartalmazzák. Döntően az *Orosz Föderáció Külügyminisztériuma* levéltárának anyagából válogatott, de kutatott természetesen más forráscsoportokban, illetve más orosz archívumokban is. Mindezek mellett magától értetődően hasznosította a témába vágó (jelentős részben szintén maga által búvárolt) magyar anyagokat is. Ezeket részben a kötet élére illesztett bevezetőjének tartalmasabbá tételére, részben a közölt szovjet források szükséges, adatgazdag jegyzeteléséhez hasznosította.

Jó néhány olyan szovjet és magyar forrás van ezek között, melyeknek (részben vagy akár egészükben) helyük lett volna a kezünkben lévő kötetben. Terjedelmi korlát esetén akár a kiválasztott diplomáciai jelentések némelyikének részben vagy egészben történő elhagyása árán. Gondolunk például arra a Moszkvából érkezett utasításra, amelynek értelmében Gromov nagykövetnek „megfelelő alkalommal” Kádár János tudomására kellett hoznia:

* Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban. A kötetet összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Baráth Magdolna. Napvilág Kiadó, Bp., 2012. 494 oldal

Moszkva véleménye szerint az a szándék, hogy Erdei Ferenc vezető szerepet kapjon a Magyar–Szovjet Társaságban, az bizony „nem fogja elősegíteni” a Társaság „munkájának fejlesztését.” (27.)

Megjegyzésünknek az az alapja, hogy (amint azt a kötet bevezetője is rögzíti) a sztálini korszakhoz képest a hruscsovi időszakban a Szovjetunió és szövetségesei közötti kapcsolatok jelentősen, az utóbbiak számára kedvezően megváltoztak: a diktátumok, utasítások helyébe Moszkvában a partnerségre igyekeztek a hangsúlyt helyezni. Ennek megfelelően a szovjet nagykövetségek számára kifejezetten tilalmazták a fogadó ország belügyeibe történő beavatkozást. Az 1956 utáni új helyzet nem csekély mértékben elbizonytalanította a szovjet diplomatákat. 1957. május 25-én Andrej Gromiko – akkoron külügyminiszter-helyettes – így ír Nyikita Szergejevics Hruscsovnak: „Egyes országokban nagykövetségeink jelenleg túlzottan tartózkodóak, mivel attól félnek, hogy az ország egyik vagy másik kérdése iránti érdeklődésüket úgy értékelhetik, mint a belügyekbe történő beavatkozást.” (24.)

Ez azt is jelenti, hogy a szovjet képviselőknek nem csupán a politikaformáló szerepe lett lényegesen kisebb, hanem a jelentéseik tartalma is átalakult, forrásértékük is más lett.

Ezért a kötet bevezetője nem csupán a közölt iratok bemutatása, hanem a korabeli magyar–szovjet kapcsolatok története szempontjából is lényeges. Pótolnia kell azt, ami a közölt iratokból nem válik láthatóvá.

Jelen esetben tehát a bevezetőben említett eset mutatja élesebben a magyar–szovjet kapcsolatok valóságát. Hiszen Erdei Ferentől aligha kellett féltetni az egyenrangú magyar–szovjet kapcsolatok fejlesztését. A moszkvai óvásnak az volt az alapja, hogy elvethették ugyan a durva sztálini módszereket, ám a hegemon pozícióról eszük ágában sem volt lemondani. Ezért emlegetik fel azt, hogy Erdei Ferenc Nagy Imre híve volt és szovjetellenes kijelentésekre ragadtatta magát. (27.)

A bevezetőből értesülünk a nagykövetség által a magyar belpolitikai helyzetről 1957. november 12-i keltezéssel készített összszegző jelentésről is. E szerint a magyarok „még mindig az élősd hajlam foglyai, ami összeegyeztethetetlen a szocialista országok internacionalista kötelezettségeivel, /ezért/ a magyaroknak felül kell vizsgálniuk a népgazdaság fejlesztésére irányuló politikájuk-

kat a belső erőforrások nagyobb mobilizálása irányában”. (27.) A magyar–szovjet kapcsolatok említett időpontig terjedő időszakát egészében véve (és a későbbiekre vonatkozóan is) természetesen a legszolidabban fogalmazva is aligha helytálló az – úgymond – „magyar élősdiség” említése.

A szerző itt minden bizonnyal azt a pillanatnyi szovjet anyagi segítséget dimenzionálja túl, amellyel agressziója nyomán Moszkva a Kádár-rendszert stabilizálta. Ez a fajta ingerültség érződik Andropov nagykövet bő fél esztendővel korábbi jelentéséből is. Apró Antal iparügyi miniszterrel folytatott beszélgetéséről írja: partnere „meglehetősen átlátszóan célozgatott arra, hogy politikai szempontból kívánatos lenne Budapesten a Szovjetunió erejével vagy szovjet segítséggel felépíteni valamilyen objektumot abból a célból, hogy a lakosság számára a szovjet segítség még nyilvánvalóbb legyen.” (14. sz. irat, 73.)

Baráth Magdolna az ilyenkor szokásos munkán túl magára vállalta az orosz nyelvű iratok magyarra fordítását is. Ez pedig – mint a bevezetőben írja – messze nem volt egyszerű feladat. Mert az iratok – úgymond – „apparatszik nyelven” íródtak. A más-más kulturális közegből érkező lejegyzők sokszor többszörösen összetett mondatokban fogalmazták meg mondanivalójukat, teleszöve azt a szovjet terminológiának a létező valóságot nem vagy igencsak sajátos módon visszaadó fordulataival.

A kötetben különböző forrásértékű dokumentumok szerepelnek. Vannak olyanok is, amelyek helyett – ismételjük – szerencsésebb lett volna más típusú, s adott esetben nem is szovjet, hanem magyar forrás közlése. Ezzel nem vitatjuk, hogy ezek esetében is szólnak érvek publikálásuk mellett, mert ha témájukról nem is, ám más vonatkozásban adnak érdemlegeset.

A kötetben olvasható – például – a rövid ideig nálunk szolgált Tyerentyij Fomics Stikov nevű nagykövet Kádár Jánossal folytatott első beszélgetéséről szóló jelentése. Bár azt szokásos módon titkos minősítéssel küldte el Moszkvába, a titkolózásra valójában semmi szükség sem volt: jelentésének tartalmát akár bármelyik napilapban és azonnal közzétehetette volna. Mert Kádár János eképpen „tájékoztatta” őt a magyar valóságról:

„[...] A helyzet most falun is jó, a parasztok támogatják a néphatalmat. Az 1956-os események után vidéken a termelőszoövetkezetek nagyobb része szétesett, most viszont kezdenek helyreállni.

1959 elején elkezdett fejlődni a szövetkezeti mozgalom, ennek során számos megyében a parasztok tömegesen léptek a termelőszövetkezetekbe, miközben középparasztok is beléptek a szövetkezetbe. Jelenleg a szántóterület kb 50%-a szövetkezeti és állami. Úgy véljük, hogy azért került sor ilyen belépési mozgalomra a szövetkezetbe, mert a magyar paraszt hisz a néphatalomban, és úgy véli, hogy a magyar mezőgazdaság további fejlődésének útja a szövetkezetesítés.”(40. sz. irat 147.)

A jelentés tehát nem azért lényeges, mintha a közhelyes igazságokon túl (1956-ban a termelőszövetkezetek nagyobb része szétesett, az adott, 1959-es pillanatban a szántóterület fele van az állam és a szövetkezetek birtokában) bármiben is mondana valami érdemlegeset. A jelentés lényege annak a (véltőleg akaratlan) megmutatása, hogy Kádár János semmibe vette a szovjet nagykövetet. Szemmel láthatólag megengedte magának azt, hogy a Szovjetunió első számú budapesti képviselőjét a magyar valóság bemutatása, elemzése gyanánt lapos propagandaszólamokkal traktálja.

Hiszen az 1956 őszen szétesett termelőszövetkezetek – ismeretesen – messze nem maguktól kezdtek helyreállni. A magyar parasztság azért adta ismét a szövetkezetekbe a földjét, mert kemény, módszeres nyomás alá vette a hatalom. A középparasztok pedig kiváltképpen nem a spontánnak ábrázolt folyamat, hanem a még keményebb elnyomatásuk súlya alatt cselekedtek.

A kötetben egyébként számos jelentésben esik szó a mezőgazdaság átszervezéséről, amelynek históriáját, előtörténetét jól ismerjük. Ezért ezek az iratok leginkább egyes magyar kommunista vezetők felfogására, a közöttük dúló vitákra, nem csekély mértékben árulkodásaikra vetnek fényt. Például Jevgenyij Ivanovics Gromov nagykövet 1958. szeptember 30-i feljegyzése a Kiss Károly KB-titkár, PB-taggal folytatott beszélgetését rögzíti. A nagykövet ez alkalomban sem jött lázba a hallottaktól, mert feljegyzését csak majd egy héttel később készítette el, miközben a szeptember 23-i PB-ülésről Kiss Károly már másnap árulkodott.

Ez a magas rangú funkcionárius is azok közé tartozott, akiknek nem sok fogalmuk lehetett a nemzeti érdek mibenlétéről. Pedig tanulhatott volna Kádár Jánostól, s azoktól, akiknek az volt a törekvésük, hogy mennél önállóbb alapról fejlesszék a magyar–szovjet kapcsolatokat. Ez pedig kizárta a belügyek részletes továbbadását. Kiss Károly (nem kevés társához hasonlóan) a szovjet nagykövet

előtt a legtermészetesebb módon teregetett ki mindent, semmit sem mérlegelve abból, hogy a szövetségi viszony sem szokta a partnerek közötti érdekkülönbségeket kiküszöbölni, amint azt – például – a Kádár-rendszer konszolidálásához nyújtott szovjet kölcsönök dolgában a fentebb láthattuk. Kiss Károly elmondotta, hogy az ülés nem kevesebb, mint 12 órán keresztül zajlott. Azon először a magyar munkásosztály helyzetéről beterjesztett jelentés váltotta ki heves vitát, mert abban a többgyermekes, alacsonyan fizetett munkások élete „teljesen kilátástalan”-nak, „reménytelen”-nek ábrázoltatott. Kiss elvtársat (és a testület legtöbb tagját) ez természetesen mélyen felháborította. Ezért a PB határozatot fogadott el a dokumentum átdolgozásáról, amelynek keretében azokra az adatokra kellett a hangsúlyt helyezni, amelyek „a magyarországi népi demokratikus vívmányokról tanúskodnak”. (30. sz. irat 119.)

Ez után tárgyalták meg Fehér Lajos előterjesztésében a mezőgazdaság átszervezésének kérdését. Fehér Lajos és munkatársai – ismeretesen – ezt az elkerülhetetlen műtétet mennél fájdalommentesebben akarták keresztülvinni. Az irathoz fűzött gazdag jegyzetapparátus jól tájékoztatja az olvasót, hogy e törekvésüket mily jelentősen keresztettk a dogmatikusan szűk látókörű kommunisták, élükön a földművelésügyi tárcát vezető Dögei Imrével. Nos, Kiss Károly tudta, hogy miképpen lehet a legjobban Fehér Lajost és társait „eláztatni”. Egyből minősítette az előterjesztést: az nem mondja ki „kellően világosan”, hogy „a szocialista fejlődés a magyar falu fejlődésének egyetlen lehetséges útja”. (119.) Szerinte az előterjesztés az új szövetkezetek létrehozásakor „feleslegesen” és „gyakran” hangsúlyozza az önkéntesség elvének tiszteletben tartását. A helyes álláspontot Kiss szerint nyilvánvalóan Dögei Imre képviselte, aki azzal riogatta a testület tagjait, hogy a tervezet az egyénileg gazdálkodó parasztoknak „a korlátlan gazdagodás lehetőségét” nyújtja.

A kötetnek nem csupán a nyelvezete idéz egy egykoron ropant módon divatos, mára ellenben a szinte teljes ismeretlenségbe merült szubkultúrát. A sokszor tartalmatlan tartalmú szövegek, a számtalan üres és lapos szólam olvasása közben a recenzens eltöpreng, vajon mit fognak ezekből a szövegekből megérteni azok a késői olvasók, akiknek semmiféle életes élményük nincs/nem lesz ebből a nem csupán időben mind távolabbi, de szükségsze-

rűn elbukott világból? Hiszen ezek az olvasók egy merőben más paradigmában élnek és gondolkodnak. Ezekben a dokumentumokban a Szovjetunió és szövetséges/csatlós rendszerek léte (ebben a térségben) maga az onnipotens valóság. Mindezzel szemben a mai realitás a Szovjetunió és szövetséges rendszereinek mintegy negyedszázada megtörtént bukására alapozódik. A tőkés termelésre ugyan visszatértünk, ám kellős közepén vagyunk annak a keserves kísérletnek, hogy ebben a térségben is megszülessen egy itt valójában soha nem létezett polgári világ. Értve ezen természetesen az ethoszt és a mentalitást.

Ráadásul aki ezeket a dokumentumokat ma forgatja, az egy szögesen ellentétes nemzetközi feltételrendszerben él. Hiszen ezek az országok annak a NATO-nak, s kitüntetetten annak az Amerikai Egyesült Államoknak lettek a szövetségesei, amely katonai szervezet és amely szuperhatalom ezekben a dokumentumokban csak a fekete szín árnyalatlan tömbjeként jelenik/jelenhet meg. E kötet pozitív szereplőinek (legalábbis szavakban) szemernyi kételyük sincs: a Szovjetunió az emberiség napfényes jövőjének a letéteményese, míg a másik oldalon a világbéke aláásói, a dolgozók megrontói találhatók.

Baráth Magdolna dokumentumkötetének a legfőbb értéke abban van, hogy ennek az eltűnt világnak a megismeréséhez válogatott fontos, megfajtásra váró iratokat. Természetesen nem az antikorszakos gondolkodás⁸⁰² lovagjai számára. (Rablólovagoknak azért nem tituláljuk őket, mert a legtöbb esetben igen szerény díjazásért végzik érdemes munkájukat.) Nekik, a lejáratni akaróknak, s ezért csak betű szerint olvasóknak számtalan könnyű prédát kínálnak ezek az iratok. Aki ellenben arra vállalkozik, hogy megfajtsa ezeknek a sokszor valóban igen sivár szövegeknek a tartalmát, számos esetben már most sincs könnyű dolguk. Meglehet, nem is sok idő múltán semmivel sem kevesebb tudásra lesz szükségük azoknak, aki erről az időszakról valós ismeretekre akarnak szert tenni, mint – mondjuk – a középkori kútfők búvárlóinak.

Vélhetőleg a helyzet idővel még rosszabb lesz. Mert a más, még régebbi korok sokat forgatott dokumentumainak nyelvezete – lett légyen az is vallási, ideológiai traktátusokkal átszótt – többnyire művelt emberek eszköze. Ezeknél a szövegeknél (bár itt is vannak természetesen színvonalbeli különbségek) ellenben lép-

⁸⁰² Az antikorszakos gondolkodás meghatározására lásd a 16. lábjegyzetet.

ten-nyomon az az olvasó lehangoló véleménye, hogy jó esetben is olyanok készítették, akik nem erre a különben igen szép pályára voltak valók. Mi köze volt a diplomáciához – például – annak a nagykövetnek, aki a bemutatkozó látogatásán köntörfalazás nélkül megmondta Kádár Jánosnak, hogy nem szívesen jött ide, mert jobban szerette a pártmunkát. (40. sz. irat 144.)

A hruscsovi korszak jellemzői közé tartozott, hogy Moszkva rendszeresen tájékoztatta csatlós szövetségeseit külpolitikai lépéseiről. Amikor – például – Kádár János a budapesti szovjet nagykövettől átveszi azt a feljegyzést, amely Hruscsov Dzsavaharlár Nehruval 1960 februárjában folytatott megbeszéléséről készült, akkor lényegében ugyanolyan cikornyásan alázatos hangon köszöni meg a moszkvai gesztust, mint ahogy hajdan a ravasz erdélyi fejedelmek hálálkodtak a török portának. S ahogy annak idején az ilyen szólamok fedezékében törekedtek mennél önállóbb külpolitikára, most Kádár János igyekezett szűk mozgásterét bővíteni. „Hálásak vagyunk a szovjet elvtársaknak és mindenekelőtt az SzKP KB-nak a részletes, rendszeres tájékoztatásért, amelyet a nemzetközi kérdésekről kapunk. Az ilyen tájékoztatással összefüggésben képből vagyunk a Szovjetunió által folytatott nemzetközi politikáról, ismerjük azokat a fontosabb megbeszéléseket, amelyeket a Szovjetunió és személyesen Ny. Sz. Hruscsov elvtárs folytat. Az ilyen operatív és rendszeres tájékoztatás, amelyet a szovjet elvtársaktól kapunk, lehetővé teszi, hogy könnyen tájékozódjunk a nemzetközi kérdésekben, és következésképpen az országunk külpolitikai kérdéseiben komoly hibák nélkül dönt-

sünek.” (73. sz. irat 221.)

Bár nem ismerjük a nagy értékű feljegyzést (a vonatkozó jegyzetben Baráth Magdolna megadja annak levéltári lelőhelyét), de megkockáztatjuk, hogy az abban foglaltak semmivel sem lehetnek informatívabbak, mint amit egy átlagosan felkészült diplomata partnereivel való szokásos találkozási révén képes kormányának jelenteni. 1960-ban ellenben a Magyar Népköztársaság diplomatait Moszkvában képezték. Csak 1963-ban indul meg a budapesti *Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen* az ilyen szakemberek hazai képzése.

Békés Csaba jóvoltából mintegy évtizede ismerjük azt a hanganyagot, amelyből tudható, hogy 1981-ben Kádár János a magyar–szovjet viszonyt úgy látta: szükség esetén a nagy testvér „tetű”-ként kész bennünket elpusztítani. Bár a két forrást két évtized választja el egymástól, joggal feltételezzük, hogy e tudásnak cikornyás szavai kiejtésekor is teljes mértékben a birtokában volt.⁸⁰³

A kutató számára tehát e szövegek csak akkor árulják el igazi tartalmukat, ha az a korszak számtalan, s nem ritkán időben és térben messze nyúló összefüggéseit is tekintetbe veszi. A szövegek számos alkalommal túlzottan is könnyen érthetőnek tűnnek. Számtalanszor az is látható, hogy bizony a magyar partnerek felkészültsége, szellemi színvonala sem egekig vereső. Ám miközben megfigyeljük e gyatraságokat, nem ritkán arra is kell gondolnunk, hogy a lapos szólamokat esetenként nem csekély mértékben a mimikri is diktálja.

1960 májusában elmaradt a Párizsba tervezett kelet-nyugati kormányfői értekezlet, amely a két tömb közötti feszültségek enyhítése terén ígérkezett nagy jelentőségűnek. A találkozó azért hiúsult meg, mert előtte alig több mint két héttel a Szovjetunió légterébe pilóta nélküli amerikai kémrepülőgépet küldtek, azt lelőtték, s Washington nem volt hajlandó nyilvános elégtételt adni Moszkvának.

Hogyan tükröződik – például – ez az ominózus ügy a dokumentumokban? Minden esetben olyan iratokból idézünk, amelyek az állomáshelyéről visszahívott nagykövet búcsúlátogatásait rögzítik. Két nappal a találkozó meghiúsulása után Stikov a kormányfő első helyettesével, Apró Antallal találkozott. A jelentésből alig lehet kihámozni, hogy valójában mi is történt. Ha hihetünk a lejegyzőnek, úgy Apró Antaltól szóvirágoknál és üres propaganda-

⁸⁰³ Békés 2004: 269. Vö. még e kötetben a *Békés Csaba és a hidegháború* c. írást.

fordulatoknál nem futotta többre.

„[...] Apró elvtárs nagy helyesléssel nyilatkozott azokról a lépésekről, amelyeket a szovjet delegáció tett a legfelső szintű tanácskozás megnyitásán Párizsban. Apró elvtárs elmondta, hogy véleménye szerint a tanácskozás ilyen kimenetele (értsd: annak megghiúsulása – P. P.) sokkal eredményesebb a béke ügye számára, mint a vég nélküli deklarációk a tanácskozás folyamán (értsd: ha egyáltalán lezajlott volna – P. P.) és az újságírók által többé-kevésbé okosan megírt cikkek a tanácskozás befejezése után (értsd: miket írtak volna, ha az mégis lezajlik – P. P.). Jelenleg, Apró elvtárs szavai szerint, az egész világ számára világos egy dolog, hogy a szocialista tábor katonai tekintetben erősebb a kapitalistáknál, és hogy az idő a szocializmusnak dolgozik. Apró elvtárs ezeket a tényezőket sokkal hatalmasabb eszköznek tekinti a háború szítóinak megfékezésére.”

Hagyjuk nyitva azt a kérdést, hogy a magyar politikus tényleges gondolkodását mennyiben tükrözték-e szavak, de egy bizonyos: azok aligha adják vissza a reálfolyamatokat. És ugyanezt kell elmondanunk azokról a szavairól is, amelyekkel a magyar társadalom véleményét fogalmazza meg: „a magyar nép a maga általános tömegében nyugodtan fogadta a csúcstalálkozóhoz az amerikaiak hibájából történt megghiúsulásáról szóló hírt.” A téma lezárásában bukkan fel reális elem: „[...] az országban nem tapasztalható nagymértékben az élelmiszereknek a lakosság által történő intenzív felvásárlása, és többé-kevésbé kedvező a helyzet a takarékbetétekkel is.”

Dobi István az *Elnöki Tanács* elnökeként is őrizhetett még egy s mást hajdan volt paraszti életének világából. Nem cifrázta az ügyet semmivel, egyszerűen csupán azt tudakolta: „hogyan lőtték le az amerikai hírszerző repülőgépet első lövésre.” (254.) A korabeli magyar szellemi, kulturális életet irányító Szirmai István Apró Antaltól eltérően „árnyaltabban” látta a magyar társadalom reakcióját. Szerinte „az ipari dolgozók túlnyomó többsége és a dolgozó parasztság helyeselte a szovjet kormányfő, Ny. Sz. Hruscsov elvtárs határozott fellépését az Amerikai Egyesült Államok agresszív tetteivel szemben. Az értelmiség körében a legfelső szintű konferenciának az imperialisták által néhány napra történt félbeszakítása (sic!) zavarodottságot, néhol pánikot váltott ki.” (88. sz. irat 256.)

Az elmondottak a kötet tartalmát, gazdagságát remélhetőleg érzékeltetik, ám messze nem merítik ki.

Fentebb arról írtunk, hogy mily nehéz lesz a kutatónak a dolga, ha ebben a letűnt világban jól akar tájékozódni. Most mégis azzal zárjuk sorainkat, hogy – mutatis mutandis – ebből a múltból (kicszerélődtek bár az előjelek, merőben más lett az ország szövetségi rendszere) ma és a jövőben is van még bőven mit leküzdenünk.

Mindez pedig bizony a történész nézőpontjának szerves része kell legyen. Különböző történelem helyett csak egy történetet ír. Olyat, amellyel sikert ugyan arathat, valójában azonban még karcolni sem képes a múlt valóságát.

(2014)

Századok 2014/1 256–260.

GRÓSZ ANDRÁS ÉS BLEYER JAKAB*

Grósz András értekezésének első szembeszökően rokonszenves vonása a témaválasztása. Több szempontból is. Hiszen aki Bleyer Jakabról szól, az a magyarországi németiségről beszél. Arról a németiségről, amelynek a magyar történelem, a magyar társadalom fejlődése, korszerűsödése szempontjából igen nagy a jelentősége. Számottevően pozitív ezen belül a földművelésnél megmaradtak nagy tömegének a szerepe. Mellettük szintén előrevivőek a hazai ipar fellendítésében szorgoskodó kézművesek, iparosok, munkások is. A hagyományos, s „természetesen” ma is többségi felfogás mentén pedig azt kell kiemelni, hogy a középosztály mindkét osztatában⁸⁰⁴ nagy tömegben és fontos helyeken ott vannak az asszimilálódottak, ha úgy tetszik a svábokból jött magyarok.

Ezzel rögvest az érzelmi viharok terepén vagyunk. Bleyer Jakab politikai munkássága vizsgálatával olyan témát választott a disszerens, ahol nagyon is szükség van az ő higgadtságára, arra az egész munkában folyton tapasztalható törekvésére, hogy ezt a ma sem indulatoktól mentes témát a szakirodalom széles körű ismeretében, eredményeire általában jól építkezve, vitatható állításainak bírálatától több helyütt meg nem riadva elfogulatlanul tárja olvasója elé.

Témaválasztása azért is értékes, mert nem akart nagyot marnokolni. Hiszen – mint értekezése címe is jelzi – itt csupán egyetlen, igaz: a hazai németiségen belül kimagaslóan nagy szereplőről, a sokáig *deutschungar*⁸⁰⁵ Bleyer Jakabról, s annak is főleg egyetlen kapcsolatrendszeréről, a katolikus egyházhoz való viszonyáról van szó. Ám aki valóban tisztában van azzal a ténnyel, hogy a történelem megismerése irgalmatlanul nagy feladat, tudja, hogy a múlt igaz valóságát gyakorta éppen a róla szóló, így-úgy ha-

* 2014-ben készített opponensi vélemény Grósz András: *A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)* c. PhD-értekezéséről.

⁸⁰⁴ Az Erdei Ferenc által megfogalmazott ún. kettős társadalmi struktúrára történik itt célzás. Lásd még e kötet *Bevezetőjét*.

⁸⁰⁵ Vagyis németmagyar, tehát német származású, magyar tudatúvá vált egyén.

mis (vagy csupán részben hamis) elbeszélések takarják el. Aki tudja, hogy a messze kellőképpen alá nem támasztott, ám ugyancsak impresszionálisan megfogalmazott történeti képekkel másik oldalról szintén ugyancsak nem hiteles, ám mégis nagy erővel súlykolt elbeszélések feleselnek, az igencsak megbecsüli Grósz András munkáját.

Mert ugyan keveset markol, ám sokat fog.

Bleyer Jakab fontos szereplője a 20. századi magyar históriának. Az ő életútjának az ily' tüzetes megvizsgálása ugyancsak segít annak a már Tilkovszky Loránt által régen megfogalmazott,⁸⁰⁶ ám a jelek szerint sokak által máig kellőképpen meg nem értett lényeges igazságnak a megértetésében, hogy a magyarországi németiség jogos igénye ördögi körben mozgott.

Abból bizony nem nyílt kitörési lehetőség.

Aztán ugyancsak kellőképpen megbecsülendő, hogy Grósz András Bleyer Jakab életútját a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatának előtérbe állításával vizsgálja meg. Hiszen a hazai históriában (is) alapjában jelentős katolikus egyház a magyarországi németek sorsában még ennél is fontosabb szerepet vitt, hiszen döntő többségüknek hite – amint azt az értekezés adatsorai gazdagon dokumentálják – katolikus volt.

*

Az értekezés másik kiemelkedően nagy értékét a szövegébe szőtt, a szerző által feltárt levéltári anyag adja. Bár köztudott, ám mégsem általánosan méltányolt dolog, hogy más erőfeszítést igényel egy levéltárban, adott esetben egy vagy egynéhány fondban lévő anyag megkutatása, és más – világosan szólva: jóval időrablóbb – újabb és újabb vidéki levéltárakba elmenni, s onnan szinte szálszállóként összeszedni az anyagot.

Grósz András levéltári kutatásai olyan forrásokat hoztak felszínre, amelyek számtalan esetben mellbe verően súlyosak. Azt mutatják meg (természetesen messze nem első ízben, ám igen sok először általa feltárt remek forrás felvonultatásával) metsző élességgel, hogy miként vérzik a magyar nemzeti érzület a Szent István-i birodalom elvesztése következtében. A józanul mérlegelő történész ugyan tudhatja, hogy ez a nagy állami egység már 1849-

⁸⁰⁶ Tilkovszky 1989

től túlélte képződmény volt. Ám aki e honban közvetlenül a trianoni temetés után élt, az erről mit sem tudott. Annak fejében sokkal inkább gyakran az a kérdés motoszkálhatott: miként történhetett meg mindez az ezer esztendő országával? Hiszen egy-két esztendeje még minden egyben volt. És nem értette, miért is értette volna, hiszen urai, sőt sokszor nagyurai sem értették – tessék elolvasni például gróf Mikes János püspök elképesztő külpolitikai tájékozatlanságot mutató szavait a 126. oldalon⁸⁰⁷ –, hogy miként történhetett meg mindez velük, ha úgy tetszik: velünk.

Azt minden különösebb képzettség nélkül is tudták a kortársak, hogy a magyar szupremácia ellen a nagy haza sok idegen ajkú polgára régóta lázadt. És íme, szétesett a birodalom. És most azt tapasztalták, hogy a csonka ország kormánya az itt maradt nemzetiségeknek, gyakorlatilag a németeknek (a vélelmük szerint szükséges szigorúbb magatartás helyett) több jogot akar adni. Közben azt is látták, hogy ezeknek a németeknek bizony ugyancsak megnőtt a hangjuk. Ráadásul Németország fiataljai számos esetben csapatostul jöttek, hogy az itthoniak elégedetlenségét szítsák. Sőt, Uram bocsá' istentelenségre neveljék őket. Ebben a helyzetben – vélték a közvélemény hangadói – minden jogkiterjesztés veszélyes.

Bleyer Jakab nagyon sokáig – egészen pontosan nemzetiségi miniszteri működésének kudarcáig – igazi németmagyar volt. Ám már 1917-ben sokak szemében gyanússá vált a *Budapesti Szemlé*ben közölt programszerű tanulmánya miatt. Mert államhűségüknek a cikkíró abban a világban szabott kemény feltételt, amelyben a dualista Monarchia mind nyilvánvalóbban függő viszonyba került a jóval erősebb Németországgal szemben. Bleyer kettős kötődésének megvallása egyszerre volt szép és őszinte, ám közben már bizony láthatóvá válik a később elharapódzó konfliktus csírája. „De amikor így nyíltan, amint mindig tettem, az én „sváb” *népem* mellé állok – olvashatjuk –, egyúttal főntartás nélkül vallomást teszek az én magyar *nemzetemről* is. Ahhoz a vér köteléke fűz, ehhez a kultúráé, melynek levegőjében élek és dolgozom.” (43.) (Kiemelés – P. P.) Mert ez a nép bizony nem az a nép, amelyet fel lehet, fel kell emelni a nemzetbe. Szóval a sváb

⁸⁰⁷ „Nekem csak alapos kifogásaim vannak az egymást felváltó kormányaink nemzetiségi politikája ellen és nem óhajtom egyházi téren kormányaink külpolitikai defetizmusát meghonosítani.”

nép már benne van a magyar nemzetben.

Az államnemzetben.

Ám német oldalról már jó ideje az volt az igény, hogy a birodalom határain túl élő több milliós németiség tudatosan a német kultúrnemzetbe (*deutsche Kulturnation*) tartozónak érezze magát. Ezzel szemben a magyar nemzet illetékesei azt akarták, hogy a hazai németiség továbbra is a magyar államnemzetben lássa a helyét. Az előbbi igény a *völkisch-gondolathoz* való igazodás igényét jelentette. És ezt az akkor még meg nem sebzett, ám már akkor is védekező magyar nemzettudat hivatott képviselői nem tudták elfogadni.

Másként szólva a németmagyar tudat a modern nemzet világában már csak anakronizmus volt. A disszerens ugyan helyesen emeli ki számos alkalommal, hogy a *deutschungar-tudat* a *hungarus-tudat* német ága, ám azt nem mondja el, hogy a *hungarus-tudat* a kapitalizmus előtti idők terméke, abban virágzott. Az akkora már modern⁸⁰⁸ világnak pedig az államnemzet, az államnemzet-tudat a megfelelője. Tehát a Szent István-i birodalomban – függetlenül nyelvtől, származásától – mindenki a magyar nemzet tagja. Elvileg bárki megőrizhette nyelvét, népi kultúráját. Ám az elvi lehetőség gyakorlati megvalósulása elé a birodalom egységét veszélyeztető nacionalizmusok izmosodása falat épített. És ez a fal annak arányában emelkedett, ahogy a nem magyar nacionalizmusok centrifugális ereje gyarapodott.⁸⁰⁹

⁸⁰⁸ Természetesen ezen szempontból modern. Sok más szempontból, ej' de nem volt korszerű. A Magyar falu – például – csak a villamosítás befejezésével, vagyis a Kádár-korszakban érkezett el a modernitásba.

⁸⁰⁹ Ha ezt a vonalat a disszerens munkájában következetesen szem előtt tartja, akkor a neves neveléstudományi szakember, Imre Sándor 1925. januári véleményét egyéni nézetnél messze többnek látja és láttatja. „Úgy vélte – olvassuk –, hogy a német öntudat ne a magyarsággal szemben és ne ellenére alakuljon, hanem «[...] ennek az öntudatra ébredésnek következményeit okosan méltányolva, fejlődésében segítséget nyújtva arra kell törekednünk, hogy a magyar nemzet óhajtott lelki egységében a németiség a maga faji értékeivel tudatosan és szívesen vegyen részt.»” A professzor – mellesleg 1919 nyarán, második felében a Friedrich-kormány kultuszminisztere – kristály tisztán a magyar államnemzet-koncepció jegyében beszél: a németiség a maga faji értékeivel tudatosan és szívesen a magyar nemzet óhajtott lelki egységében vegyen részt. Nagyon sokáig – sajnálatosan homokra építkezve – Bleyer Jakab is ezt akarta. Aztán, amikor belátta, hogy ez nem sikerül, akkor azokhoz fordult a Birodalomban, akik messze nem azért akarták élesztgetni a német faji értékeket, hogy annak révén a magyar nemzet óhajtott egységében vegyenek részt.

Mindebből következően a Bleyer iránti minden rokonszenvünkhöz hozzá kell tennünk azt a felismerést, hogy az ő *hungarustudata* már 1917-es fellépése idején sem korszerű. Az ő tragédiáját csak akkor érthetjük meg igazán, ha tisztán látjuk ezt.

Mert törekvése már akkor onnan kevés, innen pedig sok volt.

Ezt az értekezésben olvasható történeti anyag világosan alátámasztja.

*

Csak így lesz igazából érthető, hogy amikor a bukott miniszter hozzáfog az MNNE⁸¹⁰ megszervezéséhez, akkor miért vastagszik tovább rajta a gyanú árnyéka.⁸¹¹ Következőleg ennek a gyanúnak az árnyékában (bármennyire is joggal ambicionálhatta, s bizonyára ambicionálta is) nem lehetett az első ember az egyszerre kíváncsú és aggályos egyesület élén. Jól mutatja ezt az a tény is, hogy az 1923. júniusi megalakulása után a tényleges működéséhez szükséges belügyminiszteri jóváhagyást az egyesület csak 1924 augusztusában nyeri el. Bleyernek pedig kényszerűen a második posztal kell beérnie. Az elnök Gratz Gusztáv lesz. Mert az ő – természetesen szintén anakronisztikus – *deutschungar-tudata* a magyar nacionalizmus számára elfogadható.

Így alakul ki az a helyzet, hogy a *Katolikus Népszövetség* és az MNNE szabályos párharcot vív, amelyből egyik szervezet sem kerülhet ki győztesen. Az összetett helyzetet az értekezés szintén jól, s számos remek forrás felvonultatásával mutatja be.

Az MNNE szervezése 1926-ra is csupán szerény eredményeket ért el. Helyi választmányainak száma – olvassuk – 46-ról 77-re, taglétszáma pedig 8 ezerről csaknem 13 ezerre nőtt. Mivel a németajkúak száma bőven félmillió felett volt, ezért ez semmiképpen nem jelentett áttörést. A magyar kormány a szervezetet oly erősen támogatja, hogy az éppen 1926-ban megrendezett képviselőházi választásokon mind a tíz MNNE-képviselőjelölt mandátumhoz jutott. A korabeli hazai politikai viszonyok közepette ilyen elsőpró siker – jól tudjuk – teljes kormányzati támogatás nélkül elképzelhetetlen volt. A kormánynak arra ugyan volt ereje,

⁸¹⁰ Magyarországi Németek Népművelődési Egyesülete

⁸¹¹ Az árnyékot Nyugat-Magyarország=Burgenland elkerülése tovább vastagította.

hogy minden MNNE jelöltet mandátumhoz juttasson, ám arra, hogy a társadalomnak a magyar nemzeti érdekekre igazából ártatlan MNNE-vel szembeni ellenállást megtörje, már nem.

A magyar társadalom nem az MNNE-t, hanem az 1907-ben létrejött, 1916-ban már mintegy 310 ezer taggal rendelkező *Katolikus Népszövetséget* fogadta el a hazai németiség számára. A tagságnak mintegy a negyede németajkú volt, s az egyesületen belül német szekció is működött. A trianoni országban több egyházmegyében kezdték újjászervezni, s a húszas évek derekán nyíltan az MNNE lehetséges egyházi alternatívájaként emlegették. Az olasz plébános a pécsi püspöki helynöknek 1926 márciusában írt levelében a szervezkedések céljára utalt: „[...] kérem tisztelettel kegyeskedjék odahatni hogy a Katholikus Népszövetség lépjen ki a passzivitásból, [...] legyen ismét népünk iskolája és összefogó ereje, amely a katolikus öntudat mellett hazafias érzésben is megtartja híveinket [...] Híveinkért való felszólalásom, illetőleg tiszteletteljes kérésem nem az én plébániám híveit illetőleg van csak, hanem az egész egyházmegye, különösen német, sőt sokác ajkú híveiért, kiket nekünk katholicitásukban megerősítenünk, hazaszeretetben megtartanunk kell.” – mutatott rá. Hasonló sürgetések érkeztek – írja a disszerens – a székesfehérvári egyházmegyéből, ahol az alsópapság arra panaszkodott, hogy az MNNE „[...] áttereli a kath. kérdést a nemzetiségi izgatás vágányára [...]”

Míg a magyar középosztály a *Katolikus Népszövetséggel* akarta a hazai németiséget kielégíteni, addig a mind nagyobb súlyt mutató öntudatos németeknek nemhogy ez, hanem a Népszövetségnél jóval radikálisabb MNNE sem volt megfelelő. Tehát azok a folyamatok, amelyek már a háború előtt elindultak, majd utána ugyancsak felerősödtek, azt jelentették, hogy a németiségnek többé nem elégséges az anyanyelven történő olvasgatás. Nekik nemzeti öntudat kellett, amit ellenben a sértett, sebzett, gyanakvó magyar nemzeti-nacionalista érzület elviselhetetlenül soknak tartott. Következőleg a mindkét irányban valójában védekező jellegű MNNE sem tud gyökeret verni.

*

Ennek a súlyosan pszichózisos lelkiállapotnak csakis következetes szemléletmóddal, biztos fogalmazási kultúrával adhatjuk meg

a pontos leírását. Aligha csodálható, ha a disszerens forráskezelése többször nem megfelelő. Az értekezés számos esetben nem kiértelt megformáltságát pedig főleg annak tudom be, hogy a jelölt időpréssben írta meg gazdag anyagú munkáját.

Vegyük példának Komócsy István pécsi egyházmegyei tanfelügyelő esetét. Róla először azt tudjuk meg, hogy 1925 kora nyarán a plébánosok részére az MNNE-vel szemben követendő magatartás érdekében – úgymond – „sovén hangvételű és ellenséges hangú, szigorúan bizalmas” levelet adott ki. A levél oda kulminált, hogy „ahol a helyi viszonyok lehetővé teszik, hogy az egyesület meg sem alakuljon, annál jobb.” (107.)

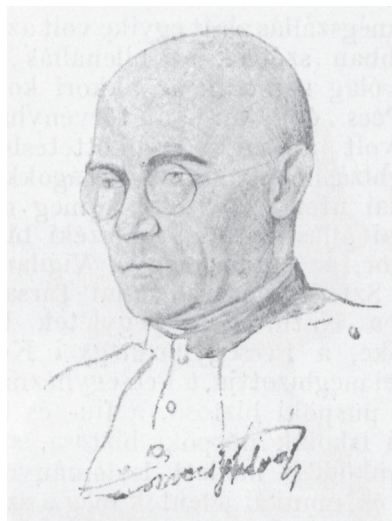
Aztán nem sokkal később Grósz András arról értekezik, hogy „a papság nagy része Bleyer személyére és a *Sonntagsblattr*⁸¹² szinte egyöntetűen a szélsőségesnek tartott magyarországi német irányzat képviselőjeként tekintett.” Ezért „többen kemény fellépést sürgettek a *Népművelődési Egyesület*tel szemben, sovinizmusban messze megelőzve a Komócsy István egyházmegyei tanfelügyelő bizalmas levelét. A máriakémeti esperesi kör 1925. januári nyilatkozatában például az MNNE tevékenységét vérmérgezőnek nevezte.” Innen nézve tehát maga a jelölt mondja – indirekte – messze kevésbé sovénnak Komócsy körlevelét. (108.)

Aztán a tanfelügyelő közel nyolc esztendővel későbbi döntését, mellyel egy MNNE szervezetnek a helyi olvasókör használatát támogatta „szinte kivételesnek és mintaszerűnek” minősíti. Majd felfedve hősének a nevét, tehát hogy szintén Komócsy Istvánról van szó, a tanfelügyelő lépését Grósz András „érdekes”-nek mondja. (109.)

Nos – azon túlmenően, hogy teljesen lapos valamilyen dokumentumot érdekesnek mondani, hiszen ha nem ilyen, akkor aligha van helye egy limitált terjedelmű értekezésben – minden bizonnyal az a helyes eljárás, ha a tanfelügyelő és sok más magyar érzelmű közszereplő megnyilatkozásai közötti eltéréseket nem növeljük a valóságosnál nagyobbra. Nem kiáltunk sovinizmust ott, ahol ilyesmi helyett sokkal inkább vélt „csak” indokolt vagy indokolatlan félelmek formálják a szavakat. Grósz András nagyon helyesen tette, amikor idézte Komócsy Istvánt: „[...] a fekedí Volksbildungsverein tagjai szintén római katolikus val-

⁸¹² Hivatalos elnevezése szerint *Sonntagsblatt für das deutsche Volk in Ungarn*, a magyarországi németiség Bleyer Jakab által alapított hetilapja.

lású, jó magyar polgárok, mindaddig, amíg komoly gyanú okok nem merülnek fel az iránt, hogy a Volksbildungsverein akár a római katolikus világfelfogással, akár a magyar nemzeti állam eszméjével ellenkező elveket hirdet, terjeszt az általa beszerzett könyvekkel, vagy az általa rendezett előadásokon messzemenő udvariasságot ajánlok Főtisztelendő Úrnak, mert a magyar nemzet, amint a maga kisebbségei részére a megszállt területeken megértést kíván, úgy velünk együtt érző német kisebbségünknek is szívesen megadja kulturális törekvéseikre a támogatást.” (109.) És akkor az 1925-ös felhívás erős kontrollt sürgető igénye is valódi helyére zökken.

Hiszen vegyük csak szemügyre az 1925-ös körlevél Grósz András által idézett szövegét: „Az egyesülettel szemben a legnagyobb körültekintéssel kell eljárunk. Bizonyos ugyanis, hogy a kezdet kezdetén annak irányítása központilag sem volt minden tekintetben megbízható kezekben és még ma is éppen nem kívánatos elemek: nemzetiségi túlzók, társadalmilag kevésbé megfelelő elemek vehetik kezébe a helyi szervezet irányítását is, ha nem vigyázunk. Ez nagyon káros visszahatással lehet a község fejlődésére, a nemzeti eszmére és a helyes iskolapolitikára. [...] Hatóságaink határozott kívánsága, hogy annak vezetésében személyesen és nemzeti szempontból megbízható bizalmi embereik által minél számosabban vegyenek részt. *Így biztosítható lenne, hogy a kultúregylet tényleg az alapszabályok által előírt keretben*

dolgozzék. Ha pedig ettől eltérne, azt rögtön észrevegyük, s az ellenintézkedéseket megtegyük. [...] Ahol a helyi viszonyok lehetővé teszik, hogy az egyesület meg sem alakuljon, annál jobb.” (Kiemelés – P. P.) Láthatjuk tehát, hogy a vélt sovinizmussal szemben (miért is lett volna 1925-ben Komócsy sovinizta, ha a már valóban jelentősen veszedelmesebb 1933-as esztendőben az idézett nagyvonalúságra volt képes) alapvetően pszichózisos védekezésről van szó.

Mindezzel természetesen eszem ágában nincs a magyar nacionalizmust mentetgetni. „Csupán” a helyzet megértéséért, a világos látteleletért, vagyis az ördögi kör következetes szem előtt tartásáért perlekedem.

*

Az értekezésben látható forráskezelési gyengeségek döntő okát ezen alapvonulat nem következetes szem előtt tartásából vezethetjük le. Másik példaként Serédi Jusztinián hercegprímás Klebelsberg Kunó kultuszminiszterhez 1930 szeptemberében írott levelének interpretálását említem. A főpap ekkor egyenesen megmondja, hogy az iskolakérdésben a kormány és az MNNE közötti vitában mindaddig nincs megoldás „[...] míg a m. kir. kormány [...] nem teremt teljes harmóniát a saját álláspontja és Bleyerék túlzó, a bölcs tapintatot nem tekintő fellépése és az alsóbb állami fórumok eljárása között.” (136.)

Nem csupán kevés, hanem a hercegprímást – természetesen akaratlanul – lekezelő dolog azt írni, hogy a főpap „érzékelt” a kormány tehetetlenségét. Tehetetlenségét, hogy a helyi közigazgatást rászorítsa kisebbségpolitikája végrehajtására. Sokkal inkább arról van szó, hogy a helyzettel minden bizonnyal régóta mélyen tisztában lévő főpap idézett szavaival teljesen mentesíteni akarja egyházát (a közoktatásban elfoglalt kulcspozíciója miatt egyébként igencsak nagy) felelőssége alól. A korabeli katolikus egyház e téren is meglévő erős pozíciója ugyanis ismeretesen kényszerhelyzettel párosult. Hiszen Trianon árnyékában az egyházak nem csekély energiával (és az egymás közötti rivalizálás nem kimondottan jámbor cselekedeteivel) védtek magukat a hazaárulás messze nem ártatlan bélyegétől. Márpedig a zömében katolikus hazai németiség anyanyelven történő iskolázásért még

szót emelni sem volt mindig kockázatmentes, nemhogy azért érdemben küzdeni.

Serédi tehát messze nem csupán érzel, hanem politikai húzást hajt végre. Az pedig oly mértékben felbőszíti a kormányfőt, hogy azután az egyházi autonómia törvényi korlátozásának rémét hozza Esztergomra.

Az anyagában igen gazdag értekezésben természetesen ez is elolvasható. Ám a dolgokat helyükre kell(ene) billenteni.

*

A munkahelyi vitában többen szóvá tettük, hogy az értekezésben alig esik szó Gratz Gusztávról. A benyújtott értekezés e téren lényegében ugyanaz maradt. A jelöltnak természetesen szíve joga kitartani szövege mellett. Az opponensnek pedig az a dolga, hogy elmondja: Gratz alaposabb szemügyre vétele Bleyer politikája alaposabb megértése miatt is lényeges.

Grósz András természetesen a Bleyer és Gratz álláspontja közötti különbséget jól ismeri, s annak lényegét pontosan fogalmazza meg, amikor így ír: „kettejük ellentéte, amely az 1920-as években folyamatosan éleződött ki, koncepcióbeli eltérést takart. Míg Bleyernél már az 1920-as évek első felétől lényegesen nagyobb szerepet kapott a népközösség (Volksgemeinschaft) elvének képviselője, amely a német néphez való tartozás tudatát emelte ki, egyenrangúnak tekintve azt az államközösséghez (Staatsgemeinschaft) való kötődéssel, addig Gratz a népközösség elvéből következő bármiféle külső beavatkozást elítélt és elsődlegesen a magyar állammal való kompromisszumokban látta a kisebbségpolitika alakításának eszközét.” (100.)

Ha ezt az eltérést a kettejük napi politikai gyakorlatának egy-némely markáns ténye felvillantásával konkrét tartalommal töltjük meg, akkor Bleyer tragédiája mélyebben és hitelesebben lesz látható. Ehhez akárcsak Tilkovszky Loránt munkássága, azon belül is az értekezésben egyébként szintén hasznosított 1980-as Tilkovszky-tanulmány⁸¹³ alaposabb kiaknázása is sokat mondó. Annak fényében is aligha tartható fenn az az állítás, mely szerint Bleyer élete végéig *deutschungar* maradt volna.

Az értekezésben szó esik Bleyer Jakab Gratz Gusztávhoz 1932

⁸¹³ Tilkovszky 1980

augusztusában írott levéléről. A disszerens szerint abban is az mutatkozott volna meg, hogy „Bleyer a Németországgal való tárgyalást látta a magyarországi németiség esélyének. Ezzel a magyar államon kívül helyezte a kisebbség megoldásának kulcsát, sőt minden eddiginél keményebben fogalmazott a magyar kisebbségpolitikával kapcsolatban. Ugyanakkor ez a határozottság saját maga meggyőzésére is irányult, önmagában vívódott a magyarországi németiségnek megfelelő megoldás elérése érdekében. «Szerintem a magyarországi németiségnek csak két útja van: vagy aláveti magát a magyar asszimilációs törekvéseknek, vagy pedig a nagy németiséghez apellál. Hogy az utóbbi út bizonytalan és mindkét félnek kárt fog okozni, az nem kétséges. Ami engem illet, én hajlandó vagyok a jogért és igazságosságért harcolni és szenvedni. (Jog és igazságosság a magyarországi németiség oldalán van, magyar részen a hatalom és fölényes, gátlástalan taktika.) De nem tudom, bírom-e majd testileg-lelkileg ezt a harcot.»” – írta. (215.)

Mielőtt az idézett levélrészletet, illetve a disszerensnek azt felvezető sorait szemügyre vennénk, mondjuk el, hogy Bleyer már a húszas évek derekától nem csupán németországi „német népiségpolitikai”, hanem birodalmi hivatalokkal is titkos kapcsolatokat ápolt. Mindez ugyancsak súrolta a német-magyar tudat határait. Ám amikor 1928. január 2-án az MNNE Gratz Gusztáv és Bleyer Jakab által együttesen aláírt, Bethlen István miniszterelnökhöz intézett, a hazai német iskolaügy stagnálását – természetesen joggal kritizáló – memorandumát még ugyanazon a napon Bleyer – németül, Gratz háta mögött – a német külügyminisztériumba eljuttatja, akkor elhagyja a németmagyar tudat világát. Nem csupán lépésével, hanem a magyar kormányfő igaztalan megvádolásával is. Azt állította, hogy Bethlen „aktívan vesz részt a magyarországi német mozgalom felbomlasztásának meg-megújuló kísérleteiben”.⁸¹⁴

Mindennek alapján aligha kétséges, hogy amikor Grósz András így fogalmaz: „Bleyer a Németországgal való tárgyalást látta a magyarországi németiség esélyének. Ezzel a magyar államon kívül helyezte a kisebbség megoldásának kulcsát, sőt minden eddiginél keményebben fogalmazott a magyar kisebbségpolitikával kapcsolatban” – akkor saját maga is azt mondja, hogy értekezésé-

⁸¹⁴ Tilkovszky 1980: 78.

nek főszereplője túllépett a német-magyar tudat világán.

Amikor ehhez hozzáfűzi, hogy Bleyernek ez a határozottsága „saját maga meggyőzésére is irányult, önmagában vívódott a magyarországi németiségnek megfelelő megoldás elérése érdekében” (215.), akkor azt a beleélést mutatja, amely ilyen fordulat megragadása esetén magától értetődő. Ám a történész nem csupán címszereplője iránt érzékeny, hanem legalább annyira annak a rengeteg embernek a tragédiájába is belegondol, akik ezeknek a társadalmi folyamatoknak voltak hordozói és elszenvedői. Jelen-tős mértékben természetesen a hazai és a határokon túli német-ségre is célzok. Hiszen a második világháborúban, majd utána esetenként még inkább közismerten tömegével szenvedtek német származásúak is.

Láthatjuk, hogy Bleyer teljes mértékben tisztában volt – „nem kétséges”, írja – „a nagy németiséghez” történő apellálás „mind-két félnek” kárt okozó természetével. Ám mégis ezen az úton járt. És erre az útra messze nem a harmincas évek elején lépett, hanem már a húszas évek derekán is az ahhoz vezető ösvényeket próbálgatta. Ezen a ponton kell szemünket ismét Gratz Gusztávra függesztenünk.

*

Gratz 1929 júniusában éles elméjűen reagált Bleyer Jakabnak a *Magyar Szemle* c. nevezetes orgánumban az esztendei februári számában publikált, a magyar–német viszonyt taglaló dolgozatára. Írásában a volt nemzetiségügyi miniszter – aligha kétséges, hogy tudatosan provokatív éllel – kijelentette: a német kisebbségek ügye „az állami szuverenitás keretei fölé emeltetett.”⁸¹⁵ Ebben – delejezte olvasóit – nincs veszély, hiszen Németországnak már nincsenek imperialista céljai. A német irredentától – zsongított tovább – Nyugat-Dunántúl vonatkozásában mutatkozó félelem is alaptalan. A problémát az okozza – vágta honfitársai szemébe –, hogy a magyar közvélemény megrekedt a régi asszimilációs ideológiában.

Nos, Gratz Gusztáv – részben igazat adva a Bleyerre indulatosan

⁸¹⁵ Ezzel Bleyer a nevezetes 1933. májusi parlamenti felszólalásánál is súlyosabbat állít, ám a szónoki emelvényen elhangzottak értelemszerűen jóval nagyobb visszhangot vertek.

reflektáló Bajcsy-Zsilisznyk Endrének – azt írja, hogy a 70 milliós németiség minket is érintő kelet felé gravitálása „tényleg létező valami, és a németiségnek ez a gravitációs ereje fokozódhatik, ha netán a jövőben Ausztriának Németországba való beolvasztása sikerrel járna, és Németország közvetlen szomszédunkká válnék”.⁸¹⁶ Éppen ezért – tette ismét világossá, hogy e forró témában álláspontja messze nem azonos Bleyerével – nem tartaná helyesnek, „ha abban a hitben ringatnók magunkat, hogy a németiség soha, semmi körülmények között veszedelmessé nem válhatik”. A francia orientációt sürgető Bajcsy-Zsilinszkyvel szemben ellenben azt (a kisantant–francia szövetségre tekintettel) irreálisnak mondotta. A korabeli magyar közvélemény homlokterében álló Burgenland jövőjét – ugyancsak bölcsen – elméletileg az ottani lakosság kezébe adta; azt sem Magyarország sem Németország nem írhatja felül. Mindenesetre – figyelmeztetett – az ottaniak állásfoglalását erősen befolyásolja a hazai németiség kulturális és nyelvi helyzete. A hazai németiség asszimilálása pedig nem lehet magyar érdek. Ugyan ezzel nyerhetnénk félmillió magyarosított németet, ám az elszakított területeken három milliónál is több magyart veszítenénk. Az asszimiláció pedig – mondotta tudományos higgadtsággal – döntően városi jelenség.

Csupán a fentiek fényében is kétségtelen, hogy Bleyerrel összevetve Gratz álláspontja az – úgymond – mérsékeltnél messze több. Sokkal inkább egyszerűen mélyebb, s kifogástalanul a *deutschungar*-tudaton belül maradó. Ám – mint korábban fejtegettük – ez a tudat nem lehetett reális, a rá épülő politika nem lehetett sikeres. Az egymásnak feszülő magyar és német nacionalizmus világában szükségszerűen maradt alul. A magyar nacionalizmus pedig döntően szükségszerűen rendelődik majd a német alá, hiszen az 1938–1941 közötti, Adolf Hitler Németországa erejéből megvalósuló területi változásoknak nem lehetett nem megfizetni az árát.

Súlya okán megismétlem: Gratz Gusztávot kifejezetten felszínes csupán mérsékeltbbnek mondani. Ha az ő politikai vonala győz – nem győzhetett, elmondtuk –, akkor az magyarnak és német-magyarnak egyként a javára válhatott volna. Az, hogy nem győzhetett, nem torlaszolja el előttünk annak meglátását, hogy az ő politikája nem szította, hanem enyhítette a magyar és német nacionalizmus egymásnak feszülését.

⁸¹⁶ Tilkovszky 1980: 85.

Bleyer Jakab ellenben (akarva-akaratlan) szította. És ezért bizony nagyon szakszerűtlen konokul kitartani azon nézet mellett, hogy ő élete végéig megmaradt volna *deutschungar*-nak. Természetesen megengedem: Bleyer Jakab élete végéig annak érezhette magát. Ám, ha – mint arról maga a disszerens is ír (256.) – oly sok naivitással volt a Német Birodalom gravitációs erejével szemben (s most éppen nem a náci Németországot említem), akkor egyszerűen azt kell mondanunk, hogy tompán látó volt ezen határ átlépését illetően. Főleg ha újból és újból hangsúlyozzuk: akkoron (bármily sajnálatos) már jó ideje korszerűtlen a német-magyar tudat, mert az egymással viaskodó nacionalizmusok nem ismertek kíméletet.

Gratz Gusztáv (az értekezésben olvasható állítással ellentétben – 229.) természetesen nemhogy nem fogadta el a magyarországi németek asszimilálását, hanem annak esztelenségétől óvta a hazai nacionalistákat. Hiszen – ismételjük – egy ilyen politika itthon eredményezhet ugyan (ad abszurdum) félmilliós nyereséget, ám a határon túl elveszítünk három millió magyart. Ő egyszerűen a történelem szavával beszélt: az asszimiláció döntően városi jelenség, a gazdasági-társadalmi adottságokból következően a dolgok természetes rendje. Ez sorvasztja – mondjuk – ma a határon túli magyarságot (is).

*

Politikájának kudarcába Bleyer Jakab már 1933 végén belehal.⁸¹⁷ Gratz Gusztáv még a Horthy-Magyarország szakadékba hullását is túléli, ám már régen bukott politikusként száll a sírba. Bár mindkettejük bukása szükségszerű, a különbségek felett a historikus nem siklik el. Következőleg míg Gratz Gusztáv örökségének ápolása mind a magyar, mind a német nemzet számára gyümölcsöző lehet, addig Bleyer Jakab örökségének kritikátlan élesztgetése (nyomatékkal aláhúzom: a kezünkben lévő dolgozatnak az

⁸¹⁷ „Számára a politika nem holmi pingpongjáték volt, ahol a labda ide-oda repül, és ahol az ember nem különösebben boldog, ha nyer, és nem szenved túlzottan, ha veszít. A labda saját maga volt, őt magát érte minden ütés.” – írta róla halála után nemes gesztussal Gratz Gusztáv. A szép szavak a halál után megrendültséget fejezték ki, ám a történelmi mérlegelést aligha lehet e szép szavak mentén megtenni. Hiszen Bleyer (mint az egész értekezés mutatja) nem labda, hanem a labdát kezelő játékos volt.

ilyesmihez nincsen köze) könnyen a múlt valóságának elferdítéséhez vezet, a magyar nemzettudatot pedig bizonyosan károsítja.

*

Grósz András értekezése leginkább az általa felkutatott gazdag levéltári anyag révén gyarapítja történetírásunkat. Higgadt, körültekintő, a szerteágazó szakirodalmat általában jól hasznosító, helyenként meggyőzően korrigáló munkája nem csupán vitaképes, hanem azt elfogadásra is jó szívvel ajánlhatom. Ugyanakkor a munka könyv alakban történő – egyébként kívánatos – közzététele előtt a forráskezelést több ponton fundáltabbá kell tennie, az egész kéziratot pedig a jelenleginél szebben kell megírni.⁸¹⁸

(2014)

⁸¹⁸ Ehhez vélhetőleg segítséget nyújtanak a kéziratba beírt, a szerzőnek közvetlenül megküldött korrekcióim, megjegyzéseim.

BORHI LÁSZLÓ

ÉS AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK*

Magam is jelentős, értékes munkának tartom Borhi László értekezését. Ezért a fokozat elnyerését szintén támogatom. Legfőbb értékét a hatalmas forrásanyag felszínre hozásában, s magának a szintézisnek a megszületésében látom. A munka az Egyesült Államokkal 1941 decemberében bekövetkezett hadiállapottól a legutóbbi rendszerváltásig tartó kapcsolattörténetről szól. Magyarország soha nem üzent hadat ennek a nagyhatalomnak. Mint ahogy a Szovjetuniónak és a brit birodalomnak sem. Mindegyikkel hadiállapotba került. Az elsővel bűnösen elhamarkodottan, a másik kettővel már a kényszerpályás meghatározottságból adódóan.

A magyar nyelv különbséget tesz a hadüzenet és a hadiállapot tudomásul vétele, illetve bejelentése között. A korabeli magyar (kül)politika számos vonatkozásban bűnösen rossz volt. De Bárdossy jó diplomata volt. A hadüzenet otrombaságát egyik nagyhatalommal szemben sem követte el. A rossz címből adódóan a disszerensnek Szálasi hatalomra jutásával kellett volna munkáját befejeznie. Szerencsére nem ezt tette. Hiszen munkájának értékét éppen nem a második világháborús, hanem az utána következő évtizedek bemutatása adja.

*

Számomra legtöbb problémát az általános szempontok taglalása mellett a második világháborús fejezet okozza. Az időkorlátra figyelemmel zömmel az utóbbi témához szólnak hozzá. Általánosan jelzem, hogy az általános fejtegetéseiből is számos megállapításával nem értek egyet. Két nézetét azonban lehetetlenség lenne szó nélkül hagynom.

* Bíráló bizottsági tagként elmondott vélemény Borhi László: *Hadüzenettől rendszerváltásig, az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1991* c. az MTA doktora cím elnyerésére benyújtott értekezéséről. Elhangzott az értekezés védésén 2012. június 29-én.

1. Először a szakirodalom által méltán Ránki György nevéhez fűzött pompás, dialektikus, tehát mélyen történeti nézőpontjának – úgymond – újraértelmezése kapcsán kell elmondanom, hogy Borhi László valójában mintha igazából nem értette volna meg jeles elődünk nézőpontját. És ekképpen elköveti azt a nagy hibát, hogy – természetesen akaratlanul – menlevelet nyújt, felmenti a történelmi felelősség alól azokat, akik (igaz, messze nem szabadon, számos okból kényszerpályán mozogva) tragédiába döntöttek nem csupán a nemzetet, leginkább annak népét. Mert az elsza- badult poklot leginkább a nép szenvedte meg.

2. Az értekezésben és a tézisekben a szerző azt állítja, hogy 1941 és 1942 között Magyarország sorsát „nem saját külpolitikája”, hanem a nagyhatalmi politika döntötte el. Az opponenseknek adott válaszában igen lényeges változás az 1941-es esztendő 1942-re módosítása. És akkor már helyben vagyunk. A 20. századi magyar sors egyik vízvonalzó jelentőségű esztendeje volt 1941. Amikor rengeteg múlt az, hogy a hatalmat gyakorlók miképpen cselekszenek. Ha úgy tetszik: milyen volt a magyar külpolitika.

Ezt a külpolitikát Gratz Gusztáv igencsak megalapozottan a lutrijáték egy nemének nevezte. Nem csupán utólag, hanem már a második világháború időszakában is. Ezzel lényegében ugyanazt mondja, ami régóta szakirodalmi közhely: ti. a korabeli magyar külpolitikán belül óriási belső ellentmondás feszült. Olyan ellentmondás, amelyhez sem Moszkvának, sem Londonnak, sem Washingtonnak, sem Berlinnek, sem Párizsnak semmi köze nem volt. Úgy ragaszkodott a Szent István-i Magyarország visszaszerzése ábrándjához, hogy közben az értelmesebbjei (Bethlen, Teleki, Kánya stb.) messzemenően tudták: az elvesztett területek visszaszerzéséhez az ország semmiféle érdemleges erővel nem rendelkezik.

Ezért volt ez lutrijáték, amelynek a második világháborús tragédiája lett a következménye. 1941. április elején Teleki Pál ezért szegezett revolvért a homlokához. Megértette, hogy a Délvidékért nem szabad az anyaországot kockáztatni. Világosan tudjuk, hogy Horthy Miklós, Bárdossy László megértette az üzenetet. Mégis mentek tovább a végzet felé. Hol van itt a mindent eldöntő nagyhatalmi szerep? Természetesen bőven volt nagyhatalmi szerep. „Csak” a történeti hűséget ne áldozzuk fel egy látványos ötlet kedvéért.

A hazai történetírás bőségesen dokumentálta, hogy a Szovjet-

unió megtámadása akkor és úgy messze nem volt elkerülhetetlen. Egy bűnösen rossz, népellenes politikai vezetés cselekedett így akkor. Természetesen messze nem szabadon, valóban atmoszférikus, de messze nem közvetlen német nagyhatalmi nyomás alatt.

*

Fájdalmasan korán elveszített kollégánk, Juhász Gyula 1978-ban (tehát majd három és fél évtizede) publikált *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943* c. okmánypublikációja óta evidencia, hogy teljesen félrevezető Kállay Miklós kapcsán kiugrási politikáról értekezni.

Amit a disszerens korábbi történetírásunk megjelöléssel hoz szóba, az tipikus terméke volt az antikorszakos szemléletnek,⁸¹⁹ az ideológiai szempontok által agyonterhelt szakirodalomnak. Ezen a szakma java már évtizedek óta túl van. Messze nem csupán Juhász Gyula, Sipos Péter, Vida István munkáiról van szó,⁸²⁰ s azok hozama is messze több, mint amit azon fogalmazása jelent, mely szerint az ő eredményeikből „már adódhatott volna a következtetés”.

Borhi László érdemben alig-alig vesz tudomást a szakma több évtizedes eredményeiről, s azok helyett felfogását az azt megelőző, óságos nézőponttal ütköztetve írja: „kutatásaim kétségbe vonják, hogy a kiugrás lehetséges lett volna”. A fogalmazási ficammal nem bajlódva szögezzük le ismételten: Juhász Gyula az angol diplomáciai okmányok ismeretében, s a történeti logikát komolyan véve jutott a megállapításra, hogy Kállaynak csupán kétségbeesett béketapogatózási kísérletei voltak. Azzal a gondolatmenettel szemben, mely szerint „1943 decemberében kiderült [...], hogy az angolszászok nem tartanak igényt a Duna-medence megszállására, és a magyarok által felkínált hírszerzési szolgáltatokért, illetve a kilátásba helyezett kiugrásért cserébe nem ígérek semmit”, a brit diplomáciának a náci Németország oldalán háborúzó Magyarországgal szemben az volt a számos alkalommal betű szerint megismételt alapállása, hogy amíg ez folytatódik, addig Magyarország sem megértésre, sem kíméletre nem számíthat.⁸²¹

Azután ez az engesztelhetetlen brit álláspont (a Kállay-kormány politikájának hatására) 1943. március elejére megválto-

⁸¹⁹ A fogalom meghatározására lásd a 16. lábjegyzetet.

⁸²⁰ Borhi László ezeket a történéseket említi.

⁸²¹ Lásd erre részletesebben Pritz 2011: 123–147.

zóban volt. Mivel azonban a szövetségesek egyeztetett politikát folytattak, ezért ebből nem lett fordulat, hiszen a brit kérdésre Washington ambivalensen, Moszkva pedig kifejezetten ellenségesen válaszolt, Molotov nevezetes üzenete szerint: „A szovjet kormány úgy véli, azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyaláztatosságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nem csak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.”⁸²²

A britek – amint az igencsak ismeretes – nagyon is érdekük szerint valónak tartották volna a Duna-medence megszállását. A teheráni konferencián azonban vereséget szenvedtek. Kudarcukat az amerikai–szovjet együttműködés igencsak érlelte. Hiszen az Amerikai Egyesült Államok elérkezettnek látta az időt, hogy vége legyen annak a briteket mindenek élére pozícionált világrendnek, amelynek jegyében az első világháborút lezáró párizsi békekonferenciát ismeretesen annak idején vereséget szenvedve volt kénytelen elhagyni.

Azzal a beállítással szemben, mely szerint „eddig figyelmen kívül hagyott szempont (lett volna), hogy 1943 szeptemberétől hatalmas nyomás nehezedett Magyarországra a kiugrás végrehajtásáért: ellenkező esetben súlyos következményeket helyeztek kilátásba” éppen fordítva áll a helyzet. Nevezetesen a disszerens (ismétlem) nem tanulmányozta kellőképpen a téma itthoni szakirodalmát. Abból ugyanis tudni lehet, hogy ez a nyomás, bizony már sokkal korábbi. Szegedy-Maszák Aladár nevezetes 1943. évi, az említett szeptemberi dátumnál hónapokkal korábbi memorandumában keserűen írja: „Magyarországtól azt kívánják, hogy vonatokat és hidakat robbantson, hogy a tömeges és szervezett szabotázs útjára lépjen.” És ezzel szemben mondja (tegyük hozzá: nem értve meg ennek az öldöklő küzdelemnek a véres logikáját): „Ennél Magyarország sokkal többet tesz: a hidak kijavíthatók – különösen, ha nincsenek hadműveleti övezetben –, egy-két tehervonat elvesztése sem pótolhatatlan veszteség. Magyarország belső berendezése teljes ellentmondás és tiltakozás a nemzetiszocialista renddel szemben...”⁸²³

⁸²² Juhász 1978: 32/a sz. irat.

⁸²³ Uo. 208.

Mindennek fényében igencsak félrevezető arról értekezni, hogy „Magyarország brit és amerikai megítélése nem volt kedvezőtlen”. A brit álláspont 1940 őszétől bizonyosan egyre kedvezőtlenebbé vált, majd a Kállay-kormány politikájának hatására 1943 márciusára javult. Szóval a történetietlenül statikus megállapítással szemben a megítélés valójában az idők során hol kedvezőtlenebbre, hol kedvezőbbre változott. Abban Borhi Lászlónak természetesen igaza van, hogy a korabeli hazai politikai elit „angolszász orientáltságú része túlértékelt Magyarországot fontosságát”, de ez nem tudományos újdonság, hanem szakirodalmi közhely. A helyzet pontos rajzához pedig vélhetőleg nem a külpolitika, mint önálló tudományág hazai hiánya, illetve a boldogabb térfélen megléte közötti különbség exponálása a perdöntő, hanem sokkal inkább a korabeli hazai külpolitikai gondolkodás általános gyengeségének számbavétele, annak a hazai történeti fejlődéssel való összefüggéseinek a felvillantása tartozna a valóban történeti tárgyalásmódba.

Mindebből következően az önmagában természetesen szellemes „kiugrás – kiugratás” szójáték sem visz közelebb ennek a sorsunk szempontjából oly tragikus történetnek a felidézéséhez. Magyarics Tamásnak minden bizonnyal igaza van, hogy a Veréb-akció jelentőségét a disszerens alaposan eltúlozza. (Az opponensi véleményre adott válasz ismeretében is így kell látnom a kérdést.)⁸²⁴

Politikusi beszédben nagyon jól hangzik, szaktudományos munkában ellenben aligha eligazító Charles de Gaulle megfogalmazása arról, hogy az Egyesült Államok lenne „az európai demokrácia aranytartáléka”. De másfelől azt egyáltalán nem merném állítani, hogy e valóban mélyen demokratikus állam politikájának irányítói nem a legitim módon megválasztott vezetői, hanem a vezérkari főnökök lettek volna. Nem beszélve arról, hogy a szövetségesek közötti viszonyból adódóan egyszerűen nem léteztek hazánk számára „az amerikaiak által kínált fegyverszüneti feltételek”. Természetesen eszem ágában sincs kétségbe vonni, hogy ebben a gyilkos küzdelemben a katonák szavának igen komoly súlya volt. Ám döntéssé a politika síkján formálódtak, s messze nem az amerikai–magyar bilaterális viszonylatban,

⁸²⁴ Magyarics Tamás opponensi véleménye, Borhi László válasza megtalálható az MTA honlapján. (http://real-d.mtak.hu/369/12/Magyarics_Tam%C3%A1s.pdf, <http://real-d.mtak.hu/369/14/V%C3%A1lasz.pdf> – Letöltés 2016.03.03.)

hanem Moszkva – Washington – London kooperációja nyomán. A szakirodalom ezt is bőségesen dokumentálta.

Az értekezésből igencsak hiányzik a háború utáni Magyarországgal kapcsolatos amerikai béketervek számbavétele. Mivel kitűnő forráspublikáció áll két évtizede bárki rendelkezésére,⁸²⁵ ezért azt sem lehet mondani, hogy e tekintetben időt rabló levéltári kutatásokat, s fáradtságos, szellemi erőfeszítést igénylő elemző munkát kellett volna folytatni. Elég lett volna e munkát levenni a könyvespolcra, s annak eredményeit az egyébként értékes értekezésbe beépíteni.

(2012)

⁸²⁵ Romsics 1992

BÉKÉS CSABA ÉS A HIDEGHÁBORÚ*

Békés Csaba eddigi munkásságával – itthon és külföldön megjelent írásaival, fontos forrásközléseivel, hazai és külföldi konferencia-előadásaival, most benyújtott értekezésével – olyan eredményt ért el, amelynek alapján mind a vita kitűzését, mind pedig a mű elfogadását javaslom. A jelölt olyan nagy és fontos témát választott, amellyel indokoltan pályázik az MTA doktora címre. *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában 1953–1991* – nagy ívű áttekintést ígér.

Ellenben e cím három szempontból is problematikus.

1. A szerző korábbi előadásai, írásai birtokában, s nemkülönben a szakirodalom nem egy helyén olvasható állításokkal összhangban meggyőzően cáfolja a hidegháború túlterjeszkedő értelmezését. Ám az enyhülés egész tárgyalt időszakra történő, korlátozás nélküli alkalmazása aligha hiteles. Mivel a disszerens több évtizede lankadatlan szorgalommal búvárolja témáját, tehát átfogó, s egyben a részletekben is biztos tudással rendelkezik, ezért nem meglepő, hogy valójában nem e kifejezés kalodájában szövi elbeszélését. Több egyéb mellett ihletett sokoldalúsággal tárgyalja az 1956-os elemi erejű népfelkelés és szabadságharc eltiprásának a történetét, amely éppen azért bukott el szükségszerűen, mert Moszkva – magában az értekezésben olvashatjuk –, „az imperialista államok aknamunká”-ját (46.) tapasztalva semmiféle enyhülésről nem akart tudni. Nem ismert pardont, nem volt hajlandó lemondani arról az országról, amelyet bő évtizede 180 ezer katonájának feláldozásával foglalt el. És amikor majd a Szovjetunió kellően meggyengül, megnyílik a lehetőség a pusztulására, akkor a tőkés nyugati világ sem ismer pardont. Nem az enyhülés, hanem az a törekvés vezérelte, hogy a több évtizede tartó kommunista kísérlet kudarcba fulladjon.

2. A legnagyobb jó szándékkal sem lehet azt mondani, hogy az értekezés szisztematikusan és elmélyülten beszélne el a szovjet

* Opponensi vélemény Békés Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában 1953–1991* c. MTA doktori cím elnyerésére benyújtott értekezéséről.

blokk históriáját.⁸²⁶ Ennek az értekezésnek az egyik főszereplője Magyarország, a másik a Szovjetunió. A munka értéke, hogy a szerző természetesen mindent elmond a szovjet blokk azon dolgaiból, amelyek Magyarország sorsát befolyásolták, ám annál több ismerettel nem terheli meg értekezését.

3. Végül Magyarország sem a maga totális históriájában jelenik meg. Sem a gazdaság, sem a kultúra, sem a társadalom, sem a szellemi élet elmélyült, nemhogy részletező, de esszenciális ábrázolásáról sincs itt szó. Pedig a nemzetközi politika modern szemléletű tanulmányozását nagyban segítheti az ilyen megközelítés. A szerző által felsorolt munkák között csak Esterházy Péter *Javított kiadása* mutat ilyen irányba. Sok más, szintén jól használható mű közül magam itt csupán egy rövidebb és egy riasztóan nagy terjedelmű munkára hívom fel a figyelmet. Az utóbbi Ortutay Gyula sok-sok esztendő számos-számos összefüggésének mélyebb megértéséhez segítő *Naplója*. Az előbbi pedig természetesen a zseniális Németh László sokáig lappangott írása *A magyar forradalomról*.⁸²⁷

Ezért azt gondolom, hogy az értekezés tartalmának sokkal inkább *Magyarország és a nemzetközi politika 1953–1991 – különös tekintettel a Szovjetunióra* cím felel meg. Ilyen című dolgozattal is méltó az MTA doktora titulusra.

*

Nem mondok semmi újat, ha arról beszélek, hogy a hazai közgondolkodás strukturális – tehát messze korábbi időszakokban gyökerező – gyengesége a nemzetközi kitekintés homályossága, számtalan esetben szinte teljes hiánya. Bizony a történetírásunkban is lépten-nyomon tapasztalható a számba vett történeti események vizsgálatánál a külvilág ilyen-olyan, de hazai dolgainkra bizonyosan befolyást gyakorló szerepének a nem megfelelő súlyú mérlegelése. És akkor még eufemisztikusan fogalmaztam. Ezt a

⁸²⁶ Leginkább a kubai válsággal foglalkozó fejezet tekinthető kivételnek. Itt a magyar elemről igen szűkszavúan szól az értekezés, ami egyébként teljesen érthető, hiszen „a jelenleg hozzáférhető források alapján nem lehet pontos képet alkotni a magyar vezetésnek a válság során tett minden lépéséről, illetve arról, hogy mikor, milyen információval rendelkeztek a krízis során.” (134.)

⁸²⁷ Németh 2011

bajt tovább növeli az antikorszakos gondolkodás⁸²⁸ nem csupán továbbélése, hanem – a múlt század hetvenes, nyolcvanas éveivel összevetve kiváltképpen lehangoló – elburjánzása.

Békés Csabára bő két évtizede figyeltem fel először, amikor valamely akadémiai tanácskozáson a maga rokonszenvesen lendületes, szenvedélyes stílusában az Amerikai Egyesült Államoknak a mi 1956-os forradalmunkhoz való tényleges viszonyát imponáló forrásismerettel fejtegette. Aztán sokat használtam az először 1996-ban megjelent kitűnő, *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában* c. könyvét.⁸²⁹ 2004-ben ismerhettük meg nagy ívű, *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztüzeiben, 1945–1990* c. tanulmánykötetét.⁸³⁰ Ezeknek a munkáknak, s más dolgozatainak, számos forrásközlésének az alapértékét az adja, hogy mindig az említett két nagy fogyatékoságunk leküzdéséhez adnak, adhatnak segítséget (azoknak, akiknek egyáltalán van effajta igényük – mondjuk rezignáltabban).

És ezeknek a munkáknak a forrásbázisa, szövege, elemzése a fő hordozói a jelen értekezésnek.

Azt aligha lehet mondani, hogy Békés Csaba valamiféle pozitív elfogultsággal kezelné Magyarország történetében az akkor szocializmusnak nevezett korszak évtizedeit. Azonban a hazai és számos külföldi levéltárban lankadatlan szorgalommal végzett kutatásai, a bel- és külföldi szakirodalom rendszeres tanulmányozásával felgyűlt hatalmas tudásanyaga, a tények és reális összefüggések mentén tett megállapításainak sora fundált, nagy horizontú történelemképet eredményez. Megállapításai a mai tudásunkat szintetizáló eredményeket tükröznek. Tehát a megismerés végtelen folyamatának az adott szintjén vagyunk. Ezért az elért eredményeken semmit sem kisebbít, hogy a további kutatások – amelyekben Békés Csabának remélhetőleg még sokáig fontos szerepe lesz – számos ponton fogják árnyalni, módosítani, kiegészíteni a most mérlegre tett értekezés eredményeit.

*

⁸²⁸ Az antikorszakos gondolkodás meghatározására lásd a 16. lábjegyzetet.

⁸²⁹ Békés 1996

⁸³⁰ Békés 2004

Legyen bármely munka nagy ívű, az akkor sem több a történelem végtelen folyamatának valamely szeleténél. Ezért jó szokás valamiféle bevezetést írni, amelyben a téma indoklásán túl a történész megkísérli az előzményekhez kötni mondanivalóját, majd valamiféle kitekintést nyújtani. A disszerens azonban rögvest a hidegháború-enyhülés újfajta megközelítésének előadásába kezd. Bevezetést természetesen nem kötelező írni, ám azoknak az előzményeknek a számba vétele, amelyek a téma szerves részét képezik, bizony ott kell, hogy legyenek az értekezés szövetében.

Az 1956-os magyar forradalomban közismerten igen nagy súllyal szerepelt a semlegesség követelése. Békés Csaba természetesen helyesen írja, hogy e követelés már a forradalom kitörése előtt megjelent: „ilyen felvetés elhangzott a szegedi egyetemen október 16-án tartott diákgyűlésen és a Műegyetem október 22-i gyűlésén is.” (48–49. oldal 70. lábjegyzet.⁸³¹)

Nem hinném, hogy a jelölt ne tudná: a semlegesség igénye ennél sokkal mélyebben benne volt a magyar társadalomban. Ezért e helyen (jó néhány egyéb mellett) szükséges lenne megemlíteni Nagy Imrének az öt alapelvről értekező, ilyen irányba mutató korábbi írását, utalni a parlament 1947-es, a békeszerződés aláírása apropóján megtartott külügyi vitájára, Sulyok Dezső semlegességi indítványára.

Az a fogalmazás, mely szerint „1956-ban a Nyugat a magyar forradalom teremtette válsághelyzetben de facto elismerte az 1945-ben létrejött európai status quót” (103.) csak az „ismét” szócska beszúrásával válik történetivé. Hiszen az 1945-ben létrejött európai status quót döntően a fegyverek erejével teremtették meg, s abban a Szovjetunió oroszlánszerepet vitt a maga óriási véráldozatával. Ennek a status quónak az alapjait közismerten 1943-ban Teheránban rakták le és az elismerés már 1945-ben Jaltában, azzal a mérhetetlenül hazug nyilatkozattal megtörtént. Hiszen a Nyugat itt stilizálta Sztálin rendszerét demokratikussá, amely majd szabad választásokkal segíti elő az általa felszabadított/megszállt országok demokratikus átalakulását.

Azzal az ugyancsak hazug, a dallasi világpolitikai tanács előtt

⁸³¹ Az említett lábjegyzetben a szerző oldalszám megjelölése nélkül hivatkozik Szakolczai Attila 2006-ban megjelent munkájára. E hiba nem ritka hiányossága a dolgozatnak. Oldalszám nélkül csak akkor megengedett egy munkára hivatkozni, ha az állítást az adott munka egészében támasztja alá. Oldalszám nélküli konkrét hivatkozásnak csak díszítő szerepe van.

1956. október 27-én elmondott Dulles-i beszéddel, amelynek magyar nyelven történt közzétételét, magvas interpretálását 1996-ban szintén Békés Csabának köszönhattuk, az USA – hiszen a Nyugat kifejezés meglehetősen elmosza a bipoláris világrend meztelen valóságát – újra elismeri az 1945-ben létrejött európai status quót.⁸³² Ez – ismétlem – nem csekély különbség az értekezéssel szemben.

Vitathatónak tartom azután a szerző alkotta ún. *Mikojan-doktrínát*. Ezen azt kellene értenünk, hogy a Szovjetunió az egyes szocialista országokban kialakult súlyos válságok megoldását a helyi erőktől várta, s nem akart katonailag beavatkozni. Kezdem azzal, hogy az értekezés szerint⁸³³ Békés Csaba először erről az ún. doktrínáról a fentebbi 1996-os munkájában írt. Abban azonban Mikojan neve összesen csak háromszor, a vélt doktrínával kapcsolatban egyszer sem fordul elő, s ráadásul a megadott oldalon Anasztaz Ivanovicsnak se híre, se nyoma. Ingatag lábakon álló nézetét maga a szerző értékteleníti tovább azzal, hogy a következő sorban a doktrínát (mintha csereszabatos fogalmak lennének) módszernek nevezi. Ráadásul olyan módszernek, amelyet a szovjet vezetés – úgymond – „számos válságos helyzetben” „ösztönösen” igyekezett alkalmazni.

Ha realisan meg akarjuk ítélni Mikojanak a moszkvai döntési mechanizmuson belüli súlyát és szerepét, akkor nem Békés Csaba 1996-os könyvét, hanem az értekezésben, éppen ezen a helyen is hasznosított *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról* c. szintén 1996-ban megjelent könyvet kell kezünkbe venni.⁸³⁴ Az ebben található *Malin*-feljegyzés tartalmazza Mikojanak a disszerens által idézett szavait. Ám e dokumentum szerint mielőtt a 23-i, késő esti ülésen Mikojan megszólalt volna, előtte Zsukov marsall, Hruscsov és Bulganyin beszélt.

„Zsukov et. tájékoztatója.

Százezres tüntetés Budapesten.

Felgyújtották a Rádiót.

Debrecenben elfoglalták a megyei pártbizottságot és a BM megyei főosztálya épületét.

⁸³² Békés 1996: 18. sz. irat

⁸³³ 62. oldal 101. lábjegyzet.

⁸³⁴ *Döntés*

Hruscsov et. szerint a csapatoknak be kell vonulniuk Budapestre.

Bulganyin et. helyesli Hruscsov javaslatát – be kell vonulniuk a csapatoknak”.⁸³⁵

Tehát ezen merőben más intonációjú felszólalások után beszél Mikojan. Ám a dokumentum szerint nem tudta áthangolni elvtársait. Molotov, Kaganovics, Pervuhin, Zsukov, Szuszlov, Szaburov, Sepilov, Kiricsenko mind-mind a bevonulás mellett teszi le a voksát. A bevonulással várható óriási presztízavesztés nagyságát, s egyben Hruscsovnak az elnökségen belüli súlyát mutatja, hogy a bevonulást sürgető tíz elvtársával szemben egy pontig valóban felkarolja Mikojan javaslatát. Ám semmiképpen sem annyira, hogy doktrínáról lehessen beszélni.

„Hruscsov et.: Nagyot vonjuk be a politikai tevékenységbe. De egyelőre ne tegyük meg (miniszter)elnökké. Budapestre Mikojan és Szuszlov elvtárs repüljön.”

Az elmondottak szorosan összefüggenek azzal a máig egyértelműen nem tisztázott kérdéssel, hogy az első szovjet intervenciót Gerő Ernő kérése alapozta-e meg vagy Moszkva attól függetlenül döntött? Békés Csaba szerint „– a korábbi feltételezésekkel ellentétben – kezdetben kifejezetten vonakodott attól, hogy Gerő Ernő kérésére engedélyezze a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok bevetését az október 23-i budapesti tüntetés szétverésére.”(61.) Ezzel az elbeszéléssel szemben vélhetőleg helyesebb azt mondani, hogy filológiai pontossággal a kérdés máig tisztázatlan. A Malin-feljegyzés, Rákosi Mátyás és Nagy Imre visszaemlékezése és még jó néhány érv alapján ellenben inkább az feltételezhető, hogy a moszkvai döntés már Gerő kérése előtt, attól függetlenül megszületett. Kifejezetten félrevezető tehát moszkvai vonakodásról írni, inkább arra kell rámutatni, hogy Hruscsov és Mikojan messzemenően mérlegelték a beavatkozással együtt járó óriási erkölcsi veszteséget.

Az 1956-os elemi erejű népfelkelés és szabadságharc világtörténelmi jelentőségének elismerése dolgában természetesen nincs semmi vitám a jelölttel. Azt ellenben markánsan ki kell mondani, hogy a magyarországi eseményeket az SZKP XX. kongresszusa tette lehetővé. A nevezetes pártkongresszus pedig nem egy-két embernek, jelesen Nyikita Szergejevics Hruscsovnak és munkatársainak a műve, az ő cselekedeteiken keresztül a szovjet társa-

⁸³⁵ Uo. 26.

dalom átalakulásának, a sztálinizmus szörnyű örökségével történő felemás leszámolásnak lehetett az akkori világ a szemtanúja.

Az értekezés egyik legfontosabb megállapításának az október 30-i szovjet kormánynyilatkozat és a november 4-i invázió közötti kapcsolat megvilágítását tartom. (67., 102.) Tehát annak kimondását, hogy „a magyar forradalom leverése [...] valójában nem tekinthető a szovjet kormánynyilatkozat szellemével ellentétes lépésnek [...] a szovjetek november 4-én éppen annak megfelelően cselekedtek.” Ez messze nem evidens megállapítás, hiszen az október 30-i kormánynyilatkozat ugyancsak galamblelkű mondatai ordító ellentmondásban vannak a november 4-én elkezdődött brutalitással. Az október 30-i keltezéssel 31-én publikált dokumentumot⁸³⁶ a 24-i, kemény ellenállásba ütköző beavatkozás véres eseménysorozata előzte meg, s így széles körben keletkezett az a hamis látszat, hogy e moszkvai nyilatkozat kimondottan a magyarországi eseményekre adott békülékeny válasz. Holott az, mint Békés Csaba is hangsúlyozza⁸³⁷ – több hónapos előkészítő munka nyomán született. Lényege, hogy a Szovjetunió a XX. kongresszus határozatainak szellemében tiszteletben tartja szövetségeseinek függetlenségét, s csapatainak kivonásáról is hajlandó tárgyalni. E dokumentum sem hagy azonban szemernyi kételyt afelől, hogy a békülékenységnak a szovjet érdekek maradtalan érvényesülése a záloga.

Ez pedig konkrétan azt jelentette, hogy Moszkva négy intézmény – hatékony párt, erős állambiztonság, ütőképes hadsereg, kézben tartott tömegtájékoztató – működésén mérte minden szövetségesének a megbízhatóságát.⁸³⁸

A Nagy Imre-kormány bizonyítványa ezek tükrében nem csupán katasztrofálisan rossz volt, hanem 28-i fordulataival a kor-

⁸³⁶ Közli – többek között – *Döntés* 200–202.

⁸³⁷ A szerzőnek illetet volna megírnia, hogy már az 1992-ben publikált *A „Jelcin-dosszié” Szovjet dokumentumok 1956-ról* c. nevezetes, a szerző által is természetesen többször idézett dokumentumkötet (Jelcin-dosszié) vonatkozó jegyzete is ezt a felfogást tükrözi. „A Szovjetunió és a szövetséges országok viszonyáról szóló nyilatkozat tervezete valószínűleg már korábban elkészült, s csak a magyar eseményekről szóló részt fűzték hozzá. Erre feltehetően október 28-án vagy 29-én került sor, a nyilatkozatban foglalt ígéretek ugyanis megegyeznek Nagy Imre október 28-i kormánynyilatkozatának ide vonatkozó részeivel.” Jelcin-dosszié, 67. o. 1. sz. jegyzet.

⁸³⁸ Mindezen túlmenően minden bizonnyal igen jelentősen befolyásolta Moszkva döntését maga az alapkérdés: mit követel meg a birodalom biztonsága?

mányfő átállt a moszkvai nézőpontból egysíkúan ellenforradalminak látott táborba. A szerző osztja ezt (a szakirodalomban egyébként először Rainer M. János, illetve Kende Péter által vagy két évtizede megfogalmazott) felfogást, előadása azonban nem kellően koherens.

Egyfelől helyesen szögezi le, hogy „A moszkvai vezetésben [...] egy pillanatig sem merült fel, hogy hosszú távon – és a fennálló európai status quo által is biztosított – stratégiai érdekei ellenében cselekedve hozzájáruljon a Szovjetunió kelet-közép-európai biztonsági övezetének megbontásához azáltal, hogy Magyarországon engedélyezi egy vele szemben mégoly baráti külpolitikát folytató polgári rendszer visszaállítását.” (65.)

Másfelől az október 30-i szovjet kormánynyilatkozatról írva félreérthetően fogalmaz: „Ma már tudjuk, október 30-án a szovjet pártvezetés komolyan gondolta ezt az ígéretet: a szovjet csapatok teljes kivonása lett volna az a maximális engedmény, amit a szovjetek hajlandók lettek volna megadni, amennyiben annak segítségével a Nagy Imre-kormánynak sikerül a helyzetet a szocialista berendezkedés megőrzésével, és a szovjet blokk keretein belül maradvá konszolidálni.” (51.)

A szovjet vezetés azonban az október 23-tól eltelt napok históriája alapján – húzzuk alá ismételten – tisztában volt azzal, hogy ezeket a feltételeket a Nagy Imre-kormány képtelen teljesíteni. Már 23-án tudták, hogy a magyar helyzet a lengyeltől merőben más. Míg ott a politikai konszolidáció lehetségesnek mutatkozott, s valóban az is történt, addig a magyarországi konszolidáció lehetetlennek bizonyult. „Nem lehet összehasonlítani Lengyelországgal” – ti. a magyarországi helyzetet, fogalmazza meg 23-án este Lazar Mojszejevics Kaganovics. És ezt a nézetet ismétlik meg a többiek is.⁸³⁹

Ezért aligha helyes a disszerens azon felfogása, hogy a katonai beavatkozással a szovjet vezetés „súlyosan hibás” (44.) lépést követett el. A szovjet vezetés a maga szempontjából a katonai beavatkozással kényszerűen döntött. A hosszú-hosszú moszkvai vitákat az a nagy dilemma inspirálta, hogy tisztában voltak az intervenció nyomán várhatóan bekövetkező óriási tekintélyvesztésükkel. Mivel a megtörténtekeket ismerő legszerényebb képessé-

⁸³⁹ *Döntés* 26. Más helyütt – teljesen helyesen – még markánsabban fogalmaz: „a forradalom sorsa lényegében október 22-én eldőlt.” (64.)

gű történész is okosabb lehet a legokosabb kortársnál is, ezért könnyen lehet különféle elméleteket felállítani, könnyen lehet a múlt politikusai felett pálcát törni. Ám a múlt reális valóságának ellentmondó vélemények mindenkor könnyűnek találtnak.

A szerző által helyesen felemlített tény, mely szerint az október 30-i nyilatkozat „még célzást sem tett a Varsói Szerződésnek mint szervezetnek az átalakítására, még kevésbé merült fel a szerződésből való kilépés lehetősége” (51.) is világosan jelzi a nyilatkozat taktikai jellegét. A nyilatkozat helyezethez mért súlytalanságát mutatja, hogy ezzel egy időben döntenek az intervencióról.

Már az 1996-os könyvében sem fogalmaz pontosan a szerző, ahol azt írja, hogy „a válság kezelésére” „már másnap”, vagyis október 24-én Mikojan, Szuszlov, Szerov és Malinyin „összetételű küldöttséget” küldtek volna Budapestre,⁸⁴⁰ a doktori értekezésben még tévesebben ír. Tárgyalódelegációként beszél az említett négy főről.⁸⁴¹

Pedig az ugyancsak 1996-ban publikált *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról* c. kötetben olvasható 23-i dokumentumból világosan kiderül, hogy Hruscsov a 23-i esti ülésen eldönti: „Budapestre Mikojan és Szuszlov elvtárs repüljön”.⁸⁴² Nem marginális kérdésben való filológiai szörszálhasogatásról van szó. A helyzet teljes félreinterpretálása olyan szovjet tárgyalódelegációról beszélni, amelyben ott lenne a nyers erőszak két prominens szereplője. Természetesen a Birodalom valóban azonnal ide küldi ezeket a figurákat. De nem ilyen jelleggel, hanem a színpalak mögötti ténykedés végett.

Mivel diplomáciatörténeti munkáról van szó, ezért kiváltképpen elvárható az ilyen munkákban gyakori fogalmak, kifejezések pontos alkalmazása.

*

Békés Csabának minden bizonnyal igaza van abban, hogy a november 4-i invázió akadálymentes végrehajtása „jelentősen megnövelte a Szovjetunió biztonságát” (104.) Ám az elbeszélés akkor lesz kellőképpen történeti, ha azt is elmondjuk, hogy a másik ol-

⁸⁴⁰ Békés 1996: 47.

⁸⁴¹ Uo. 44. oldal 58. lábjegyzet. – Aztán a 65. oldalon is megelevenedik a történet.

⁸⁴² Uo. 27.

dalon a szuezi válság megoldása az USA biztonságát növelte meg jelentősen. Tehát röviden szólva az 1956-os válságok megoldása tovább erősítette a bipoláris világrend erejét, amelyen belül a két óriás árnyéka minden más hatalomra rávetült. És mivel az ENSZ mégsem volt teljesen jelentéktelen színtere a világpolitikának, amit ott a magyar kérdés 1962 végéig történő szerepeltetésével a Szovjetunió évről évre kapott, az nem volt kimondottan idegnyugtató balzsam a számára.

Ha a maga összetettségében nézzük a kérdést, akkor az értekezésben olvashatóaknál lényegesen részletesebben és markánsabban kell szólni arról az óriási tekintélyvesztésről, amelyet a Szovjetunió a nemzetközi baloldalon elszenvedett, s amely révén magát ezt a baloldalt is alaposan meggyengítette. Ezt azért kell részletesen, alaposan, elemző módon bemutatni, mert a szabadságharcba torkolló magyarországi elemi erejű népfelkelésnek ebben van a világtörténelmi jelentősége. Ha végigtekintünk a magyar história ezer esztendején, akkor sem találunk hozzá fogható olyan tényt, amelynek a világra ehhez foghatóan egyértelműen kedvező, elismerő hatása lenne. És ennek bizony nem csupán a Szovjetunió biztonságát kedvezőtlenül érintő, hanem a jövőjét rongáló, hosszú távú hatása volt. A Szovjetuniót csillagháborús programjával a Reagan-i Amerikai Egyesült Államok teszi a sírba. A halálához Gorbacsov – és természetesen a szovjet elit hozzá hasonlóan gondolkodó része – döntően hozzájárult. Ám mindezen túlmenően a bukásban ott van a nemzetközi baloldalnak a szovjet kommunizmusból történt kiábrándulása is. A fegyverkezési sikerével Moszkva ugyan átmenetileg növelte nemzetközi súlyát, ám közismerten végül éppen abba rokkant bele, hogy versenyképtelen gazdasága okán képtelen volt a fegyverkezési versenyben helyt állni. Nem beszélve arról, hogy Kína éppen 1956-ban kezd mind látványosabban szembefordulni vele, aminek természetesen szintén a biztonságát aláásó szerepe volt.

*

A disszerens szerint „Kelet-Európában az 1956 utáni évtizedekben a magyar forradalomnak kettős hatása volt: egyrészt a helyi vezetők a magyar pártellenzék és Nagy Imre példáján meggyőződtek róla, hogy a rendszer radikális megreformálására irányuló

törekvések milyen könnyen és gyorsan vezethetnek a kommunista párt hatalmi monopóliumának a megrendüléséhez, ugyanakkor arról is, hogy ilyen esetben a szovjetek nem tétováznak a rendet a legbrutálisabb eszközökkel helyreállítani.” (100.)

A történeti tények szerint ellenben nem a magyar pártellenzéknek és Nagy Imrének a „rendszer radikális megreformálására irányuló törekvése” vezetett „könnyen és gyorsan” „a kommunista párt hatalmi monopóliumának a megrendüléséhez”. Sokkal inkább Rákosi terrorrendszere, voluntarista gazdaságpolitikája volt mindennek a kiváltója. És – ismét alá kell húznunk – a magyarországi robbanáshoz az SZKP XX. kongresszusa, s a nyomában folytatott felemás szovjet politika nyitott utat. Nem Nagy Imre rendíti meg a kommunista párt hatalmi monopóliumát, hanem a robbanás dobja őt az események élére. Az más dolog, hogy a hatalmát nem tudta/nem tudhatta stabilizálni.

A jelölt azon állítása sincs fedésben a történeti tényekkel, mely szerint „ilyen esetben a szovjetek nem tétováznak a rendet a legbrutálisabb eszközökkel helyreállítani”. E kijelentése ráadásul azon korábbi fejtegetéseivel is ütközik, amikor Moszkvát annak okán hibáztatja, hogy az „elhibázott döntésük foglyaként [...] Hruscsov és társai ekkor (ti. október 24. és november 3. között – P. P.) a fegyveres és a politikai megoldás kombinációjával próbálkoztak, amit a forradalmi közvélemény bizonytalanságnak és gyengeségnek értelmezett.” (64.) Az elhibázott döntésen Békés Csaba az első szovjet beavatkozást érti. Azzal természetesen egyet lehet érteni, hogy az első szovjet katonai beavatkozás súlyosan elhibázott volt, ám a rend „legbrutálisabb eszközökkel” történt helyreállítása sokkal inkább a november 4-i invázióra vonatkozik.

*

Az 1968-as prágai tavaszt, az ugyanakkor Magyarországon bevezetett új gazdasági mechanizmusra gyakorolt hatását, Kádár János közvetítési kísérleteit kellő árnyaltsággal tárgyalja, s itt is szem előtt tartja a nevezetes négy tényezőt, amelyeknek való meg nem felelés augusztusra megérlelte az inváziót. Békés Csaba is idézi a magyar első titkárt, aki január 20–21-i találkozásjukon „gratulálok és egyben fogadja részvéteimet” fordulattal juttatta kifejezésre a dubčeki kísérlet sikere felett kezdettől fogva érzett mély aggodal-

mát. Ugyanennek az oldálnak az alján a jelölt Kádár János „kezdeti optimizmusát” említi annak kapcsán, hogy a magyar vezető prágai kollégáját az egyes testvérpártok várható gyanakvásával szemben türelemre intette. „Ezt tekintse annak – mondotta Kádár János –, hogy nem ismerik a körülményeket, a maga álláspontját. Majd megismerik, annak megfelelően fogják a dolgot értékelni.” (187.)⁸⁴³ Függetlenül attól, hogy szerintem ez a mondat sem sugároz kifejezett derűlátást, az a tény, hogy a gratuláció az idézettre sikeredett, valamint mindaz, amit maga a szerző az egész témáról elmond, arra bizonyosság, hogy Kádár János optimizmusát leginkább a kívánsággondolkodás sarkallta, ám bőséges tapasztalatai azt ugyancsak korlátok közé szorították.

Ahogy azt – ismétlem – a „gratulálok és egyben fogadja részvételemet” fordulat oly világosan mutatja.

*

A történetírás elméletével foglalkozó, az írott források konstruált voltának következményeivel tisztában lévő mai történész (tehát aki tudja, hogy a forrás számos esetben inkább félre-, mint nyomra vezet) messzemenő gyanúperrel kezeli azokat a kútfőket, amelyek alapján mezei társaik gyanútlan szorgalommal ontják írásait. Békés Csaba először egy 2003-ban megjelent forrásközlő tanulmányában tette közzé az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1980. január 29-i ülése 5. napirendi pontjáról szóló dokumentumot.⁸⁴⁴ Ennek a közlésnek az ad különös fontosságot, hogy az a leglényegesebb napirendi pont hangfelvételének szó szerinti leírata. Tehát nem egy rutinos jegyzőkönyvszerkesztő által lekerített szöveg. A maga valódi igazságában adja vissza a helyzet

⁸⁴³ Kádár szavait korábban Huszár Tibor idézte. (Huszár 1998: 19.) A disszerens a vonatkozó 292. lábjegyzetben csak a forrás levéltári jelzetét adja meg, Huszár munkájáról nem szól. Eljárását a 289. jegyzetben ekképpen indokolja. „Mivel Huszár Tibor idézett könyvében szinte dokumentumközlés-szerűen, lényegében teljes terjedelemben idézi a Kádár–Dubček tárgyalásokra vonatkozó magyar pártiratokat, ennek jelzését az általam felhasznált idézetek esetében csak néhány esetben tartottam fontosnak.” Ismeretterjesztő munka esetén ez az eljárás korrekt. Tudományos munka esetén ellenben aligha elfogadható. Dubček nevét pedig még ismeretterjesztő munkában is tisztességesen illik leírni.

⁸⁴⁴ Békés Csaba: *Miért nem lett második hidegháború Európában? A magyar pártvezetés és az 1979. évi afganisztáni szovjet intervenció. Dokumentumok.* In: Évkönyv 2003, 223–256.

drámáját. Azt a drámát, amelyet a Szovjetunió afganisztáni agressziója keletkeztetett, amely kapcsán egyfelől Moszkva csatlós szövetségeseitől feltétlen igazodást követelt, másfelől azonban az addigra már meglehetősen mozgástérrel, jelentős nyugati kapcsolatokkal rendelkező Magyarország olyan, egyébként ugyancsak vaskalapos kommunista vezetői, mint Apró Antal, Németh Károly, Nemes Dezső a nagy szövetséges önkényes lépésével szemben valamiféle ellenlépést akartak. Az első ember azonban botor társait ezekkel a kemény szavakkal józanította ki: „megint előállott egy olyan helyzet, amikor csak két rossz között választhatunk”, „mit gondolnak, meddig udvariaskodnak ők? Miért velünk [...] – bocsánat a kifejezéséért –, a mi kis tetű életünkkel, meg országunkkal, meg minden [...], meddig fognak ők velünk udvariaskodni?”

Békés Csaba jól aknázza ki a hangfelvétel nyújtotta lehetőséget, plasztikusan elemzi az országot ekképpen fenyegető veszedelmeket, s Kádár János konfliktuselhárító szerepét. Fontos írása helyet kapott az említett 2004-es tanulmánykötetében, s a szükséges szerkesztésekkel beépült a jelen értekezésbe is. Ám sem a 2004-es kötetben sem a mostani értekezésben nem írja meg, hogy olyan – úgymond – jegyzőkönyvről van szó, amely az ülésről készült hangfelvétel szó szerinti leírata.⁸⁴⁵

Tartalmilag pedig erősen vitatom Békés Csaba mindhárom helyen olvasható összegzését. E szerint „bizonyos értelemben ez a PB-ülés jelentette Kádár politikai bukásának kezdetét. A párt vezetője ugyan ismét keresztülvitte akaratát, mégis azt mondhatjuk,

⁸⁴⁵ Békés 2004: 267. 337. lábjegyzet, valamint Értekezés 293. 477. jegyzet. Itt a dokumentálás még pontatlanabb, hiszen az iratközlés nem az egész ülést, hanem „csak” annak az 5. napirendi pontját tartalmazza. Igaz: ez a lényeg. Ám egy történésznél a pontosság is lényeg. (A Gazdag Ferenc és Kiss J. László szerkesztette *Magyar külpolitika a 20. században* c. 2004-ben megjelent tanulmánykötetben Békés Csaba az 1968–1989 közötti magyar külpolitikáról értekezik, s természetesen abban is benne van az 1980. január 29-i PB-ülés elemzése. Itt a vonatkozó jegyzet csupán a levéltári lelőhelyet adja meg: Gazdag – Kiss 2004: 157. 37. sz. jegyzet.) Mivel három esetben is a 288. fondon belül az 5/791. számú őrzési egységet közli, ellenben a 2003-as dokumentumközlésben a 288. fondon belül lelőhelyként a 11/4396. őrzési egységet adja meg, ezért – magam a szóban forgó levéltári egységet nem ismerve – háromféle magyarázatot feltételezek. 1. a levéltárban új rendet alakítottak ki. 2. Az anyagnak több példánya van, s az más-más helyeken található. 3. Tévedés történt az első közléskor.

az ütközetet megnyerte, de a hadjáratot elvesztette. Ez a konfliktus és az ország egyre kiszolgáltatottabb helyzete a kettős szorításban, néhány év múlva oda vezetett, hogy legközelebbi munkatársai sem akarták őt megtartani a párt élén.”⁸⁴⁶

Kezdjük először azzal a száraz ténnyel, hogy elvtársai Kádár Jánost bő nyolc esztendővel később, az 1988-as májusi pártértekezleten buktatják meg. Tehát nem „néhány év múlva”.

Folytassuk azzal a (szintén következetes) szerzői önellentmondással, hogy néhány oldallal odébb Békés Csaba szinte zengi a kádári külpolitika későbbi esztendeinek sikerét. (Az opponens közbülsőleg halkan megjegyzi, hogy maga – bár szintén látja a korszak magyar külpolitikájának teljesítményét – ezeknél a szakvagnál jóval óvatosabb fogalmazást tart reálisnak.)

Íme a dicsérete: „Mint a keleti blokk legszalonképesebb országa, első számú favorit lett a Nyugat szemében, s ebből adódóan kiemelkedő szerepet játszott a két tábor közötti párbeszéd fenntartásában, az enyhülés eredményeinek megőrzésében. Magyarország az európai biztonsági folyamatban játszott konstruktív szerepe elismerésének tekinthető, hogy 1985-ben Budapesten kerülhetett sor az *Európai Kulturális Fórum* megrendezésére, amely az egyetlen szovjet blokk-országban megtartott Helsinkitűtőtalálkozó volt. Ez a helyzet Gorbacsov színre lépése után változott meg, amikor az új szovjet vezetés maga lett a Kelet–Nyugat közti párbeszéd elsődleges előmozdítója. A magyar külpolitika azonban ezt követően is mindvégig megőrizte kezdeményező és közvetítő jellegét, de a Szovjetunió mellett már csak másodlagos szerephez juthatott.”⁸⁴⁷

És végül a legfontosabbra térve: Kádár János politikai bukásának okai sokkal mélyebb rétegekben s korábbi időben, 1972–1973-ban gyökereznek. Az 1968-ban beindult új gazdasági mechanizmust – továbbfejlesztés helyett – jelentősen megfaragják, rendszere ekképpen az olajárrobbanásra nemhogy nem ad adekvát választ, hanem fenntartja a gazdaság elavult szerkezetét, macskul védelmezi a teljes foglalkoztatást, s az árak stabilitását.

⁸⁴⁶ Békés 2003: 229, Békés 2004: 270, Értekezés 296. (Az előző jegyzetben hivatkozott Gazdag-Kiss. J szerkesztette tanulmánykötetben is ezzel a mondattal zárja a szerző a témát. (162.)

⁸⁴⁷ Békés 2003: 231, Békés 2004: 274, Értekezés 301.

A felhasznált forrásokról szóló tájékoztató is arról győzi meg a bírálót, hogy a jelölt által elvégzett, több évtizedes munka megfelelő alapot ad egy doktori értekezéshez. Ám a felhasznált forrásokról szóló tájékoztató összeállítása bizony nem egy észrevételt vet fel.

A levéltári tájékoztató esetenként megengedhetetlenül szűkszavú. Még egy szakdolgozóval szemben is követelmény, hogy munkájában a kutatott levéltári egységekről átfogó tájékoztatót nyújtson. Itt ellenben – minimális kivétellel – csak a felkeresett levéltárak neve és címe olvasható. Public Record Office, London, National Archive, Washington stb. Egyébként a disszerensnek csak annyit kellett volna tennie, hogy a korábbi munkáiban, így a többször hivatkozott 1996-os könyve ezen részét is beépíti értekezésébe – természetesen kiegészítve azt az azóta végzett levéltári kutatásainak felsorolásával.

A gazdag könyvészeti anyag kapcsán elmondom, hogy emelte volna az értekezés értékét, ha a szerző nem csupán a magyar és angol nyelvre lefordított – egyébként igencsak bőséges – szovjet forrásokat forgatja, hanem megnéz (ha kell, fordító segítségével) néhány, csak orosz nyelvű kötetekben hozzáférhető szovjet forrást. És nem hallgathatom el, hogy méltánytalanul kevés esetben lehet a jegyzékben annak a Vida Istvánnak a nevével találkozni, akiknek gazdag és színvonalas történetírói munkássága ugyancsak belevág az értekezés tárgykörébe.

Különben a könyvészeti anyagot magától értetődően az elsődleges források felsorolásával illik kezdeni, vagyis az okmány- és egyéb forráspublikációkkal. Itt ellenben az okmánytárak és dokumentumgyűjtemények együttesébe a sok szempontból valóban lényeges, ám elsődleges forrásnak aligha mondható memoárok is belekeveredtek.⁸⁴⁸

⁸⁴⁸ Az okmánytárak kapcsán jegyzem meg: az MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyveit két kötetben 1993-ban publikáló kiadvány a 368. oldalon kétszer szerepel. A 2001-ben publikált, a magyar–kínai kapcsolatok 1956–1959 közötti időszakából dokumentumokat közlő kötet kapcsán (a leírtakkal szemben) Szobolevszki Sándor munkája így nézett ki: „Az iratokat gyűjtötte, válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, valamint az annotált névmutatót összeállította”

A jegyzékből az sem derül ki, hogy e kötet az *Iratok a magyar diplomácia történetéhez 1956–1989* B sorozat. Sorozatszerkesztők: Ormos Mária és Vida István néven futó, sajnálatosan torzóban maradt, de nyilván folytatható, folytatandó vállalkozás egyik eleme.

Aztán, hogy a szekunderirodalommal való elegyedés teljes legyen, a tanulmányok közé a szerző a rövidebb forrásokat közlő publikációkat is beilleszti. Annak természetesen van logikája, hogy a tanulmányok felsorolása az utolsó tételként szerepel, ám a forrásoknak a felsorolás utolsó fejezetébe illesztése nyilvánvalóan elfogadhatatlan.⁸⁴⁹

A monográfia műfajának nem kellő megbecsülése sajnálatosan széles körben tapasztalható. Békés Csaba értekezésében is a monográfiák és a tanulmánykötetek hibásan egy címbe kerültek. Holott evidens, hogy tanulmányköteteket lényegesen kevesebb szellemi erőfeszítéssel össze lehet gereblyézni, mint egy téma monografikus mélységű feltárását tető alá hozni. E vegyes tételen belül a 372. oldal minden szerzői megjelölés nélkül található *Az igazság a Nagy Imre ügyben* c. kötet, amely se nem monográfia, se nem tanulmánykötet. Olyan munkáról van szó, amelynek a jelentősége a szerző figyelmetlenségével szemben messze több bemutatást érdemel.

Hiszen a Nagy Imre és társai kivégzésének másnapján megjelent *Közlemény*, valamint az öt *Fehér könyv* mérhetetlen sok valótlanságával, ferdítésével, rágalommal szemben Kende Péter és néhány más emigráns munkája ez, amely először 1958-ban Párizsban franciául jelent meg, majd nem sokkal később angolul, németül, magyarul s vélhetőleg spanyolul. Az 1989-es edíció valóban a *Századvég Kiadó* és a *Nyilvánosság Klub* közös kiadása, de legalább megérdemelné annak a feltüntetését is, hogy egyben – Gyurgyák János főszerkesztésében – a *Századvég Füzetek* 2. száma, amelynek előszavát Kende Péter írta, jegyzeteit Hegedűs B. András és Varga László állította össze, s magát a kötetet pedig Kenedi János szerkesztette. Mindezt nem csupán szakmai illetékből és kollégáink megbecsülése okán kellett volna feltüntetni, hanem azért is, mert az 1989-es kiadás nem csekély mértékben eltér az eredeti változatoktól.

A jegyzék különben tartalmazza a két jugoszláv kötetet, ellenben a Lipcsey Ildikó munkája nyomán megjelent románt nem.

⁸⁴⁹ Valószínűleg ide illesztette volna a diszsszerens az 1962-es kubai rakéta-válság magyar vonatkozásairól Kalmár Melindával közösen készített, angol nyelvű forráspublikációját, amely a 208. lábjegyzetben Békés–Kalmár (2012) rövidítéssel szerepel, ám a jegyzékben sehol nem található. (*Hungary and the Cuban Missile Crisis. Selected Documents 1961–1963*. Cold War International History Project Bulletin 2012. 16–17. sz. 410–462.)

Aztán szóvá teszem, hogy Johancsik János következő oldal élén szereplő tankönyve természetesen nem egy esztendőről, hanem az egész 20. századról szól.

Az értekezés jegyzetapparátusában a disszerens példásan alkalmazza a már jó ideje elterjedt helytakarékos, a szerző nevét és az idézett munka megjelenési időpontját feltüntető jelölést. Ám az értekezés végén lévő áttekintéssel történő megfeleltetést elmulasztotta. Ez annál inkább bosszantó, mert a felsorolásnál nem egy esetben az illető szerző nevét nem családneve megadásával kezdi.⁸⁵⁰

*

Opponensi véleményem szokásosnál nagyobb terjedelmével is az előjáróban írt támogató szavaimat húzom alá. Tehát azt, hogy Békés Csaba munkássága fontos értéke történetírásunknak. Szélesít(het)i a közvélemény külpolitikai horizontját, gyarapítja történetírásunk külföldi ismertségét/elismertségét, jó orvosság az antikorszakos gondolkodás betegsége ellen. Az ettől való megszabadulásunk pedig hozzásegíthet ahhoz, hogy egyszer ismét emelkedő nemzet legyünk.

(2014)

⁸⁵⁰Aligha lehet mentség, hogy ezt az eljárást lépten-nyomon lehet másutt is látni.

RÖVIDÍTÉSEK

- Ablonczy 2005** Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Osiris, Bp., 2005.
- Ablonczy 2011** Ablonczy Balázs: Egy hírhedett kalandor a 20. századból. Lónyay Károly tündöklése és bukásai. In: Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Líceum, Eger, 2011, 333–348.
- Ádám 1968** Ádám Magda: Magyarország és a kis-antant a harmincas években. Akadémiai, Bp., 1968.
- ADAP** Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik
- Ady 1912** Ady Endre: Jászi Oszkár könyve. Nyugat 1912/10.
- Ady 1924** Ady Endre: Korrobori. Nyugat 1924/1.
- Anderson 2006** Anderson, Benedict: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. Atelier füzetek 8. L'Harmattan – Atelier Bp., 2006.
- Antall 2006** A politikus Antall József – az európai úton. (Szerk. Jeszenszky Géza, Kapronczay Károly, Biernaczky Szilárd) Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2006.
- A. Sajti 2004** A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Napvilág, Bp., 2004.
- Balogh 1997** Balogh Sándor: A népiek külpolitikai nézetei. In: A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából. Szerk. Sipos Levente és Tóth Pál Péter. Napvilág, Bp., 1997, 145–155.
- Balogh 2002** A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. (Főszerkesztő Balogh Sándor) Napvilág, Bp., 2002.

- Bán D. 1996** Bán D. András (szerk.) Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról. Osiris, Bp., 1996.
- Bán D. 1998** Bán D. András: Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941. Osiris, Bp., 1998.
- Bánffy 1943** Bánffy Miklós: Emlékeimből. Bp., 1943.
- Barcza 1987** Urbán Károly – Vida István: Részletek Barcza György emlékirataiból (1941–43) Századok 1987/2–3. 355–420.
- Barcza 1994** Barcza György: Diplomata-emlékeim 1911–1945. Összeállította és szerkesztette Antal László. A jegyzeteket és az utószót Bán D. András, a bibliográfiai utószót John Lukacs írta. I-II, Európa-História, Bp., 1994.
- Bárdossy 1991** Bárdossy László a népbíróság előtt. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Maccenas, Bp., 1991.
- Bárdossy 1996** Bűnös volt-e Bárdossy László? Szerk. Jazovszky László, Püski Könyvkiadó, Bp., 1996.
- Bátonyi 1999** Bátonyi, Gábor: Britain and Central Europe. Oxford University Press, Oxford, 1999.
- Békés 1996** Békés Csaba: Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. 1956-os Intézet, Bp., 1996.
- Békés 2004** Békés Csaba: Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztútjében, 1945–1990. Gondolat, Bp., 2004.
- Benedek 1992** Benedek István: Ady Endre szerelmei és házassága. Százszorszép Kiadó és Nyomda, Bp., 1992.
- Bethlen 1933** Gróf Bethlen István beszédei és írásai. I–II. Genius, Bp., 1933.

- Boroviczény 1993** Boroviczény Aladár: A király és kormányzója. Szakmailag ellenőrizte, a jegyzeteket és az utószót írta Pritz Pál. Európa, Bp., 1993.
- Box 6** Hoover Institution Archives, Stanford, California. György Barcza Nagyalásonyi Papers, Box 6, 1941–1944.
- Bödök 2011** Bödök Gergely: Vörös és fehér – Terror, retorzió és számonkérés Magyarországon 1919–1921. In: Kommentár. 2011/3. 15–31.
- Bödök 2015** Bödök Gergely: Politikai erőszak az első világháború után: forradalmak és ellenforradalmak Magyarországon és Közép-Európában. In: Az első világháború következményei Magyarországon. (Szerk. Tomka Béla) Országgyűlés Hivatala, Bp., 2015, 85–108.
- Böhm 1923** Böhm Vilmos: Két forradalom tüzében. München, 1923.
- Burgdorff – Wiegrefe 2010** Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája. (Szerk.: Stephan Burgdorff – Klaus Wiegrefe.) Napvilág, Bp., 2010.
- CAM** C. A. Macartney: October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. I–II., Nagy-Britannia, Edinburgh University Press, 1957. 1961-ben megjelent a munka második, javított kiadása. A 2. kiadás szövege alapján 2006-ban a munka magyarul is napvilágot látott. = Macartney 2006.
- Čornej – Pokorný 2003** Petr Čornej – Jiří Pokorný: Kurze Geschichte der böhmischen Länder bis zum Jahr 2004. Prah 2003.
- Czettler 1997** Czettler Antal: Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. Magvető, Bp., 1997.
- Darvas 1955** Darvas József: Város az ingoványon. Magvető Kiadó, Bp., 1955.

- Dénes 1976** Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Akadémiai, Bp., 1976.
- DIMK V.** Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. Sorozatszerkesztő Zsigmond László. V. köt.: Magyarország külpolitikája a nyugati hadjáratától a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941. Összeállította Juhász Gyula, sajtó alá rendezte Juhász Gyula és Fejes Judit. Akadémiai, Bp., 1982.
- Dombrády 2011** Dombrády Lóránd: A legfelsőbb hadúr és hadserege. Kairosz, Bp., 2012.
- Döntés** Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. (Szerk.: Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János) 1956-os Intézet, Bp., 1996.
- Erdődy 2011** Erdődy Gábor: Tradicionális történelmi identitás, modern politikai eszmerendszer. Antall József kereszténydemokrata politikai filozófiája és annak nemzeti történelmi beágyazottsága. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2011.
- Évkönyv 2003** Évkönyv 2003 XI. Magyarország a jelenkorban. Szerk. Rainer M. János és Ständeisky Éva. 1956-os Intézet, Bp., 2003.
- Fedinec – Vehes 2011** Fedinec Csilla–Vehes Mikola: Kárpátalja 1919–2009. Budapest, Argumentum, 2011.
- Fedinec 2014** Kárpáti Ukrajna. Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai. Szerk. Fedinec Csilla. Kalligram – Régió Könyvek, Pozsony, 2014.
- Feitl 1993** Feitl István: A bukott Rákosi. Rákosi Mátyás 1956–1971 között. Politikatörténeti Alapítvány, Bp., 1993.

-
- Fischer 2009** Fischer, Fritz: Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands. 1914–1918. Droste, Düsseldorf 2009 (első kiadás 1961)
- Földes 2007** Földes György: Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés. 1956–1989. Napvilág, Bp., 2007.
- Földes 2015** Földes György: Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai I–II. Napvilág, Bp., 2015.
- Fukász 1960** Fukász György: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900–1918. Gondolat, Bp., 1960.
- Funke 1976** Funke, Manfred (szerk.): Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches. Droste, Düsseldorf, 1976.
- Fülöp – Sipos 1998** Fülöp Mihály – Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században. Aula, Bp., 1998,
- Galántai 1974** Galántai József: Magyarország az első világháborúban 1914–1918. Akadémiai, Bp., 1974.
- Garami 1922** Garami Ernő: Forrongó Magyarország. Pegazus, Leipzig – Wien, 1922. Primusz, Bp., 1990. (reprint)
- Gazdag – Kiss 2004** Magyar külpolitika a 20. században (Szerk.: Gazdag Ferenc és Kiss J. László) Zrínyi Könyvkiadó, Bp., 2004.
- Gratz 1921** Gratz Gusztáv (szerk.) A bolsevizmus Magyarországon. Franklin, Bp., 1921.
- Gratz 1935** Gratz Gusztáv: A forradalmak kora Magyarországon. Magyar Szemle, Bp., 1935.
- Gratz 2001** Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Paál Vince. Osiris, Bp., 2001.

- Gyáni – Pritz – Romsics – Szarka – Tomka 2011** Gyáni Gábor – Pritz Pál – Romsics Ignác – Szarka László – Tomka Béla: A mi 20. századunk. Komp-Press, Korunk, Kolozsvár, Cluj–Napoca 2011.
- Gyulay 2003** Gyulay Lajos Naplói 1848–1849. I–II. ELTE Román Filológiai Tanszék, KSH Levéltára. Bp., 2003. Sajtó alá rendezte V. András János – Csetri Elek – Miskolczy Ambrus
- Gyurgyák – Kisantal 2006** Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): Történetelmélet. I–II. Osiris, Bp., 2006.
- Gyurgyák 2007** Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Osiris, Bp., 2007.
- Hajdu 1968** Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Kossuth Kiadó, Bp., 1968.
- Hajdu 1972** Hajdu Tibor: Adatok a Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez. Párttörténeti Közlemények 1972/3.
- Hajdu 1978** Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Kossuth, Bp., 1978.
- Hamza 1999** Hamza Gábor: A „Harmadik Birodalom” eszméje a német filozófiai és politikai gondolkodásban. In: Magyar Tudomány, 1999/7. 779–787.
- Herbert 1996** Herbert, Ulrich: Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft. 1903–1989. Bonn, 1996.
- Hoensch 1967** Hoensch, Jörg K.: Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung von Tschechoslowakei. Tübingen, 1967.

- Hóman 1931** Hóman Bálint: Külpolitikai irányok a magyar történetben. Budapesti Szemle 1931. 221. köt. Franciául: Entre l’orient et l’occident. Nouvelle Revue de Hongrie 1934. Kivonata: La politique étrangère du royaume de Hongrie au moyen âge. Résumés des communications présentées au VIIe congrès international des sciences historiques. Warszawa, 1933. 120–125.
- Hóman 1941** Kibédi Varga Sándor (szerk.): Hóman Bálint: Német-magyar sorsközösség. A Magyar–Német Társaság kiadványai. 4. sz. Bp., 1941.
- Hornyák 2004** Hornyák Árpád: Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927. Fórum, Újvidék, 2004.
- Horthy 1962** Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. Szinai Miklós és Szűcs László. Kossuth, Bp., 1962.
- Horváth – Pritz 2012** Horváth Jenő – Pritz Pál (szerk.): Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22–27.) azonos című paneljének anyaga. Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. Bp., 2012.
- Hory 1987** Hory András: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Gondolat, Bp., 1987.
- Huszár 1993** Huszár Tibor: A *Magyar Szemle* körül. Szerkesztői, szerkesztőségi levelek, 1927–1937. Valóság, 1993/12.
- Huszár 1998** Huszár Tibor: Prága – Budapest – Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció. Szabad Tér Kiadó, Bp., 1998.

- Iratok I.** Iratok az ellenforradalom történetéhez. Az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. Szerk. Nemes Dezső. Szikra, Bp., 1953.
- Iratok II.** Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. A fasiszta rendszer kiépítése és a népnymor Magyarországon. 1921–1924. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Nemes Dezső. A kötet forrásanyagát összeállította és a szerkesztésben részt vett: Karsai Elek. Szikra, Bp., 1956.
- Jacobsen 1968** Jacobsen, Hans-Adolf: Nationalsozialistische deutsche Aussenpolitik 1933–1938. Frankfurt am Main – Berlin, 1968.
- Jászi 1989** Jászi Oszkár: Magyar kálvária, magyar föltámadás. Magyar Hírlap Könyvek, Bp., 1989.
- Jászi 1991** Jászi Oszkár válogatott levelei. A kötetet összeállította, jegyzetekkel ellátta: Litván György és Varga F. János Magvető, Bp., 1991.
- Jelcin-dosszié** „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról. (Szerk.: Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János) Századvég Kiadó – 1956-os Intézet, Bp., 1993.
- Juhász 1964** Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája. 1939–1941. Akadémiai, Bp. 1964.
- Juhász 1969** Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Kossuth, Bp., 1969.
- Juhász 1975** Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Második, átdolgozott kiadás. Kossuth, Bp., 1975.
- Juhász 1978** Juhász Gyula (szerk.): Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Kossuth, Bp., 1978.
- Juhász 1988** Juhász, Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Harmadik, átdolgozott kiadás. Kossuth, Bp., 1988.

-
- K 63** Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Külügyminisztérium, Politikai iratok
- K 64** Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Külügyminisztérium, Rezervált politikai iratok
- Kállay 1991** Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944. I–II. köt. Európa–História, Budapest, 1991.
- Károlyi 1978** Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920. (Szerk.: Litván György) Akadémiai, Bp., 1978.
- Károlyi 1982** Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül. Európa, Bp., 1982.
- Károlyi 1990** Károlyi Mihály levelezése II. 1921–1925. (Szerk. Hajdu Tibor) Akadémiai, Bp., 1990.
- Károlyi Mihályné** Károlyi Mihályné: Együtt a forradalomban. I–II. Európa, Bp., 2011.
- Karsai 1962** Karsai Elek: Iratok a Gömbös–Hitler találkozó (1933. június 17–18.) történetéhez. Akadémiai, Bp., 1962.
- Kelemen 1923** Kelemen Béla: Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi Kormány történetéhez (1919). Szeged, 1923.
- Kónya 1968** Kónya Sándor: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1968.
- Kopenhagen** Hoover Institution Archives, Stanford, California. György Barcza Nagyalásnyi Papers, Box 2, Kopenhagen 1916–1918.
- Kosáry 1985** Kosáry Domokos: Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985.
- Kovács 1971** Kovács Endre: Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között. Akadémiai, Bp., 1971.
- Köpeczi 1976** Köpeczi Béla: Magyarország a kereszténység ellensége. Akadémiai, Bp., 1976.

- Krausz 2009** Krausz Tamás: Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció. Napvilág, Bp., 2009.
- Litván 1996** Litván György: Októberek üzenete. Válogatott történeti írások. Osiris, Bp., 1996.
- Litván 2003** Litván György: Jászi Oszkár. Politikai életrajz. Osiris, Bp., 2003.
- Lackó 1975** Válságok – választások. (Szerk. Lackó Miklós) Kossuth, Bp., 1975.
- Limes 2008** Pritz Pál: Magyarorsággép a 20. században. Limes 2008/2. 5–16.
- Lojkó 2004** Lojkó, Miklós: Churchill, Eden and Hungary. In: British–Hungarian Relations Since 1848. (Szerk. László Péter és Matyn Rady), SSEES Occasional Papers No. 62, London: Hungarian Cultural Centre London, School of Slavonic and East European Studies, University College London, 217–235. (A tanulmány alapjául szolgáló szöveg előadásként hangzott el 2004. április 16-an Londonban a School of Slavonic and East European Studies-ban rendezett „British–Hungarian Relations Since 1848” konferencián.
- Lukács Zs. 2001** Lukács Zs. Tibor: Magyarország és az 1933-as négyhatalmi paktum. PhD-értekezés (ELTE) Bp., 2001.
- Macartney 2006** C. A. Macartney: Október tizenötödike. A modern Magyarország története 1929–1945. I–II. Gede Testvérek Bt. Bp., 2006. (C. A. Macartney 1957-ben megjelent munkája 1961-es második, javított kiadásának a fordítása.)
- Major 1988** Major Ákos: Népbíráskodás, forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései. Szerk. Zinner Tibor. Minerva, Bp., 1988.

- Majszkij 1996** I.M. Majszkij feljegyzése „a jövőendő világ kívánatos alapelveiről”. Ford. és közreadja Baráth Magdolna. Külpolitika, 1996/3–4. 157–194.
- Mályusz 2006** Mályusz Elemér: A vörös emigráció. Attraktor, Gödöllő, 2006.
- Marchut 2014** Marchut Réka: Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948). MTA TK, MTT, BPE, Bp.–Budaörs, 2014.
- Márkus 1968** Márkus László: A Károlyi Gyula kormány kül- és belpolitikája. Akadémiai, Bp., 1968.
- MEV** Marx–Engels Válogatott Művek I–II. Szikra, Bp., 1949.
- Michalka 1980** Michalka, Wolfgang: Ribbentrop und die deutsche Weltpolitik 1933–1940. München, 1980
- MNL OL** Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- Modell** Antall József: Modell és valóság. Athenaeum Nyomda Rt, é.n.
- Németh 1989** Németh László: Sorskérdések. Magvető – Szépirodalmi, Bp., 1989.
- Németh 2011** Németh László: A magyar forradalomról. Bp., Nap Kiadó, 2011.
- Neulen 1987** Neulen, Hans Werner: Europa und das dritte Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939–1945. Universitas, München 1987.
- Organizarea 2006** Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe. Acte și documente. Vol. II. 1920–1947. Szerk.: Neascu Gheorghe–Nicolescu, Nicolae–Mamina, Ion–Potra, G. George. Fundația Europeană Titulescu, București, 2006.
- Ormos 1983** Ormos Mária: Padovától Trianonig. Kosuth, Bp., 1983.

- Ormos 1984** Ormos Mária: Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). In: Lackó Miklós (szerk.): A két világháború közötti Magyarországról. Kossuth, Bp., 1984.
- Ormos 2000** Ormos Mária: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. I–II. köt. PolgArt, Bp., 2000.
- Ormos 2010** Ormos Mária: Agyműtét, 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején. Múltunk, 2010/3. 46–71.
- PA AA** Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin)
- Pach 1965** Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Az elő- és utószót írta: Pach Zsigmond Pál. Kossuth, Bp., 1965.
- Pamlényi 1989** Pamlényi Ervin: Pályák és irányok. Historiográfiai és művelődéstörténeti tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.
- Pelle 2001** Pelle János: Jászi Oszkár. XX. Század Intézet, Bp., 2001.
- Péterfi 2011** Péterfi Gábor: Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei. L'Harmattan, Bp., 2011.
- Petersen 1973** Petersen, Jens: Hitler–Mussolini. Die Entstehung der Achse Berlin–Rom 1933–1936. Tübingen, 1973.
- Pogány 2009** Pogány Ágnes: A Jacobsson-jelentés, avagy a fuldokló úszóleckéje. Magyarország állampénzügyei a gazdasági válság küszöbén. In: Halmos Károly, Klement Judit, Pogány Ágnes, Tomka Béla (szerk.) A felhalmozás míve. Tanulmányok Kövér György tiszteletére, Századvég, Bp., 2009, 411–442.
- Pritz 1982** Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Akadémiai, Bp. 1982.

- Pritz 1987** Pritz Pál: Emlékirat és történelmi valóság Hory András visszaemlékezéseinek tükrében. Századok 1987/2–3. 255–298.
- Pritz 1990** Pritz, Pál: Nationalitäten und Aussenpolitik in Ungarn in den dreissiger Jahren. In: Etudes historiques hongroises 1990. Ethnicity and Society in Hungary. Szerk.: Ferenc Glatz. Akadémiai, Bp., 1990. 339–355.
- Pritz 1994** Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945. Az iratokat válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Akadémiai, Bp., 1994.
- Pritz 1995** Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1995.
- Pritz 1999** Pritz Pál: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. Osiris, Bp., 1999.
- Pritz 2005** Pritz Pál: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai Tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2005.
- Pritz 2010** Pritz Pál: Horthy Miklós és a katonai diktatúra. Történelmi Szemle 2010/1. 127–139.
- Pritz 2011** Pritz Pál: Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2011.
- Pritz 2011a** Pritz Pál: Barcza György visszaadja a „kölcönt” Bárdossy Lászlónak. In: (Gebei Sándor, ifj. Bertényi Iván, Rainer M. János szerk.) Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Líceum, Eger 2011., 248–254.
- Pritz 2011b** Pritz Pál: A bukás után. Barcza György hazai életének kezdete – és annak előtörténete. Századok 2011/6. 1325–1356.

- Pritz 2012** Pritz Pál: Emlékirat és napló, avagy emlékirat a naplóban. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. MOL Győr-Moson-Sopron Megye Győr Levéltára. Bp. – Győr. 2012, 501–514.
- Pritz 2012a** Pritz Pál: Háború és béke. Barcza György és az első világháború. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Főszerk. Majoros István. Szerk. Fargó Gábor – Forgó Zsolt – Háda Béla – Madarász Anita. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp., 2012, 463–475.
- Pritz 2012b** Pritz Pál: Észak Párizsában, Koppenhágában. Barcza György az első nagy háború második felében. In: Milyen nemzetet, kinek és hogyan? Tanulmányok Magyarország történelméről 1780–1948. Szerk.: Dobszay Tamás, Erdődy Gábor, Manhercz Orsolya. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Bp., 2012.
- Püski 2000** Püski Levente: A magyar felsőház története, 1927–1945. Napvilág, Bp., 2000.
- Püski 2015** Püski Levente: A Horthy-korszak parlamentje. Országgyűlés Hivatala, Bp., 2015.
- Radics 2003** Radics Péter: Antall József. Ország és miniszterelnök, 1989–1990. Interjú és korrajz. Lexika Kiadó, Székesfehérvár, 2003.
- Ránki 1967** Ránki György: A Clerk-misszió történetéhez. Történelmi Szemle 1967. 2. sz. (Ugyanaz megtalálható: Berend T. Iván – Ránki György: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéről. Bp. 1974. 368–416.)

-
- Rees 2011** Rees, Laurence: Zárt ajtók mögött. Sztálin és a nyugati hatalmak játszmái. Alexandra, Bp., 2011.
- Roma** Hoover Institution Archives, Stanford, California. György Barcza Nagyalásónyi Papers, Box 3, 1923 Roma
- Romsics 1991** Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarságkutató Intézet, Bp., 1991.
- Romsics 1992** Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai. 1942–1944. (Szerk. Romsics Ignác) Typovent, Gödöllő, 1992.
- Romsics 1996** Romsics Ignác: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris, Bp., 1996.
- Romsics 2000** Romsics Ignác (szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999. I–II, Osiris, Bp., 2000.
- Romsics 2007** Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Harmadik, bővített kiadás. Osiris, Bp., 2007.
- Romsics 2007a** Romsics Ignác (főszerk.): Magyarország története. Akadémiai Kiadó, Bp., 2007.
- Romsics 2010** Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Negyedik, javított és bővített kiadás. Osiris, Bp., 2010.
- Romsics 2011** Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Osiris, Bp., 2011.
- Sakmyster 2001** Sakmyster, Thomas: Admirális fehér lovon. Horthy Miklós 1918–1944. Helikon, Bp., 2001.
- Sallai 2002** Sallai Gergely: Az első bécsi döntés. Osiris, Bp., 2002.

- Schmitt 1939** Schmitt, Carl: Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte. Deutscher Rechtsverlag, Berlin–Wien, 1939.
- Shvoy 1983** Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1919–1945. Sajtó alá rendezte, jegyzetelte, a bevezető tanulmányt írta: Perneki Mihály. Kossuth, Bp., 1983.
- Soós 1971** Soós Katalin: Burgenland az európai politikában 1918–1921. Akadémiai, Bp., 1971.
- Spannenberger 2005** Spannenberger, Norbert: A magyarországi Volksbund 1938–1944. Lucidus, Bp., 2005.
- Szabó 1991** Szabó Dezső: Az egész látóhatár I–II. Püski, Bp., 1991,
- Szabó 2003** Szabó Dezső: Egyenes úton. I–II., Püski, Bp., 2003.
- Szabolcsi 1993** Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931) MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 1993.
- SZDSZ 1989** A Szabad Demokraták Szövetségének programja. Bp., 1989.
- Szegedy-Maszák 1996** Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanéz...I–II., Európa–História, Bp., 1996.
- Szegedy-Maszák 2014** Szegedy-Maszák Mihály: Legyőzhetjük-e valaha a múltunkat? In: Történelem és emlékezet. Egy akadémiai ülésszak előadásai. (Összeállította Hunyady György és Török László), History Könyvek. Kossuth, Bp., 2014, 89–109.
- Székely 1998** Székely Gábor: Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története. Napvilág, Bp., 1998.
- Szekfű 1920** Szekfű Gyula: Három nemzedék. Bp., 1920.
- Szombathy 1981** Szombathy Viktor: Csehszlovákia. Harmadik, javított kiadás. Panoráma, Bp., 1981.

- Szűcs 1981** Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle, 1981/3. 313–357.
- Tilkovszky 1980** Tilkovszky Loránt: Németország és a magyar nemzetiségpolitika 1924–1929. Történelmi Szemle, 1980/1. 52–90.
- Tilkovszky 1989** Tilkovszky, Loránt: Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938. Akadémiai, Bp., 1989.
- TIÖM I.** Tisza István Összes Munkái I, Franklin, Bp., 1923.
- Tóth 2006** Tóth Imre: A nyugat–magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két háború között. Sopron 2006.
- Tökéczki 2011** Tökéczki László: Tisza István a magyar politikában. Kommentár 2011/5.
- Turbucz 2011** Turbucz Dávid: Horthy Miklós: Napvilág, Bp., 2011.
- Turbucz 2015** Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz. 1919–1944. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2015.
- Ujváry 2010** Ujváry Gábor: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk” társadalomban. Ráció, Székesfehérvár, 2010.
- Ujváry 2011** Ujváry Gábor (szerk.): A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfü Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Ráció, Bp., 2011.
- Varga 2011** Varga Gyula (szerk.): Tudományos emlékezés Erdei Ferenc születésének centenáriumán. Bába, Makó 2011.
- Vargyai 1971** Vargyai Gyula: Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör. 1919–1921. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp., 1971.

-
- Vermes 1999** Vermes Gábor: Tisza István. In: (Rácz Árpád szerk.) Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. Rubicon, Bp., 1999.
- Vermes 2001** Vermes Gábor: Tisza István. Osiris, Bp., 2001.
- Vizi 2013** Vizi László Tamás: „Hiszem és remélem, hogy hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés.” Horthy Miklós mohácsi beszéde és a szerb orientáció a magyar külpolitikában. In: Közép-Európai Közlemények 2013/4. 7–38.
- Wilhelmstrasse 1968** A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították és a sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányokat írták: Ránki Görgy, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kosuth, Bp., 1968.
- Zilahy 1959** Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. Új Látóhatár. (München) 1959. július–augusztus, 241–263.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A

A. Sajti Enikő 269, 475

Ablonczy Balázs 49, 145, 343, 475

Ádám Magda 142, 327, 475

Adenauer, Konrad 252, 256

Adriányi Gábor 188, 207

Ady Endre 3, 13–22, 16, 20, 27, 29, 115, 187, 197–198, 200, 475–476

Aetius 359

Alexandra királynő, Mecklenbug–Strelitz 295

Almássy Kálmán 381, 381

Anderson, Benedict 41, 42, 297, 475

Andrássy Gyula, gróf, ifj. 125, 151, 200–201, 311, 317,

ifj. Andrássy Gyuláné, grófnő, 65, 311

Andrássy Katinka, gróf (Károlyi Mihályné) 194

Andropov, Jurij Vlagyimirovics 427

Antal István 219, 219, 383

Antal László 284, 476

id. Antall József 228

Antall József 3, 31, 149, 159–160, 215, 225–243, 226–227, 230–231

Antonescu, Ion 366, 374

Apponyi Albert, gróf 315

Apró Antal 427, 432–433, 469

Attar, Rob 46

Attila hun fejedelem 359

B

Babits Mihály 66, 66, 395–396, 395

Bajcsy-Zsilinszky Endre 13, 83, 149–150, 150, 155–156, 156, 447

Balogh Margit 256, 282, 283

Balogh Sándor 95, 125, 144, 415, 475

Bán D. András 87, 282, 284, 326, 334, 334, 337, 340, 343, 353, 355, 357, 476

Bandholtz, Harry Hill 171

Bánffy Miklós, gróf 296, 296, 315, 318, 320, 476

Baráth Magdolna 4, 425, 425, 427, 430, 432, 485

Barcza György 4, 66–71, 67, 140, 140, 281–282, 281–287, 285–289, 289, 291–292, 291–295, 295–305, 300–301, 304–305, 307–315, 308–315, 317–323, 317, 319–326, 322–327, 328–337, 329, 331, 333, 335–336, 339–340, 342–343, 344–346, 344, 346–349, 348–352, 351, 354, 354–355, 356–359, 357–358, 360–361, 361–363, 364–365, 365–369, 369–370, 371–372, 375–379, 375–377, 379–382, 382–389, 384, 386, 476–477, 483, 487–489

Bárczy István 383

Bárdossy László 34, 73–78, 73, 76, 78, 87, 149–150, 154–155, 155, 168, 169, 219, 223, 223, 262–263, 281, 329–330, 329, 335, 337–339, 339, 342, 346, 348, 349–352, 351–352, 361, 362, 364, 364, 367–372, 369–370, 375–377, 375–376, 380–382, 382, 384–386, 389, 395–396, 395, 451–452, 476, 487

Bartha Eszter 79

Bartha Miklós 265

Bartheldy Tibor 352

Báthori Erzsébet 20, 198

Bátonyi Gábor 357, 476

Batthány Ilona, grófnő 65, 311, 316

Batthyány Lajos, gróf 228–229

Beck, Józef 263, 274–276, 278–279

Beck, Ludwig 86

Bede István 283

Békés Csaba 4, 37, 158, 432, 432, 457, 457, 459–463, 459, 461, 465, 465, 467–470, 468–470, 472–473, 472, 476

Beneš, Eduard 99, 190, 205, 327, 343, 396

Beniczky Ödön 172, 182

Bethlen István, gróf 33, 63–66, 63–64, 71, 83, 86, 95, 110, 112, 113, 114, 115–117, 129–130, 137, 141, 149–150, 150, 152–155, 164–165, 169, 191, 192, 209, 223, 238, 253, 266–267, 270, 272, 316, 396, 399–400, 445, 452, 476, 485, 489

Bibó István 83, 127, 232–233, 422, 424

Bindhoffer Györgyi 414–415

Bismarck, Otto von 83, 267, 267

Bleyer Jakab 4, 94–95, 95, 144, 435–437, 435, 438, 439, 441, 441, 443–448, 446, 448

Bognár Szabina 282–283

Borhi László 4, 37, 158, 451–453, 451, 453, 455, 455

Boros Péter 241

Borsi-Kálmán Béla 255

Bödök Gergely 44, 256, 477

Branting, Karl Hjalmar 324

Braun Róbert 189, 192

Brockdorff-Rantzau, Ulrich, gróf 294–295

Brucan, Silviu 255

Bulganyin, Nyikolaj Alexandrovics 461–462

Burgdorff, Stephan 39, 39, 477

Byron, George Gordon 250, 257

C

Cadogan, Alexander Sir 330–331, 331, 344–347, 354–355, 356, 361–362, 387

Carol, II. (román király) 370, 373–374

Carr, Edward Halett 248, 257

Ceașescu, Nicolae 103

Chamberlain, Neville Sir 67, 140, 277, 278

Churchill, Winston Sir 111, 157, 221, 252, 336–338, 340, 340, 346–347, 346–347, 365–366, 387, 484

Clerk, George Sir 112, 112, 172, 182, 182, 488

Comenius, Jan 105

Čornej, Petr 105, 477

Croce, Benedetto 109

Czernin, Otto, gróf 317

Czernin, Ottokár, gróf 317

Czettler Antal 333, 333–334, 351–352, 477

Csáky István, gróf 67, 140, 140, 261–262, 273, 278, 281, 352–354, 354, 355–356, 356, 359–361, 364, 367, 369

Csekonics Iván, gróf 300, 300

Cservák Csaba 243

Csou En-laj 406

Csurgai Horváth József 223

D

Daitz, Werner 141

Daladier, Edouard 277

Darányi Kálmán 383

Darvas József 44–48, 45, 477

Deák Ferenc 48, 229–230

Deák, Francis 64

de Gaulle, Charles 455

Dombrády Lóránd 165, 478

Deym, Konstantin, gróf 319–320

Doblhoff Lily 401

Dobi István 433

Dögei Imre 429

Dubček, Alexander 467, 468

Duca, Ion Gheorghe 255

E

Eden, Anthony Sir 88, 88, 121, 331, 333–337, 337, 340, 341–345, 342, 347–348, 355, 362, 377, 380, 382, 387, 484

Eiler Ferenc 4, 413–415, 417

Ekhardt Tibor 172

El Greco 379

Engels, Friedrich 13, 485

Eötvös József 226, 230, 236, 236

Erdei Ferenc 25, 36, 47, 127, 197, 426, 435, 491

Erdmannsdorff, Otto von 352, 354

Erdődy Gábor 230–231, 232, 236–238, 240–241, 478, 488

Esterházy Móric, gróf 95

Esterházy Péter 458

F

Fassino, Piero 256

Fedinec Csilla 105, 478

Fehér Ferenc 227

Fehér Lajos 429

Feitl István 124, 158, 478

Féja Géza 125, 127–128, 486

Fél Edit 413

Ferenc Ferdinánd 99

Ferenc József 163, 165, 289, 293, 301, 314, 400

Fergusson, Niall 46

Festetich György 117

Fischer, Fritz 135, 298, 479

Fiziker Róbert 96

Flotow Ludwig, báró 317–319

Foch, Ferdinand 277

Fotić, Konstantin 255

Földes György 103, 158–159, 479

Franchet d’Esperey, Louis 312, 313

Frank Tibor 115

Frederik, VIII., dán király 304

Friedrich István 112, 122, 164–165, 172, 172, 183–186, 183, 438

Fudzsjama, Aiicsiró 408–409

Fukuyama, Francis 122

Fülep Lajos 315

Fülöp Mihály 333, 334, 479

G

Galántai József 298, 479

Gallé Tibor 413

Garami Ernő 192, 311, 479

Gazdag Ferenc 469–470, 479

Gecsényi Lajos 173, 488

Gerevich Tibor 126

Gerő Ernő 462

Glatz Ferenc 487

Goga, Octavian 373

Gorbacsov, Mihail 37, 159, 466, 470

Gorton, Reginald 171, 173, 173, 182, 182, 184–185

Goya y Lucientes, Francisco José de 379

Gömbös Gyula 33, 83, 95, 112, 114, 117–118, 129–130, 138, 142–143, 150, 152, 164–165, 172, 218, 253, 266–272, 272, 274, 347, 399, 400, 483, 486

Göring, Hermann 143

Gratz Gusztáv 94–95, 120, 132, 132, 141, 223, 223, 313, 313, 439, 444–448, 448, 452, 479

Greco, ld. El Greco

Gromiko, Andrej 426

Gromov, Jevgenyij Ivanovics 425, 428

Grósz András 4, 95, 144, 409, 435–437, 435, 439, 441–445, 447, 449

Grósz Károly 103

Gyáni Gábor 32, 35, 37, 97, 115, 230, 480

Gyarmati György 4, 35, 418–421, 419, 423–424

Gyulay Lajos 250, 480

Gyurgyák János 22, 24–25, 28, 45, 47–48, 109, 127, 189, 196, 199, 201, 204, 206, 248, 474, 480

H

Habsburg József főherceg 183, 185, 309, 311

Habsburg Ottó 130

Hajdu Tibor 43, 64–65, 184, 194, 311–312, 316, 320, 480, 483

Halassy Paula 163

Hamza Gábor 220, 480

Hatvany Lajos, báró 127, 192, 192, 416

Hegedűs B. András 472, 482

Hegedűs Gyula 173, 337

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 109, 122

Henderson, Archibald 69

Herbert, Ulrich 136, 480

Herczeg Ferenc 23, 402

Herder, Johann Gottfried 277

Hérodotosz 247

Hewel, Walter 140

Hillgruber, Andreas 86, 135

Himer, Kurt 75

Hitler, Adolf 34, 34, 67, 73–75, 78, 83–84, 86–87, 86, 89, 93, 95, 97, 100, 110–111, 118–120, 123, 131, 135, 138–140, 139–140, 143–144, 152–154, 167–168, 218, 220, 260, 263, 266, 268, 275–279, 349–350, 352, 358, 360, 368, 380, 390, 397, 421, 447, 479, 483, 486

Hodža, Milan 255

Hoensch, Jörg K. 139, 278, 480

Hóman Bálint 3, 209–223, 209–210, 213, 215, 218, 221–222, 383, 481

Hoppál K. Bulcsú 243

Hornýák Árpád 255, 269, 312, 481

id. Horthy István 163

ifj Horthy István 163

Horthy Magdolna 163

Horthy Miklós 3, 21, 23, 34–35, 43, 47, 61–62, 67–68, 71, 75–76, 83–84, 86–87, 89, 112, 112, 115–116, 119, 129, 129, 139, 139, 149–150, 152, 152, 155, 157, 163–165, 164, 167, 167, 169, 171–173, 171–174, 175, 175, 177, 180–186, 182, 191, 199, 217–218, 231–232, 267, 269, 277, 282, 330, 337, 349, 357, 384, 393–403, 393, 401, 423, 448, 452, 481, 487, 489, 491–492

ifj. Horthy Miklós 163

Horthy Paula (Paulette) 163

Horváth Jenő 69, 124, 248, 251, 253, 256–257, 481

Horváth Zoltán 14, 26

Hory András 4, 140, 143, 259, 260–265, 261–262, 264, 266, 267–277, 268, 270–278, 279, 481, 486

Hruscsov, Nyikita Szergejevics 158, 411–412, 425–427, 425, 429, 431, 433, 461–462, 465, 467

Hunyady György 490

Huszár Károly 112, 172, 172, 182, 184

Huszár Tibor 26, 192, 468, 481

I

Ignotus (Veigelsberg Hugó) 48, 315

Ihlen, Nils Claus 299

Illyés Gyula 127, 155, 232

Imre Sándor 438

Imrédy Béla 34, 116, 116, 121, 132, 145, 145, 150, 169, 394–395, 395, 397

Ivanovics, Anasztaz 461

Izsák Lajos 160

J

Jankovich István 379

Jászi (Jakubovics) Oszkár 3, 13–17, 15–16, 21–29, 23–24, 28, 64, 107, 114, 115, 187–197, 187–189, 193–194, 199–207, 204, 475, 482, 484, 486

Jelcin, Borisz Nyikolajevics 463, 482

Jellačić, Josip 214

Jeszenszky Géza 24, 227, 256, 475

Johancsik János 473

Joó Tibor 217

József Attila 118–119

Juhász Gyula 82, 87–88, 122, 138, 143, 153, 327, 331–335, 332–334, 336, 352, 357, 369, 382–383, 453, 454, 478, 482, 492

K

Kádár János 36–37, 102–103, 149, 158–159, 229, 233, 407–408, 410–412, 425, 427–429, 431–432, 438, 467–470, 468, 479, 481

Kaganovics, Lazar Mojszejevics 462, 464

Kállay Miklós 67, 76, 86–89, 101, 121–122, 122, 149–150, 156–157, 168, 282, 325, 330, 383, 384, 453, 455, 483

Kalmár Melinda 472

Kánya Kálmán 86, 118, 138, 143, 218, 264, 266, 270–273, 271–272, 275, 275, 397, 452

Karig Zsuzsanna 3

Károly, IV. (Habsburg) 95, 164, 296–297, 317

Károlyi Gyula, gróf 485

Károlyi Mihály, gróf 15, 21, 23, 24, 43–44, 49, 52, 54, 57–58, 62–65, 70, 100, 113, 149, 151–152, 164, 190, 192–194, 194, 200, 205, 207, 287–288, 309–320, 312–313, 315, 320, 480, 483

Károlyi Mihályné (Andrássy Katinka grófnő) 125, 194, 483

Karsai Elek 178, 482–483

Katona Ferenc 173

Kelemen Béla 66, 483

Kende Péter 464, 472

Kenedi János 472

Kerényi Károly 420

Kertész István 283

Király Béla 69, 250

Kiricsenko, Alekszej Illarionovics 462

Kisantal Tamás 109, 248, 480

Kiss Gábor 309

Kiss J. László 469–470, 479

Kiss Károly 428–429

Klamár Gyula 516

Klebensberg Kunó, gróf 216, 443

Klestenitz Tibor 207

Kodály Zoltán 126

Komócsy István 441, 443

Kónya Sándor 117, 483

Koós Ádám 379

Kosáry Domokos 42, 212, 393, 483

Kossuth Lajos 48, 107, 200, 229–230, 310

Kovács Endre 214, 279, 483

Kovács Imre 232

Kozma Miklós 64–66, 71, 142, 165, 172, 223, 271, 400, 400, 486

Köpeczi Béla 214, 214, 483

Krausz Tamás 79, 111, 484

Kristóf Attila 240

Kristóffy József 261–262, 261

Kun Béla 52, 54, 58, 65–66, 164, 188, 192, 316, 320–321, 328

L

L. Balogh Béni 255

Lackó Miklós 117, 484, 486

Lázár Andor 252–253

Lenin, Vlagyimir Iljics 22, 54, 56–57, 189, 192, 484

Liebermann Pál 27, 204

Linder Béla 176, 313

Lipcsey Ildikó 472

Lipski, Józef 279

Littay András 356

Litván György 23–24, 27–28, 187–190, 1093, 200, 203, 482–484

Lobkovitz Rudolf 309, 309

Lojkó Miklós 337, 337, 484

Lónyay Károly, gróf 343, 475

Lukács György 57, 110

Lukacs, John 69, 110, 282, 282, 283–284, 377–378, 380, 476

Lukács Zs. Tibor 351, 484

Lukasics tábornok = Lukachich Géza 309

M

Macartney, C. A. 330, 330, 331, 331, 333–334, 337, 357, 375–376, 382, 384, 477, 484

Mackensen, August von 286, 287, 287, 310–311

Magyar Kelemen 401

Magyarics Tamás 455, 455

Major Ákos 155, 484

Majoros István 37, 50, 155, 484

Majszkij, Ivan Mihajlovics 36, 101, 122, 357, 357, 358, 485

Malin, Vlagyimir Nyikiforovics 461–462

Malina Hedvig 106

Malinyin, Mihail Szergejevics 465

Mályusz Elemér 22, 22, 190–191, 191, 485

Mann, Thomas 110, 118–119

Márai Sándor 197

Marchut Réka 2, 96, 485

Marczali Henrik 242–243

Márkus László 117, 485

Marshall, George C. 36, 422

Martinovics Ignác 107

Maruzsa Zoltán 252

Marx, Karl 22, 189, 192, 432, 485

Masirevich Szilárd 143–144

Mensdorff-Pouilly, Albert, gróf 300–301

Mikes János, gróf 437

Miklós Ödön 315

Mikojan, Anasztaz 461–462, 465

Mindszenty József 256

Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 88, 88, 101, 120–121, 261, 454, 462

Monroe, James 136, 136

Montety, Henri de 256

Moscicki, Ignacy 274

Mussolini, Benito 87, 118, 138, 209, 216, 266, 268–269, 276, 486

Münnich Ferenc 102

N

Nagy Imre 13, 149, 158, 229, 426, 460, 462–464, 463, 466–467, 472

Nagy Péter 131

Nagyatádi Szabó István 182, 185

Napóleon, Bonaparte 122

Napóleon, III. 212

Nehru, Dzsaváharlár 431

Nemes Dezső 469, 482

Németh Károly 469

Németh László 18–19, 19, 23, 71, 83, 119, 127–128, 131, 142, 232, 458, 458, 485

Neulen , Hans Werner 141, 485

Neurath, Konstantin von, báró 143

Niederhauser Emil 105

Nolte, Ernst 135

Novák Csaba Zoltán 248, 255

O

O'Malley, Owen Sir St. Clair 330, 337, 352, 353, 356, 357, 369

Ormos Mária 64–65, 113, 115, 223, 312, 327, 471, 485–486

Ortutay Gyula 458

Ottlik László 107

P

Paksa Rudolf 126

Paléologue, Maurice 327

Pamlényi Ervin 243, 486, 492

Pastor, Peter 69, 250

Perneki Mihály 490

Pervuhin, Mihail 462

Péterfi Gábor 34, 125, 125, 127, 131–132, 145, 486

Petersen, Jens 137, 486

Pethő Sándor 141

Peyer Károly 113, 182

Pihurik Judit 256

Pilsudski, Józef 275, 275

Pius, XII. 169

Platón 420

Pogány Ágnes 116, 486

Pók Attila 24

Pokorný, Jiří 105, 477

Polübiosz 109

Popovics Sándor 115, 116

Pozsgay Imre 195

Pritz Pál 1, 32, 35–34, 37, 49–50, 59, 67, 69, 73, 76, 78, 89, 97, 112, 115, 118, 129–132, 135–136, 138–139, 141, 143–145, 165, 168, 217–218, 223, 230, 248, 251, 253, 257, 259, 268–269, 282, 285, 292, 308, 315, 322, 329, 358, 361–362, 390, 397, 419, 453, 476–477, 480–481, 484, 486–488

Purgly Magda 163

Püski Levente 252, 350, 488

R

Rainer M. János 464, 478, 482, 487

Rajk László 194

Rácz Árpád 492

Rákosi Jenő 31, 251

Rákosi Mátyás 4, 35, 53, 102, 149, 157–158, 169, 194, 410, 419–423, 419, 462, 476, 478

Ránki György 23, 86, 172, 452, 488, 492

Reagen, Ronald 466

Rees, Laurence 157, 388, 489

Renner, Karl 328

Ribbentrop, Joachim von 86, 120, 279, 360–361, 376, 485

Ribers = Ribera, José 379

Romsics Ignác 32–33, 35, 37, 64, 66, 87, 94, 97–98, 1104–115, 172, 214, 217, 230, 242, 248, 312, 316, 333–334, 333, 456, 475, 480, 487, 489

Roosevelt, Delano 111, 157

Rosenberg, Alfred 144

Rózsa György 259

Rüstü, Aras Tevfik 357–358

Rydz-Smigł, Edward 277

S

Sakmyster, Thomas 112, 166, 171, 171–172, 182, 489

Sallai Gergely 120, 140, 489

Sándor, I. 143, 273

Sándor József 401

Sauvageot, Aurelien 256

Scavenius, Erik Julius Christian 294, 323

Scavenius, Harald Roger 294

Schittenhelm Ede 415

Schlechta Ottokar, báró 290–291, 291

Schmitt, Carl 136, 136, 490

Seewann, Gerhard 414

Sepilov, Dmitrij Trofimovics 462

Serédi Jusztinián 443–444

Shvoy Kálmán 164, 256, 490

Show, George Bernard 69, 250, 257

Sigray Antal, gróf 315

Sipos Balázs 251

Sipos Levente 475

Sipos Péter 333, 334, 453, 479

Smend, Johann 271

Sobieski János 214

Soós István 191

Soós Katalin 328, 490

Spannenberger, Norbert 138, 144, 490

Steed, Henry Wickham 256

Stikov, Tyerentyij Fomics 427, 432

Štúr, L'udovit 99

Sulyok Dezső 460

SZ

Szabó Dezső 22, 22, 34, 47, 83, 115, 115, 121, 121, 126–128, 131–132, 145, 145, 416, 416, 486, 490

Szabó Ervin 27, 203

Szabó Zoltán 127

Szabolcsi Lajos 21, 21, 202, 203, 490

Szaburov, Maxim 462

Szakály Sándor 256

Szakolczai Attila 460

Szálasi Ferenc 62, 85, 150, 169, 451

Szamuely Tibor 56–57

Szántó Zoltán 406

Szarka Károly 408

Szarka László 24, 32, 35, 37, 97, 115, 230, 480

Széchenyi Dénes, gróf 294–296

Széchenyi István, gróf 19, 229–230, 238

Szegedy-Maszák Aladár 81, 84, 107, 252, 252, 283, 454, 490

Szegedy-Maszák Mihály 198, 490

Szekfü Gyula 26, 26, 32, 32, 66, 66, 71, 83, 126, 126, 156, 156, 191, 191–192, 200–202, 209, 242, 242–243, 393, 415–416, 415, 420, 478, 490, 491

Szent Ágoston 109

Szent György 105

Szent István 21, 42, 46, 49, 50, 81–82, 94, 98–99, 137, 151–153, 156, 188, 199, 211, 214–216, 219, 256, 267–268, 312, 315, 317, 436, 438, 452

Szent-Iványi Domokos 218–219, 219, 330–338, 333, 335–336, 344, 346, 357, 363, 369, 382, 382–383, 390

Szent Vitus 105

Szerov, Ivan Alexandrovics 465

Szikora János 110

Szirmai István 433

Szobolevszki Sándor 471

Szombathelyi Ferenc (Franz Knaus) 82–83, 87

Szombathy Viktor 105, 490

Sztálin, Joszif Visszarionovics 78, 89, 100, 120, 140, 153, 157–158, 169, 278, 421–422, 460, 488

Sztójay Döme (Sztojakovics) 55, 75, 89, 144, 168–169, 361

Szuslov, Mihail 462, 465

Szűcs Jenő 41, 232–233, 233, 422, 491

Szűcs László 481

T

Técsy Vilmos 401

Teleki Pál, gróf 34, 49, 68, 76–77, 95, 116, 116, 121, 132, 145, 145, 149–150, 153–155, 165, 169, 218, 219, 219, 223, 284, 329, 329, 331–335, 333, 336, 337–339, 339–340, 341, 348, 351, 352, 352, 357, 361, 363, 363, 364, 367, 369, 376–377, 377, 380, 383, 384, 389, 390, 452, 475, 477, 482

Thienemann Tivadar 222

Thököly Imre 214

Tilkovszky Loránt 138, 144, 436, 436, 444, 444–445, 447, 491–492

Tisza István, gróf 16, 21, 40–41, 41, 43, 45, 48–50, 65, 94, 109, 110, 112, 113, 116, 129, 132, 149, 151, 165, 172, 199, 202, 213, 310, 313–314, 399, 492

Tisza Kálmán 132

Togliatti, Palmiro 123

Tolnai Gábor 127

Tomka Béla 32, 35, 37, 97, 115, 230, 477, 480, 486

Tormay (Krenmüller) Cecile 65, 115, 115, 191, 423

Toókos Gyula 269

Tóth Imre 327, 491

Tóth Pál Péter 475

Tőkéczi László 110, 491

Török László 490

Török Pál 192

Turbucz Dávid 4, 164, 167, 171, 393, 393, 395, 396, 400, 401–402, 401, 491

U

Ujváry Gábor 66, 126, 191, 216, 222–223, 222, 491

Ullein-Reviczky Antal 219, 219, 256, 383

V

Vaida-Voievod, Alexandru 255

Vansittart, Robert Sir 343, 351

Varga F. János 24, 482

Varga Gyula 36, 491

Varga Imre 194

Varga László 472

Vargyai Gyula 173, 491

Várnai Zseni 395

Vázsonyi Vilmos 26, 28, 201, 206

Vehes Mikola 105, 478

Veigelsberg Hugó, lásd Ignotus

Velasques, Diego 379

Velics László 283

Veres Péter 48, 126–127, 423

Vermes Gábor 41, 94, 314, 492

Verne, Jules 317

Vida István 453, 471, 471, 476

Vizi László Tamás 269, 492

Vörnle János 262–263

W

Wass Albert 423

Weber, Viktor 312

Wehler, Hans-Ulrich 39

Weizsäcker, Ernst von, báró 376

Werth Henrik 74–75, 77, 87, 390

Wesselényi Miklós, báró 107

Wiegrefe, Klaus 39, 39, 477

Wintermantel Péter 4, 405, 405, 407–408

Wodianer Andor 378

Woermann, Ernst 376

Z

Zemplén Géza 126

Zilahy Lajos 117, 492

Zombori István 207

Zsilinszky Antal 381

Zsadányi Oszkár 516

Zsukov, Georgij Konsztantyinovics 461–462

KÉPJEGYZÉK

8. o. Mednyánszky László: Szerbia – Magyar Nemzeti Galéria
15. o. Jászi Oszkár – Petőfi Irodalmi Múzeum
18. o. Ady Endre és Léda – Petőfi Irodalmi Múzeum
20. o. Ady Endréről az utolsó fénykép – Petőfi Irodalmi Múzeum
38. o. Érmindszenti utcakép, 2015
41. o. Tisza István. Benczúr Gyula festménye
59. o. Berény Róbert plakátja
72. o. Bethlen István. Hoffmann Géza festménye
77. o. Bárdossy László bejelenti a Szovjetunió elleni hadiállapotot a Képviselőházban – Magyar Nemzeti Múzeum
90. o. Magyarország angyalos nagy címere és a ma hivatalos címer
104. o. Kolozsvári testvérek: Sárkányölő Szent György
124. o. Pablo Picasso: Guernica (részlet) – Museo Reina Sofia, Madrid
131. o. Szabó Dezső fejszobra a Gellérthegyen. Szervátiusz Tibor alkotása
161. o. Legenda születik. Kovács Margit Gyűjtemény, Szentendre
184. o. Horthy Miklós a Gellért téren 1919. november 16-án – Magyar Nemzeti Múzeum
195. o. Jászi Oszkár sírja szülei lábánál. Farkasréti temető
199. o. Ady Endre 1913-ban – Petőfi Irodalmi Múzeum
207. o. Jászi Oszkár és Lesznai Anna – Petőfi Irodalmi Múzeum
218. o. Hóman Bálint – Magyar Nemzeti Múzeum

243. o. Antall József pizsamás interjúja Feledy Péterrel 1990. október 28-án

247. o. Hérodotosz

306. o. Kerékpárok Koppenhága főterén – <http://www.alfatours.hu/europa-zold-fovarosa-2014.html>

338. o. Bárdossy László és Barcza György

412. o. Kamikáze harcos bevetés előtt

417. o. 1. Vásárra tartó magyarországi német asszonyok. 2. A Waffen SS-be besorozott magyarországi német fiatalok 1943-ban – Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, Budaörs

431. o. Kádár Jánost N. Sz. Hruscsov fogadja – http://www.fortepan.hu/_photo/download/fortepan_65026.jpg

442. o. Komócsy István - In: Pécsi fejek. Szerk.: Klamár Gyula – Zsadányi Oszkár. Pécs, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomda Rt. 1928. 9.

Az objektivitás mítosza? – tettük fel a kérdést előző, 2011-ben megjelent könyvünk címével, írásaival. Válaszunk szerint bár az objektivitás teljességét aligha lehet elérni, a történet (tehát a történész elbeszélése) ugyan valóban nem a történelem, ám korántsem reménytelen vállalkozásba fog a historikus, amikor a múlt valóságát (vagyis a történelmet) akarja megidézni. Az – kellő tehetséggel, tudással, szorgalommal, az elkerülhetetlenül szükséges időtávból, a lehető legteljesebb elfogulatlanságra törekedve – igenis sikerülhet. Vagyis a múlt fő vonásaiban, számos esetben részleteiben is pontosan rekonstruálható.

A rekonstrukciónak tehát kemény feltételei vannak. A tehetséggel nincs mit tenni. Az vagy van, vagy nincs. Hiányát tudással, szorgalommal enyhíteni igen, ám pótolni nem lehet. Mivel a tudás a mérhetetlenül nagy tudatlanság birodalmából hódít el területet, minél nagyobb, annál nagyobb határvonalon érintkezik a sötétséggel. Ezért a valóban nagy tudású emberek – legalább is tudásukhoz mérve – szerények, a tudatlanok ellenben beképzelték.

Ekötet írásai is zömmel huszadik századi metszetek alapján hazánk és a nagyvilág viszonyát vizsgálják.